

POČÁTKY SLOVANSKÉHO OSÍDLENÍ NAŠICH ZEMÍ

Zdeněk Klanica

ACADEMIA / Praha 1986

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Vědecký redaktor
akademik Bohuslav Chropovský

Recenzoval
dr. Miroslav Štěpánek, CSc.

ÚVOD

Před více než dvaceti lety mi navrhl univ. prof. dr. F. Kalousek, abych se zabýval otázkami nejstaršího slovanského osídlení. V roce 1960 jsem obhájil diplomovou práci „Avari na Moravě“ a po svém přechodu do Archeologického ústavu ČSAV jsem se pod vedením akademika J. Poulika dále problematikou prvních slovanských kultur zabýval. V roce 1972 jsem obhájil kandidátskou práci „Předvelkomoravské sídliště v Mikulčicích a jeho vztahy ke Karpatské kotlině.“ Zobecnění závěrů tohoto studia dosud nebylo publikováno, stejně jako poznatky, k nimž jsem dospěl v době své stáže v Institutu archeologie AN SSSR, kde jsem u B. A. Rybakova zpracovával téma „Srovnávací analýza východoslovanských a západoslovanských hradišť 7.—10. století“. Předkládaná práce je tedy logickým pokračováním uvedených studií, na ně navazuje a čerpá z jejich výsledků.

Současné zpracování není a nemůže být konečným obrazem nejstaršího slovanského osídlení naší vlasti, mimo jiné i proto, že hlavní pozornost se zde soustřeďuje především na otázky datování. Problémy spojené s počátky Slovanů u nás představují úkol, k jehož řešení musí přistoupit dobře organizovaný tým odborníků. Přitom nejstarší dějiny naší vlasti a zejména její materiální kulturu musíme sledovat ve všech souvislostech, v rámci vývoje ostatních slovanských kultur a dalších kulturních ohnisek své doby. Idea jednotnosti Slovanů, s níž se setkáváme u našich národních buditelů stejně jako třeba u Černohorců a kterou neznají například Germáni, je odrazem skutečné jednoty slovanské materiální a duchovní kultury, trvající od nejstarších dob až do mongolského vpádu. Tato pozoruhodná semknutost Slovanů na počátku jejich historie ovšem neznamená, že při podrobném studiu nelze rozeznat řadu lokálních zvláštností ve vývoji materiální kultury východních, západních i jižních slovanských kmenů.

Práce byla dopsána a odevzdána 15. prosince 1979. Dokončení příprav k tisku je pro mne příležitostí, abych poděkoval těm, kteří pomohli realizaci záměru. V prvé řadě patří mé díky akademiku Josefu Poulikovi, který doporučil rukopis do tisku. Vědeckému redaktoru akademiku Bohuslavu Chropovskému, členu korespondentu ČSAV, a oponentovi dr. Miroslavu Štěpánkovi, CSc., vděčím za cenné připomínky k obsahu i celkovému pojetí předkládané práce. Velkými díky jsem

zavázán univ. prof. dr. Jozefu Vladárovi, DrSc., členu korespondentu SAV, za nevšední zájem a účinnou podporu. Za stálou pomoc děkuji celému kolektivu pracovníků výzkumu v Mikulčicích. Za technickou spolupráci vděčím M. Vařejkové, S. Tomanové, Z. Kvasničkové, L. Lekavé a J. Zugárkové. Za grafické zpracování obrazových příloh a map R. Skopalovi, J. Markové a M. Dvořáčkové. Své ženě bych chtěl poděkovat za porozumění, s níž sledovala moji práci.

Září 1984

Z. K.

I. SOUČASNÝ STAV STUDIA NEJSTARŠÍCH DĚJIN SLOVANŮ

1. PRAMENY

Naše moderní věda dnes nerozeznává historii a „předhistorii“ — prehistorii, jak se dříve nazývalo období lidských dějin, pro jehož studium nejsou k dispozici písemné zprávy. „Známe jen jedinou historickou vědu. Na historii lze pohlížet ze dvou stran, možno ji rozdělit na dějiny přírody a dějiny lidí. Ovšem obě tyto stránky jsou spolu nerozlučně spjaty; do té doby, pokud existují lidé, se historie přírody a historie lidí vzájemně podmiňují“ (*Marx, Engels, III*, 16). Poznání historických událostí a jejich souvislostí se ve starších obdobích opírá o studium materiální kultury, vytvořené rukama dávných obyvatel naší země (Cf. *Chropovský 1978B; Otto 1975*, 11—27; *Herrmann 1975*, 19—39). Současné však archeologie jako jeden z oborů historické vědy kromě studia pramenů hmotné povahy využívá všech dostupných a potřebných výsledků ostatních vědních disciplín, z nichž k nejvýznamnějším patří jistě antropologie (*Stloukal, Vyhnánek 1976; Alexejeva 1973*) a petroarcheologie (*Štelcl, Tejkal 1963; Štelcl, Malina 1974*), důležité jsou ovšem i všechny ostatní, ať se to týká botaniky (*Opravil 1972*), lingvistiky (Cf. *Rospond 1968, Čejka 1982, Čejka, Lamprecht 1963*, etnografie (*Tokarev 1954*), dendrochronologie (*Židek 1973, 1974*) a další. K objasnění problematiky období raného středověku, kam patří i nejstarší dějiny Slovanů, studujeme stejnou měrou prameny hmotné povahy i materiály písemné, jakkoliv chápeme, že řešení otázek spojených se vznikem a počátky Slovanů musí být především úkolem archeologie.

Písemné zprávy o nejstarších Slovanech nevznikaly v prostředí, o němž pojednávají. Na jejich obsah a koncepci měly vliv zejména dvě důležité skutečnosti. Za prvé fakt, že všichni autoři, především příslušníci kléru, šlechty či vysokého dvorského úřednictva, vycházeli ze zájmu těch tříd, k nimž náleželi a v důsledku toho věnovali toliko minimální pozornost osudům širokých vrstev. Druhou skutečností, důležitou pro kritické hodnocení písemných zpráv, je prostředí, v němž vznikaly. Jejich autoři tvořili svá díla nikoliv ve slovanských zemích, nýbrž v otrokářských a později raně feudálních státech jižní nebo západní Evropy. Mocenské zájmy těchto států se jen zřídka nezkřížily s interesy slovanských kmenů, vycházejících v té době ze své pravlasti na evrop-

skou historickou scénou. Přesto však je naší povinností vytěžit z mnohdy kusých a nejasných zmínek v dílech lépe či hůře informovaných autorů maximum podkladů pro objektivní hodnocení historických skutečností a dějinného vývoje. Nebudeme pochopitelně na tomto místě — a není to ani naším úkolem — analyzovat všechny písemné zprávy. Chtěli bychom spíše akcentovat některé málo známé pasáže nebo představit v novém světle ty, jejichž aspekty dosud unikaly pozornosti.

Ve zprávách o nejstarších Slovanech existuje osudový rozpor. Až do poloviny 6. stol. n. l. se v písemných dokumentech neobjevuje termín Slované — Sclavini, Sclaveni, Sakalba (Cf. *Łowmiański 1964*, 257). Na území, kde předkové slovanských kmenů pravděpodobně žili, tedy severně od Karpat, se v písemných pramenech uvádějí Venedi. Je to etnický název, jakým Germáni označovali Slovany dlouho do středověku, a v některých pramenech se dokonce klade rovnítko mezi oba termíny. V současné době existuje k této otázce rozsáhlá literatura a názory odborníků se značně různí (Cf. *Sedov 1970*, 21—57).

Vstup Slovanů do zorného pole evropských kronikářů souvisí s krizí otrokářského společenského systému římské říše. Na vnějších hranicích nejzazších římských provincií žilo množství různých kmenů, z nichž nejpočetnější byli patrně Germáni a Slované. Všechny tyto kmeny se na rozhraní dvou epoch — antické otrokářské a středověké feudální — dostávají do zájmové sféry Říma především z důvodů strategických. Vzhledem k tomu, že žily pod stálou hrozbou otrokářského Říma, musely mít přirozený zájem nejen na zničení společenského systému, založeného na práci otroků, ale i celého impéria jako představitele tohoto systému.

V souvislosti s krizí otrokářského řádu, která se stále více prohlubovala a od 3. stol. n. l. měla téměř všechny náležité příznaky, se v 70. letech 4. stol. n. l. ve stepní oblasti severního Černomoří objevily nomádské kmeny, které antičtí autoři souhrně označili jménem Hunové (*Altheim 1960*; *Altheim, Haussig 1958*). Podle antického historika Ammiana Marcellina vpád Hunů znamenal značné zpusťování celé oblasti. Kočovní Hunové stejně jako později Avari mohli existovat pouze na účet usedlých zemědělských národů. „Bohatství sousedů,“ píše B. Engels, „dráždí chtivost národů, jimž se získávání bohatství stalo jedním z hlavních cílů života. Jsou to barbari; uloupit něco zdá se jim lehčí a dokonce čestnější, nežli získat si to prací. Válka, která bývala dříve vedena jen v odvetu za napadení, nebo proto; aby se rozšířilo území, které už nedostačovalo, je nyní vedena pro holé loupění a stává se stálým zdrojem obživy“ (*Engels 1950*, 174.) Cílem Hunů bylo podmanění usedlých zemědělských kmenů a především převod jejich nadproduktu do prostředí nomádských vojenských družin. Jedním z důsledků hunské invaze byly výrazné změny na etnické mapě Evropy, označované historiky jako stěhování národů. V jeho závěrečné fázi se poprvé v písemných pramenech objevuje jméno Slovanů.

Buržoazní historiografie, zejména německá a maďarská, většinou nebrala v úvahu dokumenty, které hovoří o pobytu slovanských kmenů v Podunaji v období před polovinou 6. stol. Bylo to proto, že historie Slovanů ve střední Evropě byla podle jejich představ nerozlučně spjata s příchodem Avarů na konci 50. let 6. stol. Existují však písemné zprávy — jak uvádím dále — na jejichž základě můžeme o slovanském osídlení středního Podunaji v 1. pol. 6. stol. reálně uvažovat.

Úspěšné kulturní i politické středisko severoitalského byzantského exarchátu — Ravenna — byla v 6. stol. místem, kde tvořil své historické dílo pozdně římský spisovatel alanského původu Jordanes. Jako notář gótského knížete Guntikise, který byl v římských službách v Moesii na Dunaji, psal Jordanes své dílo současně s Prokopiem Cesarejským. Využil přitom text kroniky Kasiodora, dvorního historika gótských králů, který psal v 5. a počátkem 6. stol., i některých dalších antických autorů. Ve spise *De origine actibusque Getarum* podal Jordanes popis východní Evropy, kterou tradičně nazývá Skythie. „V této Skythii,“ píše Jordanes, „hned na začátku od západu je usazen kmen Gepidů, obklopený mohutnými a známými řekami. Totiž na jejím severu a severozápadě se rozlévá Tisa; na jihu ji však protíná sám mohutný Dunaj, na východě Flutausis, který dravý a plný vírů se prudce vlévá do Dunaje. Mezi nimi se rozprostírá Dacia, jako věncem ovinutá strmými Alpami, podél nichž na levém svahu, směřujícím na sever, a to od pramene řeky Visly, na nesmírných prostorách, se usadil početný kmen Venetů. Ačkoliv se jejich jména nyní mění podle různých rodů a sídlišť, nazývají se především Sclaveny a Anty. Sclaveni sídlí od města Novietunum a jezera zvaného Mursianské až k Dněstru a na sever až k Visle. (Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus conmorantur . . .). Místo měst mají močály a lesy.“ (Cf. *Ratkoš 1964*, 28.) Dosud mezi historiky není jednoty v názorech na lokalizaci města Novietunum ani jezera Mursianského (*Skržinskaja 1960*). Přesto máme před sebou zprávu velmi cennou. Jako jedna z prvních používá novější označení Sclaveni, tj. Slované, ztotožňuje je s Venty a zároveň dovoluje lokalizovat „početné“ kmeny slovanské na „nesmírných“ prostorách. Je zde nepochybně zachycen stav ještě před 1. pol. 6. stol., kdy Slované teprve začínali pronikat ze své pravlasti k Dunaji a dále.

Dílo byzantského historika Prokopia ze 6. stol. je významné tím, že se spisovatel jako člen družiny slavného vojevůdce Belisara osobně zúčastnil válečných tažení a mohl být bezprostředním účastníkem událostí, které popisuje. K roku 537 se vztahuje v jeho díle epizoda z obléhání Říma Góty, proti nimž bojovala byzantská vojska, vedená Belisarem. „Dvacet dní poté, co Gótové obsadili přístav, přibyli Martin a Valerián, přivedše s sebou tisíc šest set jezdců. Většinu z nich tvořili Hunové, Slované a Antové, kteří mají svá sídla za Dunajem, nedaleko od jeho břehu. Belisar se zaradoval z jejich příchodu . . .“ (Prokopios, 27).

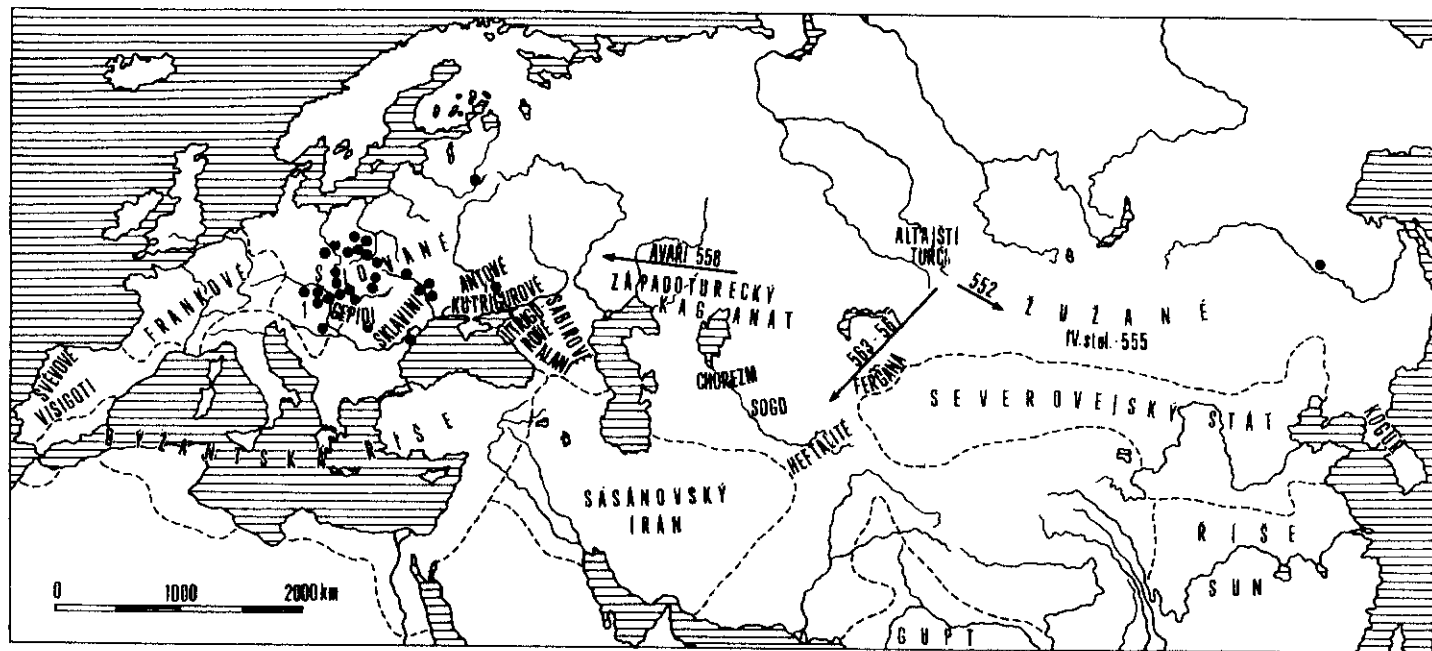
V této souvislosti se nabízí zajímavé srovnání. Historikové a archeologové často hovoří o jednoduchosti a prostotě slovanské kultury v 6. stol., o tom, že Slované bojovali většinou jako pěši. To je v rozporu s Prokopiovými zprávami. Protikladem jeho líčení o radosti Belisara nad vydatnou pomocí slovanských jezdců v 1. pol. 6. stol. je pasáž o příchodu franckého vojska do Itálie pod vedením Theodeberta, jenž podle slov Prokopiových sebral stotísícové vojsko. „Jezdce však,“ píše Prokopios, „měli pouze v okolí svého krále, v nevelkém počtu; z těchto někteří byli pěši, neměli ani luky ani kopí, ale každý nesl válečný nůž, štít a jednu sekeru“ (Prokopios, 25, 3—6).

Zmínka o slovanském jezdecktvu, které spolu s ostatními spojeneckými vojsky bojovalo v 1. pol. 6. stol. v Itálii na straně Byzance proti Gótům, není v Prokopiově díle osamocena. K roku 546 uvádí tento dobře informovaný autor, že „mezi vojáky vojevůdce Valeriána byli mnozí příslušníci slovanských kmenů, navykli skrýt se i za malý kámen nebo za jakýkoliv keřík a lovit nepřátele. To dokázali nejednou,“ píše Prokopios, „u řeky Dunaje, kde jsou jejich sídla, a to jak proti Římanům, tak i proti barbarům“ (Prokopios, 26, 18—20).

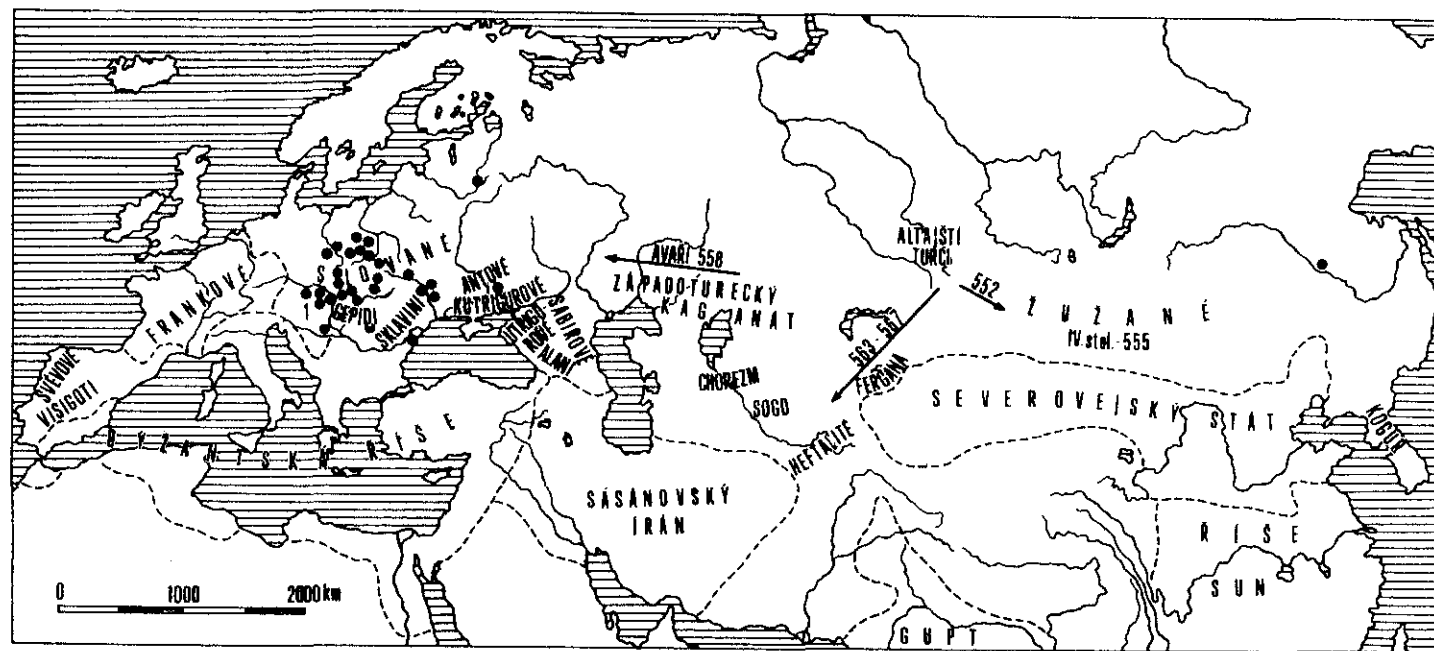
K uvedeným písemným zprávám, které hovoří o přítomnosti slovanských kmenů na středním Dunaji již v 1. pol. 6. stol., můžeme na základě upozornění E. Č. *Skržinské* (1960) přiřadit důležitou zmínku v díle panonského rodáka Martina, který se po roce 570 stal arcibiskupem v dnešním městě Braga v Portugalsku. Ve spise na počest Martina z Tours, který zemřel r. 397, vypočítává Martin z Bragy kolem poloviny 6. stol. misijní činnost svého jmenovce mezi příslušníky „barbarských“ kmenů v tomto pořadí: Alaman, Sas, Durynk, Panonec, Rugijec, Slovan (Sclavus), Norijec, Sarmat, Datus?, Ostrogot, Frank, Burgund, Dák, Alan a Svév. Autor si byl vědom, že Martin Tourský nemohl šířit křesťanství mezi Langobardy, neuvádí pochopitelně ani Avary. Jmenuje zde však Rugie, kteří z Rugilandu odešli již r. 488. H. *Łowmiański* (1964, 282—283) pokládá uvedenou zprávu za důkaz o pobytu slovanských kmenů v Čechách, v Pomoraví a na jihozápadním Slovensku již v 1. pol. 6. stol.

Vznik avarského kmenového svazu souvisí s událostmi, k nimž došlo r. 552 ve Střední Asii. Zde existoval ve 2. pol. 4., v 5. a v 6. stol. kmenový svaz Žuan — Žuan (lidé nosící copy), podlehnuvší r. 552 altajským Turkům. 130 000 Žuanů, kteří se nechtěli podrobit, odskočovalo na západ a patrně spolu se středoasijskými Heftality položili základy (obr. 1) avarského kmenového svazu. S nimi se dostaly do karpatské kotliny a možná i do přilehlých oblastí kulturní prvky středoasijské, jak ještě budeme mít možnost pozorovat při rozbořech hmotné kultury (*Bičurin* 1950—1953).

První zprávy o Avarech se dostávají do Byzance koncem 50. let 6. stol. Z doby kolem roku 560 pochází fragment z péra protektora tělesné stráže východořímského císaře Maurikie (558—582) jménem Menander, který píše o útocích Avarů na Anty, usazené, jak o tom můžeme soudit podle Jordana, mezi Dněstrem a Dněprem na pobřeží Černého moře (Cf. *Ratkoš* 1964, 41).

Obr. 1. Evropa a Asie kolem poloviny 6. stol. Nálezy noží s volutovým zakončením rukojeti. ČSSR: Brekov, Hnojné, Mikulčice, Nechvalín, Nitra, Želovce. PLR: Biskupin, Bonikowo, Czeladź Wielka, Gledzianówek, Kraków, Milicz, Zukowice. Rakousko: Zillingtal, Zwölfaxing. MLR: Alattyán, Romonya, Szob. SFRJ: Bogojevo. RSR: Bucov, Garvan. SSSR: Alčedar, Branešta, Novotrojickoje, Plesněck, Selco, Trebuženi, Trojickoje. 1: Langobardi do r. 568.

Obr. 1. Evropa a Asie kolem poloviny 6. století. Nálezy nože s volutovým zakončením rukojeti. ČSSR: Brekov, Hnojné, Mikulčice, Nechvalin, Nitra, Želovce. PLR: Biskupin, Bonikowo, Czeladź Wielka, Gledzianówek, Kraków, Milicz, Zukowice. Rakousko: Zillingtal, Zwölfaxing. MLR: Alattyán, Romonya, Szob. SFRJ: Bogojevo. RSR: Bucov, Garvan. SSSR: Alčedar, Branešta, Novotrojickoje, Plesněck, Selco, Trebuženi, Trojickoje. 1: Langobardi do r. 568.

Další fragment Menandera díla, pocházející z konce 70. let 6. stol., hovoří výmluvně o vztazích mezi Avary a Slovany: „Když totiž Slované pustošili Helladu . . . Tiberius (císař, který vládl východořímské říši v letech 578—582, pozn. Z. K.) neměl žádné síly, které by ho mohly osvobodit alespoň od části nepřátel, když ne od všech, a neměl možnost zastavit jejich tažení, protože římská (byzantská — Z. K.) vojska byla přesunuta do války na Východě, vyslal proto poselstvo k Bajanovi, vládci Avarů, který tehdy udržoval s Římany přátelské styky a sám až do začátku vlády Tiberia toužil patřit do naší říše. Tímto způsobem dokázal si ho sám naklonit, aby začal válku se Slovan, aby byli zaneprázdněni domácími starostmi a touživše hájit vlastní sídla, přestali plenit římské území . . .“ S pomocí Byzantinců přepravili se pak Avari v počtu šedesáti tisíc na lodích do byzantských zemí. „Když je převedli přes Illyrii do Skytie, připravili jim další převoz přes Dunaj na zvláštních lodích. Jen co se (Bajan — Z. K.) objevil na druhém břehu řeky, hned začal pálit slovanské osady a pustošit pole . . . Náčelník Avarů se pak obrátil na samotného Davrentia (Dobřeťa — Z. K.) a jiné náčelníky tohoto kmene se žádostí, aby se podrobili Avarům a dali se zapsat mezi národy platící jim tribut. Dobřeťa stejně jako jiní vladykové s ním spojení žádost odmítl se slovy: Ještě se nenarodil a neobjevil pod sluncem takový člověk, který by dokázal zlomit naši sílu. My sami jsme zvyklí vládnout cizím zemím a ne, aby někdo vládl nám; v tom jsme si jisti, dokud existuje válka a meč. Na takové chování Slovanů odpověděli Avari podobným tónem, překypujícím samochválou.“ Tolik tedy Menander.

Rozsáhlá historická literatura (*Zástěrová 1958, Avenarius 1974*) je věnována otázkám slovansko-avarských vzájemných vztahů v rámci avarského kmenového svazu i mimo něj, jakož i vztahům avarské nadřazené složky ke germánským Gepidům a Langobardům. Opakuje se zde do jisté míry situace, která ve Střední Asii byla příčinou vzniku avarského kmenového svazu. Po porážce Gepidů a jejich připojení k Avarům jsou Langobardi, kteří se nechtěli podrobit, nuceni vyklidit dosud jimi spravované území Panonie a po velikonocích r. 568 odcházejí v čele se svým vůdcem Alboinem do severní Itálie (Paulus Diaconus, 45—187). Řada historiků i archeologů uvažuje o formách podřízenosti Slovanů Avarům a vychází přitom ze svědectví anonymní kroniky, která byla napsána v Burgundsku v I. pol. 7. stol. a v literatuře je známá pod jménem kronika Fredegara (MMFH I 19 a d., cf. *Grünwald 1958*). Také některé další prameny, zejména z pozdější doby (Nestor), zachovaly svědectví o hegemonii Avarů v kmenovém svazu, kde vedle různých východních kočovníků byli zastoupeni Slované i Germáni, zejména Gepidové. Kronika Fredegerova je jediným pramenem, který nás obšírně informuje o prvním státním útvaru, na jehož vytvoření se mohly podílet slovanské kmeny, sídlící na našem území. Je zde přirozeně problém přesné lokalizace Sámovy říše, jejího centra a na ní závislého území. Polský historik *G. Labuda (1949—1950)* se po podrobném rozboru písemných zpráv přiklání k názoru, že jádrem Sámovy říše bylo úze-

mi polské. Slovenský historik *M. Kučera* (1979) v poslední době klade ústředí Sámovy říše na jihozápadní Slovensko.

Také k vlastní osobě Sáma máme k dispozici rozsáhlou literaturu. Silně diskutovaná je zejména ta pasáž Fredegarovy kroniky, kde se hovoří o národnosti Sáma. V roce 871 vzniklo v Solnohradě dílo, které se zachovalo v rukopisech většinou z doby kolem roku 1 200. Nazývá se *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Obrácení Bavorů a Korutanců na víru) a píše se zde, že „za časů slavného krále Franků Dagoberta byl vévodou onoho národa — Korutanců — jakýsi Slovan jménem Samo, žijící v Korutansku. Ten přikázal povraždit příšle kupce krále Dagoberta a uloupil jim královské peníze“ (MMFH, III, 229). Citát z *Conversia* prozrazuje, že národnost onoho z čítanek známého „franckého kupce“ Sáma není tak zřejmá, jak by se na první pohled zdálo a že můžeme počítat i s jeho slovanským původem. Složitější je však lokalizace jeho říše, zde nelze jednoznačně počítat s Korutany, jak již bylo ukázáno.

Podobně je tomu i s otázkou avarského „útlaku“ Slovanů. Buržoazní historiografie, zejména německá a maďarská, věnovala těmto otázkám značnou pozornost. Například *E. Fügedi* (1948) napsal, že „slovanské národy jsou v dějinách známe tím, že jejich politická a společenská organizace byla na nízkém stupni a dlouho zaostávala za vývojem ostatních evropských národů. Státo-tvorné snahy Slovanů,“ pokračuje *E. Fügedi*, „jsou známe z pozdních období a jsou většinou dílem cizí, později poslovanštěné vládnoucí vrstvy“. Nebudeme se podrobně zabývat názory *E. Fügediho*, které vycházejí z neznalosti či jednostranného výkladu některých písemných pramenů. Stačí srovnání *Fredegara*, písíciho daleko od jeviště popisovaných událostí, a *Prokopia*, který měl možnost na rozdíl od *Fredegara* bezprostředně se seznámit se všemi fakty, o nichž píše a jehož zprávy o postavení Slovanů jsou zcela odlišné.

Po smrti Sámově se písemné prameny, které by se mohly vztahovat k našemu území, na více než sto let odmlčují; o to větší máme možnost využití pramenů archeologických, jak ukážeme dále. Už ve 2. pol. 7. stol. dochází k silnému úpadku avarské moci, která se omezuje na střední Podunají a Potisí. V této situaci se v Podunají objevují v 80. letech 7. stol. bulharští Kutrigurové, jejichž další význam pro dějiny středního Podunají není dosud historicky patřičně doceněn. Teprve poté se začínají množit archeologické nálezy. Z předchozích období dosud ve středním Podunají neznáme takové památky, které by bylo možno s jistotou spojit s Avary.

Konec avarské vlády učinil Karel Veliký na sklonku 8. stol. Jeho životopisec *Einhard* (MMFH, II, 21) píše, že válka proti Avarům byla největší ze všech, které kdy Karel Veliký vedl. „Kolik v ní bylo svedeno bitev a jak mnoho prolito krve, o tom svědčí jak Panonie zbavená všech obyvatel, tak i to, že místo, na němž bylo kaganovo sídlo, je do té míry opuštěno, že tam není ani stopy po lidském sídle. V této válce zahynula celá hunská šlechta a zanikla

všechna sláva Hunů. Veškeré peníze a poklady, za dlouhá léta nashromážděné, byly rozchváceny.“ V některých pramenech se připomíná i účast slovan-
ských knížat na této válce (MMFH I, 41, pozn. 2). Nelze proto vyloučit, že
právě zde máme jeden ze zdrojů obrovského bohatství, zejména zlata, které
v míře na tehdejší evropské poměry nezvyklé, nacházíme v prostředí Velké
Moravy v 9. stol. To však je již téma, kterému musí být věnována zvláštní
studie.

2. LITERATURA

Jeden z nejstarších literárních výkladů etnogeneze Slovanů vznikl už sedm
století po jejich vystoupení na evropskou scénu. Je zachován v ruském letopi-
se, známém pod názvem „Pověst vremennych let“ (Nestor) čerpá z různých
pramenů a jeho konečná redakce byla provedena ještě před rokem 1113 v ky-
jevské Pečorské Lavři. Do úvodu díla je vkomponováno legendární vyprávění
o rozptýlení národů po stavbě věže v zemi Sennar, převzaté zřejmě z byzant-
ských kronik. Dále v letopise následuje zpráva o tom, že Slované kdysi žili
v Podunají, „kde nyní je uherská a bulharská země“, a odtud se rozešli do
svých historických sídel mezi Labem, Dunajem a Dněprem. Nestorovo objas-
nění slovanské etnogeneze převzali a dále rozvinuli i staří kronikáři čeští, mezi
nimi především autor kroniky tzv. Dalimila, dokončené asi r. 1314, dále Vác-
lav Hájek z Libočan, který zemřel r. 1553, a řada dalších. Druhá hlavní teorie
o rozsidlení Slovanů se poprvé objevuje ve 13. stol. a z českých kronikářů ji
zastávali kromě jiných T. Pešina z Čechorodu a J. Beckovský. Podle nich se
Slované stěhovali nejdříve směrem na sever podél břehů Černého moře, usa-
dili se v jižním Rusku a odtud postupovali dále na západ ve dvou hlavních
proudech, jižně a severně od Karpat.

Evropské osvícenství 17. a 18. stol. a zejména jeho racionalistické pojetí dě-
jin, opírající se v protikladu k tradičnímu biblickému výkladu historických
událostí o analýzu dostupných faktů, mělo pozitivní vliv i na řešení problema-
tiky vzniku a počátků Slovanů. Už od konce 18. stol. přicházejí badatelé stále
častěji k závěru, že teorie, zakládající se pouze na předpokládaných souvislos-
tech Tráků či Ilyrů se Slovany, jsou bezcenné. Josef Dobrovský píše o tom
r. 1810 svému příteli Kopitarovi: „Směšná jsou podobná bádání. Přicházím
k odlišným závěrům. Všechno ukazuje, že Slované nejsou ani Dákové, Getové,
Trákové, Ilyrové ani Pannonci . . . Slované jsou Slované a jejich nejbližší pří-
buzní jsou Litevci. Je tedy třeba je hledat mezi nimi, někde na Dněpru“ (*Nie-
derle* 1953, 19). Již před polovinou 19. stol. se problematikou původu Slovanů
začínají vážně zabývat představitelé právě se formující moderní jazykovědy
i antropologie. Na tomto místě je třeba vzpomenout velkého představitele na-

ší slavistiky — P. J. Šafaříka, jehož Slované starožitnosti jsou dokladem neobyčejně houževnaté práce skromného vědce, který jako první sebral písemné prameny k počátkům Slovanů (*Šafařík 1837*).

Nepřeberné množství teorií, které v průběhu 19. stol. ke slovanské etnogenezi vznikly a byly publikovány, nalezlo své zhodnocení v první velké syntéze, vytvořené v letech 1902—1925. Jejím autorem byl český vědec Lubor Niederle, jehož monumentální dílo nesmírné hodnoty našlo nemálo pokračovatelů a je dodnes vysoce ceněno. Bylo přeloženo do řady jazyků, mimo jiné do francouzštiny, ruštiny a polštiny, což u vědeckého díla toho druhu je jev mimořádný. Není tedy náhodné, že Niederlovo dílo má dodnes rozhodující vliv na formulaci moderních výkladů slovanské etnogeneze a je základem a východiskem dalších výzkumů v této oblasti. Byl to právě Niederle, který jako první navrhl program slovanské archeologie: studium vývoje dávné slovanské společnosti podle archeologických pramenů, k němuž náleží jak studium slovanské etnogeneze, tak nejstarších, už historických památek materiální kultury.

Pokud se týká původu Slovanů, umožnilo studium jazykových pramenů L. Niederlovi vyslovit své názory na vznik slovanských jazyků. Podle něj se nejdříve vytvořily z původního indoevropského jazyka dvě skupiny — satemová a kentumová. Praslovanština spojená s pralitevštinou byla v první skupině a zachovala si příbuznost se starotráčetinou (arménštinou) a s indo-íráňštinou. Předkové Germánů patřili do skupiny kentumových národů a představovali nejbližší sousedy Slovanů, jak z několika analogií mezi slovanskými jazyky a němčinou usuzoval L. Niederle. Počátkem 2. tisíciletí př. n. l. se už některé indoevropské národy objevují jako vyhraněné etnické jednotky. Baltoslované měli podle jazykových relikтів vždy za sousedy z jedné strany Germány a Kelty, z druhé strany Tráky a Íránce. Rozpad baltoslovanské jazykové jednoty nastal podle Niederla během 2. nebo dokonce 1. tisíciletí př. n. l., jazyková jednota samotných slovanských kmenů se rozpadla během 1. tisíciletí n. l., kdy vznikly jednotlivé slovanské jazyky. Pokud se týká antropologie, formuloval L. Niederle své názory v ostré kritice tzv. turánské teorie o původu Slovanů. Němečtí vědci vypracovali na základě Retziova systému relativní délky lebky a velikosti lícního úhlu teorií o čisté germánské rase s relativně dlouhou lebkou a několika vnějšími rysy — plavé vlasy, světlé oči. Do protikladu s touto rasou postavili druhou, charakterizovanou kratší hlavou, tmavými vlasy i očima. První rasu pak pokládali jak němečtí, tak angličtí antropologové za původní rasu Indoevropanů — v jejich terminologii Indogermánů či Praarijců. V souvislosti s druhou rasou se pak často hovořilo o její příbuznosti s Finy, Mongoly a Turánci s tím, že krátkolebí Praslované s tmavými očima přišli ze Střední Asie, obsadili střední Evropu, zejména její hornaté části a smísili se se svými dlouholebými plavými sousedy. L. Niederle vystihl slabiny této konstrukce, která vycházela ze studia pramenů časově značně od sebe vzdálených. Původní germánský typ byl totiž určen podle materiá-

lu z hrobů 5.—8. stol., praslovanský naopak podle materiálu mladého, neboť původní starý antropologický materiál nebyl znám. Niederle sebral důkazy o tom, že hroby starých Slovanů, zvl. v oblasti jižního Ruska, obsahovaly více než 80 procent dlouhých lebek. Existují písemné zprávy ze 6. stol., kde se uvádí, že Slované sídlící v Podunají nejsou ani černí, ani bílí, nýbrž tmavě plaví. L. Niederle shrnuje své názory takto: Praarijský typ nebyl čistý typ čisté rasy. V době indoevropské jednoty, krátce před jejím rozdělením, se na vývoji podílely různé rasy, mezi nimi zejména plavá dlouholebá, severoevropského původu, a středoevropská hnědá, krátkolebá. Samostatné národy, které z nich vznikly, nepředstavovaly tudíž čisté rasy a takoví byli Slované i Germáni. Niederle přitom silně akcentoval dialektickou myšlenku vývoje fyzického vzhledu jednotlivých národů a dokumentoval ji zejména na příkladu Slovanů, u nichž před tisíci lety převažovala první rasa — dlouholebá. Ta byla průběhem středověku absorbována rasou druhou, obdařenou větší vitalitou.

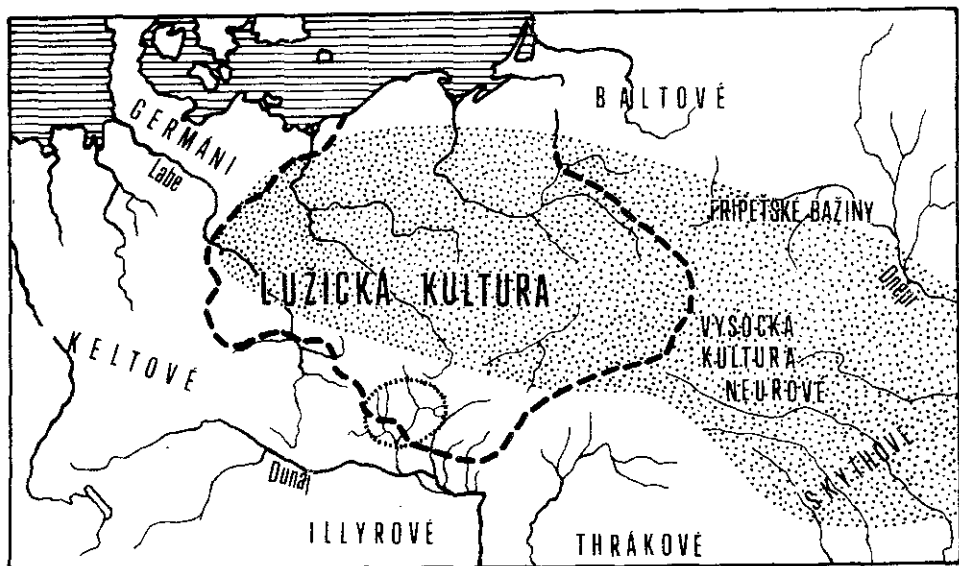
Poučný je závěr Niederlových úvah o původu Slovanů, který stojí za to citovat: „Archeologie není dnes s to, aby rozřešila otázku o původu Slovanů. Nelze skutečně sledovati slovanskou kulturu od doby historické až do dávné minulosti, kdy se tvořil slovanský národ. Před 5. stol. po Kr. je zmatek archeologů úplný a všechny snahy dokázati slovanský charakter popelnicových polí lužických a slezských... vedly dosud jen k nezdaru“ (*Niederle 1953, 25*). S problémem původu Slovanů je úzce spjata otázka jejich pravlasti. Podle L. Niederla lze svědectví *Pověsti vremennych let* pokládat za „rodný list národa slovanského“. Na základě rozboru množství písemných materiálů a stejnou měrou bádání etnografického, jazykovědného, antropologického i archeologického, dochází Niederle k tomuto závěru: „... území obývané Slovany před jejich rozchodem se rozkládalo mezi Labem a středním Podněprím a řekami Desnou, Pripjati, Berezinou... je však třeba zatím odpojit západní část mezi Labem a Vislou, dokud nebude prokázána slavnita starých popelnicových polí v této oblasti, bude-li vůbec kdy dokázána“ (*Niederle 1953, 33*).

Od dokončení stěžejního díla o nejstarších dějinách Slovanů uplynula více než polovina století. Byla to léta pokrokových sociálních přeměn v Evropě i na celém světě, ale i druhé světové války, v níž při zničení fašismu sehrály slovanské národy významnou úlohu (*Nedorezov 1973*). V této době sbíral důkazy pro svá tvrzení o nepřežitém vývoji předků Slovanů na širokém území od Odry až k Dněpru polský slavista *J. Kostrzewski (1965)*, jehož škola má dodnes v Polsku značnou váhu. Uvedený badatel závažnými argumenty prosazoval to, o čem se L. Niederle domníval, že nikdy nebude možné, tj. slavnitu lužické kultury.

Studium nejstarších slovanských dějin v období mezi dvěma světovými válkami je výrazně poznamenáno nástupem fašismu. Je příznačné, že např. výsledky Kostrzewského vědecké práce byly námětem diplomatických demarší

německého velvyslanectví ve Varšavě u polské vlády. Archeologie měla v nacistickém Německu zvláštní postavení. Při říšském vedení NSDAP zřízená „Hauptstelle Vorgeschichte“ vydávala reprezentativní měsíčník *Germanenerbe*, neboť víra v mimořádnou cenu germánské krve a rasy tvořila základ nacistické ideologie. K tomu bylo přirozeně nezbytné pořádit přesvědčivé doklady, dodávané zejména cestou falšování výsledků i interpretace archeologických výzkumů. Pravlast Slovanů byla uměle posouvána na východ; fašismem ovlivnění badatelé byli ochotni připustit její lokalizaci nejbliže v oblasti Pripjaťských bažin. V souvislosti s tím se zejména houževnatě popíraly náznaky slavnosti lužické kultury. Nacisticky orientovaní autoři se nemohli vzdát představa o trvalé kontinuitě germánského osídlení na celém území od Rýna až k Visle a ve středověké kolonizaci spatřovali jen „Wiedereindeutschung“. Autor nordicko-germánského mýtu, válečný zločinec A. Rosenberg, odsouzený norimberským tribunálem k trestu smrti a popravený r. 1946, označil jako úhlavní nepřátele německví Čechy a Poláky, o které se německé pronikání na východ nejdříve zastavilo. Proto měla nacistická archeologie shromáždit „důkazy“ o neschopnosti Slovanů ke státotvorné činnosti i o nízké úrovni jejich kultury. Prostředkem k tomu byla pro období tehdy známé nejstarší slovanské kultury především otázka vzájemných vztahů Avarů a Slovanů. Rozsídlení slovanských kmenů spojovala buržoazní věda vůbec výhradně s Avary, nacistická publistika dokonce s formulací, že Slované byli do Evropy Avary přihnáni (*Kalousek 1947, 1948, 90—112*). Zároveň někteří antropologové navázali na starší teorie o rasové méněcennosti Slovanů jako důsledku avarsko-slovanského soužití. Nesystematičnost a zmatenost těchto teorií dokumentuje skutečnost, že Maďaři, pokládání za přímé dědice Avarů, byli považováni za rasově přijatelnější než Slované.

Po roce 1945 se dynamika rozvoje naší společnosti stále výrazněji odráží v oblasti kulturní a vědecké. Sem patří i mimořádný rozmach slovanské archeologie, jejíž nová koncepce je u nás spjata se jménem J. Böhma, který až do své smrti v r. 1962 stál v čele úsilí československé archeologie o nový pohled na naše nejstarší dějiny. Již v době války napsal: „Tvzení, že vznik a nejstarší počátky Slovanů patří k nejobtížnějším problémům evropského pravěku, je objektivním zjištěním skutečného stavu, vyjádřeným naprosto nezávisle na citovém vztahu autora i čtenářů k této části indoevropského lidstva . . . Nespokojili jsme se však zjištěním, že Slované vstupují na dějinné jeviště u srovnání se svými sousedy jako kolektiv kulturně a civilizačně velmi chudý, nýbrž položili jsme si otázku, je-li tomu skutečně tak a jaká byla toho příčina“ (*Böhm 1941*). Böhmova práce ovšem nebyla ve své době jediným příspěvkem československých archeologů k objasnění procesu vzniku a počátku Slovanů. Za všechny nutno jmenovat práci *I. Borkovského (1940)*, který shromáždil do té doby známé nálezy nezdobených štíhlých nádob s vytaženým okrajem a výduť v horní třetině, nazval je pražským typem a označil za nejstarší slovansko-

Obr. 2. Kultura lužických popelnicových polí podle J. Filipa a J. Poulika.

keramiku ve střední Evropě. Tento významný příspěvek k poznání slovanské etnogeneze a počátků slovanské kultury byl sice nacistickými okupačními úřady v roce 1942 zabaven, přesto ještě ve válečných, ale zejména v poválečných letech dále obohacován nálezy z terénních výzkumů, vedených na celém území naší vlasti. V tomto ohledu má zvláštní postavení jedno z největších slovanských pohřebišť z období, kdy se Slované formovali jako historické etnikum, objevené r. 1945 v Přitlukách J. Poulikem (1947/1948, 172).

Poválečná léta jsou obdobím, kdy řada našich autorů přichází s publikacemi výsledků svých studií po vynucené válečné přestávce. Tady je třeba upozornit na dosud možná neprávem opomíjenou studii J. Filipa (1946, 9), který uvádí (obr. 2) řadu důvodů pro slavnitu lužické kultury. Naproti tomu J. Böhm (1941, 323 1947; 1948) připisoval uvedenou kulturu neznámému indoevropskému kmeni. Spolu s ním se proti slovanskosti lužické kultury stavěli u nás E. Šimek (1935) a J. Neustupný (1946).

Nejstaršími Slované na Moravě a v souvislosti s tím i některými otázkami etnogeneze Slovanů se zabýval J. Poulik, který žárové hroby s keramikou pražského typu datoval krátce po válce do 5. stol. n. l. (1948, 104 ad.). Později uvažuje (1948—1950, 40) o možnosti lokalizace slovanské pravlasti mezi Labe a Dněpr, odkud podle tohoto autora ve 3. a zejména ve 4. stol. „nastává migrace staroslovanských zemědělských a pasteveckých rodů“ do karpatské kotliny, předhoří Alp a na Balkán. Ve zprávě o nových slovanských výzkumech na Moravě se připojuje J. Poulik (1956) k názoru, že původní sídla Slovanů v 1. tisíciletí př. n. l. je nutno hledat v Zakarpatí, mezi Vislou a Dněprem,

odkud od konce 2. stol. pronikali do sousedních oblastí. V další práci uvažuje *J. Poulik* (1960, 14 ad.) nejen o možnosti přežívání lužické kultury na severní Moravě až do období po zlomu letopočtu, ale zároveň klade otázku „zda lidstvo lužických popelníkových polí v severní Moravě nežilo na rozsáhlých sídlišťích v 1. až 4. stol. po Kr. dále.“ Rozdíly, které se projevují v 5. stol n. l. mezi jihomoravskou a severomoravskou kulturou, vedou *J. Poulika* k odmítání slavnosti lužické kultury. Příchod slovanských kmenů do našich zemí datuje v citované práci do 4. stol. a vychází především z výsledků studia *L. Niederla*. Konstatuje, že „většina našich badatelů se v podstatě připojuje k těm teoriím, které před časem vyslovil prof. *L. Niederle*, že slovanská pravlast nebo kolébka byla před naším letopočtem severně od Karpat, zhruba na území mezi Vislou a Dněprem“. Pokládá za pravděpodobné, že „ve 2. a ve 3. stol. na Moravě skutečně část Slovanů vedle Germánů již sídlila,“ přičemž se opírá o „některé keramické tvary, které jsou běžné v tzv. przeworské kultuře“ (1960, 19).

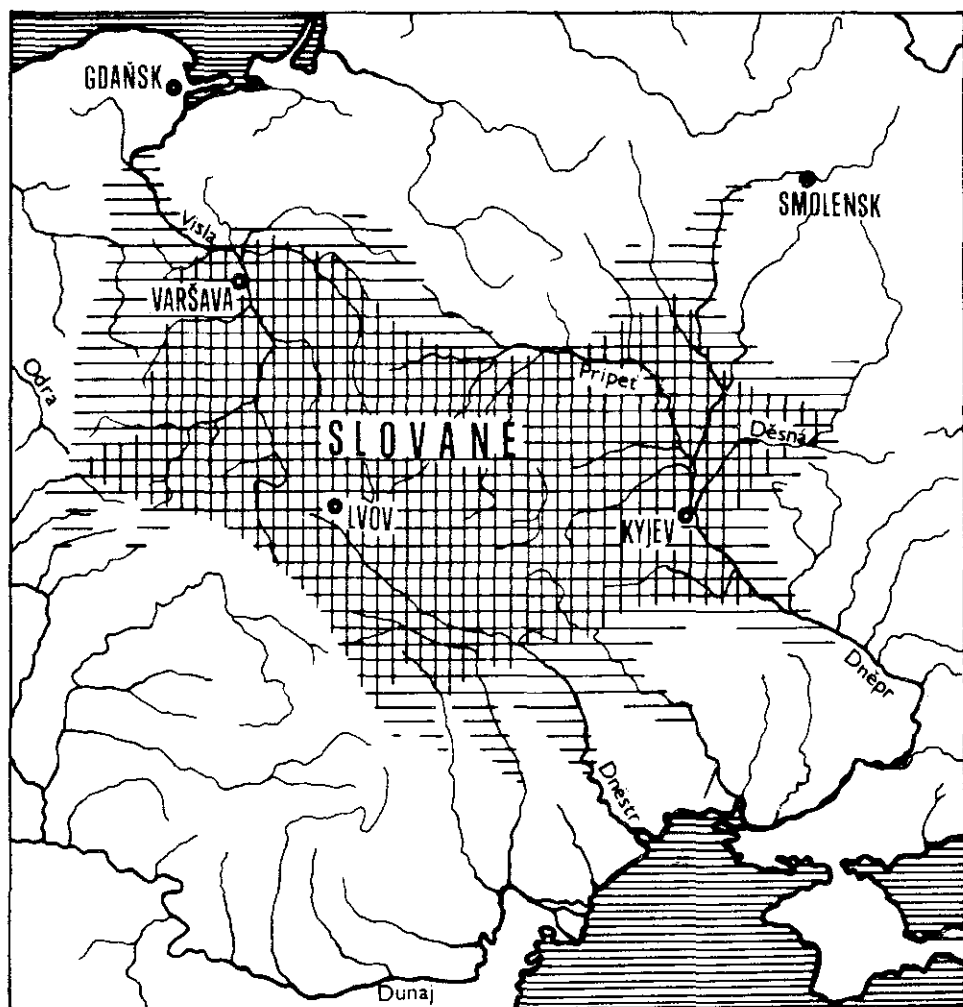
Významnou roli v utváření názorů na řešení zásadních otázek nejstarších slovanských dějin vůbec a počátků slovanského osídlení našich zemí zvláště mělo dílo *Z. Nejedlého* (1955). Jeho v mnohých rysech nesporně podnětné závěry se v naší historiografii dosud nedočkaly zásadního hodnocení.

Obrovský a v jednotlivostech neobyčejně zajímavý materiál k otázkám slovanské etnogeneze uvádí *J. Eisner* (1966). Podle jeho hodnocení se obraz slovanské pravlasti, k němuž slovanští vědci v té době dospěli, s dávnou *Niederlovou* představou v podstatě shoduje. Na mapce (*Eisner* 1966, 131), vycházející z materiálů *L. Niederla*, je znázorněna oblast slovanských sídel v době etnické jednoty. Slovanskou pravlast umísťuje *J. Eisner* na území severně od Karpat, mezi Dněpr a Vislu, a to včetně obou břehů poslední jmenované řeky (obr. 3).

Marxistické pojetí etnogeneze Slovanů přivedlo *J. Dekana* (1951) k některým závěrům, které ovlivnily vývoj názorů na vznik a počátky Slovanů. „Problém pôvodu a vzniku Slovanov je nesmierne zložitý a preto ako teória o autochtónnosti, tak aj teória o migrácii Slovanov mala i má svojich prívržencov“, píše *B. Chropovský* (1970, 10—11) a pokračuje: „slovanská veda dnes uznáva výklad vynikajúceho slavistu *L. Niederleho* a za pravlast Slovanov považuje rozsiahle územie v meziriečí Odry a Visly na juh od Pripiatskych močiarov a na západ od Dnepra.“

Bouřlivým rozvojem, charakterizovaným v první fázi především získáváním archeologických pramenů, prochází slovanská archeologie po skončení II. světové války především v SSSR. Podobný proces můžeme sledovat v Polsku, NDR, Bulharsku a v některých dalších státech.

Pokud se týká studia nejstarší slovanské hmotné kultury, patří v současné době k nejlépe rozpracovaným oblast východoslovanská. Rozhodující úlohu

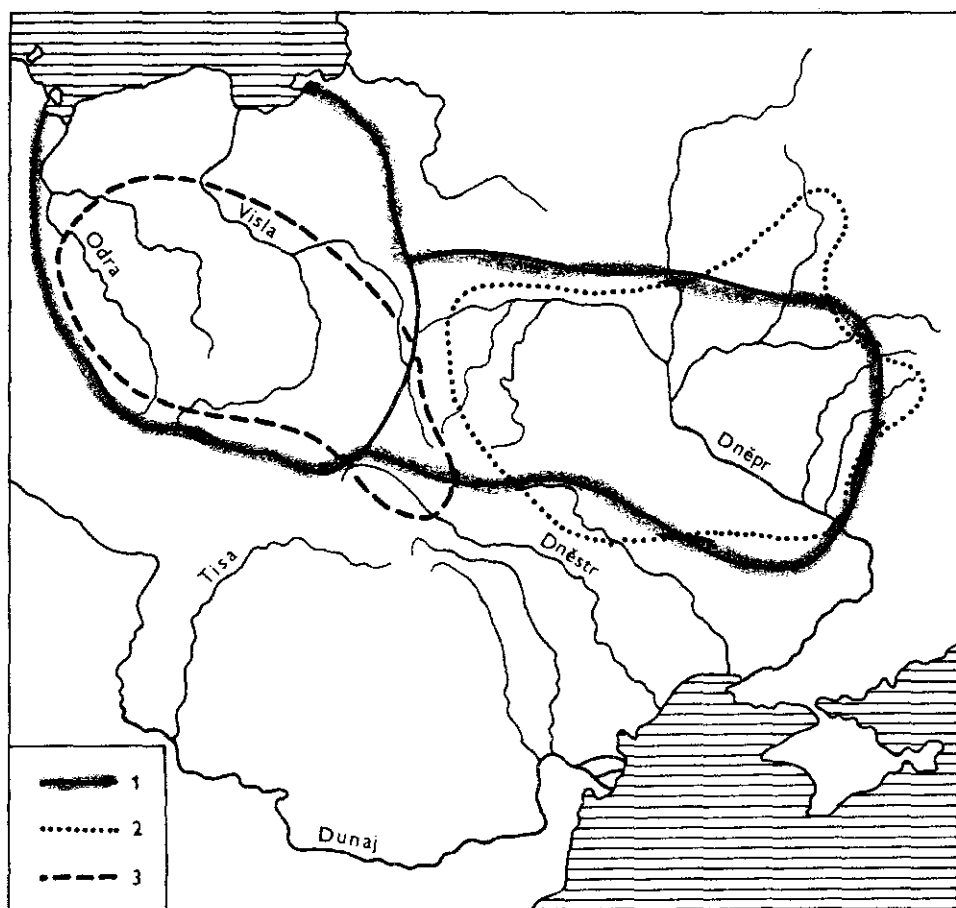
Obr. 3. Přibližná oblast sídel Slovanů v době etnické jednoty, podle L. Niederla a J. Eisnera.

přitom sehrály objevy uplynulých třiceti let, které poprvé v historii umožnily formulovat historické závěry o kultuře slovanského Podněpří i přilehlého meziříčí Dněpu a Dněstru ve 3. čtvrtině 1. tisíciletí n. l. Sovětští archeologové při řešení otázky vzniku a počátků Slovanů úspěšně využili antropologie a lingvistiky. Zatímco sídliště a pohřebiště 7.—8. stol. na území středního Podněpří a v oblasti meziříčí Dněpu a Dněstru se dočkala téměř obecně jednoznačného hodnocení — jsou pokládána za slovanská co do etnické příslušnosti — pak ke sporným patří hodnocení nálezů územně a chronologicky předcházejících, zejména pokud se týká jejich vztahu ke slovanským památníkům. Skupi-

na badatelů se velmi rozhodně postavila proti snahám hledat na území SSSR takové památky, které by bylo možno označit jako genetické předchůdce slovanských kultur 7.—8. stol., a razí myšlenku o příchodu Slovanů na Rus ze západu.

Pestrý je obraz archeologických památek pravobřežní Ukrajiny i Běloruska, tedy oblasti, která bývá pokládána za jedno z ohnisek složitého procesu slovanské etnogeneze. V československé literatuře se naposledy touto otázkou podrobněji zabýval *Jan Eisner* (1966, 21—128), sovětská archeologie se však od té doby mnohem výrazněji orientovala v protikladu k počátečnímu stadiu sbírání a třídění materiálu, kterým dodnes prochází mimo jiné i naše archeologie, na syntetická díla velkého rozsahu a hluboce fundované diskuse o dané problematice. Jednou z nejdiskutovanějších kultur středního Podněpří je dnes kultura zarubyněcká, neboť představuje do určité míry maximum možností, jak hluboko do historie lze prostřednictvím analýzy archeologického materiálu sledovat počátky slovanských kultur.

Zarubyněcká kultura představuje materiální pozůstatky kultury obyvatelstva, které žilo v období od konce 3. stol. př. n. l. do konce 2. stol. n. l. na území dnešní Běloruské SSR, ve středním a horním Podněpří a v pripjaťském Polesí, na nevelkých hradištích a sídlištích a pohřbívalo žárovým ritem do malých jamek, nedaleko svých sídlišť, na tzv. pohřebních polích. Kulturu objevil roku 1899 ukrajinský archeolog českého původu *V. V. Chvojka* (1901) a označil ji za autochtonní, zároveň za slovanskou ve smyslu etnické příslušnosti. *J. V. Kucharenko*, který provedl důkladný rozbor zarubyněckého inventáře i celé kultury, a spolu s ním další sovětské archeology, reprezentovaní především *V. V. Sedovem* (1970, ad.), nepovažují zarubyněckou kulturu za autochtonní. Podle *Kucharenka* (1959) je třeba její původ hledat v kultuře pomorské a některých dalších kulturách v Povolží. Proti tomu ovšem vystoupili především *A. A. Těrenožkin* a *P. N. Tretjakov*. Většina sovětských i dalších autorů pokládá zarubyněckou kulturu za časně slovanskou. Sídliště dělí *J. V. Maximov* (1969, 160) do tří skupin. Nejstarší jsou neopevněná a nechráněná přírodním reliéfem, podobná pozdně skytským. Druhou skupinu tvoří sídliště z období rozkvětu zarubyněcké kultury, rozmístěná na vysokých pravobřežních ostrožnách Dněpru a jeho přítoků. Do třetí skupiny řadí uvedený autor sídliště v inundačních terénech menších řek, datovaná do doby od konce 1. stol. př. n. l. až k přelomu letopočtu. Soustřeďují se do skupin, například v okolí Kyjeva nebo Kaněva, vzdálených od sebe 15—20 km. Nebyla rozsáhlá — od 0,5 do 2 ha. Sídlištní objekty zarubyněcké kultury jsou pravoúhlé, až 0,5 m zahlabené do podloží, s hlinitými ohništi, na sídlištích soustředěné obvykle do menších skupinek. Keramický inventář se dělí do dvou hlavních typů. V prvním jsou nádoby s leštěným povrchem, především různé misky a hrnky, v druhé skupině nádoby s drsným povrchem, hrnky, džbány, ploché misky,

Obr. 4 Praslované v období kolem zlomu letopočtu podle B. A. Rybakova. 1 — zóny praslované hydronymiky podle T. Lehr-Splawiňského. 2 — zarubyněcká kultura, 3 — przeworská kultura.

pokličky. Svěráz nádob první skupiny je v některých případech překryt působením keltské civilizace. Na jiných jsou častým výzdobným prvkem plastické lunetky, jaké známe i na keramice pražského typu. Ve středním Podněpří je v zarubyněcké kultuře jen málo nálezů zbraní, výjimku tvoří hradisko Čaplin. Zato je dost dokladů železářské výroby, šperkařství a dalších specializovaných řemesel. Z ozdob je pro nás významný výskyt trapezoidních závěsků, rozšířených i v souborech s nejstarší nezdobenou, ručně lepenou keramikou — slovanského období u nás, například v Mutěnicích.

Někdy se tvrdí, že zarubyněcká kultura není nic jiného, než lokální varianta kultury przeworské, o níž pojednáme později. Situace je však zřejmě složitější. Protože przeworskou kulturou se více zabývali polští vědci, pojednáme o ní

dále v souvislosti s přínosem polské archeologie k otázkám slovanské etnogeneze.

Lipická kultura (*Smiško 1975, 1960*) na levobřeží horního Dněstru patří rámcově do doby od 1. stol. n. l. až k polovině 3. stol. n. l. Sídliště jsou většinou na prosluněných terasách. Obydlí bývají lehce zahloblena, pravoúhlého půdorysu, do 20 m² plochy. Pohřebiště známe převážně žárová, popel byl ukládán do nádob, řidčeji se vyskytují pohřby kostrové. Keramika je robena na kruhu, vyskytuje se i lepená v ruce. Zatímco první skupina navazuje na různé módní směry té doby, ručně lepená keramika představuje nezdobené hrncovité tvary, často s plastickými výstupky, které mají blízko k některým tvarům przeworské kultury. Materiální základnou lidu s lipickou kulturou bylo vedle rozvinutého zemědělství vysoce specializované řemeslo. Lipická kultura pravděpodobně nesehrála v procesu slovanské etnogeneze vážnější roli, jde o okrajovou kulturu. Má některé společné rysy s předchůdci slovanských kultur, např. ostruhy s háčky, které nechybějí v žárových hrobech uvedeného komplexu. Lipická kultura je velmi blízká getodáckému kulturnímu okruhu.

Objev černjachovské kultury patří rovněž k zásluhám V. V. Chvojky; její poznání je úspěchem sovětské archeologie (*Machno 1970, 1950; Baran 1970, 1981; Vinokur 1972*). Rozsah na severu omezují hranice černozemní lesostepi, na jihu zabírá stepi a rozkládá se mezi dolním Podunajím a levými přítoky Dněpru. Základním sídlištním typem jsou velká neopevňovaná sídliště, umístěná na mírných jižních svazích nad inundačním územím nevelkých říček, někdy zasahují i do vlastní zaplavované nížiny. Vedle zemljanek se stavěly převážně bezzákladové nadzemní sruby, v půdorysu pravoúhlé, nejednotných rozměrů. Obydlí s pecemi mají rozměry 7 × 7,5 m, nebo jsou menší. Hospodářský komplex obvykle tvoří kromě obydlí menší komora, stodola a zásobnicová jáma. Známé jsou i dvorce jiného než zemědělského charakteru, některé specializované na výrobu keramiky. Pokrok zemědělské výroby byl umožněn zdokonalením orebního nářadí. Doklady o rozvinutém železářství, klenotnictví, řezbě v kosti a dalších řemeslech hovoří o vysoké úrovni společenské dělby práce. Významnou roli hrál dálkový obchod s antickými kulturními centry, odkud se dováželo luxusní zboží. Kmeny s černjachovskou kulturou pravděpodobně používaly v běžném obchodním styku římskou minci; vůbec antický vliv se jeví jako výrazný činitel v dotváření mnohých prvků této kultury. Birituální pohřebiště jsou umístěna obvykle na svazích nad sídlišti. Označení hrobů se nezachovala, proto byla pohřebiště nazvána „pohřební pole“. Nejrozšířenější je kostrové pohřbívání do protáhlých oválných jam, někdy opatřených výklenky. Žárové hroby jsou v popelnících a jamách, popel bývá nasypán v malé jamce. V materiální kultuře černjachovských sídlišť za-

ujímá významné místo keramika, vyráběná na rychle rotujícím hrnčířském kruhu, která postupně nahrazovala ručně lepenou keramiku. Otázka původu vyspělého hrčičství černjachovské kultury je v současné době řešena sovětskými archeology: nesporné jsou tradice laténské, antické i gétodácké. Ve staším období patří k častým typům nádoby s drsným povrchem, později nahrazené nádobami s vlešťovanou výzdobou. Nezdobená, ručně lepená keramika černjachovské kultury se ve srovnání s produkty hrnčířských center vyznačuje větší variabilitou typů. Rozšířený je štíhlý nezdobený hrnec s vytaženým nebo jen zlehka vyhnutým okrajem, jaký se u nás objevuje např. ve Zlechově (*Hrubý 1967*). Typickými okrasami jsou samostřílové spony, hřebeny s polokruhovým drždlem a tenké nákrčníky — hřivny. Z hospodářského nářadí se uvádějí srpy s krátkým obloukem, často se vyskytují kostěné „brusle“. Ve výzbroji zaujmou krátké meče, kopí tvaru vrbového listu, sekery bez ostnů a ostruhy s háčky. Většina badatelů předpokládá, že černjachovskou kulturu vytvořily kmeny rozdílného etnického původu, a poukazuje na výrazné lokální rozdíly ve způsobu stavby obydlí, pohřebním ritu i v materiální kultuře, zejména v keramice. Zatímco skupina badatelů, reprezentovaná E. A. Symonovičem a E. V. Machnovou, ji pokládá převážně za slovanskou, V. V. Kropotkin, J. V. Kucharenko, M. A. Tichanová a další ji hodnotí jako kmenový svaz vedený kmeny gótskými. Jak vznikla černjachovská kultura a dokdy trvala — to jsou otázky, na které dosud obecně uznané odpovědi neexistují. Datování kolísá mezi 2. a 5. stol., největší počet nálezů patří do 3.—4. stol. Někteří badatelé na základě nálezů antických amfor na sídlištích černjachovské kultury datují její konec do 5. stol. n. l., obecně to však přijato nebylo. Podle E. V. Machnové (1950, 66) jsou sídliště datována mincemi, kterých se zde našlo téměř 700. Z tohoto počtu představují ražby z doby od Nerona do Septima Severa celkem 541 kusů. 113 mincí pochází ze 2. pol. 3. stol. a ze 4. stol. Ke konečnému vyznívání černjachovské kultury jsou velmi zajímavé nálezy z viktorovského pohřebiště, které publikoval E. A. Symonovič (1966). Je ovšem pravda, že většina sídlišť černjachovské kultury končí přibližně ve 4. stol., aniž bychom měli k dispozici v kulturní vrstvě stopy násilného přervání jejich existence. Otázka postupného přerůstání černjachovské kultury do kultury Kyjevské Rusi si zasluhuje intenzivnějšího studia.

Syntézu studia černjachovské kultury podává ve svých dílech V. D. Baran (1970, 1972, 1978, 1981). Zejména nejnovější práce je závažným přínosem k objasnění etnogeneze východních Slovanů. Podle V. D. Barana jsou pro černjachovskou kulturu na veškerém území typické tyto společné rysy: 1. větší sídliště nad inundací; 2. dlouhodobě používané birituální pohřebiště; 3. zemljanky a nadzemní obydlí s ohništěm nebo s pecí; 4. keramika točená na kruhu a ručně lepená keramika; 5. zemědělství jako základ ekonomiky; 6. rozklad rodové společnosti. V. D. Baran (1981, 163) charakterizuje několik oblastí černjachovské kultury, z nichž za nejvýraznější pokládá severozápadní pobřeží

Datování	J. POULÍK	J. EISNER
1150		M L A D Š Í D O B A H R A D I Š T N Í
1100		
1050		
1000		
950		S T Ř E D N Í D O B A H R A D I Š T N Í
900		
850		
800		
750		S T A R Š Í D O B A H R A D I Š T N Í
700		
650		
600		
550		O B D O B Í P Ř E D H R A D I Š T N Í
500		

Obr. 5. Dělení slovanské hmotné kultury podle J. Poulíka.

Černého moře. Zde jsou kamenné domy, nadzemní chaty s dusanými podlahami, na pohřebištích převažují kostrové hroby a v inventáři importovaná antická keramika. Druhá oblast v meziříčí Dněstru, Prutu a Dunaje má hustší

osídlení, převážně nadzemní obydlí s dusanými podlahami a kostrové pohřbívání. Časté jsou tvary ručně lepené keramiky s užším hrdlem a širokou výdutí. Třetí skupina je v oblasti lesostepní Ukrajiny. Převažují zde malá a středně velká sídliště se zemljankami, v pohřbívání je zastoupen žárový i kostrový ritus. Nejčastějšími tvary ručně lepené keramiky jsou štíhlé nádoby s vysoko postavenou výdutí. V horním povodí Dněstru a západního Bugu převládají zemljanky s převahou téhož typu keramiky.

Kultura karpatských mohyl je další z těch, které vyčleňují sovětští archeologové na území, kde patrně docházelo k formování nejstarších slovanských kmenů. O rozpoznání této kultury se zasloužil zejména *M. J. Smiško (1960)*. Sídliště na severních a jižních svazích sovětské části Karpat představují zbytky nadzemních obydlí, které mají uprostřed otevřená ohniště, vyložená kameny. U žárových pohřbů s charakteristickým pochováváním na místě spalení lze rozpoznat tři základní varianty podle konečného uložení popela — hroby urnové, jámové a pohřby ve vrstvě. Keramika této kultury je převážně vyráběna na kruhu, asi jedna třetina je ručně lepená; oba typy přitom vystupují společně. Hrnčovitě tvary s jednoduchou vlnicí se výdutí bývají někdy opatřené plastickými bradavkovitými výčnělky. Nejčastější je ručně lepená keramika středních a malých rozměrů, baňatých, řidčeji bikónických tvarů. Široký sortiment keramiky vyráběné na kruhu navazuje především na laténské tradice, výrazné jsou však i svazky s černjachovskou kulturou. Z ozdob třeba jmenovat spony zvláštních tvarů, jejichž deriváty se dodnes udržely v lidovém kroji karpatských horalů. Časový rámec kultury karpatských mohyl tvoří pravděpodobně počátek 3. stol. až 5. stol. n. l., etnicky se uvažuje o jejím spojení s některým z početných kmenů Karpů, geneticky navazující na předchozí kuštanovické osídlení.

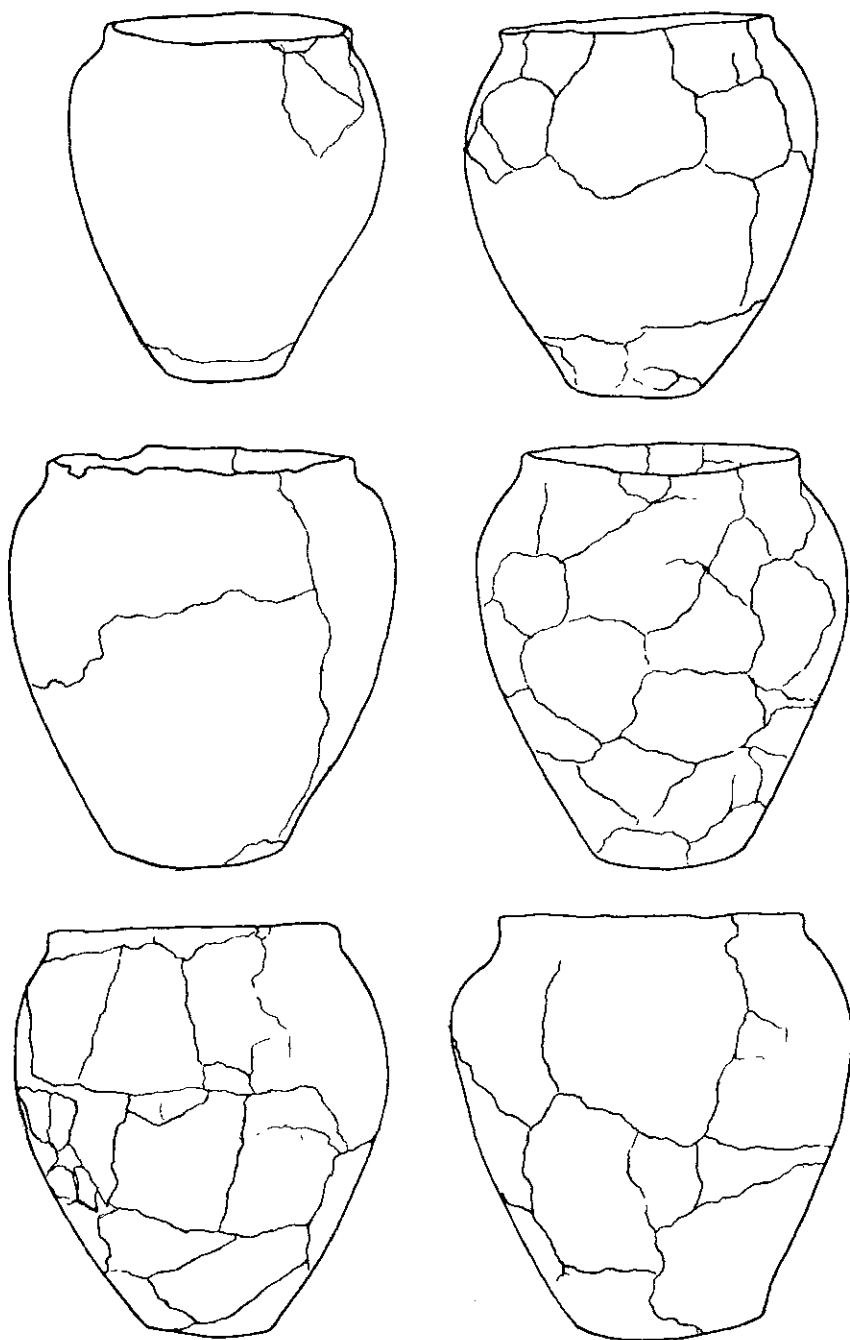
Kyjevský typ připsal *V. N. Danilenko (1976)* časně slovanským kmenům, potomkům zarubyněcké kultury. Podle jeho hodnocení jde o nejmladší etapu zarubyněcké kultury, současnou s kulturou černjachovskou datovanou do 2.—4. stol. n. l. V. N. Danilenko jej považuje za článek spojující „venedský“ stupeň slovanských dějin se středním stupněm „anto-venedským“. Naleziště tohoto typu se vyskytují hlavně ve středním Podněpří, v okolí Černigova a na řece Desně (*Maximov, Těrpilovskij 1978*). Pohřebiště jsou žárová, obydlí zahloubená, pravoúhlá, o rozměrech asi 4 × 4 m. Dna pecí tvoří někdy vrstva zlomků keramiky. Keramika je vyráběna na kruhu i lepená, pozornosti si zaslouží ploché misky skovorodky a bikónické nádoby. Danilenko se domnívá, že kyjevský typ pozdně zarubyněckých památek přerůstá v kulturu koločinského typu v 5. stol. V. Maximov a R. V. Těrpilovskij upozorňují na příbuznost indexu proporcí keramiky koločinsko-akatovské a keramiky typu Peňkovka, jejichž společný základ hledají v památkách kyjevského typu.

Koločinský typ je spojen s výzkumem *E. A. Symonoviče (1963)*, který nověji (*Symonovič 1975*) používá označení „kultura koločinsko-akatovská“ pro raně středověkou kulturu 5.—8. stol. v povodí horního Dněpru podle hradiště a sídliště Koločin a pohřebiště Akatovo. *V. V. Sedov (1970, 44—53)* ji hodnotí jako pozůstatek baltských kmenů. *P. N. Trefjakov* a *L. D. Pobol* jsou ochotni uznat spíše slovanský charakter kultury. Podle *E. A. Symonoviče* svědčí proti baltskému charakteru kolčinsko-akatovské kultury její odlišnost od prokazatelně baltských památek Litvy a Lotyšska. Pro kolčinsko-akatovskou kulturu jsou charakteristická převážně ostrožná hradiska refugiálního či kultovního charakteru. Obydli na otevřených sídlištích představují zemljanky čtvercovitého půdorysu. Převládá ručně lepená keramika bikónických tvarů, keramika se široce otevřeným okrajem, časté jsou misky-skovorodky.

Peňkovka je eponymní lokalita pro kulturu, objevenou v 50. letech na středním a dolním toku Dněpru (*Berezovec 1963*). Obydli zde mají čtvercovitý půdorys, jsou zahlobbená, s ohništěm v rohu. Pozoruhodná je vysoká technická úroveň zemědělských nástrojů, ale také klenotnické práce. Ručně lepená keramika představuje buď tvary keramiky pražského typu nebo různé varianty bikónických hrnců, ploché misky jsou rovněž zastoupeny. Pohřebiště bývají vzácná, žárové pohřby většinou v jamkách. Datování se různí, většina autorů však hovoří o období 5.—8. stol.

V poslední době vyšly z pera sovětských archeologů velmi cenné syntetické práce, týkající se počátků slovanské kultury v západních oblastech SSSR. Jejich závěry mají nesporně určující význam i pro řešení otázek počátků slovanských kultur u nás.

Ze všech badatelů, sledujících nejstarší dějiny Slovanů, pronikl nejhluběji do minulosti *B. A. Rybakov (1979, 196 ad.)*. Jeho srovnání areálu archaické slovanské hydronymiky, jak jej ohraničil *O. N. Trubačev* s archeologickým reálem černošské kultury (8.—4. stol. př. n. l.) je jedinečným důkazem možností, které nám skýtá využívání výsledků různých vědních disciplín pro osvětlení původu Slovanů. Pro hledání sídel Praslovanů v období skytském pokládá *B. A. Rybakov* za nejdůležitější retrospektivní metodu. Od pražského typu obecně pokládaného za slovanský, přichází *B. A. Rybakov* k pozdně przeworské a černjachovské kultuře, konstatuje nivelizující vliv římský a dostává se k době przeworské a zarubyněcké kultury, to znamená do období od 2. stol. př. n. l. do 2. stol. n. l. Upozorňuje, že ve svém úhrnu rozsah uvedených kultur plně odpovídá základnímu masivu slovanské kultury, jak jej známe v 6. stol. n. l. V odkaze na výsledky studií *T. Lehra-Spławińského (1946)* upozorňuje *B. A. Rybakov (1979, 198 ad.)* na skutečnost, že údaje archaické slovanské hydronymiky dovolují rozčlenit praslovanskou oblast v 1. a 2. stol. n. l. do dvou okruhů, více či méně odpovídajících archeologickým kulturám przeworské na západě a zarubyněcké na východě (obr. 4). Od západu do przeworské kultury

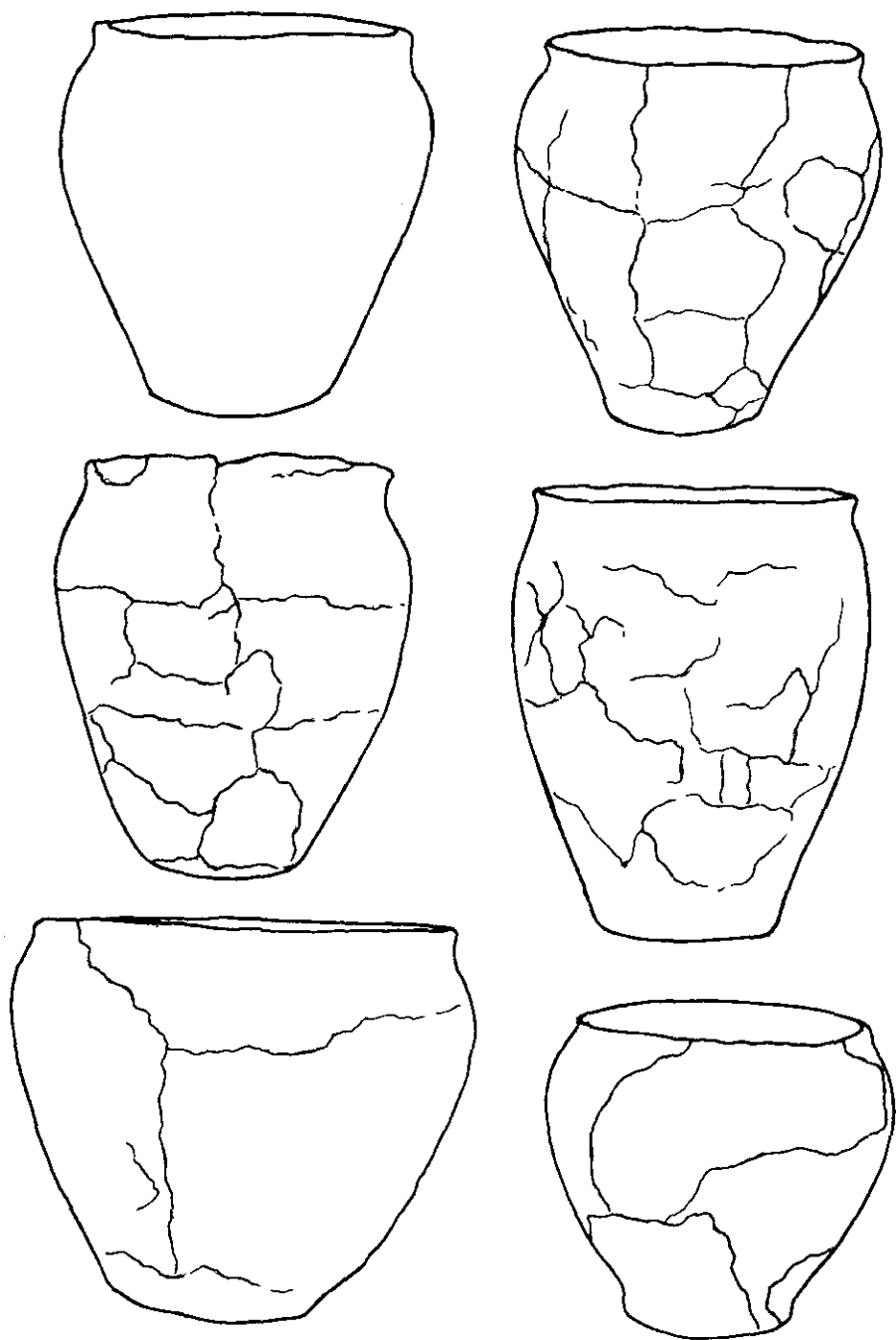
Obr. 6 Typy časně slovanské keramiky. Skupina I, typ 1, podle I. Pleinerové a J. Zemana.

pronikají elementy germánské, naproti tomu slovanské kmeny zarubyněcké zahajují aktivní kolonizační proces na severovýchodě, za Dněprem. Archeologické komplexy Pliniova období, na které lze přenést etnickou terminologii — Skytové, Sarmati — mohou být ztotožněny jen s przeworskou a zarubyněckou kulturou. B. A. Rybakov ve své retrospektivní metodě pokračuje až do 2. tisíciletí př. n. l.; v tomto období hovoří lingvisté o vyčlenění Praslovanů z ostatní masy Indoevropanů. Ve shodě s některými dalšími badateli upozorňuje na skutečnost, že trziniecká kultura ve svém územním rozšíření natolik odpovídá areálu przeworské a zarubyněcké kultury, přestože je mezi nimi časový rozdíl devíti století, že lze pravlast Slovanů nebo prvotní sídla Slovanů spojit s trzinieckou či trziniecko-komarovskou kulturou.

Poslední publikované formulace P. N. Treťjakova (1974) v některých aspektech odpovídají uvedeným závěrům. Domnívá se, že obyvatelé území, ležících severně od černjachovské kultury, byli ve 2. a 3. čtvrtině 1. tisíciletí n. l. přímými potomky lidu s kulturou zarubyněckou. Základní elementy zarubyněcké kultury, tedy charakter sídlišť, formy keramiky a pohřební ritus, se podle P. N. Treťjakova v té době zvolna vyvíjejí a přijímají rysy časně středověké slovanské kultury. Pokud se týká otázky vzájemných vztahů nositelů zarubyněcké a černjachovské kultury, je P. N. Treťjakov toho názoru, že určitá část potomků zarubyněckého obyvatelstva, žijících podél severních hranic černjachovského areálu, byla při svém pronikání na jih vystavena silnému černjachovskému vlivu. Složitější je přirozeně záležitost severní hranice rozšíření slovanských potomků zarubyněckých kmenů a jejich kontaktů se severními sousedy, kterými byly patrně kmeny baltské; tyto otázky nechává P. N. Treťjakov v podstatě otevřené. Po rozpadu černjachovské kultury v polovině 1. tisíciletí n. l. slovanští potomci zarubyněckého obyvatelstva ovládali úrodné kraje černozemní černjachovské lesostepi.

Také I. P. Rusanova (1976) zaujala stanovisko k nejdůležitějším otázkám, jichž jsme se až dosud dotkli. Soudí, že na počátku evoluce slovanských kultur může být jen pražský typ, protože „ze všech známých střeoevropských kultur 6.—7. stol. pouze kultura pražského typu má pokračování v pozdějších bezpečně slovanských archeologických kulturách a jen o ní možno hovořit jako o kultuře Slovanů v 6. stol.“ Co se týká původu keramiky pražského typu, I. P. Rusanova ve shodě s některými polskými badateli hledá její předlohy ve przeworském kulturním okruhu.

V. D. Baran (1972) dochází k odlišným závěrům. Na rozdíl od I. P. Rusanové pokládá např. kulturu typu Peňkovka za slovanskou. Nejdůležitější je však jeho celkový pohled. Jako teritorium, na němž ve 3. čtvrtině 1. tisíciletí n. l. dochází k etnické konsolidaci Slovanů, označuje v první řadě území zarubyněcké a černjachovské kultury, šířeji kraje mezi Dněprem a Vislou. Na druhé straně však uvádí, že černjachovská kultura zahrnuje v sobě i neslovanské elementy. V jedné z posledních prací (1978, 36—37) znovu zdůrazňuje, že hmot-

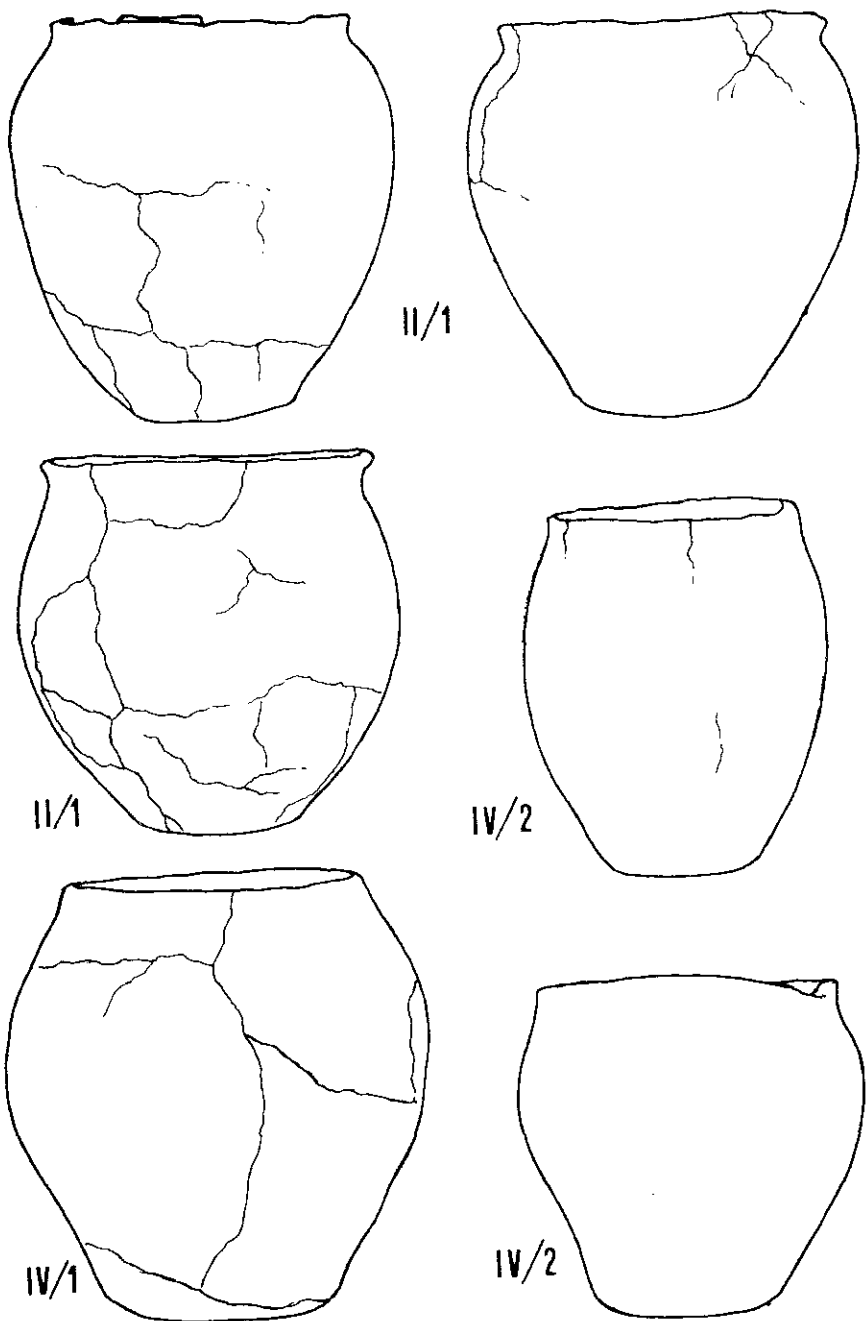

Obr. 7. Typy časně slovanské keramiky. Skupina I, typ 2, podle J. Zemana a I. Pleinerové.

nou kulturu Slovanů v časném středověku nelze omezovat jen na pražský typ — patří sem stejně nálezy typu Peňkovka, jako značná část památek horního Podněpří. Tyto kultury se zformovaly z různých základů — počítá sem kulturu zarubyněckou, kyjevský typ, černjachovskou kulturu a některé skupiny przeworské. V 1. pol. 1. tisíciletí n. l. zaujímala slovanská sídla nejen jižní Bělorusko, ale i lesostepní pás mezi Dněprem a Vislou. Především v této poslední oblasti shledává V. D. Baran prvky kontinuity v kulturách 1. tisíciletí n. l.

Významný příspěvek k řešení otázek vzniku a počátků Slovanů představují práce V. V. Sedova (1965, 1970, 1979). Připojuje se (1970) k teoriím, podle nichž Slované byli odedávna jihozápadními sousedy Baltů. V polovině 1. tisíciletí n. l., tedy krátce před slovanským rozsídlením do oblasti horního Podněpří a Podviní, zaujímali Slované podle uvedeného badatele rozsáhlé území od Labe na západě, až k dolnímu a střednímu toku Dněpru na východě, od Dunaje na jihu, až k ústí Visly na severu. Na horním toku Dněpru se první slovanské kmeny objevují až v 6. stol. n. l. Z jihu a jihozápadu od jihozápadní dialektní skupiny nositelů všeslovanského prajazyka se rozsídlují ty skupiny slovanských kmenů, z nichž se v horním Podněpří později vytvořily kmeny Dregovičů, Radimičů a Severjanů. Tyto skupiny v souladu s výsledky studií V. V. Sedova přicházejí na horní Dněpr v různých obdobích a z různých praslovanských oblastí. Naproti tomu předkové Krivičů pocházejí ze západu a z hlediska jazykového je jejich původ hledán v jiné časně slovanské dialektové skupině, totiž severozápadní, venedské, někdy označované též jako „pralechitská“.

Syntéza V. V. Sedova (1979) obohacuje studium vzniku a počátků Slovanů řadou cenných postřehů, metodických postupů i konečných hypotéz. Nejzajímavějším článkem v řetězu kultur, které mohou v retrospektivě osvětlit slovanskou etnogenezi, je podle V. V. Sedova (1979, 44) kultura překrytých popelnic, rozšířená v 5.—2. stol. př. n. l. mezi Vislou a Odrou. Zformovala se jako důsledek vzájemného působení dvou neslovanských kultur — lužické a pomořské. Nositele kultury překrytých popelnic však V. V. Sedov přesto označuje za nejstarší Slovary (1979, 49). Na konci 2. stol. př. n. l. se na území kultury překrytých popelnic formuje przeworská kultura, dožívající se zde 5. stol. n. l. Za nedostatečně podložené pokládá V. V. Sedov snahu připsat przeworskou kulturu jako celek Germánům a předpokládá, že na území této kultury žilo germánské obyvatelstvo spolu se Slovary — Venedy. Elementy vlastní různým etnickým jednotkám byly v przeworské kultuře potlačeny působením laténské a římsko-provinciální kultury. Přímoou kontinuitu se slovanskými památkami raného středověku předpokládá u przeworských nálezů v Pověslí. Nositele zarubyněcké kultury považuje, pokud se jejich jazyka týče, za stejně blízké Slovanům i západním Baltům s tím, že je obtížné určit, jak daleko na východ od Pověslí se rozprostíralo slovanské území. Obyvatelstvo íránské jazykové skupiny bylo základem, na kterém se vytvořila kultura černjachovská; přínos skyto-sarmat-

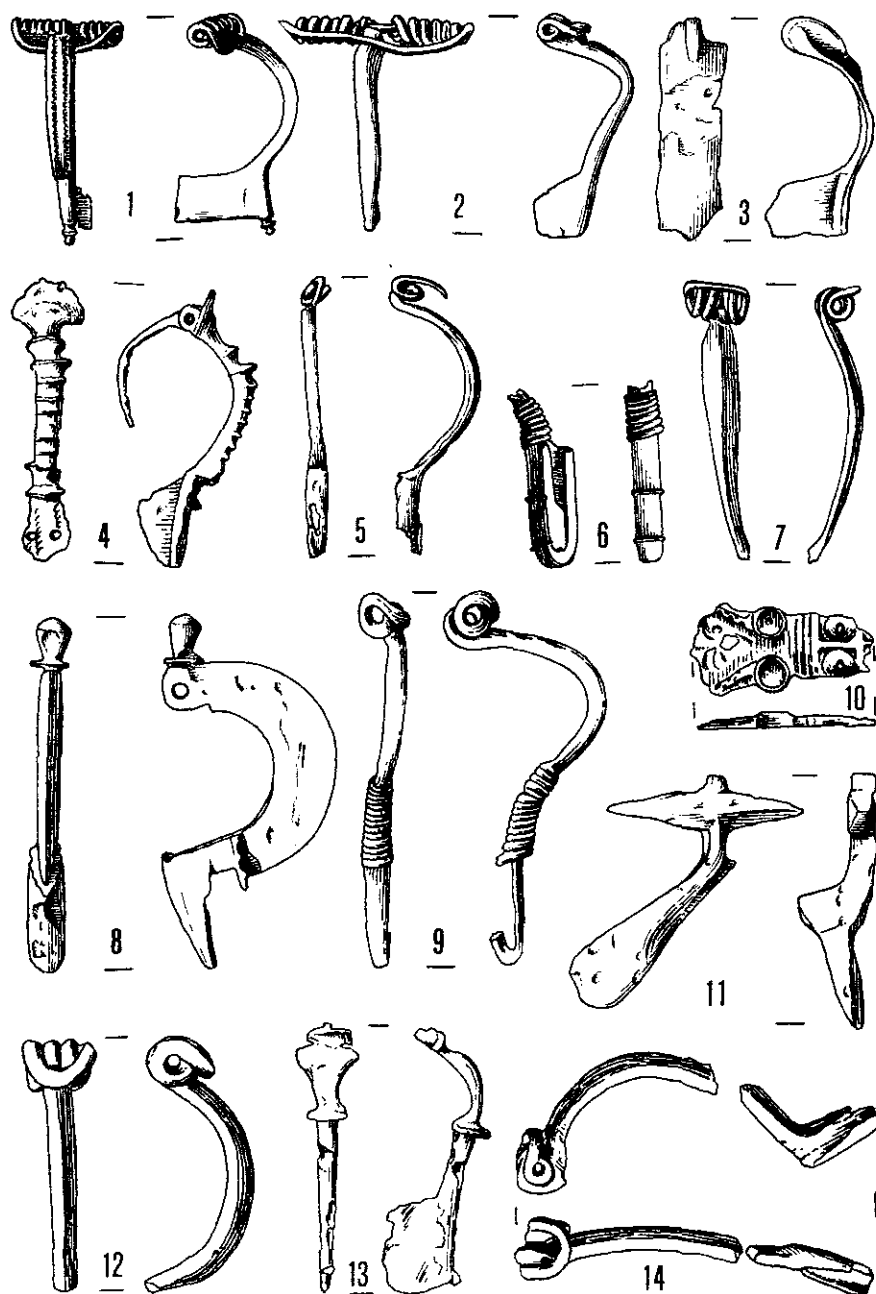
Obr. 8. Typy časně slovanské keramiky podle I. Pleinerové a J. Zemana

ského obyvatelstva byl však setřen působením římskoprovinciální kultury. Jako svérázné kulturní rysy skyto-sarmatského původu v černjachovské kultuře označuje V. V. Sedov především budování hrobů s výklenky a hliněných katakomb. Zároveň zdůrazňuje przeworské a zarubyněcké komponenty černjachovské kultury, jejichž nositeli byli Slované. Ti, kteří později rozhodujícím způsobem přispěli ke zformování Antů.

Závažný vklad k poznání archeologických nálezů doby vzniku a počátků Slovanů přinesla v období po druhé světové válce polská věda. Již roku 1946 přichází s koncepcí slovanské etnogeneze vynikající polský vědec *T. Lehr-Splawinski (1946)*. Vyslovil myšlenku o příslušnosti lužické kultury k početnému etniku Venetů, připomínanému v písemných pramenech, a označil ji jako pozůstatek elementů prakeltsko-prailýrsko-praslovanských.

Lužická kultura patřila rolnicko-pasteveckému lidu, který své mrtvé spaloval a popel ukládal na plochých pohřebištích do uren. Vznikla patrně kolem r. 1200 př. n. l. a trvala na území Polska téměř tisíc let. Nálezy této kultury známe ze širokého území mezi horním a středním Labem na západě a Bugem na východě, jižními výběžky pak zasahovala severovýchodní Čechy, severní část Moravy a Slovenska. V inventáři vyniká charakteristická ručně lepená keramika. Obydlí mají kúlovou konstrukci, opevněná sídliště se objevují od konce doby bronzové. Lužická kultura zaniká v období mezi lety 400—100 př. n. l. patrně pod tlakem Skytů a Keltů. Podle názoru polských archeologů přecházejí nejmladší formy inventáře lužické kultury do nejstarších tvarů kultury przeworské (*Kostrzewski 1949; Plesl 1961*).

Przeworská kultura ve své starší pozdně laténské fázi — 2. stol. př. n. l. zabírá podle *K. Godłowského (1968)* území mezi střední Odrou a Bugem s menší enklávou na soutoku Sály a Labe. Později, na počátku pozdně římského období, se památky této kultury nacházejí severně od Beskyd a Jeseníků. Jde o oblast horního toku Odry a Warty, přičemž severní a severovýchodní hranici tvoří přibližně řeka Visla se svým levým přítokem Wieprz. Východním cípem zasahuje przeworská kultura do povodí horního toku Dněstru, na jihu pak vybíhá až do Potisí. Hospodářství lidu s przeworskou kulturou bylo založeno na zemědělské výrobě, velký význam mělo zejména na území Polska železářství. Sídliště przeworské kultury se rozkládají většinou v blízkosti řek a potoků, na svazích obrácených k slunci. Převážně nadzemní obydlí mají hliněnou pec v jednom z rohů chaty nebo i mimo sídlištní objekt. V pohřebním ritu převažuje spalování, zastoupeno je však také kostrové pohřbívání, což naznačuje určitou vnitřní diferenciaci przeworské kultury, kterou bude nepochybně nutno rozčlenit do několika skupin i s ohledem na jejich možnou etnickou rozdílnost. Jsou známé žárové hroby jámové, urnové, vrstvé. Nádoby przeworské kultury se až do poloviny 3. stol. n. l. zhotovovaly jak techni-

Obr. 9. Nálezy starších spon ze slovanského hradiska v Mikulčicích (1—i. č. 594—342/77, 2—i. č. 594—545/71, 3—i. č. 594—399/59, 4 —i. č. 594—544/71, 5—i. č. 594—2017/64, 6—i. č. 594—555/70, 7—i. č. 594—642/68, 8 —i. č. 594—532/73, 9—i. č. 594—14760/62, 10—i. č. 594—644/68, 11—i. č. 594—812/69, 12—i. č. 594—121/56, 13—i. č. 594—533/73, 14—i. č. 594—554/70).

kou lepení, tak i na kruhu převažují hrncovité typy s maximální výdutí v horní polovině výšky, mezi nimiž jsou zastoupeny tvary velmi blízké pražskému typu, některé jsou zdobeny i plastickými výčnělky, jako nádoby v Přítlukách. Kromě keramiky upoutávají v materiálu kultury przeworského lidu ostruhy s háčky, které podobně jako některé typy keramiky přecházejí do nejstarší slovanské kultury. Někteří sovětsí archeologové datují na základě spon przeworská pohřebiště západních oblastí SSSR do období od 2. stol. př. n. l. V důsledku prudkého rozvoje výrobních sil lze na pohřebištích przeworského lidu pozorovat výraznou majetkovou a patrně i sociální diferenciaci. Mimo to ke konci przeworského období, jak upozorňuje polský archeolog *K. Godłowski* (1969), dochází k výraznému vzestupu technické úrovně oradel a ostatních výrobních prostředků, což patrně muselo vést k silnému růstu populace. V dosavadním hodnocení etnické příslušnosti przeworské kultury pozorujeme dva hlavní směry. Němečtí archeologové *K. Tackenberg* (1925), *M. Jahn* (1924) a další ji připsali kdysi germánským Vandalům. Polští badatelé *J. Kostrzewski*, *W. Chmielewski*, *K. Jażdżewski* (1965, 255 ad.) a v podstatě i *H. Lowmiański* ji spojují se slovanskými Venedy, kteří v době existence przeworské kultury jsou doloženi písemnými zprávami na území jejího výskytu. Sovětsí archeologové v poslední době obracejí stále větší pozornost k przeworské kultuře (*Rusanova* 1976, 196—215, *Sedov* 1979). Společné rysy mezi przeworskou a časně slovanskou keramikou zdůrazňují *Z. Hilczerówna* (1967a, 50 ad.) a *W. Szymański* (1967, 308 ad.). Podle názoru *K. Godłowského* (1968), který spojuje przeworskou kulturu s Lugií, se tato kultura udržuje až do poloviny 5. stol., uvádí například naleziště Oszczywilk (pow. Kalisz) nebo Konarzew (pow. Łęczyca), přičemž neuvažuje o slovanské účasti na této kultuře, přestože zároveň upozorňuje na existenci nezdobené, ručně lepené keramiky, shodné s pražským typem, v inventáři przeworské kultury.

Mezi polskými badateli-archeology, zabývajícími se počátky Slovanů, patří významné místo *K. Godłowskému* (1979A, 49 ad.). Pokud se týká počátků slovanského osídlení našich zemí, nepokládá tento autor písemné prameny, mezi nimi Jordana a Martina Bracarského, za hodnověrný doklad pobytu Slovanů jižně od Karpat v době před rokem 568. Výjimku činí u známé pasáže Prokopie Cesarejského, která se týká osudů pretendenta na langobarský dvůr — Hildigise, který se okolo roku 550 ukrýval u Slovanů a spolu s nimi pak překročil Dunaj; vojsko táhlo na pomoc gótskému Totilovi do severní Itálie. Tato událost je Godłowskému dokladem pobytu Slovanů na Dunaji — pravděpodobně v oblasti jihozápadního Slovenska. Na druhé straně neúčast Slovanů v konfliktu Langobardů s Gepidy vede jej k názoru, že slovanské kmeny v té době nehrály žádnou větší ani aktivní roli v karpatské kotlině. Při rozboru hmotné kultury konstatuje Godłowski nejistý charakter dokladů slovanského osídlení, opřených o údajné společné vystupování slovanské a germánské kultury, například v Březně, Zlechově a Výčapech-Opatovcích. To podle něj platí

i o výskytu nezdobené, ručně lepené keramiky, obdobné keramice pražského typu, v hrobech poslední fáze germánského osídlení našich zemí. Prostředkem k zachycení doby, kdy se Slované objevují na středním Dunaji, je pro Godłowského časové určení konce výskytu dobře datovaných materiálů poslední fáze předslovanského osídlení. Vychází přitom z předpokladu, že archeologicky zachytitelné stopy germánské kultury období stěhování národů nemohly přežívat v období masové migrace Slovanů. Za oblast, odkud pocházeli slovanští kolonisté středodunajského prostoru, pokládá Godłowski povodí horní Visly, Dněstru a území ještě vzdálenější. Ve shodě s *J. Wernerem (1962)*, *T. Kolníkem (1971)* a dalšími badateli konstatuje, že na Slovensku chybějí nejen materiály z pozdní fáze germánského osídlení, ale i naleziště zlatých mincí ze 6. stol., což jej spolu s jinými indiciemi vede k názoru, že slovanské kmeny mohly osídlit jihozápadní Slovensko už na počátku 6. stol. V oblasti jihozápadní Moravy a Dolních Rakous však germánské osídlení přežívá až k polovině 6. stol. K. Godłowski ovšem připouští infiltraci slovanských kmenů na toto území ještě v době, kdy zde germánské prvky přežívají. Pokud se týká chronologie počátků slovanského osídlení v Čechách, nepokládá dosavadní materiály za bezpečné důkazy pro 1. pol. 6. stol. Velmi diskutabilní — jak ukážeme dále — je Godłowského teze, související se skutečností, že spolu s Langobardy přišly do severní Itálie další kmeny germánské, jejichž sídla se původně rozkládala na středním Labi. Z toho Godłowski vyvozuje bezprostřední teritoriální kontakt uvedených kmenů s Langobardy, což podle něj se mohlo realizovat pouze prostřednictvím území Čech. Závěr Godłowského úvah připouští možnost slovanského osídlení území Čech, Moravy a Slovenska před polovinou 6. stol., zároveň však zdůrazňuje, že odchod Langobardů a ostatních germánských kmenů z Panonie roku 568 do severní Itálie, otevřel pro slovanské osídlení území jižně od západních Karpat nové možnosti.

Zvláštní postavení v rámci polské literatury mají práce *Jiro Hasegawy (1973, 1975)*. Už ve své první větší studii naznačil některé nové cesty chápání nejstarší slovanské kultury. Jeho novější práce přinesla další rozpracování předchozích závěrů a k nim důkladně sebraný pramenný materiál. Podle názoru J. Hasegawy lze keramiku pražského typu, kterou definuje jako vysoké hrncovité nádoby s maximální výdutí ve dvou třetinách výšky, datovat bezpečně na počátek 5. stol. n. l. a velmi pravděpodobně již na konec 4. stol. J. Hasegawa však na rozdíl od ostatních chápe tuto keramiku značně široce. Rozděluje ji do dvou hlavních forem a řadí k ní nejen zdobené exempláře, ale dokonce i obtáčené. Konec 4. stol. pokládá za hranici mezi časnějšími tvary okruhu przeworské kultury a keramikou pražského typu, kterou spojuje s rozsídlením Slovanů. Přiklání se k názorům, že pražský typ stojí na počátku vývoje slovanské keramiky jako spojovací článek mezi keramikou doby římské a raně středověké. Domnívá se, že předlohy pražského typu jsou známy v keramice przeworské kultury. Jeho pokročilejší formy se pak staly výchozí základnou pro

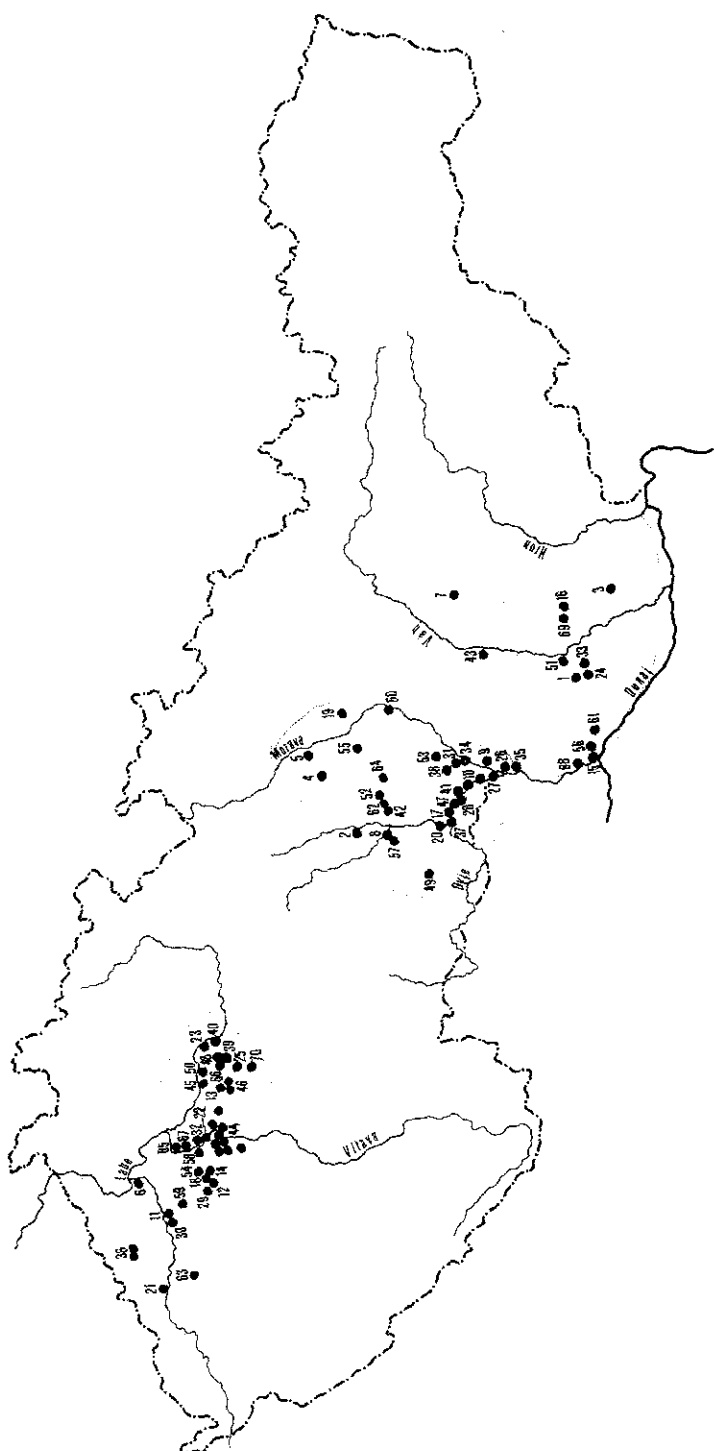
hrncovité nádoby časného středověku. Závažným argumentem proti případné návaznosti keramiky pražského typu a przeworských tvarů ručně lepené keramiky je nejméně stoletý hiát mezi oběma kulturními okruhy.

Na druhé straně někteří polští badatelé, jako například *W. Szymański* (1967, 308 ad.), poukazují na to, že v nejstarších slovanských sídlištních nálezových celcích s nezdobenou, ručně lepenou keramikou na území Polska i NDR se vyskytují dvoukónické nízké hrnce, navazující na starší tvary pozdně římské keramiky z nalezišť przeworské kultury. Takové slovanské nádoby pocházejí ze Szelig, ale známe je i z Gostyně, Klenice, Bruszczewa a řady dalších polských lokalit.

Také *Z. Hilczerówna-Kurnatowska* (1967A) současně s *W. Szymańskim* ve své analýze slovanské keramiky z horního a středního toku řeky Odry, upozorňuje na dvoukónické nízké hrnce „pozdně římského“ typu, například z vrstev pod starší fází opevnění hradiska v Bonikově. V práci o archeologických pozůstatcích kmene, v pramenech uváděného pod jménem „Sclaveni“, (*Kurnatowska* 1974) dává do souvislosti s uvedenou formací především keramikou pražského typu, přičemž za nejstarší pokládá skupinu této keramiky na jižní Moravě a západním Slovensku, od níž pak všechny ostatní skupiny — korčáková, jihopolská, česká a labsko-sálská — odvozuje. Zvláštní postavení připisuje *Z. Kurnatowská* kultuře Ipotesti-Cindesti, kterou definuje jako konglomerát různých elementů za účasti Slovanů, zatímco kulturu Suceava-Sípot pokládá za příbuznou kultuře s pražským typem.

Je přirozené, že v procesu poznání vzniku a počátků Slovanů patří rozhodující úloha badatelům sovětským a polským, kteří pracují v oblasti předpokládané krystalizace Slovanů. Avšak také v okruhu někdejších sídel polabských Slovanů bylo v posledních letech vykonáno velmi mnoho, zejména zásluhou badatelů z NDR. Stejně jako u nás i zde většina archeologických pramenů pochází nikoliv z otevřených sídlišť vesnického charakteru, ale z hradišť, která jako mimořádně nápadné objekty vtiskla název celé epoše. První Slované s keramikou pražského typu se mezi Sálou a Muldou objevují v 6.—7. stol., jak ukázala průkopnická práce *B. Krügera* (1967), který prozkoumal v Dessau-Mosigkau dosud jediné celé sídliště s keramikou pražského typu na území obou německých států. Ve své práci se zabýval mimo jiné i vztahem uvedené sídlištní koncentrace k východní hranici francké říše.

Otázkám příchodu slovanských kmenů na území obou německých států věnovala pozornost řada odborníků NDR. Vynikají zde zejména práce *J. Herrmanna* (1968, 1970, 1973, 1979), který rozdělil raně slovanské osídlení mezi Odrou, Nisou a Labem podle archeologického materiálu na pět hlavních oblastí: 1. Severní oblast Wilků a některých dalších slovanských kmenů, charakterizovaná keramikou feldberského typu a velkými výšinnými hradisky. 2. Dolní Lužice a přilehlé střední Poodří s keramikou tornovského typu a malými nížinnými hradisky. 3. Labsko-sálské meziříčí s žárovými hroby a kerami-

Obr. 10. Nálezy keramiky pražského typu. 1—Abrahám, 2—Adamov, 3—Bešeňov, 4—Bilovice, 5—Blatec, 6—Bohušovice, 7—Brezolupy, 8—Brno, 9—Brodské, 10—Břeclav, 11—Březno, 12—Buštěhrad, 13—Český Brod, 14—Čičovice, 15—Devínská Nová Ves, 16—Dolné Krškany, 17—Dolní Věstonice, 18—Dřetovice, 19—Holešov, 20—Ivaň, 21—Kadaň, 22—Klecany, 23—Kluk, 24—Košúty, 25—Kouřim, 26—Kúty, 27—Lanžhot, 28—Lednice, 29—Libušín, 30—Louny, 31—Lužice, 32—Máslovice, 33—Matůškovo, 34—Mikulčice, 35—Moravský Ján, 36—Most, 37—Mušov, 38—Mutěnice, 39—Plaňany, 40—Pňov, 41—Podivín, 42—Podolí, 43—Potvorice, 44—Praha, 44—Přerov n. L., 46—Přistoupim, 47—Přitluky, 48—Radim, 49—Rybníky, 50—Semice, 51—Sereď, 52—Sivice, 53—Skoronice, 54—Slatina, 55—Slížany, 56—Stupava, 57—Troubsko, 58—Tursko, 59—Uherce, 60—Uherské Hradiště, 61—Vajnory, 62—Velatice, 63—Veliká Ves, 64—Vicemilice, 65—Vojkovice, 66—Vrbčany, 66—Všestupy, 68—Vysoká pri Morave, 69—Výčapy—Opatovce, 70—Ždánice.

kou pražského typu, od 7. stol. jsou zde doloženi písemnými zprávami Srbové. 4. Kulturně smíšená oblast na dolním toku Sprévy a střední Havoly s ojedinělým výskytem ručně lepené, nezdobené keramiky, podobné pražskému typu, na malých nížinných hradiscích. 5. Západomeklenburská a východoholštýnská oblast s ručně lepenou, nezdobenou keramikou, navazující na pražský typ, osídlená obodritskými kmeny. Poměrně jednoznačně se J. Herrmannovi jeví otázka původu třetí archeologické skupiny a příchodu srbských kmenů na území mezi Sálou a Labem. Srbskou skupinu spojuje totiž s kulturami nejstarších Slovanů na území naší vlasti, i když otázku přesného místa jejich původu nechává otevřenou. Hovoří o tom, že na své cestě do sídel na soutoku Sály a Labe procházeli Srbové Moravou a Čechami. Stalo se tak asi ve 2. pol. 6. stol., jistě však před rokem 630, neboť tehdy se již připomíná srbský kmenový svaz pod vedením Dervana, jenž se připojuje k Sámově říši (Fredegar 68, 13). Zatímco otázku původu Polabských Srbů pokládá J. Herrmann za poměrně jasnou, složitější se mu jeví problém vzniku ostatních jmenovaných slovanských kultur mezi Odrou a Labem. Rozborem stávajícího materiálu přichází k závěru, že keramika feldberského typu navazuje do určité míry na nádoby s okružím, známé z území Polska v období stěhování národů. Podobně keramiku tornowského typu spojuje s některými dvoukónickými, nízkými hrncovitými tvary ze stejného teritoria v pozdním římském období a v době stěhování národů. Později J. Herrmann (1973) své představy o počátečním stadiu historie slovanských kmenů podrobněji rozpracoval. Především velmi správně zdůrazňuje, že rozsídlení Slovanů nebylo jednorázovým aktem. Domnívá se, že od počátku 6. stol. sílil tlak kmenů, směřujících na byzantský Jih. Po vpádu Avarů v roce 568, uvádí J. Herrmann, byl tento tlak příčinou slovanských přesunů od hranic Byzance na sever, což se podle tohoto badatele týká hlavně Srbů a Obodritů.

Současným stavem vědomostí o genezi slovanských kultur a některými problémy jejich dalšího výzkumu se J. Herrmann (1979) zabývá ve svém příspěvku na III. mezinárodním kongresu slovanské archeologie. Podává zde ucelený

obraz problematiky spojené s vytvořením slovanských archeologických kultur v 6.—9. stol. Významnou roli přisuzuje kontaktům slovanských kmenů s antickými civilizacemi. V této souvislosti uvádí dvě hlavní zóny — prostor severně od Karpat a území mezi lesní a lesostepní oblastí východní Evropy. Hlavní směry pohybu Slovanů pak rekonstruuje podle rozšíření nejdůležitějších archeologicko-kulturních příznaků. Za relativně nejzřetelnější pokládá keramiku pražského typu, zároveň však správně varuje před rozšiřováním původní definice. Akcentuje rozdíly v ekonomické základně lidu s kulturou pražského typu a obyvatelstva s hradištní kulturou, projevující se na sídlišťích rozdílným zastoupením jednotlivých druhů zvířecích kostí. Ve shodě s výsledky našich výzkumů uvádí, že na území ČSSR nejsou známe slovanské nálezy z 1. pol. 6. stol. Důkazy, shromážděné J. Herrmannem, svědčí o tom, že diferenciaci archeologicko-kulturního obrazu slovanských kmenů v 6.—9. stol. ovlivnily procesy syntézy kultury příchozích slovanských kmenů s různě rozčleněným usedlým obyvatelstvem. Kořeny pražského typu shledává v zarubyněcké a černjachovské kultuře, zdůrazňuje ale, že pražský typ nebyl jedinou základnou časné slovanského kulturního vývoje. Z možných dalších uvádí typ Peňkovka.

K úspěchům slovanské archeologie v NDR patří nejnovější syntetické práce o počátcích slovanských kultur na Labi a Sále, *P. Donata (1980)* a studie *H. J. Brachmanna (1978)*. Ve smyslu jeho závěrů byla uvedena oblast osídlena třemi odlišnými populacemi ve třech etapách. Jako první přišli nositelé keramiky pražského typu z českomoravského prostoru, krátce nato lid se starší fází sukovské keramiky ze severu. Třetími byli nositelé lipské skupiny — zdobené hradištní keramiky —, kteří pronikli na Labe a Sálu v 7. stol. opět z českomoravského prostoru a usadili se jižně od skupiny s pražským typem. *H. J. Brachmann* v souladu s ostatními badateli NDR uvažuje o tom, že „vedle keramiky pražského typu existovala současně s ní ještě další skupina keramiky robená na kruhu a zdobená“ (*Brachmann 1978, 91 ad.*), jak to již před léty zjistil *B. Krüger (1967, 70)* a u nás zdůrazňovali zejména *J. Böhm (1953)* a *J. Poulik (1967 A)*.

Počátky slovanského osídlení na území dnešního Rakouska jsou pro 7.—8. stol. poměrně dobře doloženy zprávami písemnými. Mimo nález v Hohenau (*Mitscha-Märheim 1963, 158 ad.*) však dosud na území Dolních Rakous přesvědčivé nálezy keramiky pražského typu chybějí. *H. Mitscha-Märheim (1963, 159)* uvažoval o možné slavinité pražskému typu podobné keramiky z kostrových hrobů 6. stol. Jedná se zejména o nálezy z Langenlebaru u Tullnu, kde hrobové nálezy podle *Mitschy-Märheima* naznačují spolužití germánských a slovanských kmenů, neboť v kostrových hrobech s typicky germánskými kovánými pásy a skleněnými perlami datovanými mezi léta 570 a 650, se zároveň nachází slovanský pražský typ. Další podobné nálezy uvádí tento rakouský badatel na bajuvarském pohřebišti v Linz—Zizlau a připouští možnost výskytu pražského typu na dalším nalezišti — Traun u Lince. Dnešní obraz nej-

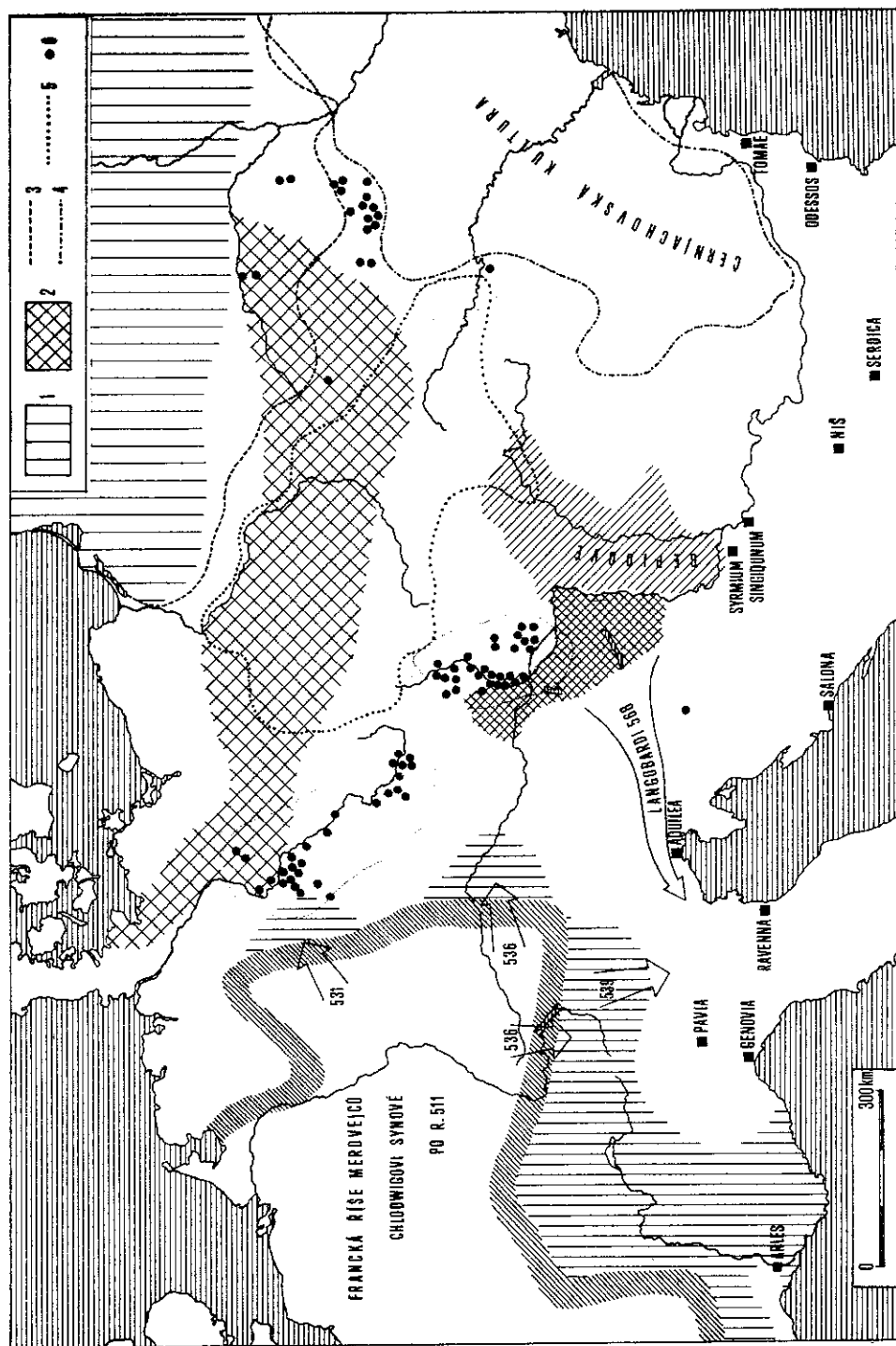
starších dějin slovanských kmenů na území dnešního Rakouska neuspokojuje ani samotné rakouské badatele (*Friesinger 1976, 10*). Nálezový materiál je až na jednotlivé výjimky reprezentován pouze etnicky značně smíšenými pohřebišti ze 7.—8. stol., hlásícími se do okruhu avarského svazu. Pozornost si získají sídlištní nálezy, zejména v okolí Bisambergu (*Eibner 1970*) a Poigen (*Friesinger 1966, 55*), oba s velkou pravděpodobností starohradištního typu.

Maďarské vědě se dosud nepodařilo získat materiály, osvětlující podíl slovanských kmenů na kulturním vývoji středního Podunají v 6.—8. stol. *A. Cs. Sós (1973A)* naznačuje určité rozpory mezi písemnými prameny, hovořícími o přítomnosti Avarů, a archeologickými materiály, které tento fakt podle uvedené badatelky dosud nepotvrzují. *I. Bóna (1968A, 35 ad.)* se v rámci svého studia pozdního stěhování národů okrajově dotýká nálezů ručně lepené keramiky z kostrových hrobů uvedeného období, které se svými tvary blíží pražskému typu, a vysvětluje je jako odvozeniny pozdně římské svěbské podunajské keramiky. V nástinu dějin osídlení Maďarska v 5.—7. stol. jsou podle písemných pramenů i archeologických materiálů analyzovány nejružnější etnické skupiny; doklady slovanského osídlení *I. Bóna* neuvádí. Například zemljanky s pecí v rohu pokládá za typicky avarské (*Bóna 1968 B, 605*). Žárové hroby s keramikou pražského typu se v Maďarsku nevyskytují, z osmi žárových hrobů v Pókaszepetku známe však nádoby podobné (*Sós 1962*).

Rumunská archeologie intenzívně pracuje na řešení dosud nevyjasněných otázek, spojených se vznikem rumunského etnika. V souvislosti s tím je řešena i úloha Slovanů v tomto procesu. Nezdobená, ručně lepená keramika možná slovanského původu se objevuje mimo jiné i na sídlišti Sipot u Suceavy, kde bylo objeveno rozsáhlé pohřebiště (*Matei 1959*). Otázkami slovanského osídlení v Sedmihradsku se zabýval *Z. Székely (1970)*. Území Rumunska je shodně jak rumunskými, tak i ostatními archeology považováno nikoliv za součást slovanské pravlasti, nýbrž za prostor, kam Slované pronikli až v 6. stol. (*Comsa 1968, 355 ad.*). Totéž platí i o území Bulharska a Jugoslávie. V obou uvedených státech se v poslední době objevilo několik dalších teoretických přínosů k řešení otázky vzniku a počátků Slovanů.

Bulharská slovanská archeologie je reprezentována zejména dílem *Ž. Važarové (1965, 1976)*, která se již dlouhá léta specializuje na problematiku nejstarších slovanských dějin. Úctyhodným výsledkem jsou dvě rozsáhlé syntetické práce, starší věnovaná sídlištím 6.—11. stol.; mladší pohřebišťům téhož časového úseku. V bulharském materiálu se vyskytuje ručně lepená keramika nezdobená i zdobená, není zde však typická keramika pražského typu. Slovanská kultura je tu sledována v doprovodu nálezů jiné etnické provenience od 6., spíše však od 7. stol.

Jugoslávští archeologové se rovněž při svém studiu nemohou opřít o vlastní nálezy žárových hrobů s keramikou pražského typu. Situace nejstarší slovanské kultury na teritoriu SFRJ je poučně odlišná od ostatních zemí, osídlených

Obr. 11. Střední Evropa v 1. pol. 6. stol. 1 — oblast baltských archeologických kultur podle V. V. Sedova, 2—slovanská hradiska typu Chotomel—Tornow, 3—jižní hranice baltské hydronymiky podle V. V. Sedova, 4—černjachovská kultura podle V. D. Barana, 5—rozsah przeworské kultury ve 3. stol. podle K. Godłowského, 6—žárové hroby s keramikou pražského typu.

v 6. stol. n. l. slovanskými kmeny. Teprve na jaře r. 1976 objevil *J. Beloševič* (1972) na území Jugoslávie první slovanské žárové hroby ve vesnici Kašić (15 kilometrů severovýchodně od Zadaru). Urny na uvedeném pohřebišti jsou hradištního typu, ručně lepené, některé vyráběné na jednoduchém hrnčířském kruhu, nezdobené i zdobené, srovnatelné s některými podobnými nálezy například v Devínské Nové Vsi i jinde. Podobně jako ony, rovněž bez chronologicky citlivých nálezů. *J. Beloševič* je datuje do druhého decenia 7. stol. Nálezy podobného typu vedou jugoslávské archeology k postojům, odmítajícím myšlenku o vývojové řadě slovanské keramiky, na jejímž počátku by stála keramika pražského typu. Pregnantně to vyjádřila *P. Korošecová*, která poukázala na skutečnost, že pražský typ a tzv. podunajský typ keramiky se vyskytují v Podunají současně a nemohou tedy být geneticky spjaty. S ohledem na to, píše *P. Korošecová* (1978), že nádoby jednoho i druhého typu se na tomto území objevují již kolem roku 500 je evidentní, že vznik „podunajského typu“ přece jen musí navazovat na identické formy římské provinciální keramiky.

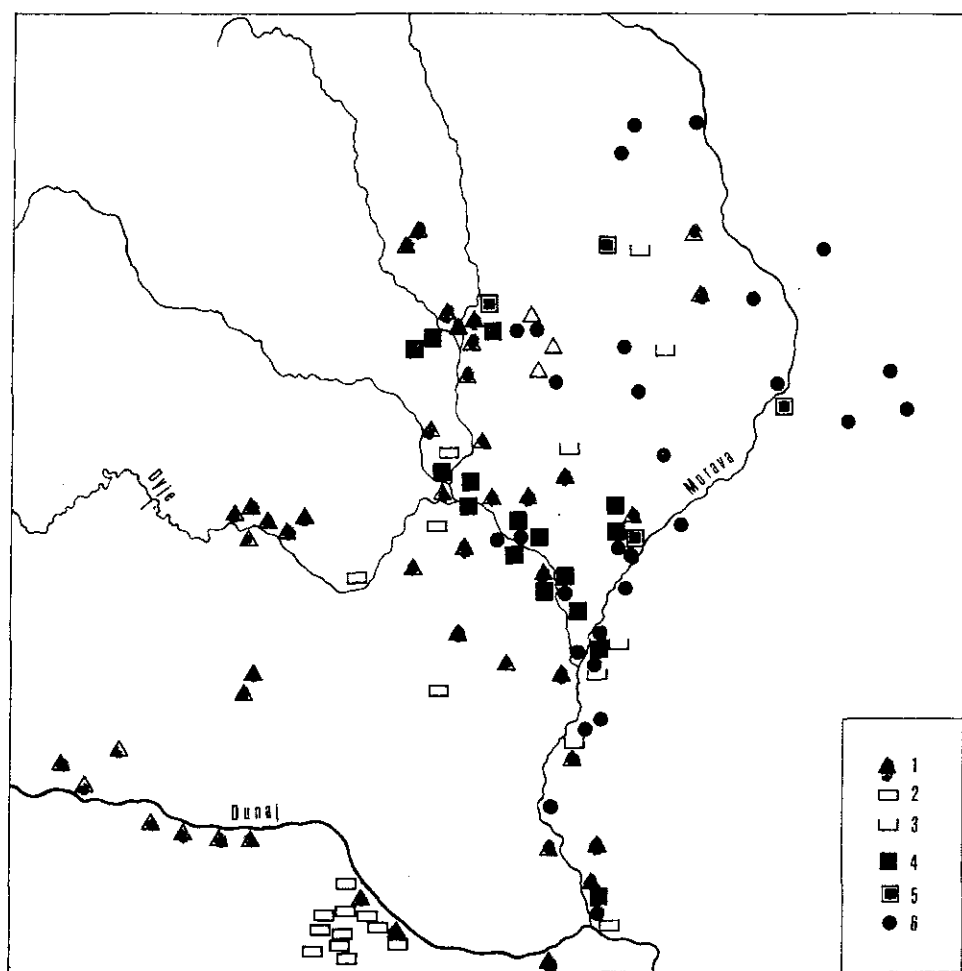
Závěrem ještě několik poznámek k výsledkům těch nearcheologických disciplín, které by mohly přispět k řešení sledované problematiky.

Současná jazykověda se otázkou vzniku a počátků Slovanů zabývá velmi obšírně. Podle názorů *F. P. Filina* (1962, 148) se pravlast slovanských kmenů nacházela na území mezi horním tokem západního Bugu a středního toku Dněpru. „Polesí . . . svými bažinami . . . oddělovalo Slovary od baltských kmenů.“ Východní hranici slovanských kmenů v této fázi jejich vývoje *F. P. Filin* přesněji nestanovil, připouští však, že Slované mohli být od pradávna usazeni i na dněperském levobřeží, v meziříčí dolního toku Desny a Suly. Jiný sovětský slavista *S. B. Bernštejn* (1958) klade západní hranici slovanské pravlasti až na řeku Vislu. Filologové se přitom opírají o vylučovací metodu s tím, že na určeném území nejsou stopy Keltů, Tráků, ani Iránců. Jak případně poznamenává sovětský badatel *V. P. Kobychov* (1973, 47 ad.), nespolehlivost dané metody je očividná. Jeden málo známý fakt — slovanská pravlast — se zde určuje prostřednictvím jiných stejně tak neznámých předpokladů o místech rozsídlení Keltů, Tráků, či Skytů. Důležitým argumentem je tak zvaná zoobotanická teorie, vycházející z analýzy zachovaných názvů rostlin a zvířat ve slovanských jazycích. Vzhledem k tomu, že ve všech slovanských jazycích mají dub, bříza, lípa, jasan a vrba stejné názvy, předpokládá se, že rostly v pravlasti, jak ukázal již *L. Niederle*. Naproti tomu slovem jedle, polsky jodła, se v ruštině označuje smrk; jedle se v ruštině nazývá „pichta“. Z toho se vyvozuje, že s jedlí se Slované seznámili až tehdy, kdy se rozešli ze svých původ-

ních sídel do těch krajů, kde rostla jedle a nerostl smrk. Již M. Vasmer konstatoval, že podobnou metodou by bylo možno bez větší námahy dokázat na území slovanské pravlasti pěstování slonů a velbloudů, neboť jsou pro ně ve všech slovanských jazycích používány stejné termíny . . . Hlavním jazykovědným důkazem pro západnější lokalizaci slovanské pravlasti — tedy až na Visslu a Odru — je podle polského jazykovědce T. Lehra-Spławińskiego příbuznost hydronymiky povodí Dněpru s Povolím, přičemž v první jmenované oblasti se vyskytují deminutiva, což svědčí o tom, že slovanské názvy řek v Povolí jsou starší a odtud druhotně přešly do Podněpří. Ačkoliv jazykovědných argumentů pro západnější „viselskou“ teorii slovanské pravlasti je stále nedostatečně množství, je jich nesrovnatelně více než pro teorii dněpersko-pripjaťskou. Závažným argumentem jsou podle sovětského lingvisty S. P. Tolstova (1948, 29) a také podle B. A. Rybakova podivuhodné shody kmenových názvů západoslovanských kmenů v raném středověku s etnickými názvy kmenů, žijících mezi Odrou a Vislou v prvních staletích našeho letopočtu. Jako příklady se uvádějí slovanští Lužičané a proti tomu Lugiové, Slezané a Silingové, Veleti a Veltové, Lemuzové a Lemovii i další.

Praslovanským etnikem na základě onomastických údajů se zabýval polský badatel S. Rospond (1968, 88—170). Ve shodě s dalšími jazykovědci předpokládá i on, že nejbližšími sousedy Slovanů byli Baltové a Germáni. Badatelů, kteří uvedenou problematiku řeší, je pochopitelně mnohem více, jmenujme aspoň některé z poválečného období — J. Rozwadowski, M. Rudnicki, J. Pokorný, H. Krahe, T. Milewski, V. N. Toporov, O. N. Trubačev, K. Moszyński, A. Lamprecht a řada dalších, jejichž názory, jak je to obvyklé, se sice v něčem liší, ale zároveň jsou si velmi blízké. Vrátime-li se k S. Rospondovi, je možno za nejdůležitější výsledek jeho studia o praslovanské hydronymice pokládat konstatování, že oblastí této hydronymiky je území mezi Odrou na západě a Bugem na východě. Východně od Bugu se rovněž praslovanské hydronymy vyskytují, ale překrývají zde volný substrát baltský či íránský nebo také ugrofinský. Severně od Pripjati dominují podle Rosponda hydronymy baltské, na jihovýchod odtud názvy íránského původu. Přiložený pokus kartografického zpracování naší hydronymiky (obr. 68) ukazuje, že slovanská hydronymika se váže na menší toky a nelze konstatovat v žádné z jednotlivých oblastí ČSSR jejich výraznější soustředění.

Značnou pozornost věnují jazykovědci v poslední době otázkám vztahů baltoslovanských. Bulharský vědec V. Georgiev (1958), jehož závěry se opírají o skutečnost, že žádné jiné indoevropské jazyky nejsou tak vzájemně příbuzné jako slovanské s baltskými, je zastáncem teorie o někdejší baltoslovanské jazykové jednotě. Vypočítal, že baltoslovanská jednota se rozpadla na konci 3. tisíciletí a počátkem 2. tisíciletí př. n. l. Jednota praslovanská podle V. Georgieva existovala až do zlomu letopočtu a rozpadla se počátkem naší éry. Jedním z protivníků teorie baltoslovanské jednoty je S. B. Bernštejn (1958) a také pol-

Obr. 12. Pomoraví v 6. – 8. stol. 1—kostrové hroby mladší fáze období stěhování národů. 2—kostrové hroby. 7.—8. stol., 3—depoty, 4—sídliště ze 7. století, 5—opevněná sídliště s ostruhami s háčky, 6—žárové hroby s keramikou pražského typu.

ský slavista *T. Lehr-Splawiński* (1946), jenž má na naznačený průběh jiný názor. Domnívá se, že k rozpadu praindoevropského jazyka došlo až počátkem 2. tisíciletí př. n. l. a k rozpadu baltoslovanské jednoty mezi léty 1500—1300 př. n. l.

Jak jazykovědě, tak antropologii se podařilo v poválečném období sebrat a zhodnotit materiál, který má pro řešení etnogeneze Slovanů nemalý význam. Názory současné antropologie na původ Slovanů jsou ve srovnání se stavem v době L. Niederla opřeny nejen o výsledky výzkumů v posledních 35 letech, ale i o řadu nových postupů, kterými byl znovu zhodnocen již známý materiál.

Přirozeně se nechceme na tomto místě zabývat podrobným rozbořem jednotlivých metod, jde nám spíše o přehled výsledků a o to, v jakém jsou vztahu k historickým pramenům.

Významné místo v poválečné antropologické produkci, týkající se slovanské etnogeneze, patří polskému vědci *W. Kóčkovi* (1958). Jeho názory se blíží těm badatelům, v jejichž představách hranice slovanské pravlasti na západě oscillovala mezi Labem a Odrou, na jihu ji tvořily severní pohorí ČSSR, na východě rozvodí Visly a Dněstru. Severní hranicí bylo povodí Němenu, které celé patřilo baltským kmenům. Podle názoru tohoto badatele měla oblast, kde se Slované krystalizovali, dvě hlavní osy — Odru a Vislu, stýkající se v Moravské bráně. *W. Kóčka* na základě studia antropologického materiálu přišel k závěru, že poměrně silný germánský vliv lze pozorovat u Slovanů podunajských; mnohem slabší pak u polabských, což vysvětluje silnou migraci Germánů do Podunají, zatímco polabské oblasti byly v době jejich osídlení Slovany prosty germánského substrátu. Shodně s výsledky *K. Tymienieckého* přiznává *W. Kóčka* pohyb slovanských Lugiů do severozápadních Čech již v časném období římském a pokládá za pravděpodobné, že na tomto území včetně severní Moravy přetrvalo slovanské osídlení od doby kultury lužické. Oblastí krystalizace východních Slovanů, byla podle *W. Kóčky* patrně západní Ukrajina, kde uvádí germánský substrát. Názory *W. Kóčky* nenalezly vždy kladnou odezvu v pracích polských i ostatních antropologů, kteří *Kóčkovi* vyčítají především to, že používá podobné metodické postupy, které silně kritizuje u ostatních antropologů. Jeho závěry však v hlavních rysech souhlasí s výsledky ostatních vědních disciplín, včetně archeologie.

Analýza antropologických materiálů všech časně středověkých slovanských kmenů, zvláště proměnlivosti základních rasové genetických příznaků srovnávaných s proměnlivostí příznaků jiných evropských etnických skupin ukázaly antropologickou jednotu Slovanů i přes obrovskou rozlohu jejich osídlení. Touto jednotou se odlišují slovanské kmeny od středověkých Germánů ani ne tak podle absolutních měr, jako spíše podle jejich vzájemných vztahů. Zároveň však někteří badatelé zdůrazňují (*Alexejev* 1974, 136), že ve slovanské populaci neexistuje dokonalá homogennost antropologického typu.

Již v dřívějších dobách bylo antropologům jasné, že Slované jsou — pokud se týká fyzických rysů jejich vzhledu — útvarem velmi nejednotným. Zatímco západní Slované patří vesměs k typickým představitelům střeoevropské rasy, počítají se například Bulhaři téměř beze zbytku k jižní větvi (*Alexejeva* 1973, 212) europoidů. Známa je rovněž skutečnost, že u východoslovanského kmene Vjatičů po stránce kraniologické jsou výrazně zastoupeny komponenty, vlastní východním Ugrofinům. *T. I. Alexejeva* a *V. P. Alexejev* se domnívají, že role starších substrátů při vytváření jižních Slovanů byla mnohem významnější, než tomu bylo na východní hranici sídlišť slovanských kmenů. Uvedení autoři zastávají názor, že výchozí komplex příznaků antropologického složení slo-

vanských národů nemůže být spojován ani s tripilskými, ani s lineárními kulturami. Za pravděpodobné východisko vývoje Slovanů po stránce antropologické pokládají morfologické rysy lidu se šňůrovou keramikou a lidu se zvoncovitými poháry na území ČSSR a v Porýní (*Alexejeva, Alexejev, 1973, 221—222*).

Z toho, co bylo řečeno, vyplývají problémy, s nimiž se antropologie při sledování původu Slovanů musí vyrovnávat. Jednotlivé kmeny se odlišují především bizygomatickou šířkou lebky a některými dalšími indexy. Geografická proměnlivost bizygomatické šířky lebky přivedla T. I. Alexejevovou k stanovení oblasti větší šířky obličeje, ohraničené na severu západní Dvinou, na západě Vislou, na východě Dněstrem a na jihu Dunajem. Na východ, západ a jih od uvedené oblasti bizygomatická šířka lebky klesá, což je podle T. I. Alexejevové (1973, 39 ad.) důsledek vlivu jiného než slovanského obyvatelstva, s nímž se v okrajových územích dostávaly slovanské kmeny do kontaktů. Na východě to byli Ugrofínové, na západě Germáni, na jihu původní obyvatelstvo Balkánu. Takto stanovené území pravlasti Slovanů se prakticky kryje s areálem naznačeným kdysi L. Niederlem, jehož názory podle T. I. Alexejevové vydržely zkoušku časem. I dnes se většina antropologů vyslovuje v tom smyslu, že pravlast slovanských kmenů se nacházela v pásnu, kde se stýkala severoeuropoidní dlouholebá světle pigmentovaná rasa s dlouholebou tmavě pigmentovanou. Je ovšem otázka, zda je to pouze onen poměrně úzký areál Niederlův, k němuž se dnes vrací T. I. Alexejevová i další badatelé. Alexejevová se domnívá, že rozsídlení slovanských kmenů východním a severovýchodním směrem od naznačeného území bylo záležitostí převážně severní větve Slovanů. Poukazuje zároveň na to, že proměnlivost antropologických příznaků s časem je důsledkem vlivu substrátu ve vývoji antropologické charakteristiky populace (*Alexejeva 1973, 267 ad.*).

Protikladnost výsledků historického, archeologického a lingvistického zkoumání vzniku a počátků Slovanů se pokusil nejnověji srovnat Z. Váňa (1980). Proti představám o samostatném rozvoji předků slovanských kmenů svědčí podle tohoto autora skutečnost, že v 6. stol. vystupují Slované jako jazykově i kulturně jednotný komplex. Zánik východní části przeworské kultury, severozápadní části kultury černjachovské a jižní části pozdně zarubyněcké kultury ve 4.—5. stol. je podle Z. Váni příznakem dovršení kulturní a jazykové integrace, která se v 6. stol. projevuje v nálezech pražsko-korčáckého typu. Nový proces diferenciací se potom začíná po ukončení rozsídlení slovanských kmenů v místech jejich nových sídlišť. Je to názor jistě velmi zajímavý, ale k problémům diferenciací slovanských kultur jistě nebylo řečeno poslední slovo. Někteří autoři se domnívají, že ke skutečnému rozrůznění slovanských kultur dochází až během poloviny 13. stol.

Závěrem této kapitoly by jistě bylo na místě uvést shrnutí těch názorů, které dosáhly obecnější platnosti, zejména pokud se týká teorií o vzniku a počátcích

Slovanů, o jejich pravlasti a nikoliv na posledním místě o způsobu jejich pronikání až na území naší vlasti. K některým z uvedených okruhů problémů zaujmeme stanovisko na následujících stránkách naší práce, zbývající však za současného stavu našich znalostí hodnotit nemůžeme, zde se budou muset vyslovit představitelé příslušných vědních disciplín — antropologie, jazykovědy a dalších.

Náš pokus o přehled dosavadních výsledků terénních výzkumů i teoretických studií, vycházejících z jejich interpretace, vyplynul z hluboké potřeby celkového přehledu problematiky, vztahující se k počátkům slovanských kultur. Osudy předků našich národů a počátky slovanského osídlení naší vlasti nelze nikterak oddělovat od dějin ostatních Slovanů. Jsou jejich nedílnou součástí, vzájemně se prolínají a jedině pohled zabírající nejširší souvislosti může alespoň zčásti vnést nové světlo na vzájemně odlišné závěry jednotlivých badatelů.

II. HMOTNÁ KULTURA A JEJÍ DATOVÁNÍ

Nálezy předmětů poznamenaných lidskou prací, které si člověk vytvářel a které postupně vytvářely jeho samého, jsou pro nás nejdůležitějším zdrojem poznání období, pro něž písemné zprávy nemáme k dispozici vůbec, nebo v takovém rozsahu či kvalitě, že jsou pro historické poznání nedostačující. V této kapitole chceme věnovat pozornost především předmětům, jejichž výroba podléhala rychle se měnící módě a o které se můžeme opřít při datování větších nálezových celků. Pochopitelně se budeme snažit o to, aby náš obraz materiální kultury 6.—8. stol., jak ji známe z území ČSSR, byl co nejúplnější; v žádném případě však není naším cílem uvádět vždy veškeré příklady výskytu jednotlivých nálezů. Hlavním kritériem bude jejich chronologická použitelnost. Většinou se zde nebudeme zabývat nástroji, protože podle nich nemůžeme nálezové celky datovat, jejich tvar prochází staletími nezměněn. Nadto ještě tento druh nálezů je zatím v našem pramenném materiálu zastoupen v takovém počtu, že nejsou dosud možné ani velmi potřebné závěry, týkající se stavu výrobních sil. Než budeme moci přistoupit k řešení ekonomicko-sociálních otázek, musíme především objasnit zásadní otázky chronologického postavení jednotlivých druhů nálezů.

Metodika časového určení archeologických nálezů doznala v nejnovější době značných změn. Jednou z nejstarších metod je typologie, postavená na myšlence vývoje od jednoduchých předmětů ke složitějším. Další je stratigrafická metoda, používaná u předmětů získaných při systematických výzkumech, vychází při vertikální stratigrafii z faktu, že předměty z neporušených sídlištních vrstev jsou v závislosti na svém umístění vzájemně vůči sobě v relativně chronologických vztazích; horizontální stratigrafie, je založena na předpokladu postupného narůstání a plošného respektování skupin objektů. V širších geografických souvislostech se používá obdobná metoda — kartografická, kde ovšem nejde jen o vynášení lokalit na mapu, nýbrž o cílevědomý výběr takových poznatků, které by při kartografickém zpracování mohly být důkazem teoretických závěrů. Významné místo v archeologii zaujímá komparativní — srovnávací metoda, opírající se především o předměty z nálezových celků,

kteřou do naší archeologie uvedl J. Filip. Vzájemným srovnáváním dospíváme k vytvoření relativní chronologické řady. Celkovým historickým hodnocením a srovnáním s nálezy v těch oblastech, kde jsou opory pro absolutní časové zařazení, lze i u našeho materiálu s větší či menší přesností dospět k přesnějšímu datování. Bohužel zatím jen málo se u nás používají pro datování časně středověkých materiálů metody přírodovědné, ať již radiokarbonová metoda, opřená o znalosti poločasu rozpadu izotopu C 14, nebo metoda dendrologická, k níž máme množství dosud nevyužitého materiálu.

Z toho, co jsme naznačili, vyplývá, že se budeme při následujícím výkladu opírat o nálezy celky, získané především při velkých systematických výzkumech. Tyto celky můžeme rozdělit podle původu do dvou hlavních skupin — na sídlištní a hrobové, přitom pro chronologické určení jsou cennější celky hrobové, sídlištní mají určitá specifika, nedovolující jejich plné využití, zejména s ohledem na nutnou větší míru kritičnosti.

Při třídění různorodé masy nálezu celky je pro nás kritériem nikoliv jen prostý tvar předmětu a jeho použití, ale i materiál a výrobní postupy použité při jeho zhotovení. Byl to především materiál, který ovlivnil tvar předmětu i jeho místo ve výrobním procesu. Je dobře známo, že jednotliví řemeslníci se specializovali na obrábění vždy jen určitého druhu materiálu.

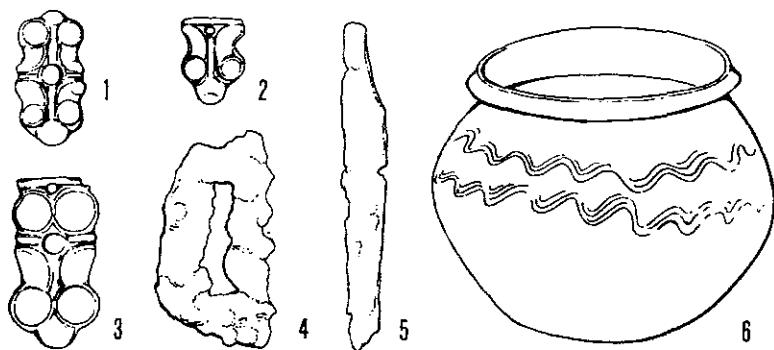
Nejdostupnější materiál — dřevo — byl ve slovanském období podobně jako v celém pravěku jistě velmi rozšířenou surovinou. Podle některých názorů jsou právě fyzikální a chemické podmínky v kulturních vrstvách zkoumaných lokalit, jež nedovolují zachování dřeva, příčinou toho, že většina badatelů pokládá nejstarší slovanskou kulturu na základě dochovaných nálezů za chudou a jednoduchou. Dřevěných nálezů, které bychom mohli bezpečně zařadit do nejstaršího období slovanské kultury, se u nás zachovalo velmi málo; na druhé straně i tento malý počet výrazně převyšuje nálezy v některých sousedních zemích. Jen dvě lokality zde můžeme uvést — Pobedim a Mikulčice, kde se ve výjimečných podmínkách některé dřevěné artefakty zachovaly. Nemohou však sloužit jako opora pro datování.

1. KERAMIKA

Kromě skrovných písemných pramenů jsou hlavním a v některých případech bohužel dokonce jediným pramenem poznání nejstaršího slovanského osídlení nádoby různého účelu, vypálené z hlíny. Není tedy divu, že podobně jako archeologové sovětští, polští a němečtí i u nás věnujeme oněm tak často se vyskytujícím reprezentantům materiální kultury zaslouženou pozornost. Keramika ovšem není cílem našeho studia, je toliko prostředkem rekonstrukce širších historických souvislostí. Jsme si přitom dobře vědomi, že poznatky, získa-

né studiem keramiky, nelze zevšeobecňovat bez jejich konfrontace s ostatními druhy pramenů.

Metodika zpracování velkých nálezových souborů keramiky je dnes předmětem mnoha diskusí. Víme již, že čistě typologická metoda není patrně nej-

Obr. 13 Holiare, inventář z hrobu 308. Stříbrné pásové ozdoby (1—3), železná přezka (4) nůž (5) a nádoba šedé barvy z dobře plavené hlíny (6).

vhodnější, neboť na řadě příkladů můžeme ukázat, jak velmi vyspělá keramika, dobře vypálená a vyrobená s použitím kruhu, se vyskytuje v nejstarších nálezových celcích a naopak ručně lepená keramika nepochybně zasahuje až do 10. stol. (Poulik 1948, tab. LVIII). Teoreticky je tedy badatelům z větší části jasné, že východiskem všech pokusů o zpracování keramiky a stanovení její absolutní i relativní chronologie musí být vyčlenění a vzájemné srovnávání nálezových celků i celých horizontů. Přísnost, s jakou slovanská keramika dodržuje základní hrncovitý tvar, neskýtá mnoho možností podrobnějšího třídění. Množství shodných rysů ve výzdobě, tvaru i materiálu vytváří z keramického inventáře poměrně jednolitý celek, z něhož výrazněji vystupuje pouze žlutá keramika a stěpy nádob zdobených vleštováním. Volba vhodných kritérií pro třídění takového materiálu není snadná. Pokusy o třídění na základě objektivních deskripčních metod zatím nepřinesly žádané úspěchy a bude nezbytné v nich pokračovat. Každé rozdělení nese nutně rysy subjektivního pohledu, zdůrazňují se určité typologické znaky na úkor jiných. I takto stanovené typy mají množství přechodných tvarů a různých mezistupňů, jejich přesné zařazení je vždy značně sporné.

Studium keramiky by mělo vycházet z následujících zásad. V první řadě musí jít o maximální využití nálezových celků, neboť nikoliv ojedinělé, ale jen stále se opakující jevy mohou být základem dalších teoretických konstrukcí. Další důležitou zásadou je komplexní studium všech znaků keramiky, přičemž vlastnosti, které souvisejí s výrobou, jsou pro hodnocení keramiky prvo-

řadě. Znamená to, že zejména druh výzdoby nebo i detaily tvaru nádoby se při hodnocení podřizují takovým znakům, jako je například použití hrnčířského kruhu. Třetím důležitým předpokladem správného přístupu ke zpracování a hodnocení keramiky je využití všech etnografických paralel s ohledem na kulturní a sociální stránky její výroby a rozšiřování.

Slovanská keramika zůstává ve středu pozornosti archeologů více než sedmdesát let. První třídění provedl německý vědec *A. Götz* (1920), u nás zejména *J. Eisner* (1914) a *J. Poulik* (1948, ad.) v Polsku *W. Hensel* (1950), v NDR *J. Herrmann* (1978, 39 ad.), *B. Krüger* (1967, 123 ad.) a *H. J. Brachmann* (1978, 7 ad.), v SSSR z řady badatelů jmenujme alespoň *I. P. Rusanovou* (1968 A) a *V. D. Barana* (1972). *J. Poulik* (1948, 15—32) rozdělil slovanskou keramiku do čtyř stupňů (obr. 5). V návaznosti na názory *I. Borkovského* (1940) předpokládal jejich genetickou souvislost. Na počátek vývojové řady postavil nezdobenou keramiku pražského typu. Další vývoj slovanské keramiky ze základního tvaru I. stupně se podle uvedeného badatele projevuje v tom, že výduť nádoby klesá, čímž se okraj zvyšuje. Keramika II. stupně je na rozdíl od I. stupně vyráběna za použití kruhu a zdobená. Vysoký okraj nádob II. stupně je podle *J. Poulika* předchůdcem keramiky III. stupně, jejíž nádoby mají přehnutý nebo i lištovitě ukončený okraj. Keramika III. stupně je totožná s keramikou kostrových hrobů období Velké Moravy. Na ni pak navazuje středověké zboží, označené *J. Poulíkem* jako typ IV. S logickou konstrukcí *J. Poulika*, vycházející ze stavu pramenného materiálu v období krátce po 2. světové válce, se neztotožnil *J. Eisner* (1952, 248). V materiálu z pohřebišť v Bratislavě-Devínské Nové Vsi určil následující typy ručně lepené keramiky: hrubé v ruce hotovené a zpravidla nezdobené hrnce, které nazývá hrubou keramikou potiskou, dále keramiku nomádkou a konečně vlastní keramiku pražského typu, při jejíž definici se opírá o *I. Borkovského* a *J. Poulika*. Keramikou podunajského typu rozumí *J. Eisner* slovanskou keramiku, kterou *J. Poulik* zařadil většinou do svého II. stupně a částečně také do stupně III. K členění a zejména k datování nejstarší slovanské keramiky se *J. Poulik* vyslovoval i v dalším období: „vlastní nezdobená i zdobená keramika pražského typu patří převážně do 5. až 6. stol. n. l.“ (*Poulik* 1956, 239). Archaičtější nádoby z Přítluk, připomínající laténské tvary, datoval do 4. stol. a uvažoval o možnosti jejich výskytu již ve 2. až do pol. 3. stol. n. l. Později *J. Poulik* (1962) datoval žárové hroby s keramikou pražského typu na Moravě i do období od 5. do poloviny nebo konce 7. stol. Keramický inventář v Přítluckách rozděluje do pěti skupin: 1. laténské tvary, 2. čistý tvar keramiky pražského typu, včetně nádob zdobených vlnicemi, 3. široké tvary keramiky pražského typu, 4. hrnce s masívním dnem, 5. nádoby s prohnutým hrdlem. Vrací se k myšlence vývojové souvislosti keramiky I. a II. stupně s tím, že nezdobenou keramiku pražského typu pokládá za starší, zdobenou obtáčenou za mladší. K datování uvádí, že nádoby laténských tvarů na přítluckém žárovém pohřebišti nejsou nějakým nahodilým jevem, ný-

brž že byly vyráběny v době, kdy „ještě existovala výroba laténských forem v pozdně římském období“ (Poulik 1962, 189). Na jiném místě pak uvažuje o datování starobylých forem z Přítluk, bezprostředně předcházejících keramiku pražského typu do „5. ne-li do 4. stol.“ s tím, že „kdybychom stále zůstávali při datování počátků pražského typu na konec 5. stol., pak bychom Moravu v 5. stol. zcela vylihnili. Je totiž málo pravděpodobné, že by onen neslovanský lid . . . z období stěhování národů byl skutečným a hlavním představitelem obyvatelstva té doby na Moravě“ (Poulik 1962, 197).

Ve svém cenném hodnocení časně slovanských nálezů na jihozápadním Slovensku upozorňuje D. Bialeková (1962 A, 130) především na malou spolehlivost keramiky jako datovacího kritéria, zároveň správně akcentuje základní členění keramiky na užitkovou a rituální, neboť jiný je charakter keramiky sídlištní, jiný pak nádob, které sloužily třeba jako pohřební urny. Ve svém schématu vývoje slovanské keramiky na jihozápadním Slovensku rozeznává tři základní stupně. Do prvního stupně časně slovanské keramiky zařazuje nádoby tvarově navazující na starší prostředí, do druhého stupně řadí keramiku pražského typu, nezdobenou a do třetího stupně „zdobený pražský typ“. Za hlavní časové období výskytu nezdobené časně slovanské keramiky pokládá konec 4. až počátek 8. stol. Poslední tvarově rozdělení časně slovanské keramiky provedli v našem prostředí J. Zeman a I. Pleinerová (obr. 6—8). Toto hodnocení bylo obecně uznáno a lze z něj vycházet (Pleinerová, Zeman 1970).

V současné době je tedy více než zřejmé, že keramika pražského typu, pokud ji chápeme tak, jak byla původně definována I. Borkovským a J. Poulikem, tedy jako nezdobenou v ruce lepenou keramiku se silným dnem a krátkým okrajem, u níž je maximální výduť posunuta vysoko na střední výšku nádoby, je pouze jedním z mnoha typů ručně lepené keramiky období 6. až 7. stol.

Ručně lepená keramika. Početný a mnohotvarý je soubor ručně lepené keramiky z období, kdy Slované vstupují pod svým jménem do evropských dějin. Bylo by ovšem pro naše téma neužitečné detailně se zabývat jejími variantami, které se mnohdy nedají vysvětlit ničím jiným než momentálním stavem samotného výrobce. Je třeba určit formy, které jsou relativně citlivější na datování, nebo takové, jejichž výskyt je charakteristický pro určité politicko-kulturní či územní jednotky. V období slovanské etnogeneze nepředpokládáme přirozeně slovanskost celého souboru ve smyslu etnické příslušnosti. Některé tvary patřily jistě stejně Germánům jako Hunům, neboť ručně lepená keramika se vyskytuje jak ve střední, tak i ve východní Evropě, kde je ve větší míře nahrazena obtáčenou keramikou teprve v období Kyjevské Rusi. Známe ji ze Švédska i z prvních anglosaských lokalit na britských ostrovech i z tisícikilometrového stepního pásma od severní Koreje až po karpatskou kotlinu. Teprve další studium ukáže, do jaké míry se na této keramice mohou projevo-

vat etnické zvláštnosti. Celý soubor ručně lepené keramiky patří v podstatě k domáckým výrobkům, jejichž vznik zřejmě nebyl ovlivněn společenskou dělbou práce na takové úrovni, aby umožnila používání byt' jen jednoduchých, přece však specializovaných výrobních prostředků. Příležitostnost výroby jednotlivých tvarů ručně lepené keramiky je očividná především u nádob sloužících k funerálním účelům (obr. 19), naproti tomu sídlištní keramika je typologicky vyspělejší, proto v očích některých badatelů „mladší“. Zatímco ručně lepená keramika ze žárových hrobů svými prostými tvary svedla některé badatele k časnému datování, keramika z odpovídajících sídlišť je datována o sto až dvě stě let později.

Ručně lepenou keramiku můžeme rozdělit do tří základních tvarů: hrncovitě tvaru s menším průměrem hrdla než maximální výduť, dále válcovité nádoby, někdy se zataženým okrajem, a konečně misky. Mezi uvedenými tvary existuje řada přechodných typů a variant. J. Zeman hovoří o třech základních tvarech: hrnec, miska a talíř, zároveň však uvádí, že v rámci jednotlivých tvarů jsou patrné ještě další rozdíly, které jej a I. Pleinerovou vedly k vyřízení několika skupin. D. Bialeková (1962 A) v časně slovanské keramice — mimo „potiského typu“ — rozeznává tři základní tvary, závislé především na nálezo- vých souvislostech (Zeman 1976, 189).

Ručně lepená keramika hrncovitých tvarů se u nás ve větším počtu začíná objevovat již v období stěhování národů (Tejral 1975, 396), její etnickou příslušnost často nelze určit. Ve výjimečných případech však o etnických souvislostech uvažovat můžeme. K takovým patří například nádoba z hrobu 28 v Záluží, zdobená na okraji plastickými výčnělky (Svoboda 1965, tab. XCVI, 17). Již D. Bialeková upozornila na nádoby s podobně utvářeným hrdlem z Podunají (Hampel 1905, III, tab. 473, 2, 3). Často se vyskytují v okruhu tzv. synčjurecké kultury patřící kmenům, které od 2. stol. před n. l. sídlily v Tuvě a byly podle názoru S. I. Vajnštejna zřejmě příbuzné Hunům (Vajnštejn 1974, 57, pozn. 131). Pohřebiště v Záluží, z něhož pocházejí nádoby s asijskými analogiemi, je zajímavé také tím, že se zde objevují hroby jezdce s koněm (Svoboda 1941, 1942). Jako příklad výjimečné výzdoby, která může mít pro hodnocení historických souvislostí zvláštní význam, lze uvést sérii nádob, zdobených vodorovnými výčnělky na výduť. Nádoby tohoto typu se v nálezo- vých komplexech z doby stěhování národů na území ČSSR vyskytly nejen v Záluží v hrobech 59 a 38, v Libotenicích u Litoměřic (Svoboda 1965, tab. LXXXIII, 15; tab. XCI, 15; tab. CI, 17), ale i na jiných lokalitách a není pochyby o jejich východním původu.

Je přirozené, že v rámci studia ručně lepené keramiky věnujeme pozornost především těm prvkům, které buď nebyly dosud dostatečně zpracovány, nebo mohou přinést nové aspekty pro historické hodnocení. K nim patří i několik zlomků keramiky z Mikulčic a z Přítluk, které u nás byly dosud přisuzovány mohylové kultuře. Ve výplni obj. 158 v Mikulčicích, zasahujícím pod základy

atria baziliky, byl nalezen zlomek nádoby, zdobený pod krajem přesekávanou lištou. Analogická keramika pochází z Přítluk a má četné obdoby v nálezo- vých celcích s ručně lepenou keramikou ve východoslovanském prostředí. Střepey se znaky slídy v mase, opatřené pod okrajem nevysokou oblou lištou, jsou známy z výplně obj. 4 a 8 na sídlišti Korčák a *I. P. Rusanova* (1963, 47, obr. 8) je pokládá za importy. Podobné nálezy a s nimi spojené bikónické ná- doby známe ze slovanských sídlišť na horním toku jižního Bugu v materiálu, který získal *P. I. Chavljuk* (1961 189, obj. 2:1. 2), dále pak na řece Tjasmině *V. P. Petrov* (1963 A) a také *D. T. Berezovec* (1963). Střepey s lištami se vyskytly v Nezvisku, Zimně, na hradisku Babka, Koločin a jedna nádoba tohoto typu byla nalezena na hradisku Chotomel (*Kucharenko* 1957, 95, obj. 36:7).

K otázkám ručně lepené keramiky jsou zajímavá sledování *V. V. Sedova* (1978, 64—67), který se zabýval problematikou keramiky v ruce lepené, po- cházející ze starého střediska východoslovanského kmene Krivičů. Podle uve- deného autora vzniklo sídliště v Izborsku až na přelomu 8. a 9. stol. a je pozo- ruhodné tím, že jsou pro ně charakteristické objekty nadzemní, nikoliv zeml- janky. 52 procenta studované ručně lepené keramiky představují nezdobené hrncovité nádoby s měkkou profilací, jejichž největší šířka připadá na horní třetinu hrnce. Keramika tohoto typu má početné analogie ve východoslovan- ských nálezích 8.—10. stol., setkali jsme se s ní v severoruských městech Pskově, Novgorodě či Staré Ladoze a vyskytuje se rovněž na menších sídliš- tích, v žárových mohylách, mimo jiné i v tzv. sopkách a dlouhých náspech smolenské oblasti. Druhý typ v ruce lepených nádob z Izborska, asi 12 pro- cent všeho materiálu, reprezentují nevelké dvoukónické ramenaté hrnce. K nim *V. V. Sedov* shledává analogie v oblasti Novgorodu a Pskova, ve Staré Ladoze a na sídlišťích ležících při řece Ilmen. Vzdálenější analogie uvádí ze slovanských památníků mezi dolní Vislou a Odrou. Třetím typem izborské v ruce lepené keramiky jsou nádoby, které můžeme označit jako pražský typ. Jsou vysoké od 16 do 35 cm a představují na uvedené lokalitě 23 procent všech nádob. Kromě Izborska vystupují v severozápadní části východoslovan- ského areálu ještě ve spodních vrstvách pskovského hradiště a v krivičských dlouhých mohylách. Posledním typem izborské v ruce lepené keramiky jsou nádoby s maximální šířkou u hrdla (9 procent). Jestliže hrnce třetího typu, pí- še v citované práci *V. V. Sedov*, byly nepochybně na severozápad staré Rusi přineseny rozsídľujícími se Slovy, pak nádoby čtvrtého typu jsou místního původu a patří skupinám ugrofinského obyvatelstva.

K podpoře našeho tvrzení o etnické neohraničenosti hrncovitých tvarů ruč- ně lepené keramiky 6.—7. stol. ve střední Evropě poslouží kromě keramiky z Izborska i další příklad. *B. Schmidt* (1965—1966, 171 ad.) uvádí hrncovité tvary ručně lepené keramiky, někdy podobné keramice pražského typu, např. ze Stössen nebo z Quedlinburku, jež pocházejí z celků co do etnického určení germánských. Také ze stepní oblasti, jak na to poukázal již dříve *H. Mitscha-*

Märheim (1963, 147), známe řadu příkladů hrncovitých tvarů ručně lepené keramiky ze 6.—7. stol., které nepochybně patří kočovníkům. Např. sovětský archeolog *A. D. Grač* (1960, obr. 31, 32) připomíná takovou nádobu z Tuvy v hrobě s koněm ze 6. stol. a také *V. F. Gening* a *A. Ch. Chalikov* (1964, tab. VII) znají podobné příklady z povolžského Bulharska. Uvedené ilustrace k problematice ručně lepené keramiky ukazují, že tento jev je vždy třeba traktovat v nejširších souvislostech.

Otázkám suroviny a techniky výroby ručně lepené keramiky na území Čech se věnoval *J. Zeman* (1976, 186), na Slovensku *D. Bialeková* (1962 A, 131). Oba badatelé potvrzují, že nádoby byly slepovány válečkovou technikou, často se vyskytují otisky prstů a nikde nebyly prokázány speciální hrnčířské pece. Podobně jako zahraniční badatelé i naši archeologové se domnívají, že nádoby se vypalovaly na otevřených ohništích nebo v jednoduchých jámách za průměrné teploty 520—600 °C. To je teplota, dosažitelná ještě na otevřeném ohni, což jen potvrzuje to, co jsme uvedli výše o příležitostnosti výroby tohoto druhu keramiky.

V tvarové analýze se dostali nejdále *J. Zeman* a *I. Pleinerová* (1970), kteří podle formálních prvků hlavních částí — ústí, výduť, dolní část nádoby — a jejich vztahů rozlišili pět skupin keramiky (obr. 6—8). První — vázovité hrnce — odpovídá pražskému typu. Druhou skupinu tvoří nádoby baňatých tvarů, další jsou vejčité, čtvrté zaobleně dvoukónické a poslední soudkovité. *Zeman* potvrzuje, že mezi formami hrnců ze sídlišť a pohřebišť není v podstatě velkých rozdílů, i když *J. Poulik* již dříve konstatoval u hrobové keramiky ledabylejší vypálení a archaičtější tvary. *J. Zeman* se domnívá, že hrnce vysoké 15—30 cm, kterých je většina, sloužily jako zásobnice, menší kusy jako stolní náčiní. V porovnání se sídlištním materiálem pozoruje *J. Zeman* u funerální keramiky menší tvary.

Hrncovité tvary ručně lepené keramiky ze 6.—7. stol. na jižní Moravě a jihozápadním Slovensku (obr. 43) jsou proti keramice z Čech tvarově bohatší. Je to pochopitelné vzhledem k většímu počtu nálezových celků. Zatímco z Čech a z Moravy známe nezdobené hrncovité tvary pouze ze sídlišť a žárových hrobů, více k jihu přibývá i nálezů z hrobů kostrových. K nejzápadnější umístěným lokalitám patří Záhorská Bystrica a Devínská Nová Ves. Vedle hrncovitých tvarů můžeme ze souboru ručně lepené keramiky uvést jen misky. Ze sídlištního materiálu je známe poměrně dobře z lokalit českých, moravských i slovenských, v kostrových hrobech se dosud nevyskytují. Zajímavá je otázka jejich chronologické citlivosti, bude třeba objasnit, zda se vyskytují skutečně jen v 6. stol. Misky jsou omezeny i teritoriálně, například na sídlišťích v povodí západního Bugu nebyly zjištěny (*Aulich* 1963).

Výzdoba ručně lepené keramiky není původní a ústrojně spjatá s tímto typem tak, jako například patří vlnice a svazky rovnoběžných rýh k obtáčené keramice. Velmi často je napodobována výzdoba keramiky na kruhu robené.

Charakteristické jsou zejména vlnice, ryté do povrchu stojící nádoby, které naznačují, že ručně lepená keramika patrně nestojí na počátku vývojové řady tohoto typu keramiky, nýbrž že je spíše jen jednou z odnoží vývojové řady, která nemá dalšího pokračování. U keramiky vyráběné na kruhu jsou vlnice logickou výzdobou, na ručně lepené keramice nikoliv. Cizím elementem jsou u nás také kolky, které se tu a tam rovněž vyskytnou, aniž by byly chronologicky určující (Vencl 1973). Okraje členěné kolmými záseky bývají někdy ne zcela přesně označovány jako příznak „nomádské“ východní keramiky. Záseky nebo důlky v okraji jsou charakteristickým rysem romeňské a saltovo-majacké kultury (Pletněva 1967, 104), často se s nimi setkáváme i na ručně lepené keramice karpatské kotliny, jako například v Alattyánu, kde je můžeme na základě některých hrobových celků datovat do konce 7. stol. (Kovrig 1963, tab. XVIII, 26). Nutno však zdůraznit, že mezi záseky na okrajích nádob saltovo-majacké nebo potiské keramiky a přesekáváním okrajů naší keramiky je patrný rozdíl, který tkví zejména v tom, že zde jde o jemné zářezy, prováděné nožem nebo podobným ostrým nástrojem. Výskyt se u nás koncentruje především v jihovýchodní oblasti naší republiky, v Čechách podobnou výzdobu zatím neznáme. Ze sídlišť můžeme mimo jiné uvést Mikulčice, Mutěnice, na Slovensku známe okraje zdobené záseky především z kostrových hrobů v oblasti slovansko-avarských pohřebišť. Původ tohoto výzdobného prvku na slovanské keramice není dosud přesně objasněn, může však souviset se staršími tradicemi. V některých východoevropských kulturách, jako například zaru-byněcké, se setkáváme s podobným způsobem výzdoby.

Překvapivě málo ručně lepené keramiky pochází z nejstaršího horizontu mikulčického hradiska. Téměř typické exempláře byly objeveny ve vrstvě pod bazilikou. Spolu s keramikou blízkou pražskému typu byl v povrchové vrstvě jižně od mikulčického 4. kostela nalezen částečný výlitek formy na sponu z konce 6. stol. Západně od baziliky byla odkryta jáma, v jejímž obsahu se zjistilo poměrně mnoho střepů ručně lepené keramiky. Objekt se svou šedou výplní vymyká z ostatní tmavé kulturní vrstvy hradiska, tímto rysem se podobal více pravěkým. Jde o jediný objekt s uvedeným materiálem. Výskyt keramiky pražského typu v Mikulčicích je zcela výjimečný, ze 120 000 inventovaných zlomků je to sotva třicet kusů. Pokud bychom chtěli v rámci lokality uvažovat o kultuře pražského typu, musíme si uvědomit, že zde chybí její významná součást — zahloubená obydlí s krbem v rohu. Takto musíme označit nezdobenou ručně lepenou keramiku v Mikulčicích jako cizí element, jako ojedinělé nálezy, které pravděpodobně žádný konkrétní vztah ke studovanému sídlišti nemají, podobně jako různé starší spony (obr. 9) či jiný materiál.

Tato skutečnost je o to pozoruhodnější, že právě v jižní Moravě spatřují někteří badatelé oblast, kde pražský typ keramiky prokazuje starobylejší rysy než např. v Čechách nebo v dolním Polabí. Nutno se tedy ptát, v jakém vzta-

hu jsou předvelkomoravské Mikulčice k nálezům sídlišť s keramikou pražského typu na jižní Moravě? Na základě srovnání se sídlištěm s keramikou pražského typu v Mutěnicích se zdá, že předvelkomoravská vrstva mikulčického hradiska začíná později než nejstarší fáze slovanského sídliště v Mutěnicích. Tento názor potvrzuje i komplexní rozbor celé hmotné kultury, jak ukážeme dále.

Určování etnicity keramiky lepené v ruce je otázkou metodickou. Tato jednoduchá keramika představuje produkt společnosti, která je v pohybu, jsou to výrobky lidu, u něhož se nerozvinula dělba práce, nenavázaly se ty společenské vazby, které byly nutné pro existenci specializovaných výrobců. To ovšem neznamená, že při podomáckém ručním hotovení keramiky nemůže sehrát svoji úlohu obecně panující móda. Svědectvím toho jsou lokální rozdíly ve výrobě, ať již je nazýváme typem Korčák, žitomířským, pražským nebo potiským typem. Zdá se tedy, že zhotovování prvotní hrubé keramiky souvisí v době kolem poloviny 1. tisíciletí spíše s přeměnami, k nimž tehdy ve vývoji rodové společnosti dochází, konkrétně s krizí této společnosti. Přitom určování etnické příslušnosti zůstává stále problémem. Je třeba konstatovat, že v raně středověkém období není v ruce lepená keramika etnicky omezena. Používaly ji kmeny slovanské, germánské i kočovné kmeny stepního pásma. Chronologicky prochází beze změn poměrně dlouhým obdobím a nemůže být oporou pro datování. Výjimečné místo, co do možností určení etnicity i chronologického zařazení, však v rámci ručně lepené keramiky má pražský typ.

Keramika pražského typu, jak byla definována I. Borkovským a J. Poulikem, je jedním z výrazných tvarů souboru keramiky lepené v ruce. Známa oblast výskytu je determinována stavem výzkumů a sběru a jistě může v budoucnu doznat určitých změn. Přesto však, jak ukážeme dále, obraz teritoriálního rozšíření keramiky pražského typu umožňuje již dnes některé zajímavé pohledy. Na Moravě se nálezy soustřeďují zejména v oblasti mezi soutokem Moravy a Dyje, jakož i Svatky a Dyje, dále na Brněnsku, v okolí Hodonína a několik nálezů známe z Hané, z prostoru jihozápadně od Olomouce. Sledují zde nízké úrodné polohy a nevystupují nad vrstevnici 300 m. Pozoruhodná je zejména skutečnost, že pražský typ ve větší míře nikde výrazně nezasahuje do hloubky pravého břehu dolního toku Moravy, Dyje, Jihlavy a Rokytne (obr. 10).

Na území Čech se oblast nalezišť keramiky pražského typu táhne v úzkém pásu od Kolína n. L. přes Pražskou plošinu ke střední a horní Ohři do Podkrušnohoří. 73 procent lokalit leží ve výškách mezi 125 a 300 m n. m. (Zeman 1976, 168), ostatní v podstatě nepřekračují vrstevnici 400 m a zaujímají stejně jako na Moravě nejteplejší a nejúrodnější polohy. Na rozdíl od Moravy, kde se nálezy z období pozdního stěhování národů v některých místech s nálezy keramiky pražského typu vylučují — například jihozápadní Morava —, vyka-

zuji česká naleziště pražského typu a nálezy z období pozdního stěhování národů v podstatě stejný rozptyl. Výjimku tvoří nálezy z Královéhradecka, Rakovnicka a Plzeňska, odkud pražský typ dosud neznáme. Situace na Slovensku je obdobná poměrům v Pomoraví. Sídliště a pohřebiště s pražským typem byly kromě povodí Moravy objeveny na dolních tocích řek Váhu, Hronu, Nitry a Ipelu. Nejdále na jih zasahuje v karpatské kotlině kultura s keramikou pražského typu v kompaktním výskytu k Malému Dunaji.

Všimli jsme si, že při datování pražského typu volili badatelé s ohledem na neprůkazné množství časově přesně určitelných doprovodných nálezů větší komparativní metodu typologickou. Ze srovnávání podobných tvarů nádob, i když třeba zcela odlišného způsobu výroby, se vyvozovaly chronologické souvislosti. Dosud nebyly úspěšné pokusy analyzovat celý komplex pražského typu kartografickou metodou. Nemáme přirozeně na mysli pouhé zanášení jednotlivých nalezišť do mapy, ačkoliv i tady dosud jsou k dispozici jen dílčí zpracování. Dnes běžně ve společenských vědách používaná kartografická metoda záleží ve vyhledávání a mapování jednotlivých aspektů studovaného jevu tak, aby výsledek byl logickým důkazem vyslovené teorie. Mapy dávají možnost objasnit historickou skutečnost v konkrétní etapě, na základě detailnějšího a přesnějšího posouzení velkého území i velkého množství faktů. To je také hlavní důvod, proč jsme se pokusili o aplikaci kartografické metody na problematiku vzniku a počátků Slovanů vůbec a kultury s keramikou pražského typu zvláště.

Řekli jsme už v úvodu ke studiu keramiky, že jedinou cestou k tomu, abychom se vyvarovali možných chyb je její studium v nejširších souvislostech (Herrmann 1979, 50; 1968, 57 ad.). Proto jsme při kartografickém zpracování výskytu keramiky pražského typu zvolili spojení se žárovým pohřebním ritem (obr. 11). zaznamenali jsme žárové hroby s těmi nádobami, které přesně odpovídaly definici pražského typu, jak ji známe z prací *I. Borkovského* (1940) a *J. Poulika* (1948, 1962). Z pochopitelných důvodů neuvádíme žárová pohřebiště ani sídliště s ostatní nezdobenou keramikou lepenou v ruce. Podařilo se zachytit pět hlavních oblastí výskytu žárových hrobů s nádobami pražského typu. Na západě je to v NDR, mezi Labem a Sálou, v Čechách Mostecko, okolí Prahy a Kolínsko, dále pravý břeh řeky Moravy, přesněji kraj mezi Moravou, dolní Dyjí a řekou Jihlavou, na Slovensku levý břeh Moravy, dolní Pováží a povodí řeky Nitry, severně od Karpat pak ve východních oblastech SSSR horní tok řek Tětereve a Slučí. V Čechách teritorium výskytu žárových hrobů s keramikou pražského typu splývá s kartografickým obrazem nálezů pozdního období stěhování národů. Na Moravě a zejména na Slovensku je situace odlišná. Žárové hroby s nádobami pražského typu se objevují zpravidla jen východně od linie, představované dolními toky Moravy a Dyje až k Mušovu a dále na severozápad řekou Jihlavou, kde se objevuje jen jediný, ojedinělý a neprůkazný nález v Rybníkách u Moravského Krumlova na severním břehu

řeky Rokytné. Jižně a jihozápadně od uvedeného rozhraní, tedy na jihozápadní Moravě a v Dolních Rakousích, žárové hroby v nádobách pražského typu dosud neznáme (obr. 12). Zde jsou naopak rozložena naleziště kostrových hrobů období pozdního stěhování národů, připisovaná v poslední době Langobardům (*Tejral 1975*). Uvedená naleziště zasahují ovšem i na území východně od zjištěného rozhraní na linii Morava, Dyje, Jihlava. V poměrně úzkém, ani ne třicetkilometrovém pásmu východně od dolní Dyje a Svratky jsou kostrové hřbitovy obvykle v terénu situovány tak, aby bylo zachováno pravidlo přímé viditelnosti mezi jednotlivými lokalitami. Platí to o nově zjištěných pohřebištích v Lužicích, Čejkovicích, Holubicích i o nalezištích známých z dřívější doby. Celá tato problematika si заслужuje podrobnější zpracování.

Dle našeho názoru nelze vyloučit, že tento příklad horizontální stratigrafie velkého rozsahu svědčí v určitém časovém úseku o jisté formě koexistence Langobardů a Slovanů na jižní Moravě a jihozápadním Slovensku. Velmi zajímavá je východní oblast sledovaných nálezů, vklínějící se mezi severní hranici lidu s černjachovskou kulturou a jižní okraj baltské hydronymiky. Také na území mezi Labem a Sálou se pozůstatky germánských sídlišť vylučují se slovanskými, neboť s keramikou pražského typu současná germánská sídliště ze 6.—7. stol. v podstatě řeku Sálu respektují. Uvažujeme-li o společném jmenovateli uvedených hlavních oblastí výskytu, pak jim asi nemůže být osídlovací proud, přicházející odněkud z karpatské kotliny přes slovenskou Podunajskou nížinu, Dolnomoravský a Dyjskosvratecký úval a Polabí až do oblasti Halle. Není to tak možné proto, že bychom nenalezli odpovídající vysvětlení pro existenci nálezů v okolí Žitoměru, které by s popsaným osídlovacím proudem evidentně nemohly souviset. Společným východiskem pro všechny uvedené skupiny může být pouze oblast mezi Labem a Bugem. To potvrzují baltské, nikoliv podunajské prvky v žárových hrobech s keramikou pražského typu na území NDR (*Unverzagt, Herrmann 1958*).

Obtáčená keramika. Pod tímto názvem rozumíme keramiku, vyráběnou za pomoci hrnčířského kruhu, tedy nikoliv již lepenou v ruce, ale částečně nebo úplně obtočenou na ručním hrnčířském kruhu a zpravidla také odpovídajícím způsobem zdobenou. Je přirozené, že mnohdy nelze přesně vést hranici mezi keramikou ručně lepenou a částečně obtáčenou, neboť existuje celá řada mezistupňů, závislých od momentálního stavu výrobních prostředků. Do skupiny obtáčené keramiky řadíme nádoby Poulíkova II. stupně a keramiku III. stupně s výjimkou té, která byla vyrobena na rychle rotujícím kruhu a jsou pro ni charakteristické ostře profilované okraje. Sem patří i tzv. „podunajský“ typ, který se podstatně neliší ani od keramiky z předvelkomoravských vrstev slovanských hradišť, ani od keramiky ze starší fáze kostrových pohřebišť střední doby hradištní. To je také důvod, proč nepokládáme tento termín za nejšťastnější. Jde totiž zcela zjevně o keramiku, charakteristickou více či méně

pro všechny slovanské kmeny v období počátků jejich společné kultury. Mezi obtáčenou keramiku řadíme z větší části také nádoby středního slovanského období na území NDR. Jak jsme ukázali v úvodu o slovanské keramice, řada našich autorů se přidržuje teorie o genetické souvislosti pražského typu a obtáčené keramiky zdobené, kterou známe z předvelkomoravských nálezových celků na hradištích a otevřených sídlištích i z kostrových hrobů konce 7. až 8. stol. na jižním Slovensku. Někteří polští, němečtí, jihoslovanští i další autoři přinášejí v poslední době nové materiály, svědčící proti představám o pražském typu jako počátku vývoje hradištní keramiky. Například *P. Korošecová (1978)* píše, že „podunajská“ keramika s pražským typem vývojově nesouvisí a její vznik spojuje s produkcí římských provincií na sklonku jejich hospodářského a kulturního rozkvětu. Vzájemnými vztahy časně středověké keramiky ručně lepené a obtáčené se v poslední době intenzivně zabývali sovětské archeologové. Podle *I. P. Rusanové (1976, 15)* se nádoby, vyrobené s použitím kruhu, objevují na východoslovanských nalezištích až koncem 2. pol. 1. tisíciletí n. l. Vychází přitom z vlastních výzkumů některých sídlišť v Polesí, která ve starších vrstvách obsahovala výhradně ručně lepenou keramiku a teprve v mladších obtáčenou. *J. V. Kucharenko* proti tomu konstatuje, že na sídlišti Chotomel není taková vrstva nebo nálezové celky, kde by byla zastoupena jen keramika pražského typu. Zdůrazňuje, že ve všech případech se nacházejí její střepy spolu s obtáčenými a připomíná i další naleziště jako např. hradiště a sídliště Babka (*Kucharenko 1961, 9*). *D. T. Berezovec (1955, 49—66)* zná případy společného výskytu ručně lepené keramiky s obtáčenou z volyncevského sídliště a z hradiště Višněva Gora a výslovně píše, že „ve stejných kulturních vrstvách bez jakýchkoliv sterilních mezivrstev se spolu s hrubou lepenou keramikou objevovala i keramika na kruhu“. Srovnává ji s materiálem z družnického pohřebiště Šestovice, datovaného do 9.—10. stol. Zastáncem časného datování obtáčené keramiky je i *M. Kučera (1962)*. *B. A. Rybakov (1960, 27—34)* je toho názoru, že počátky hrnčířského kruhu lze na Rusi datovat již do 8. stol., i když konečné nahrazení ručně lepené keramiky obtáčenou předpokládá až pro 9.—10. stol. Ve své zprávě o výsledcích výzkumu Ljubeče uvádí pro toto své tvrzení stratigrafické doklady, kdy v sondě „Ž“ pod vrstvou hlíny, vyplňující kdysi komory opevnění, byla nalezena vrstva obsahující zlomky obtáčené keramiky zdobené vlnicemi a svazky rovnoběžných rýh, kterou podle analogií v Luce Rajkovecké, Chotomelu a Devínském Novém Vsi datuje do 8. stol. Závažným příspěvkem k poznání geneze obtáčené hradištní keramiky jsou práce *Z. Hilczerówny* a v poslední době zejména archeologů NDR. *Z. Hilczerówna (1967 A, 123)* datuje skupinu obtáčené keramiky, kterou označuje jako typ C, do 7.—9. stol. *J. Herrmann (1968, 54)* odvozuje svůj tornowský typ vyspělé obtáčené keramiky ze slezské produkce období stěhování národů a datuje jej rovněž do nejstaršího období historické slovanské kultury. Také u nás došlo k několika významným pokusům třídění obtáčené časně slo-

vanské keramiky. Pozoruhodné jsou zejména názory *J. Kudrnáče* (1970, 110—111), který vypracoval tzv. klučovský typ.

Obtáčená keramika časně slovanského období je dosud u nás velmi málo známá. Stratigraficky ji máme v našem prostředí nejlépe doloženou na sídlišti v Mikulčicích, kde v mocných vrstvách zasahuje pod zděné stavby, datované hroby do 9. stol. Vzhledem k tomu, že řadu poznatků z Mikulčic lze zevšeobecnit i na další časně slovanské lokality na celém území naší vlasti, budeme se souborem mikulčické keramiky zabývat podrobněji. Na základě mikulčické keramiky, datované v sídlištních náleзовých celcích bronzovými ozdobami do 8. stol., lze časově zařadit i ostatní sídlištní nálezy nejstarší obtáčené slovanské keramiky u nás.

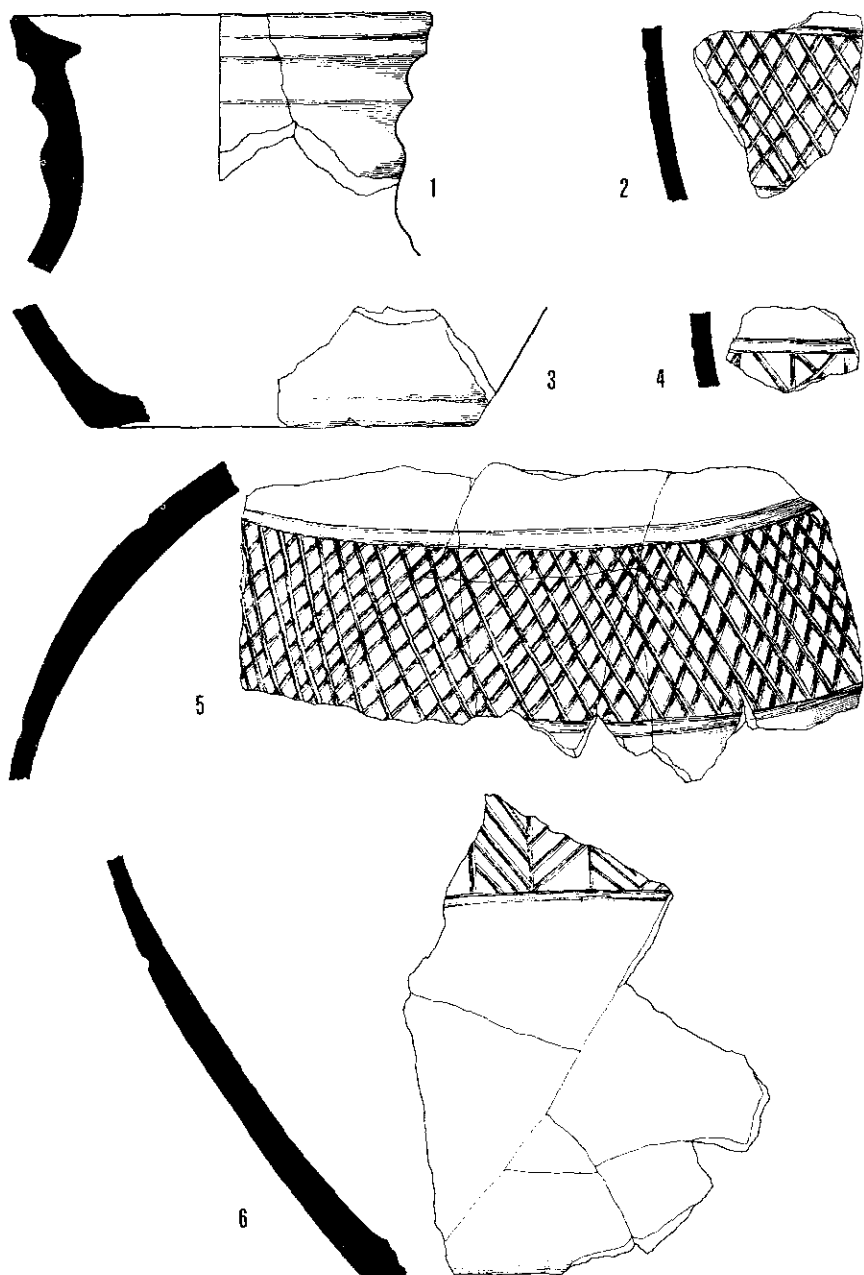
Již v první podrobné zprávě o výsledcích mikulčického výzkumu rozdělil *J. Poulik* (1957, 241—388) profil celé kulturní vrstvy v okolí 1. a 2. kostela do osmi horizontů. Keramické nálezy nejstaršího I. horizontu označil jako nejednotný soubor se dvěma hlavními skupinami keramiky. Datoval jej do 7. až 8. stol. a přiřadil k němu zbytky srubových staveb a nejstarší dřevěná opevnění. Strukturu některých střepů srovnával přímo s keramikou pražského typu. Je to keramika vypálená méně než druhá skupina střepů, která působí, jak píše *J. Poulik*, „mladým dojmem“. Podle způsobu provedení řadí autor tuto keramiku ke svému druhému stupni, ze širšího hlediska pak považuje nádoby nejstaršího mikulčického horizontu za součást Eisnerova podunajského typu. *J. Poulik* ve své zprávě uvádí dále keramiku V. horizontu, který je rovněž charakterizován sídlištními nálezy. Tato keramika opět není stejnorodá a má podobný ráz jako nálezy z horizontu I. Tento V. horizont obsahuje vyspělou keramiku III. stupně, někdy označovanou také jako keramika hradecká. *J. Poulik* ji datuje mezi léta 840—860. Z uvedeného je zřejmé, že již v počátečním stadiu zpracování výsledků výzkumu v Mikulčicích byly v keramickém materiálu z předvelkomoravských vrstev mikulčického sídliště rozeznány některé výrazné typy. V první řadě to byly málo vypálené střepy se strukturou, připomínající keramiku pražského typu, a dále pak lépe vypálená keramika, z čistě typologických měřítek působící mladým dojmem.

Předvelkomoravskou keramiku z Mikulčic můžeme rozdělit do dvou základních typů (*Klanica 1970 A*, 103—114). 1. typ představují hrubé, obtáčené velké hrnce, špatně vypálené, s větším množstvím ostřiva a s velkými kaménky v masě. Mají silné stěny a výrazný ovalený okraj. Zevnitř jsou vyhlazované rukou, takže vyčnívají drobné kaménky. Bohatá výzdoba pokrývá téměř celý povrch, nejčastěji jsou to mnohonásobné vlnice kombinované s pásy rovnoběžných rýh, někdy hřebenové vpichy, nikdy jednotlivé rýhy. Barva střepu bývá ponejvíce popelovitá, šedá až šedočerná. Ve variantě „a“ se vyskytuje jemnější materiál a lepší vypálení. Pro variantu „b“ jsou typické drobnější tenkostěnné hrnce z hrubšího materiálu. 1. typ je technologicky poměrně jednoduché zboží, k jehož vypálení nebylo zapotřebí vysokých teplot; masa obsahovala

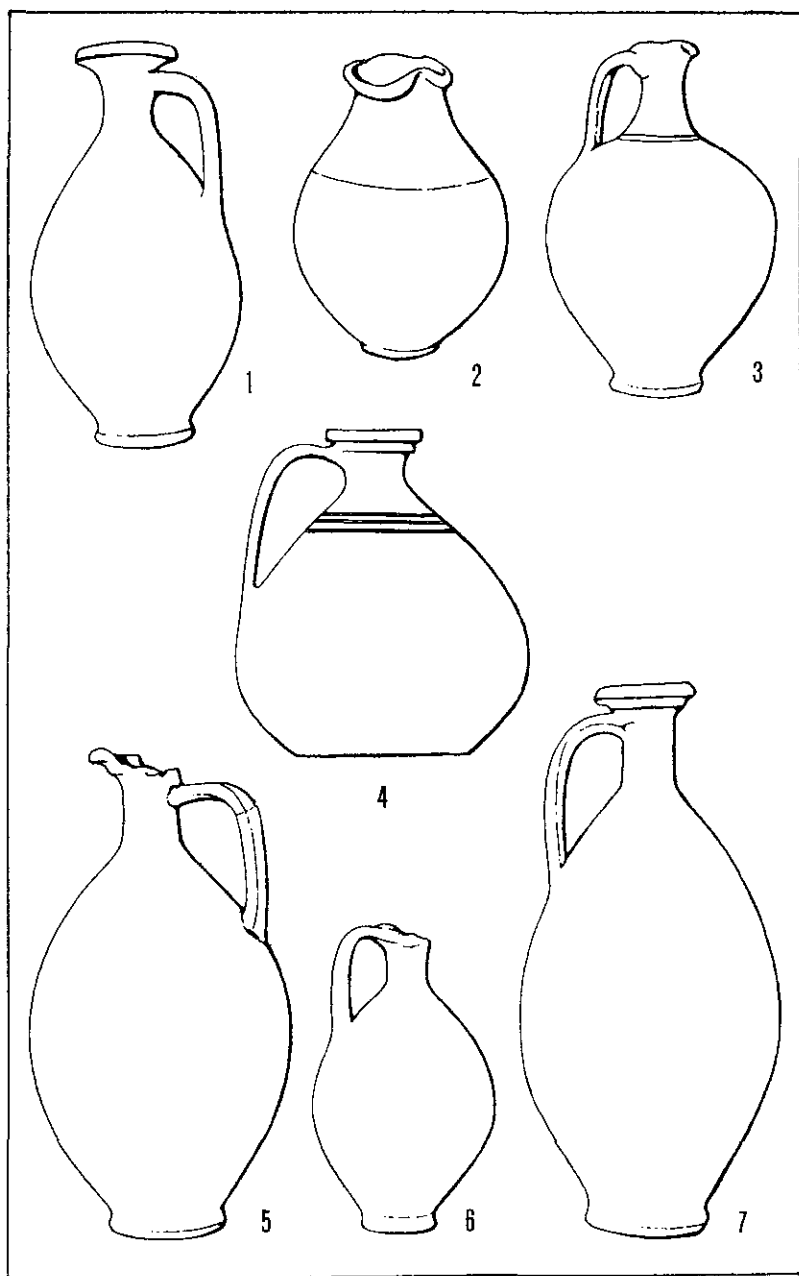
značné množství ostřiva. Některé hrubší tvary se blíží svým celkovým rázem sídlištní keramice pražského typu, jiné svou charakteristickou zdobností připomínají keramiku typu feldberského z lokalit na dolní Odře. V Mikulčicích se výskyt 1. typu stratigraficky omezuje na horizont jílovitopísčitých podlah s odpadními hromadami, především na sídlišti severozápadně od knížecího hradu. Méně již nacházíme tuto keramiku v nejstarší „požárové“ vrstvě přímo na podloží.

Drobnější hrnce z jemného, dobře vypáleného materiálu se stopami použití rychle rotujícího kruhu jsou charakteristické pro 2. typ. Povrch nádob má hrubou, krupicovitou strukturu, zpravidla černé či černošedé barvy, okraj jednoduchý, vyhrnutý nebo přehrnutý. Výzdobu tvoří většinou hluboké jednotlivé rýhy. Ve variantě „a“ jsou mírně prožlábnuté okraje a ostřejší vypálení. Variantu „b“ představuje nádoby hnětené v ruce, masivní, silnostěnné, dobře vypálené. 2. typ převládá v nejstarším horizontu osídlení. Je to nejpočetnější druh keramiky. Některé nádoby se velmi blíží blučinským tvarům. Na rozdíl od keramiky 1. typu, která nebývá v hrobech, je 2. typ mezi hrobovou keramikou zastoupen. Z keramiky 2. typu můžeme vyčlenit zajímavou skupinu, jejímž charakteristickým znakem je okraj tvořící v horní části širokou plošku, římsu. Okrajové střepy s římsovitou profilací máme v mnoha případech doloženy ve stratigraficky nejstarších sídlištních komplexech v Mikulčicích, jako je například obj. 581. Téměř 20 procent všech mikulčických nálezů římsovitých okrajů pochází z okrajové části sídliště, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu. Podloží zde klesá a tvoří mezi původním okrajem sídliště a poněkud mladším opevněním devět až deset metrů široký tzv. vnitřní příkop, v jehož spodních vrstvách se nálezy soustřeďovaly. Poněkud menší koncentraci římsovitých profilací okrajů můžeme konstatovat v prostoru západně od destrukce zděné stavby, označené jako V. kostel. Keramika s římsovitou profilací není výhradně záležitostí Mikulčic. Na nedalekém pohřebišti u Skalice byly nalezeny střepy tohoto druhu v násypu mohyly č. 3. (*Budinský—Kříčka 1959 A*, tab. XII, 8). *D. Bialeková* (1962 *A*, obj. 12:4) publikovala obdobně profilovaný střep z obj. 132 na sídlišti Vysoký Breh v Nitrianském Hrádku. Římsovitě profilované okraje nádob se objevily na nálezíšti Sărata Monteoru v Rumunsku v doprovodu paprskovité spony ze 6.—7. stol; keramika tohoto typu se vyskytla také na žárovém pohřebišti Satu Nou v Dobrudži (*Mitrea 1960*).

Ačkoliv mikulčické sídliště přineslo určité náznaky značného stáří obtáčené slovanské keramiky, rozhodující nálezové celky pro datování do konce 7. stol. musíme hledat v oblasti kostrových hrobů jižního Slovenska, přesněji v Podunajské nížině. Nejvýraznější jsou nálezy z pohřebiště v Holiarech (*Točík 1968 A*, tab. LVII: 31; XXXIV: 28). V mužském hrobě 308 se objevila pásová garnitura lisovaná ze stříbrného plechu, kterou na základě analogií můžeme datovat do doby na přelomu 7. a 8. stol. Spolu s ní byla nalezena na kruhu robená

Obr. 14. Keramika zdobená vlešťováním z nejstarší vrstvy hradiska v Mikulčicích (1—i. č. 594—14149/62, 2—i. č. 594—14144/62, 3—i. č. 594—14151/62, 4—i. č. 594—14152/62, 5—i. č. 594—14150/62, 6—i. č. 594—14146/62).

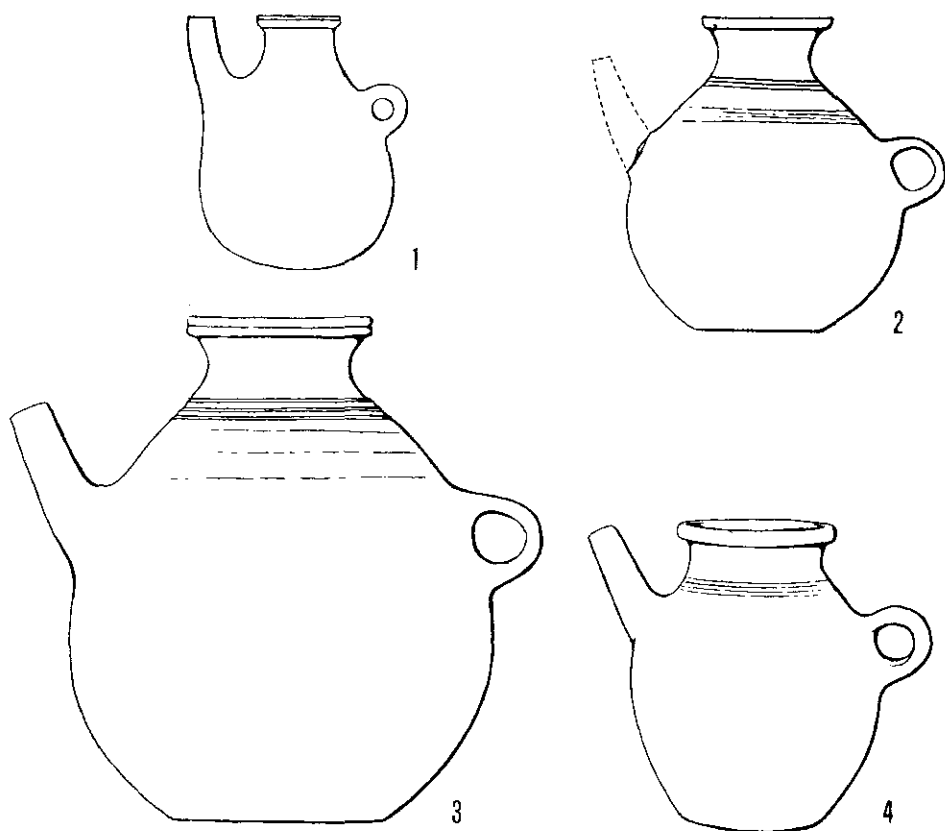
Obr. 15. Žlutá keramika, džbány. 1—Devínská Nová Ves, hr. 288, 2—Holiare, hr. 71, 3—Devínská Nová Ves, hr. 709, 4—Nové Zámky, hr. 148, 5—Devínská Nová Ves, hr. 100, 6—Devínská Nová Ves, hr. 302A, 7—Devínská Nová Ves, hr. 77.

nádoba s ostrou profilací okraje, zdobená a dobře vypálená (obr. 13). Podobná na kruhu robená nádoba s lisovanou pásovou garniturou ze stříbrného plechu pochází i z hrobu 82 téhož pohřebiště. Vyspělá keramika z Holiar i z jiných lokalit má své starší předlohy v některých nálezových celcích v karpatské kotlině. K poučným v tomto směru patří zejména hroby z oblasti „gepidské kultury v dolním Potisi a také řada nálezu“ ze 6. stol. na dunajském pravobřeží, například v okolí Pétikosteli. Charakteristický je hrob 60 z pohřebiště v Nagyarsány (*Papp 1963*, 113—141), kde byla keramika tohoto typu doprovázena náušnicemi, terčovitou sponou a antropomorfní přezkou, tedy předměty, které je možné datovat do 2. pol. 6. stol.

Závěrem ještě několik slov k otázce genetické souvislosti kultury pražského typu s tzv. keramikou obtáčenou. Máme důvody k tvrzení, že keramika pražského typu je produktem zvláštní sociálně ekonomické situace, tedy určitého stupně vývoje společnosti, jímž neprocházely jen slovanské kmeny, ale i některé další. Časově pak ve střední Evropě jde o jev omezený na období od 1. pol. 6. stol. až k pol. 7. stol. Datování obtáčené hradištní keramiky do téhož období u nás dosud doloženo není. Příklady, uváděné jihoslovanskými badateli, však jasně hovoří přinejmenším o současnosti lepené a obtáčené keramiky již v počátečním období slovanského osídlení.

Keramika s vlešťovanou výzdobou je, jak se zdá, jedním z nejstarších nálezů v prostředí některých slovanských hradišť. Nejen u nás, ale i jinde. Proto se jí budeme zabývat podrobněji, i když je poměrně vzácná. Svým tvarem, zpracováním i výzdobou se vlešťovaná keramika, nalezená v Mikulčicích a Starých Zámcích u Lišně, odlišuje výrazně od masy slovanské hradištní keramiky a navazuje spíše na materiál období pozdního stěhování národů (*Staňa 1970; Klanica 1968 B*). Nádobky tohoto druhu se nacházejí na pohřebištích z doby stěhování národů v Čechách i na tzv. gepidských pohřebištích na území Maďarska. S nádobami silně připomínajícími typickou předvelkomoravskou keramiku našeho 2. typu byly vlešťované kusy objeveny v rámci jednoho pohřebiště na lokalitě Szentes-Berekhát, nebo Szentes-Kökényzug, kde byla nalezena tmavě pálená silnostěnná nádoba hradištního rázu spolu s drobnou bronzovou přezkou (*Csallány 1961*, tab. XLVII: 3; XX: 11). Hradištní keramice podobné výrobky z oblasti gepidské však mají ve vztahu ke keramice ze slovanských hradišť určité odlišnosti. Přesnější analogii představuje nádoba s výlevkou, zdobená v horní části výdutě pásem vlešťované mřížkové výzdoby, která pochází z ženského hrobu 196 v Jutas (*Rhé, Fettich 1931*, tab. X). Podle doprovodného inventáře datoval *Fettich (1964)* nález k roku 600 a rozbořem odmítl časně datování I. Bóny. Z uvedeného hrobu 196 v Jutas byl vyzvednut také jednostranný kostěný hřeben. Shodou okolností byl podobný hřeben nalezen v Mikulčicích na stejném místě, jako vlešťovaná keramika (obr. 14.).

Soubor vlešťované keramiky ze severní Itálie publikoval *Otto Hessenský*

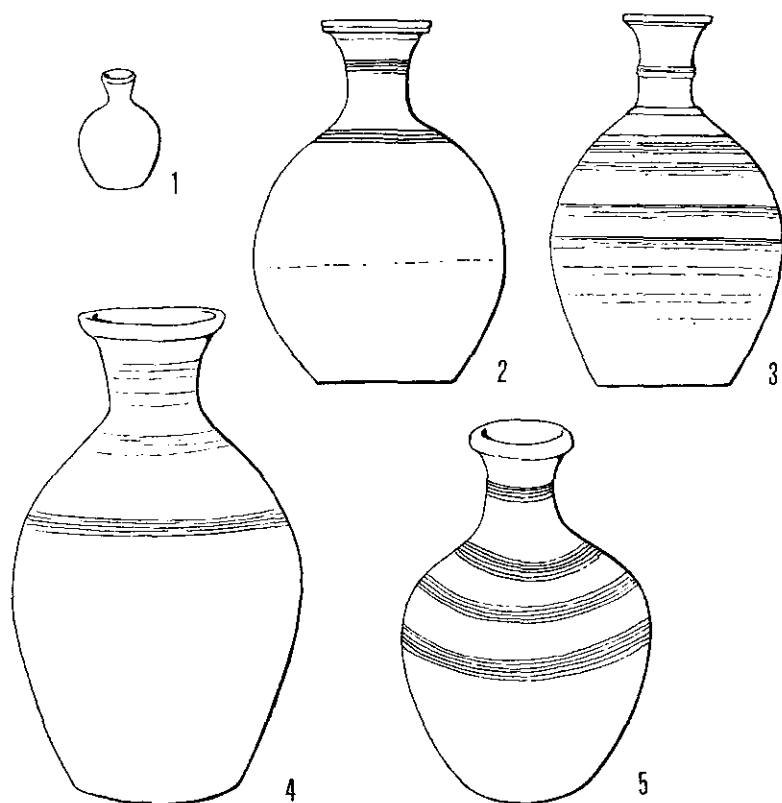

Obr. 16. Žlutá keramika, džbány s výlevkou. 1—Prša, hr. 71/48, 2—Nové Zámky, hr. 236, 3—Nové Zámky, hr. 623, 4—Holiare, hr. 623.

(1968). Zvláště materiál z Testony — vakovité široké láhve s maximální výdutí v dolní třetině — je, co do materiálu i způsobu výzdoby, obdobou našich kusů. O. Hessenský označuje keramiku tohoto druhu jako langobardskou a soudí, že byla vyráběna nejméně do pol. 7. stol. v dílnách působících v oblasti severní Itálie. To je přirozeně tvrzení, které nelze dokázat, naopak je mnoho faktů, které svědčí proti. Z některých tvarů je více než zřejmé, že napodobují tehdy vzácné koptické nádoby bronzové, které se obchodem dostávaly nejen do severní Itálie, Španělska a Burgundska, ale i k zaalpským Alemanům a do Bavorska.

Amforovitá nádoba s vlešťovaným ornamentem ve formě mřížky v horní části výdutě pochází ze „západogótského“ pohřebiště v Pamploně. V nalezeném souboru jsou mimo jiné také dvě mince Swinthyly z let 621—631. H. Zeiss (1934, 69) soudí, že se jedná patrně o znovuoživení starých domácích tradic,

a uvažuje hlavně o baskickém elementu, souvislost s vlešťovaným zbožím v Maďarsku i okolních oblastech spíše odmítá a uvádí podobné nálezy i z Británie. A. Valič (1970—1971) vykopal vlešťovanou keramiku v Kranji, známe ji ze 7. stol. v Rumunsku (Mitrea 1960, 293) a vyráběli ji v 6. a 7. stol. kupodivu

Obr. 17. Žlutá keramika, láhve. 1—Komárno, hr. 9, 2—Nové Zámky, hr. 281, 3—Nové Zámky, hr. 5, 4—Holiare, hr. 757, 5—Želovce hr. 364.

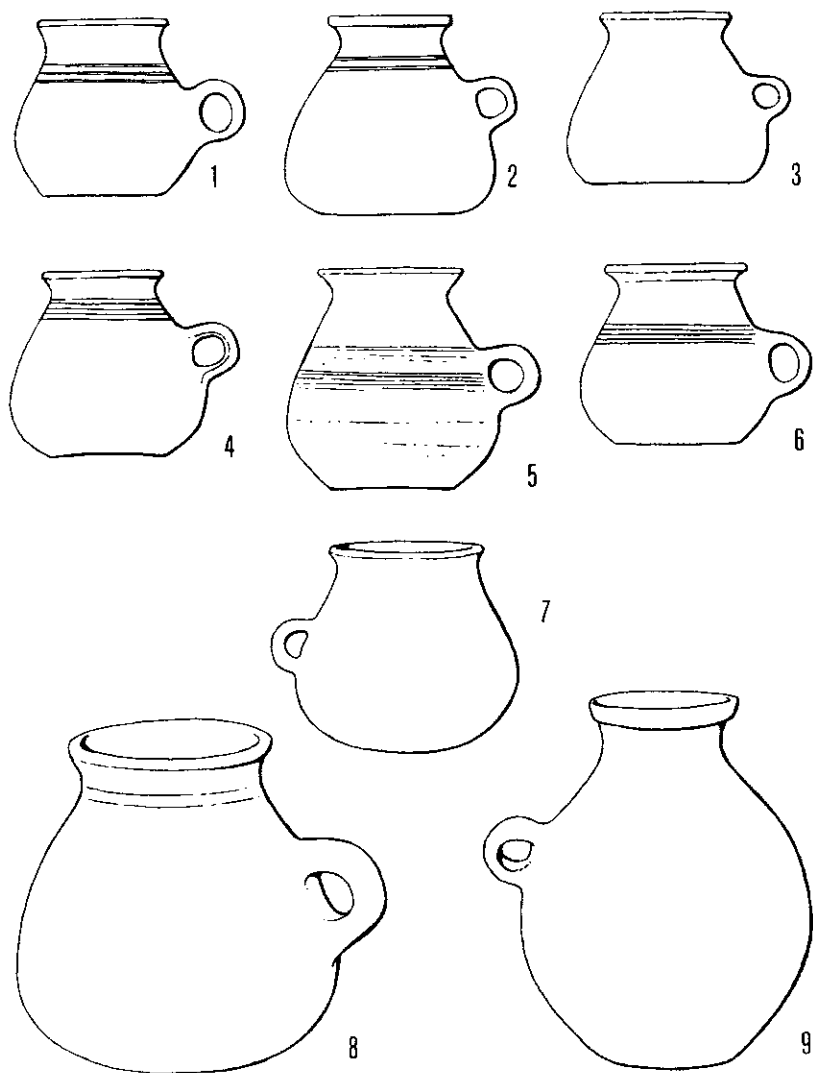
i hrnčíři, kteří pracovali ve východní Gruzii (Sinauridze 1966, 89—90). Ve všech oblastech svého výskytu má vlešťovaná keramika poměrně široké časové rozmezí, její móda doznívá až v 8. stol.

Na tomto místě je potřebný krátký exkurs, neboť s podobnou situací, kdy určité módní předměty vystupují v širokém teritoriálním rozsahu, se setkáváme kromě keramiky i při studiu jiných skupin výrobků — pásových ozdob, tkanin a dalších produktů uměleckého řemesla. Tento jev lze vysvětlit jen živým obchodním spojením. Počínaje dobou Justiniánovou se znovu na celém pobřeží Středozemního moře formuje kultura, která má velmi mnoho společ-

ných rysů. Přes Sýrii, která odedávna byla mostem mezi Východem a Západem, dochází ke spojení této středomořské „byzantské“ kultury se sásánovským Íránem. V souvislosti s vlešťovanou keramikou nutno připomenout, že ji známe i v hrobech, které prozkoumala japonská expedice na nalezištích Noruzmahale a Khoramrud v severozápadním Íránu. Šachtové hroby s výklenky jsou datovány rámcově do pozdně sásánovského období, nacházejí se v nich pružinové nůžky, štítové puklice — umbo a sečné zbraně podobné saxům; z keramiky jsou zastoupeny nádoby s výlevkou a rovněž džbány charakteristického vakovitého tvaru s výdutí v dolní části (*Egami 1966*). Hroby jsou připisovány Sarmatům a jsou v mnohých směrech poučné zejména pro ty, kteří si zvykli pohlížet na vývoj středoevropské kultury jako na něco, co se odehrává výlučně v prostoru mezi Rýnem a Karpaty. Nálezy z Noruzmahale a Khoramrudu v severozápadním Íránu však neuvádím jen jako zajímavost. Bude nutné se zamyslet nad jejich vztahem k vlešťované keramice, která se objevuje snad již v 7., ale jistě v 8. stol. ve východní Evropě. Toto datování potvrzuje i nález O. O. Ratiče, který vykopal na slovanském hradisku Sudova Višnja na západní Ukrajině pod konstrukcí valu z 9. stol. starší slovanskou vrstvu, v níž našel střepy hrubé nádoby, zdobené vlešťováním. Autor výzkumu mi poskytl všechny potřebné údaje a umožnil nález, uložený v Institutu společenských věd AV USSR ve Lvově, prostudovat. O. O. Ratič sám datuje nádobku předběžně do 7.—8. stol.

Vrátíme-li se ke smyslu našeho rozboru, kterým je především chronologie našich nejstarších slovanských památek, pak z toho, co bylo dosud o vlešťované keramice uvedeno, vyplývá, že jde o civilizační jev s nespočetnými variacemi. Nemůžeme sice prokázat příbuznost saltovské (*Flerov 1976, 57 ad.*) a protobulharské keramiky z 8. stol. s vlešťovanou keramikou nejstarších slovanských hradíšť, přesto však musíme připustit širší datování naší keramiky, než o jakém jsme uvažovali dříve; dnes ji datujeme rámcově do 7. až 8. stol.

Žlutá keramika byla dobře zpracována *D. Bialekovou (1967)* a ve smyslu její studie řadíme k této skupině do žluta či cihlově červená vypálené hrnčířské zboží z jemně plavené hlíny. Těžiště výskytu u nás je v kostrových hrobech především na Podunajské a zčásti východoslovenské nížině. Nádoby tohoto typu se ojediněle ve zlomcích vyskytují i v předvelkomoravských vrstvách slovanských hradíšť a v mladších modifikacích také v kostrových hrobech velkomoravských. *D. Bialeková* rozeznává osm typů žluté keramiky — nádoby s výlevkou, džbány, láhve, hrnky s kruhovitým ouškem, poháry, mísy, čutory a hrnce (obr. 15—18) a vyslovila názor, že žlutá keramika se dostává do karpatské kotliny s blíže neurčenou skupinou středoasijského obyvatelstva koncem 7. a v polovině 8. stol. *D. Bialeková* se přitom opírala o nálezy žluté keramiky ve středoasijských městech i v kočovnickém prostředí asijských stepí.

Obr. 18. Žlutá keramika, nádoby středoasijské provenience. 1 — Nové Zámky, hr. 123, 2—Nové Zámky, hr. 439, 3—Nové Zámky, hr. 232, 4—Nové Zámky, hr. 186, 5—Nové Zámky, hr. 449, 6—Nové Zámky, hr. 511, 7—Obid, hr. 2, 8—Štúrovo, hr. 29, 9—Bernolákovo, hr. 10

Žlutá keramika patří k dobrým datovacím oporám. Dosud ji neznáme v náleзовých celcích s lisovanými okrasami, o to častěji vystupuje spolu s litými bronzы, rámcově se můžeme ztotožnit s původním datováním D. Bialekové do konce 7. a do 8. století. Žlutá keramika tedy není typickým reprezentantem materiální kultury našich zemí z doby počátků slovanského osídlení.

Uvedli jsme, že některé její tvary přecházejí i do mladšího období (obr. 17).

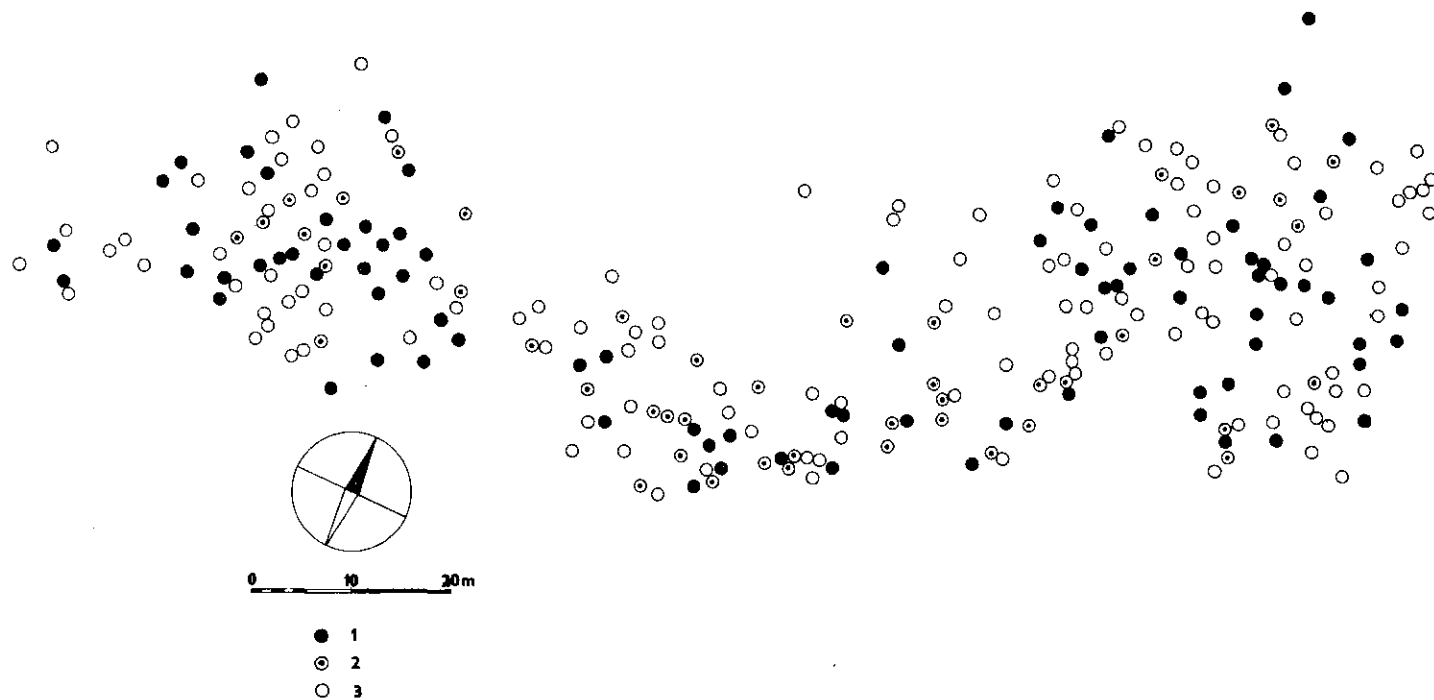
Jak už naznačila C. Bialeková, žlutá keramika není jednotným souborem, skládá se z mnoha typů, tvarů, které se od sebe někdy velmi výrazně odlišují i technologií své výroby. Není pochyby o tom, že stejně tak se odlišují i svým původem. Ačkoliv se tato otázka vymyká z rámce naší práce, chtěli bychom zdůraznit, že značná část žluté keramiky vyrůstá z pozdně antických tradic, a to jak v oblasti východořímské, tak i na západě. Některé zlomky žluté keramiky z předvelkomoravské vrstvy v Mikulčicích se silně přibližují svým charakterem, vyplývajícím ze speciální fabrikace, střepům baadorfské keramiky porýnské, datované do 8. stol. Její rozšíření na našem území souvisí s rozvojem výrobních sil a v období před vznikem Velké Moravy. Úroveň slovanské společnosti na našem území i v těchto detailních projevech odpovídala prostředí prastarých evropských kulturních oblastí, které se rozkládaly zejména na pobřeží Středozemního moře.

Zvláštní tvary keramiky. Už D. Bialeková poukázala na skutečnost, že některé tvary obtáčené časně slovanské keramiky napodobují žlutou keramiku i jiné formy okruhu vyspělé produkce hrnčířských dílen. V této souvislosti nás zajímá zejména tzv. šedá keramika, vyráběná z jemně plavené hlíny podobnou technologií jako keramika žlutá. Na rozdíl od žluté keramiky však doprovodné nálezy ukazují poněkud odlišné datování. Nádobu ze šedé plavené hlíny byla nalezena v hrobě 122 pohřebiště Štúrovo (*Točík 1968 B*, tab. XXIX) spolu se stříbrnými náušnicemi s dutou kuličkou, které se již v nálezových celcích s litými bronzami nevyskytují. Zdá se tedy, že šedá keramika ve srovnání se žlutou začala být používána o něco dříve a může být bezprostředně spjata se staršími výrobními tradicemi pozdně antickými v Podunají.

2. NÁSTROJE A POMŮCKY

Tato skupina nálezů nepatří k těm, na jejichž základě bychom mohli úspěšně datovat nálezové celky. Její význam bychom mohli vidět spíše v možnosti objasnění společensko-ekonomických procesů, probíhajících uvnitř prvotní slovanské společnosti na našem území. To však je možné jen tehdy, když archeologické prameny jsou kvalitativně i kvantitativně na takové úrovni, která umožňuje širší historické závěry.

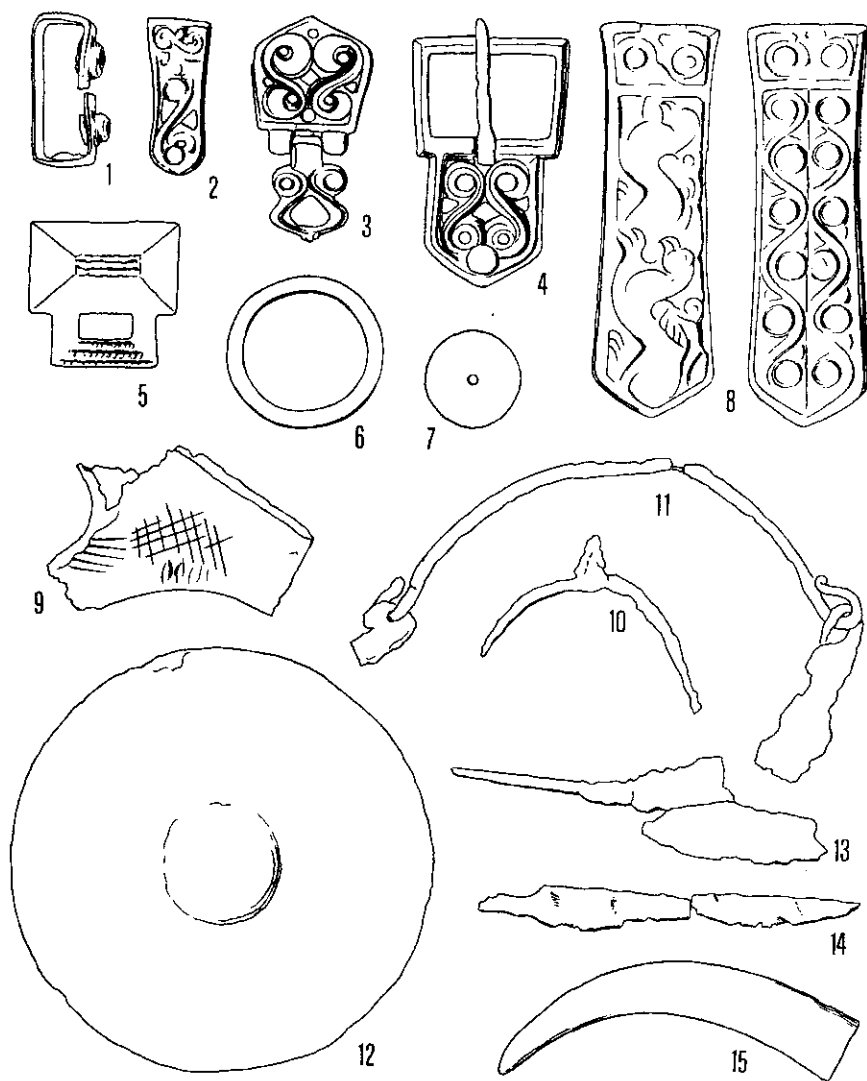
Nástroje třídíme podle jejich účelu. Kritériem pro nás je například, zda byly určeny k podomácké výrobě nebo k produkci specializovaných výrobců, případně zda byly luxusními nástroji, převážně toaletními. Pomůcky jako účelné předměty, které nesloužily přímo ve výrobním procesu, nás zajímají především stupněm své specializace. Typickými nástroji, sloužícími k podo-

Obr. 19. Záhorská Bystrica, slovanské pohřebiště. 1—zdobená, obtáčená a ručně lepená keramika, 2—nezdobená, ručně lepená keramika, 3—hroby bez nálezů keramiky.

mácké výrobě, jsou výrobky z kosti. K nejpočetnějšímu druhu sídlištních nálezů z předvelkomoravských vrstev patří šídla — proplétáčky. Jejich výskyt začíná ve větší míře až od 8. stol., v nálezových celcích s nejstarší ručně lepenou keramikou je neznáme. Hlazením zahrocené kosti, pocházející většinou z ovce nebo kozy (tibia, někdy fibula), vznikl jednoduchý hrot, který mohl stejně tak sloužit jako šídlo k dírkování kůže, nebo k pletení lýčených střevců, jak se domnívá V. Hrubý (1957), problémem je tedy vysvětlení jejich funkce.

Podobně je tomu u předmětu, pro který používáme pracovního názvu „brusle“. Známe je sice z nálezových celků s keramikou pražského typu (Zeman 1976, obr. 51) i z předvelkomoravských vrstev některých hradíšť, jako jsou třeba Mikulčice, ale je zřejmé, že se používaly dlouho beze změny. Dokladů v nálezových celcích je ovšem nemnoho. Ačkoliv název je vžitý a všude uváděný, o skutečné funkci předmětu se spíše domýšlíme. Ze 129 bruslí v Mikulčicích bylo podle určení Z. Kratochvíla vyrobeno 42 z koňského metatarsu, 24 z koňského metakarpu, zbytek z různých kostí hovězího dobytka nebo dokonce jelena. Brusle bývají někdy na jednom konci zahrocené, horní část je srovnána řezáním, spodní více či méně vyhlazena. Bruslí s otvory pro přivázání je známo velmi málo. Pro posouzení otázky, zda vůbec tyto předměty náležely k výstroji našich předků, zdá se mi důležitý fakt, že nikde nebyly zjištěny v hrobě jako součást výbavy zemřelého. Na druhé straně je zajímavé, že nezdědka nacházíme brusle v páru; jsou uloženy v jámách nebo i volně ve vrstvě vedle sebe a je možné, že byly svazovány dohromady. Nálezy kostěných bruslí jsou časté nejen u nás, ale po celém slovanském světě. Vyskytují se na sídlišťích 3.—4. stol. na území Rumunska (Zaharia 1961, 468) i v zemljankách z počátku 1. tisíciletí př. n. l. v oblasti jižního Uralu (Krivcova — Grakova 1951, obr. 15:27), kde se ovšem používaly většinou provrtané, a samozřejmě běžně na území východních Slovanů i na sídlišťích černjachovských (Brajčevskaja, Brajčevskij 1959, tab. II:23). Není tedy divu, že je nacházíme při výzkumech antických měst severního Černomoří i v oblasti volyňské skupiny kultury pohřebních polí (Vinokur 1964, 179). Časně slovanské jsou nálezy z lokalit Oldenburg a Scharsee, uložené v muzeu ve Schleswigu. Na horní, neobroušené ploše zdejších bruslí je po každé straně několik hlubokých vrypů. skupiny jsou od sebe vzdáleny 12 cm a činí dojem, že vznikaly neúmyslným zabodáváním ostrého předmětu do povrchu brusle. Obroušená plocha jiné brusle je prohnutá, avšak konce kosti střed plochy daleko převyšují a nejsou obroušeny. Znamená to, že ohlazené plochy vznikly třením, jen na části dolní plochy brusle. Předměty tohoto typu se udržují v používání dlouho do středověku a není vyloučeno, že od Slovanů se dostávají i do oblastí nordické (Arbmann 1940, tab. 157). Významem a funkcí „bruslí“ se zabýval S. A. Semjonov (1959). Odmítá co nejrozhodněji hypotézu o tom, že sloužily k bruslení na ledě, především proto, že nemají otvory pro přivázání. Scházejí také na nich stopy po

Obr. 20. Devínská Nová Ves, inventář z hrobu 116.

bruslení na dolní části, které by tam musely být tak, jako jsou na ocelových. Jde o kluzné čáry, které se na ocelových bruslích křížují v úhlu 70° — 80° . S. Semjonov se domnívá, že „brusle“ sloužily k hlazení tkaniny nebo kůže. Naproti tomu O. I. Davidanová (1966, 113) cituje pozorování P. I. Chavljuka, že podobné brusle se do nedávné doby používaly ve Vinnické oblasti. K bruslení se údajně používala jedna „brusle“, na níž bruslící stál a volnou nohou se

odrážel. Jak ukazují nálezy chráněné ve schleswickém muzeu, můžeme zřejmě počítat i s dalšími způsoby použití, než jsou ty, o nich hovoří S. A. Semjonov a O. I. Davidanová. Ostatně není vyloučeno, že pravdu mají oba tito badatelé, brusle mohla být vskutku nástrojem univerzálním.

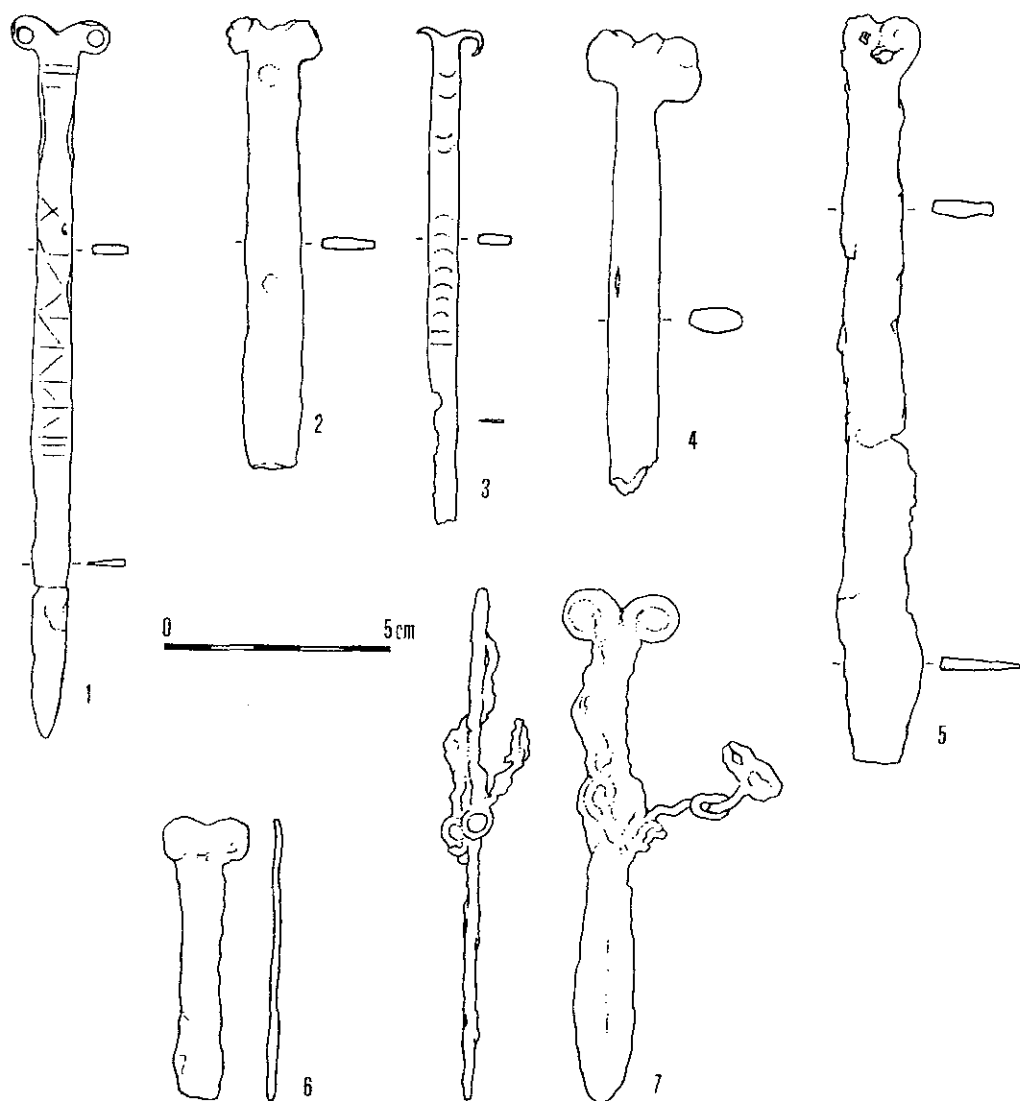
Jiným kostěným předmětem ze skupiny podomácky používaných a často i takto vyráběných nástrojů jsou nezdobené i zdobené masivní kostěné hroty. Patří k častým nálezům v oblasti kostrových pohřebišť 7.—8. stol. na jižním Slovensku (obr. 10, 15) i v mikulčické předvelkomoravské vrstvě a na dalších lokalitách. V Devínské Nové Vsi se našly v jezdeckých hrobech 79 a 840 (*Eisner 1952*). Podobné masivní hroty z výhonu jeleního parohu, i když ne tak pečlivě opracované, byly nalezeny v mužském hrobě A v Mistelbachu v Dolních Rakousích spolu s bohatou garniturou bronzů, zdobených motivem gryfa (*Mitscha-Märheim 1941*, tab. 2:1). Mikulčické nálezy patří většinou horizontu pískových úprav či odpadu kolem podlah II. fáze předvelkomoravského osídlení. Analogické kostěné hroty se nacházejí i jinde na Moravě (*Hrubý 1957; Dostál 1978*, 148, obr. 15), v Bulharsku (*Tomev 1963*), v západních oblastech SSSR (*Ratič 1959*, 119—131). Masivní kostěné hroty zřejmě sloužily k vázání silnějších provazů a kromě časné slovanských celků je známe také z doby pozdější, i když se již nevyskytují tak často.

Kostěné závlačky jsou typickou součástí výbavy hrobů prostých příslušníků nomádských kmenů a patří mezi pomůcky. Vyskytují se na pohřebištích na jihozápadním Slovensku, byly nalezeny v Mikulčicích. Z materiálu pohřebiště Kudyrge na Altaji (*Gavrilova 1965*, tab. XIX:19) můžeme jmenovat několik exemplářů závlaček, nalezených spolu s předměty datovanými po polovině 7. stol. Zdá se, že závlačky tohoto typu se dostávají ze Střední Asie do karpatské kotliny koncem 7. století. V pozdějším období jsou již poměrně vzácné.

K velmi častým nálezům v ženských i mužských kostrových hrobech na území jižního Slovenska patří soustruhované jehelníčky. Tyto pomůcky se ojediněle vyskytují i ve slovanských kostrových hrobech na Moravě a bohatě jsou zastoupeny v nejstarších vrstvách slovanských hradišť, zejména v Mikulčicích. Dosud však nebyly nalezeny v nálezových celcích s keramikou pražského typu. Název „jehelníček“ užíváme proto, že je to označení vžitě, v naší literatuře již od dob *I. L. Červinky (1928, 153)*. Skutečný účel předmětu je však sporný. *I. Erdélyi (1958)* se domnívá, že sloužily jako rukojeť ke koženým důtkám. *J. Hampel (1905, obr. 136, 137)* zobrazuje jehelníček jako násadku nože. V obj. XX/60 na sídlišti, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu v Mikulčicích, byl nalezen soustružený jehelníček spolu s bronzovou ostruhou s háčky a souborem keramiky typu 2 (*Poulik 1963, 124*). Pomineme-li

nejstarší doklady jehelníčků z helenistického prostředí v Chersonesu (*Belov 1962*, obr. 39), lze pro časové určení výskytu do 2. pol. 7. stol. použít příklad z ženského hrobu 145 z Alattyánu v Maďarsku (*Kovrig 1963*, tab. XII), kde byl jehelníček v doprovodu stříbrných náušnic s velkou dutou kuličkou, stejně jako v Želovcích v hr. 507 (*Čilinská 1973*, 90). Pro relativně mladší horizont dvoudílných růžicových sponek je jehelníček doložen velkým množstvím příkladů, mimo jiné i exemplářem z hrobu 313 v Holiarech (*Točík 1968 A*, tab. LVII). K nejmladším patří patrně hrobový nález z Dolních Věstonic (*Poulik 1948—1950*, obr. 37). Podle uvedených příkladů můžeme vysoustruhované kostěné jehelníčky chronologicky zařadit do období od konce 7. stol. do konce 9. stol. (obr. 62).

Nože patří rovněž k nástrojům univerzálním. Svým ryze užitkovým tvarem neskýtají mnoho možností detailního členění, (*Pleiner 1958, 1962*) podle něhož bychom mohli stanovit chronologickou řadu. Dokonce ani použité výrobní způsoby dosud neumožňují uspokojivě přesné chronologické zařazení. To vše navzdory skutečnosti, že nože patří k jednomu z nejčastějších druhů nálezů; na pohřebišti v Želovcích byly součástí nálezového inventáře téměř každého hrobu. Jsou různých velikostí i tvarů, podobné jak na pohřebištích, v předvelkomoravských vrstvách, tak také na sídlištích s keramikou lepenou v ruce. Mezi početnými tvary nožů nás velmi zaujaly kusy se zvláštním ukončením rukojeti ve tvaru protilehlých volutovitých výběžků (obr. 21). U nás poprvé na ně upozornil *S. Šiška (1964 A)* na základě sídlištního nálezu v Hnojném, kde byly nalezeny v doprovodu poměrně vyspělé keramiky. Na sídlišti se v našem prostředí vyskytly několikrát v Mikulčicích, ostatní nálezy známe z pohřebišť. V Želovcích (*Čilinská 1973*) byl tento typ nože objeven spolu s jednoduchou náušnicí a nádobou v dětském hrobě 839. Z Moravy můžeme uvést nález z hrobu 31 v Nechvalíně, bez doprovodných nálezů. Na území Evropy se pojednáváný typ nožů objevuje jen v její východní části, jeho výskytem se zabývali polští badatelé *J. Lodowski (1966 A)*, *W. Szymański (1964)*, *A. Gardawski (1951)*, *R. Hachulska-Ledwos (1971)* a *K. Wachowski (1981)*. *A. Gardawski* na základě poněkud nejistého vyobrazení na římském reliéfu z 1. nebo 2. stol. n. l. zařazuje podobné nože nikoliv v soulase s ostatními badateli do „kultury venedské“. Miniaturní nožík s volutovým zakončením rukojeti je zastoupen i v souboru závěsků na zlatém náhrdelníku se Simlăul Silvaniei v Rumunsku z konce 4. či počátku 5. stol. Skutečné funkční předměty s touto zvláštní ozdobou rukojeti se však nenacházejí v celcích starších než 7. stol. Jak ukazuje mapa (obr. 1) rozšíření těchto předmětů, známe je ve východní části Polska, v ČSSR jsou nejzápadněji položeny nálezy na jižní Moravě, na pohřebištích s litými bronzami je to zřejmě Leithaprodersdorf v Rakousku. Na východě zasahují naleziště s nožíky tohoto typu přes Moldávii na levobřežní Ukrajinu — hradiště Novotrojickoje. Dosud nikdo neupozornil na skutečnost, že nože

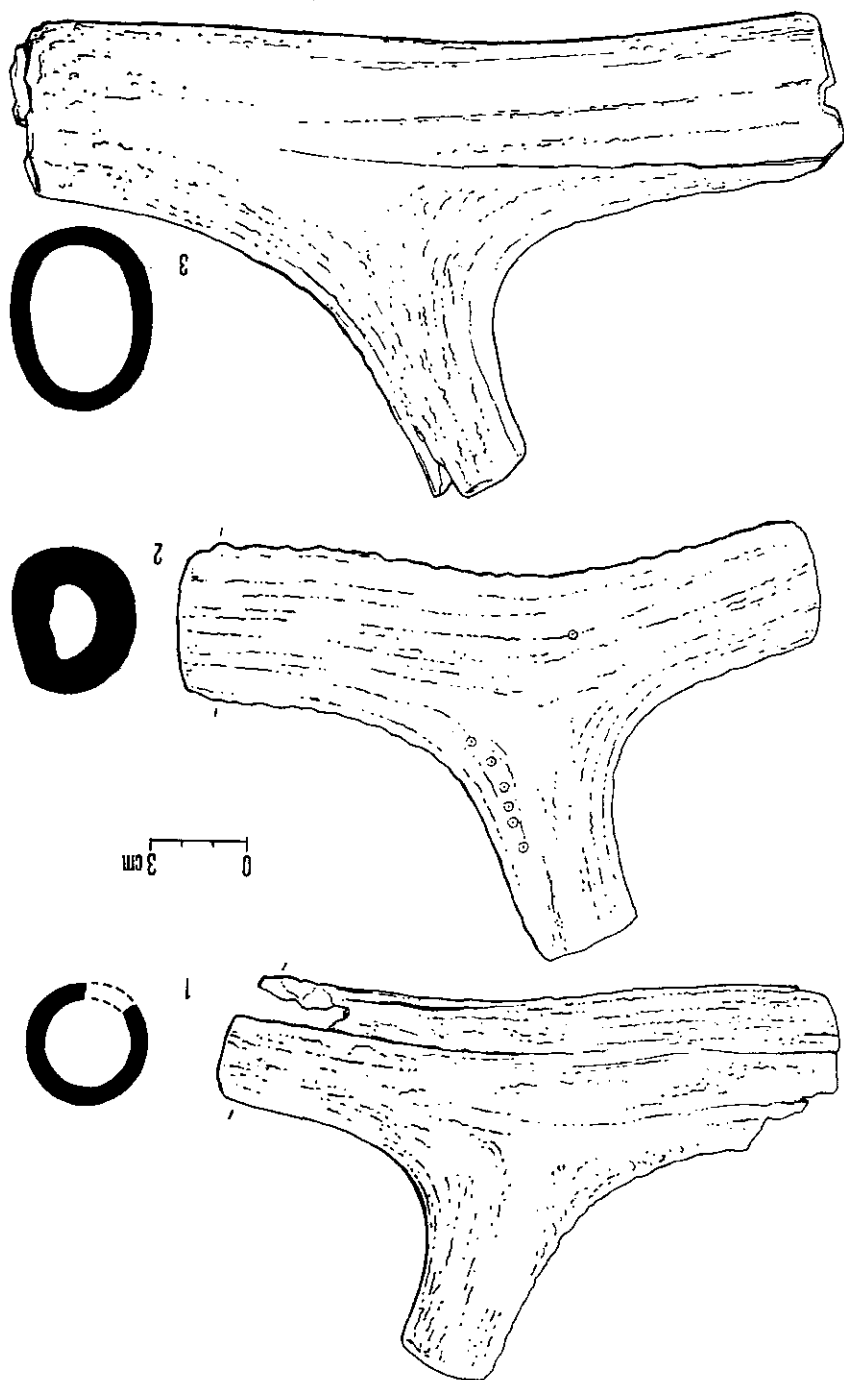
Obr. 21. Nože s volutovým zakončením rukojeti. 1—4 Mikulčice, 5—Nechvalin, 6—7 Trojickoje, Amurská obl. SSSR.

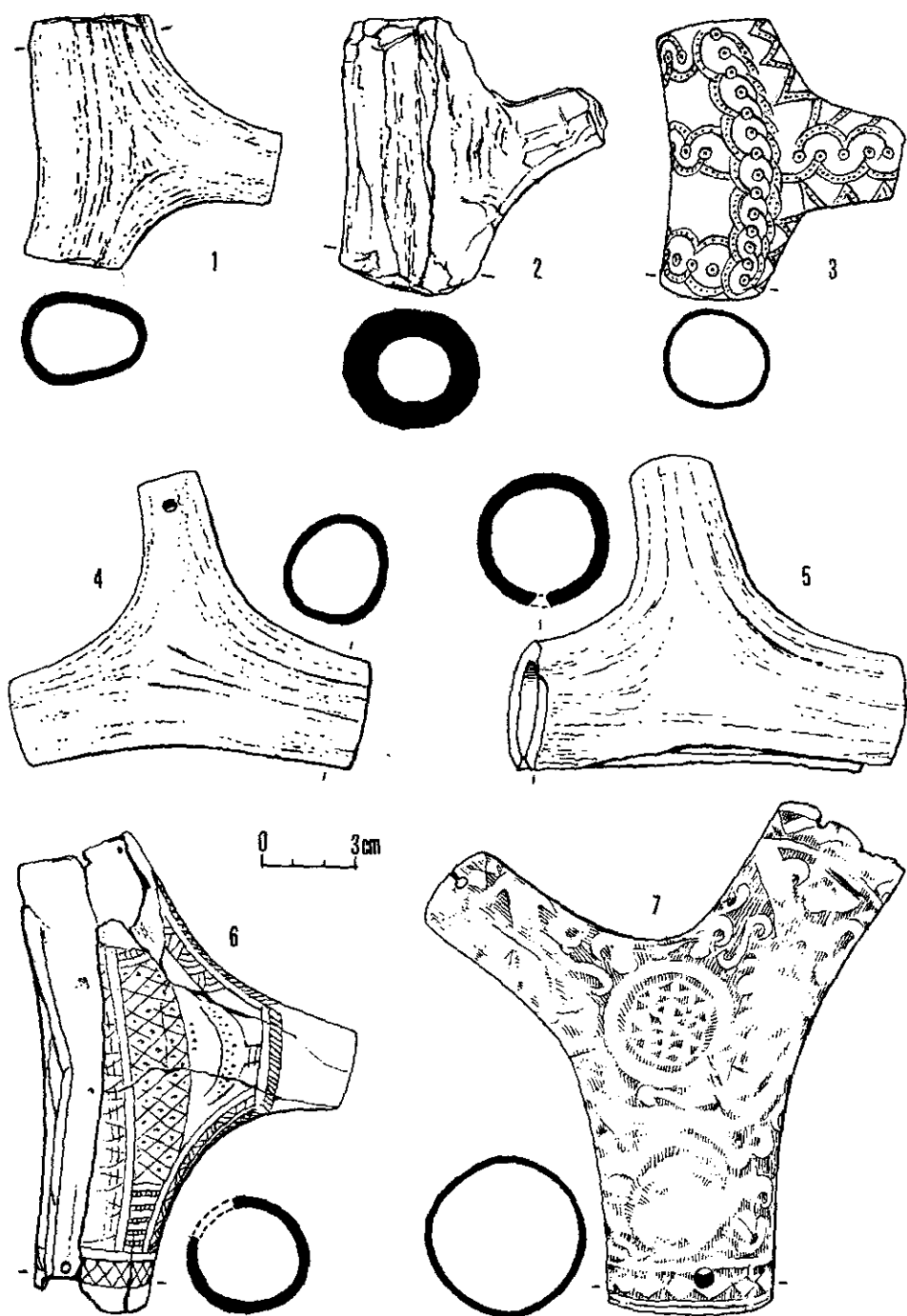
s volutovitým zakončením rukojeti se nacházejí i na Dálném východě. Na pohřebišti u vesnice Trojickoje, v Ivanovském okrese, v Amurské oblasti bylo koncem 60. a počátkem 70. let prozkoumáno pohřebiště mocheské kultury. Mocheské kmeny se na Amuru v 6. a 7. stol. v rámci kmenového svazu v čele s altajskými Turky zúčastnily několika nájezdů na Čínu, v 1. pol. 6. stol. zajis-

té společně s předky Avarů. Nikoliv náhodou se tedy v mocheských hrobech u vesnice Trojickoje našly dva exempláře nožů s volutovým zakončením rukojeti (*Derevjanko 1975*, tab. XXIX), obdobných těm, které pocházejí z karpatské kotliny, z našich zemí i z Polska. Jsou zajímavým dokladem kulturních kontaktů se vzdálenými zeměmi. Pravděpodobně nešlo o nože běžného používání (*Minosjan 1978*), jak ukazuje i častá výzdoba rukojeti, složená z překřížených a rovných linií. Snad budoucí nálezy pomohou tento kulturní jev objasnit.

Trojčlenné schránky jsou charakteristickým a nezaměnitelným výrobkem z parohu (obr. 22, 23). Jejich účel je nejasný; většina badatelů je ovšem pokládá za schránky na sůl. Předvelkomoravské stáří je potvrzeno jak nálezy v nejstarších vrstvách slovanských hradišť, tak i častým výskytem podobných schránek v kostrových hrobech s litými bronzami v karpatské kotlině. Například v Mikulčicích žádná z trojčlenných schránek nebyla nalezena v celku, který bychom mohli označit jako mladší než 8. stol. Kromě jedné ležely všechny ve starší vrstvě, v hloubce od 60 do 120 cm. Stratigraficky nejprůkaznější je mikulčická schránka, nalezená pod promísenou úpravou obj. 656 ve čtverci J/17. Pravděpodobně je také nejstarší, neboť náleží k prvnímu slovanskému horizontu osídlení hradiska z konce 7. a poč. 8. stol. Patří k typu, který se v hrobech karpatské kotliny vyskytuje spolu s plechovými okrasami. K relativně starším hrobovým celkům s trojčlennými schránkami patří zde například jezdecký hrob 7 v Dunapentele v Maďarsku (*Hekler 1909*), kde byla trojčlenná schránka nalezena v doprovodu bronzového vrchlíku, hraněné copové průvlečky, uzdy a plechových ozdob. Na území ČSSR se nálezy, jak ukazuje mapa (obr. 24), soustřeďují v Mikulčicích, vyskytují se však i na dalších lokalitách, zpravidla ve spojení s dalšími předměty z 8. stol. V jezdeckém hrobě 116 na pohřebišti v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1922*, tab. 17) byla silně poškozená kostěná schránka nalezena s bronzovou falérou a předmětem, který mohl být ostruhou s háčky. Pokud se týká horní hranice výskytu těchto schránek, ve slovanském prostředí máme k dispozici významné nálezy z Ninu (*Beloševič 1980*, 125—128) z 1. pol. 9. stol. a záhadné nálezy ze slovanského dněperského přístavu Voiň (*Dovženok, Gončarov, Jura, 1966*, tab. XXIII), založeného v 80. letech 10. stol. Výzdoba těchto schránek je velmi zajímavá, souvisí patrně s funkcí předmětů a zasloužila by si podrobnější pojednání. Jedna z mikulčických schránek je zdobena lunicovým symbolem a zvláštními rytinami. Z pohřebiště v maďarské Sopronköhida, v oblasti, vymezené Avarům Karlem Velikým r. 805, pochází západní zbraně, ostruhy atd., a také kostěná schránka s puncovaným obrazem dvou proti sobě obrácených jelenů, mezi nimiž je patrně stylizovaný strom života. V tomto případě se bezesporu silně projevuje vliv symetrických výzdobných motivů, rozšířených do celé střední a zejména západní Evropy prostřednictvím hedvábných tkanin, dovážených ze Střední

Obr. 22. Polotovary trojicenných schráněk z Mikulčic

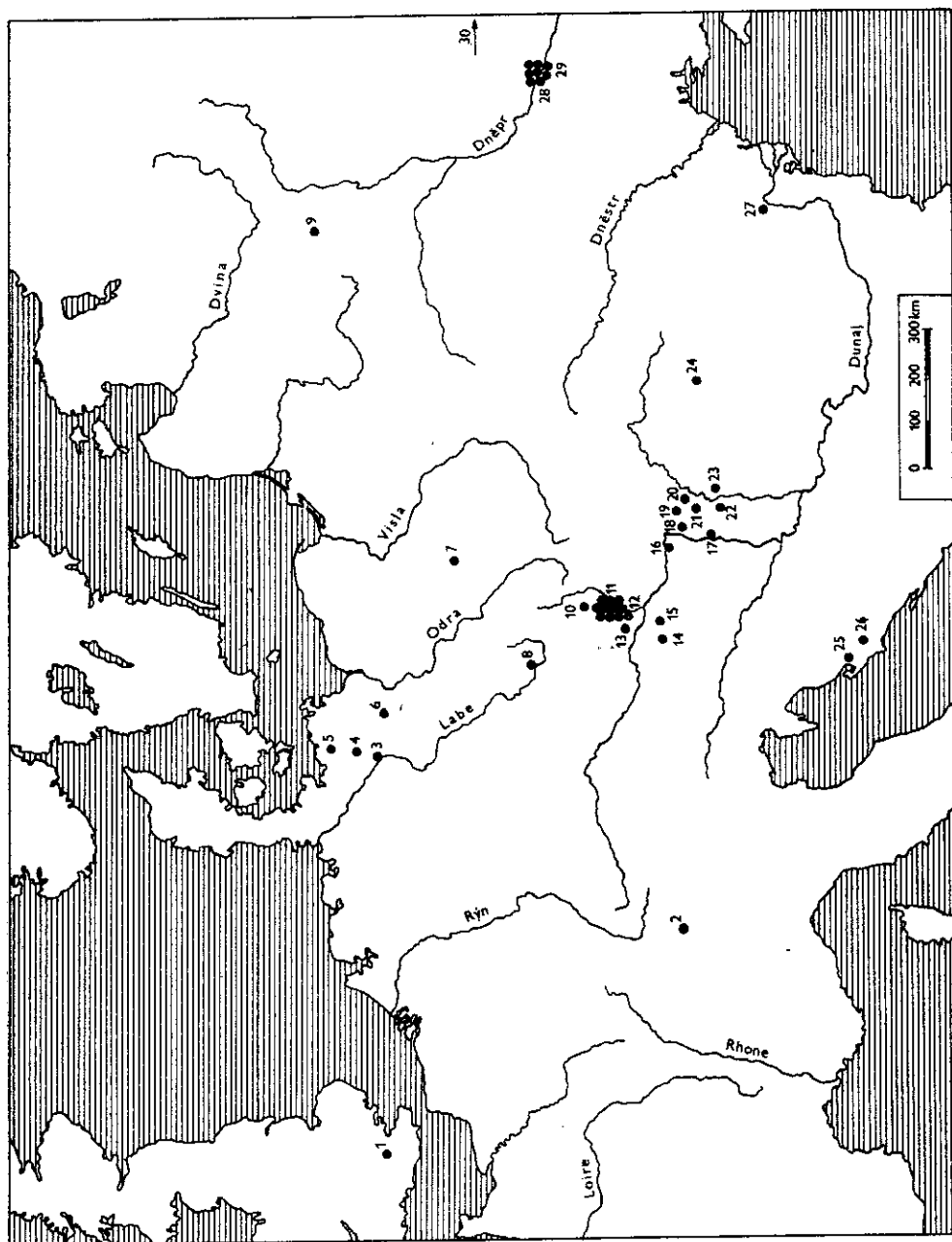
Obr. 23. Trojčlenné schránky z Mikulčic (1—4, 6) Libice (5) a Slavkova (7).

Asie (*Klanica 1973 B*). Mapa rozšíření trojčlenných schránek ukazuje, že s velkou pravděpodobností jde o záležitost výrazně slovanskou. Nebrání tomu ani nález z Velké Británie nebo známé používání trojčlenných schránek v Maďarsku až do 16. stol., jak o tom svědčí nálezy v muzeu v Debrecínu. U jihoruských kozáků se používaly trojčlenné kostěné schránky jako prachovnice až do počátku 20. stol., v našem prostředí patří chronologicky do období mezi koncem 7. a počátek 9. stol., nevyskytují se ani v celcích s keramikou pražského typu ani v kostrových hrobech velkomoravských.

Do druhé skupiny nástrojů a pomůcek patří doklady specializované výroby. V kostrových hrobech na našem území jsou velmi vzácné, nález hrobu klenotníka z Komárna je dosud ojedinělý (*Čilinská 1980 A*, 55 ad.). V prostředí otevřených sídlišť s keramikou pražského typu jsme sice v poslední době v Mutěnicích získali nepřímé doklady specializované výroby — polotovary a nehotové části kostěných hřebenů — nebyly zde však nalezeny nástroje. Nejvýznamnější příklady specializované výroby z 8. stol. na našem území pocházejí ze slovanských hradišť. Konkrétně se jedná o doklady práce klenotníků, jimiž jsme se zabývali ve speciální studii (*Klanica 1974*) a není důvodu, abychom zde její výsledky znovu opakovali. Děje se tak mimo jiné i proto, že předměty tohoto druhu nejsou vhodným prostředkem k datování a v náleзовých celcích je datujeme prostřednictvím ostatních nálezů.

Poslední skupinu nástrojů tvoří předměty luxusní, patřící k osobní hygieně. Sem řadíme kromě jiných pinzety a hřebeny.

Pinzety jsou poměrně častým nálezem v kostrových hrobech ze 7. a 8. stol. v Podunají a známe je i z nejstarších vrstev slovanských hradišť. Nemohou však být oporou pro datování, protože se v nezměněné formě používaly již od doby římské. V jezdeckém hrobě 453 v Devínské Nové Vsi bylo kromě pinzety nalezeno věderko, třmen a štíhlý oštěp (*Eisner 1952*, tab. 50:2). V jiném pohřbu jezdce s koněm na stejném pohřebišti (*Eisner 1952*, tab. 81) se v hrobě 759 spolu s pinzetou našly perly tvaru melounového jádra, lité bronzové nákončí s geometrizovaným ornamentem, vrtulovitá závlačka s esovitě zatočenými rameny, zakončenými zvířecími hlavičkami a bronzová mince Constantia II., který vládl v letech 337—361. V hrobě nechyběla ani uzda a kopí. Spolu s náhrdelníkem z hnědých skleněných a pastových korálů se žlutými žebry, ležela bronzovitá pinzeta u lebky v hrobě 73 v Holiarech (*Točík 1968 A*, 21). Z území dnešního Maďarska můžeme uvést pro datování důležitý nález pinzety z hrobu 700 v Alattyánu, nalezené spolu s kováním ze stříbrného nebo měděného plechu (*Kovrig 1963*, tab. XLIV:19). Jednoduché bronzové pinzety známe z řady dalších pohřebišť (*Hampel 1905*, I, obr. 265). Udržují se v používání od doby stěhování národů (*Svoboda 1965*, 206) poměrně dlouho a na velkém území. Četné příklady můžeme uvést z nordické oblasti, nacházejí se stejně na sídlišťích s pražským typem keramiky, jako v bohatých hrobech bajuvar-

Obr. 24. Nálezy trojčlenných kostěných schránek. 1.— neznámá lokalita v Anglii, 2—Hanz, 3—Havelberg, 4—Quetzin, 5—Trensee, 6 —Altruppin, 7—Kalisz, 8—Libice, 9—Novosiolka, 10— Slavkov, 11— Mikulčice, 12—Břeclav — Pohansko, 13—Mistelbach, 14—Pitten, 15—Sö-pronköhida, 16—Pilismarót, 17—Dunapentele, 18—Ullö, 19—Jánoshida, 20—Alattyán, 21—Abony, 22—Gáter, 23—Nagymágocs, 24—Morești, 25—Nin, 26—Knin, 27—Garvan, 28—Voiň, 29—Žovnin, 30—Sarkel.

ských. Jsou doloženy pro oba hlavní horizonty kostrových hrobů v Podunají, to znamená jak pro léta 680—720, tak i 720—800. Ve velkomoravských kostrových hrobech se již nevyskytují, což by mohlo naznačovat, že se do určité míry změnila móda, která potřebu pinzet vyvolala.

Hřebeny jsou naproti tomu jedním z důležitých prostředků datování, zejména u souborů s keramikou pražského typu. V kostrových hrobech jihoslovenských se sporadicky objevují jen v jejich starší fázi — Želovce. Nevyskytují se na mladších pohřebištích jako je Štúrovo, Nové Zámky, ale neznáme je ani v Devínské Nové Vsi a v Holiarech. Jsou nepochybně jevem spjatým velmi úzce s celkovým způsobem života. Z předvelkomoravských vrstev hradišť můžeme uvést nález hřebene z Mikulčic. Hřebeny, které se vyskytují v časně slovanských celcích, rozdělujeme na dva základní typy — na oboustranné hřebeny a na jednostranné s nízkým obloukovitým či trojúhelníkovitým držadlem.

Oboustranné hřebeny máme k dispozici ze tří nálezových celků. První pochází z předpolí slovanského hradiště Zámka v Praze 8-Bohnicích. Asi 140 m vně valu ostrožného hradiska prozkoumal J. Zeman (1976, obr. 30) polozemnici s rohovými kúlovými jamkami a se zbytky kamenné pícky. Blízko pícky byl nalezen i zmíněný hřeben v nálezovém celku spolu s keramikou pražského typu a zlomkem ploché misky. V doprovodu nezdobené ručně lepené keramiky byl oboustranný hřeben obdobný pražskému nalezen na sídlišti s keramikou pražského typu v zásobnicové jámě v Mutěnicích (Klanica 1977 C). Významný je poslední nálezový celek, dětský hrob 577 v severovýchodním cípu pohřebiště v Želovcích (Čilinská 1973, 234). Zlomky oboustranného hřebene jsou zde spolu se stříbrnými náušnicemi, opatřenými velkou dutou kuličkou ve spodní části obloučku, dále s dutými kulovitými stříbrnými perlami, jinými dvoukónickými ze zeleného skla a prismatickými z černé pasty. Byla zde i železná přezka s lyrovitě prohnutými rameny a deset centimetrů vysoká v ruce robená nezdobená nádoba jednoduché profilace. Celek můžeme datovat na konec 7. stol. datování oboustranných hřebenu u nás vypracoval J. Zeman (1976, 204—208), který uvádí nejstarší příklady z provinciálního prostředí již ve 4. stol. s tím, že ve 5. stol. se staly převládajícím tvarem. Jejich výskyt je v horizontu kostrových hrobů období stěhování národů spojen s atributy podunajského kulturního okruhu — kleškovitými sponami a náušnicemi s polyedrickou kostkou ve starším stupni období stěhování národů (Tejral 1975, 416,

420). J. Tejral datuje hřeben z Bohnic na základě keramiky, přibližující se způsobem zpracování hradištním kusům, do 2. pol. 6. stol. a vyslovuje se rovněž pro jeho souvislosti s tradicemi provinciální kultury. V Podunají jsou hřebeny podobného typu velmi časté v tzv. gepidských hrobech. Horní hranici výskytu oboustranných hřebenů v dolním Polabí klade B. Schmidt (1961) do své IV. skupiny, datované mezi léta 600 a 700. Zde oboustranné hřebeny poměrně často vystupují. Toto datování potvrzují do jisté míry poznatky z Podunají, například nálezy z hrobů 151 a 149 naleziště Környe v Maďarsku, kde se oboustranné hřebeny objevily v doprovodu plechových lisovaných okras nejstaršího typu, jako jsou například pseudopřezky tvaru soví hlavy (Salomon, Erdélyi 1971, tab. 24). Podle R. Kocha (1967, 74) jsou dvoustranné hřebeny chronologicky bezcenné, což je poněkud nadsazené, ale udržují se dlouho, o čemž svědčí i nález z Mutěnic, doprovázený časně slovanskou keramikou.

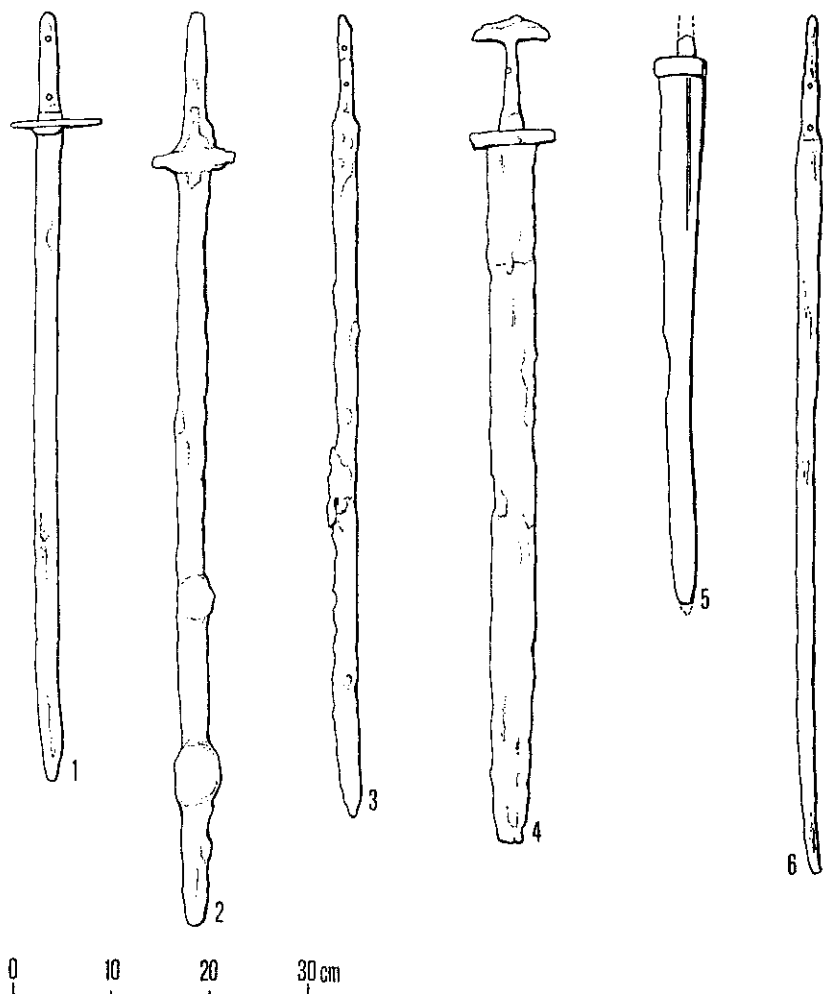
Jednostranné hřebeny s nízkým držadlem se vyskytují v nálezových celcích na území ČSSR častěji než předešlý typ. Třináct centimetrů dlouhý hřeben s nízkým trojúhelníkovitým držadlem pochází ze sídlištního objektu neurčitého tvaru, prozkoumaného roku 1929 v Kozlech u Mělníka (Zeman 1976, 125). Spolu s ním byla v jámě nalezena nezdobená, ručně lepená keramika jednoduchých profilací. Tři jednostranné hřebeny pocházejí ze sídliště v Mutěnicích. Prvý z nich byl objeven v polozemnici obj. 7., která obsahovala téměř výhradně nezdobenou keramikou pražského typu, vyskytl se zde i zlomek ploché misky. V ohništi nadpodložního obj. 37 v souboru ručně lepené, nezdobené keramiky zvláštních masivních a dvoukónických tvarů — vyskytly se zde i zlomky, jež je možno přiřadit keramice pražského typu — se našel hřeben analogický předešlému. V mělké miskovité prohlubni obj. 113 ležel mezi střepy keramiky nezdobené, ručně lepené včetně pražského typu a kousky železné strusky třetí jednostranný mutěnický hřeben, poněkud se lišící od předešlých destičkou tvaru téměř podlouhlého obdélníka. Stratigraficky naprosto bezpečně je pro starší fázi předvelkomoravského horizontu v Mikulčicích doložen kostěný hřeben, nalezený v tmavé uhlíkovité vrstvě v blízkosti 5. kostela společně s vlešťovanou keramikou. Datování uvedených hřebenů do 6. a 7. stol. se opírá o dostupné analogie (Zeman 1976, 204—208). Mikulčický má obdobu v luxusním hřebenu ze severní Itálie, spojovaném s královnou Theodolindou, zemřelou r. 628. Italský exemplář má stejně jako mikulčický charakteristickou výzdobu horní části, kterou tvoří z kosti na způsob krajky řezané půlobloučky (Jenny-Vollbach 1933, tab 17). Kromě uvedeného případu se jednostranné podlouhlé hřebeny vyskytují ještě ve dvou dalších variantách podle tvaru držadla: nízké obloukovité či nízké trojúhelníkovité. Na rozdíl od oboustranných nebývá u uvedených tvarů zpravidla zdůrazňováno jejich spojení s provinciálními tradicemi. Vyskytují se v kostrových hrobech mladší fáze období stěhování národů; jsou výmluvným znakem tzv. langobardských pohřebišť v protikladu k tzv. gepidským, kde převládají hřebeny oboustranné. Jde tedy o před-

měty kulturně i chronologicky poměrně citlivé. Podle datování *B. Schmidta* (1961, 1976) a v soulase s některými dalšími autory je těžiště výskytu jednostranných hřebenů s nízkým obloukovitým držadlem v 6. stol. a nezasahují příliš do doby po roce 600.

3. ZBRANĚ A SOUČÁSTI VÝSTROJE BOJOVNÍKŮ

Následující stránky jsou věnovány převážně výrobkům dávných kovářů, kteří na území naší vlasti působili v 6.—8. stol. Slované zbraně jsou pro nás nejen důležitým prostředkem datování, ale stejnou měrou také slouží k poznání společenských vztahů (*Ruttkay 1979*). Určeny k útoku a obraně, sloužily často současně i při lovu. Mezi výstroj počítáme koňské postroje a ostruhy. Z ochranných zbraní můžeme uvést vzácné nálezy železných destiček lamelového pancíře; přilby pro sledované období ve slovanském prostředí u nás doloženy nemáme. Stejně tak štíty se nedochovaly, přestože se jistě používaly. Častým nálezem jsou především zbraně ruční a dálkové (střelné). Ruční zbraně, které lze ovládat jednou nebo oběma rukama, se kdysi dělily na holé, s kovovou čepelí, nebo na bící, kyj, cep či palice. Holé se pak u nás členily na bodné, například nůž, dýky, kopí, dále sečné — meč, šavle, válečný nůž, sekera, pak tzv. žerďové, k nimž patří kopí a konečně metací — oštěp. Ze střelných zbraní byl na našem území v 6.—8. stol. užíván luk, k němu šípky s kovovými hroty — šípkami.

Většina nálezů zbraní z uvedeného období v ČSSR pochází z kostrových pohřebišť na jižním a východním Slovensku. Ani zde však nejsou rovnoměrně rozloženy. Na velkém a poměrně bohatém pohřebišti v Nových Zámcích byly nalezeny železné šípky jen ve dvou hrobech, v jednom hrobě kopí a v druhém sekera. Existují však pohřebiště, na nichž vůbec zbraně zastoupeny nejsou, například Prša, Dvory na Žitavou, Obid. Naproti tomu pohřebiště v Želovcích patří k nejbohatším na zbraně nejen v rámci ČSSR, ale v karpatské kotlině vůbec. Holé ruční zbraně zde byly nalezeny ve dvaceti hrobech. Na slovanských sídlištích, včetně opevněných, a stejně tak i na žárových pohřebištích v Čechách, na Moravě i v severních částech Slovenska se dochovalo jen málo zbraní, což je přirozené. Pohřební ritus na tomto území před přechodem ke kostrovému pohřbívání nedovoloval spalovat s mrtvým vzácnější předměty. Do pohřebních uren se zpravidla neukládalo nic kromě popela z hranice, na níž byl zemřelý spálen. Také v sídlištních nálezových celcích téměř žádné zbraně nebyly nalezeny. I zde je pochopitelné, že chybějí větší kusy jako šavle, meče a kování štítů, které se na intenzivně osídleném místě do sídlištní vrstvy dostávají jen v případech zcela výjimečných. Zaráží nás však — a historický význam tohoto poznatku ještě nedokážeme plně ocenit —, že v předvelkomorav-

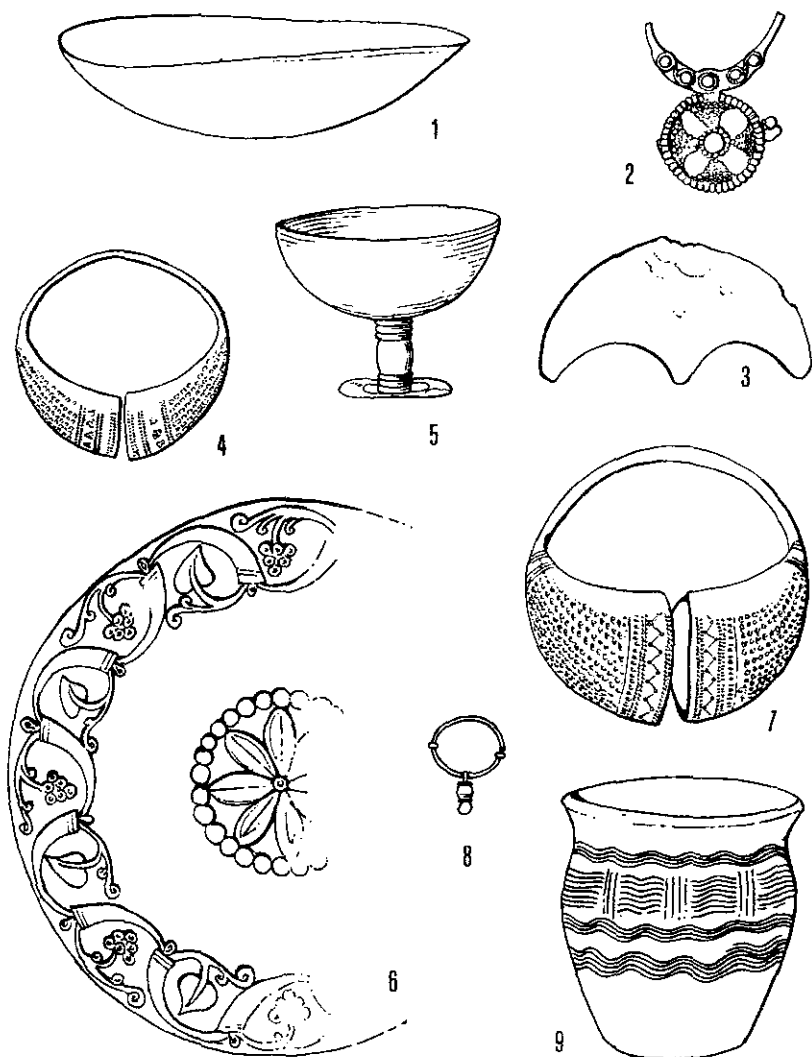

Obr. 25. Šavle a meč. 1—Želovce, hr. 124, 2—Želovce, hr. 818, 3—Želovce, hr. 79, 4—Želovce, hr. 124, 5—Vranovice, 6—Záhorská Bystrica, hr. 49.

ských vrstvách opevněných sídlišť nejsou ve větší míře zastoupeny ani šipky, a to jak trojhrbité, typické pro podunajské kostrové hroby, tak i jednoduché šipky s křídélky obrácenými dozadu a tordovaným dřikem, jaké pro období 6.—7. stol. známe nejen z Lince a řady dalších pohřebišť bajuvarského okruhu (*Ladenbauer-Orel 1960*), ale i z východních oblastí, jako je třeba Moldávie (*Čerbotarenko 1959*). Také předmětů, které mohly být použity jako zbraně, bylo v předvelkomoravských vrstvách slovanských hradišť nalezeno jen velmi málo. Například v Míkulčicích pouze jedna sekera, železné šipky a několik dalších drobností.

Šavle je na rozdíl od oboustranně ostrého a těžšího meče lehká sečná zbraň s jednostranně ostrou čepelí. Mezi oběma zbraněmi existuje ovšem řada přechodných typů. Tak už *J. Eisner* (1952, 288) rozlišoval zakřivenou šavli od jednobřité rovné zbraně, nazývané maďarskými badateli meč, a navrhl pro tento přechodný tvar termín palaš, který se neujal. Šavle ovšem u Slovanů obecně zdomácněla poměrně pozdě — až v 11. stol. Ještě ruský letopisec Nestor píše, že sami Chazaři se charakterizují zbraní jednoostrou, na rozdíl od slovanských mečů se dvěma ostřími. V poslední době ale badatelé stále více zdůrazňují, že nálezy z doby časného středověku ve střední Evropě neumožňují stanovení nějaké „národní“ výbroje. *W. Hübener* (1978, 463) uvádí, že vždy existovala snaha maximálně se přibližovat dočasně převaze některého politického seskupení — Římanů, Merovejců, Karolingů — zavedením stejných a dokonalejších zbraní. To přirozeně platí i o vztahu Slovanů a nomádských kmenových svazů. Ve vzájemných střetnutích, která byla podle písemných zpráv od počátku 7. stol. velmi časté, muselo docházet ke vzájemnému ovlivňování bojové techniky i operačně taktických postupů. Důkazem toho je i nález porýnskou produkcí ovlivněného meče mezi převážně východními šavlemi na pohřebišti v Želovcích. Nálezy šavli ze 6.—8. stol. (obr. 25) se na našem území soustřeďují především v Podunajské nížině s nalezišti Želovce (*Čilinská* 1973), Holiare (*Točík* 1968A), Žitavská Tůň (*Budinský-Krička* 1956). Zasahují částečně i do Záhorské nížiny — Devínská Nová Ves (*Eisner* 1952), Záhorská Bystrica (*Kraskovská* 1972), dále Vranovice (*Poulik* 1948, 166—167) a některé další lokality. Všechny nálezy pocházejí z kostrových hrobů. Většina šavlí nemá zachovány důležité detaily, podle nichž je můžeme třídit a datovat. Patří k nim zejména tvar příčky mezi rukojetí a čepelí i způsob zavěšení pochvy, nazývaný starým slovanským termínem „nožna“. Nalezené šavle rozdělujeme do tří typů.

Lehce zahnutá či rovná šavle s příčkou, na čepeli romboidně rozšířenou, byla v Želovcích nalezena v jedenácti hrobech: 30, 44, 167, 170, 312, 335, 371, 442, 490, 818, 820, dále v hrobě 842 v Devínské Nové Vsi a v hrobě 484 v Holiarech. Nálezový horizont uvedené zbraně (obr. 27) stojí za podrobnější rozbor. Na pohřebišti v Želovcích v sedmi případech vystupují spolu s tímto typem šavle zbytky kostěných obkladů reflexního luku a několik trojhrbitých šipek. Závažnější je však skutečnost, že v želoveckých hrobech 312, 371, 442 a 818 měli pohřbení bojovníci opasky pobité lisovanými, stříbrnými a pozlacenými garniturami, kvadratickými kováníčky s centrálně komponovanou výzdobou (obr. 27,2) a nákončími, jejichž střední část zvýrazňují vložky (obr. 27,5). V hrobě 335 v Želovcích byla rovněž kvadratická kování a nákončí, avšak z bílého kovu, litá a prolamovaná. Obdobná kvadratická kování doprovázela šavli s rombicky rozšířenou příčkou také v hrobě 484 v Holiarech. Kvadratická kování jsou zde tepaná ze stříbrného plechu a tvořila pásovou garnituru spolu s lisovaným stříbrným nákončím, ozdobeným stylizovaným

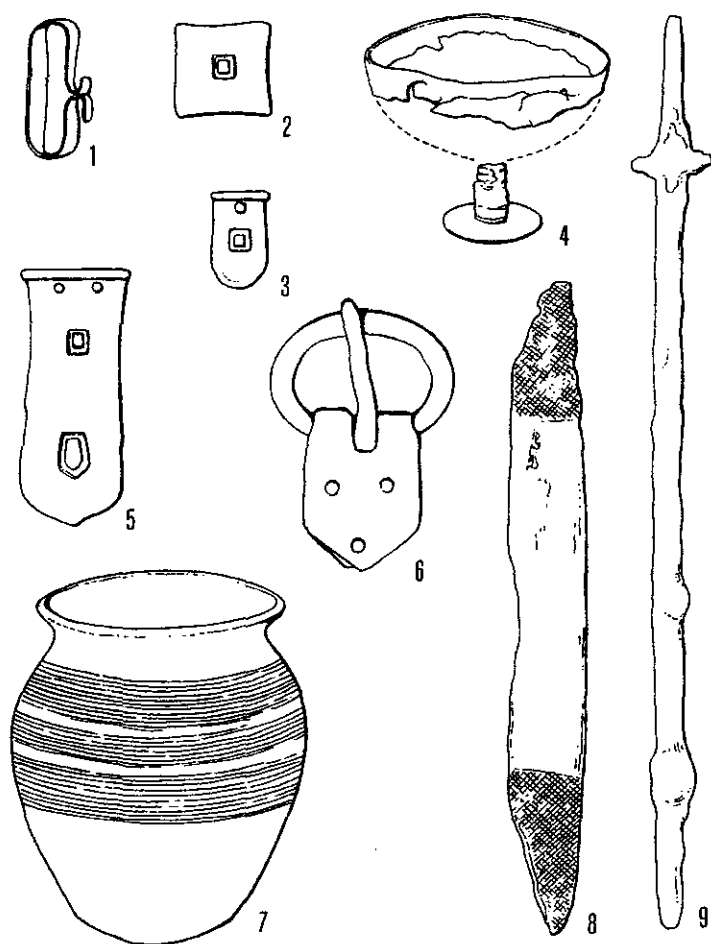

Obr. 26. Doprovodný inventář pohárku středoasijské provenience (5), datovaný na konec 7. stol. byzantskými mincemi z let 641—685. Zemiansky Vrbovok, stříbrný poklad: 1—miska ($\frac{1}{2}$ sk. vel.), 2—náušnice (sk. vel.), 3—závěsek (sk. vel.), 4, 7—náramky ($\frac{2}{2}$ sk. vel.) 6—mísa ($\frac{2}{2}$ sk. vel.). Želovce, hr. 257: 8—zlatá náušnice ($\frac{1}{2}$ sk. vel.), 9—nádobu $\frac{1}{3}$ sk. vel.)

zvěrným ornamentem v puncovaném provedení. Kostěný předmět z tohoto hrobu připomíná některé podobné nálezy v euroasijském stepním pásmu. Opasky pobité kvadratickými kováničky známe z ikonografického materiálu středoasijského. V 10. místnosti XVI. objektu starého Pjandžikentu (*Belenickij* 1973, 21) se zachovala na stěně vyobrazení mužů na hostině. Mezi nimi je

i velmož s takto zdobeným opaskem, na němž visí mečík, a zároveň jsou tu vidět i detaily dalších kování. Jedno z nich, které chránilo otvory pro zasunutí trnu přezky, má charakteristický tvar a doprovází kvadratické kování i v hrobě 442 v Želovcích (*Čilinská 1973*, tab. LXXIV. 8). Obraz hodujících mužů v 10. místnosti XVI. pjandžikentského objektu obsahuje takové množství detailů kroje, nářadí, opasků, jsou zde vyobrazeny nádoby, že je možno se pokusit o přesnější časové zařazení. *A. K. Ambroz (1971, 44)* datoval zmíněný objekt na základě mince, nalezené v ruinách, do 1. čtvrtiny 8. stol. Proti tomu se postavil *B. I. Maršak (1971)*, znalec středoasijské problematiky, který soudí, že toto datování je příliš vysoké, a datuje vyobrazený materiál na konec 7. stol. Autor publikace pjandžikentských nástěnných maleb *A. M. Belenickij (1973)* zdůrazňuje jejich genetické spojení s partským uměním a bezprostřední návaznost na kulturní dění sásánovského státu, jehož zánik r. 637 je spojen s proniknutím Arabů do Íránu. Podle písemných zpráv ovládli Arabové území na řece Amudarji v roce 651 a počátkem 8. stol. bylo obsazení Střední Asie dovršeno. To je důvod, proč podle Belenického pjandžikentské malby mohly vzniknout jen v 7. stol. Po tomto exkursu se vrátíme k datování kvadratických kování. *A. K. Ambroz (1971, obr. 13:3)* je klade na počátek krátkého II. období, které podle něj tvořilo na konci 7. a v 1. čtvrtině 8. stol. v karpatské kotlině přechod od I. období s lisovanými okrasami ke III. období s litými bronzami. Pokud se týká šavlí s rombicky zesílenou příčkou, uvedený badatel je datuje rovněž do II. období, tedy na konec 7. a počátek 8. stol. Pro absolutní chronologické zařazení mírně prohnutých šavlí s rombicky zesílenou příčkou má značný význam nález uvedeného typu šavle v jezdeckém hrobě 842 na pohřebišti v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*, tab. 13:1). Šavle tu byla doprovázena litou bronzovou garniturou a jezdeckou výstrojí, s níž jsme se v Želovcích, kde koňské kostry v hrobech chybějí, nesetkali. Jsou zde třmeny s vodorovnou stupečkou, jaké přiřadila *Z. Čilinská (1966, 19)* ke svému IV. typu, a datovala do 8. stol. *A. K. Ambroz (1973, 81 ad.)* však ve své práci, věnované speciálně chronologii třmenů a sedel, správně poukázal na to, že na Dálném východě, odkud k nám znalost třmenů pronikla, se tento typ objevuje už počátkem 2. pol. 7. stol. Opět tu tedy vidíme návaznost na památky konce 7. a počátku 8. stol. Tomuto datování neodporují ani předměty ze želoveckých hrobů 818 a 820. Stříbrný kalich z hrobu 818 (obr. 27,4) je dobře datován nálezovým celkem pokladu v Zemianském Vrbovku (*Svoboda 1953, 38—108*), kde má přesnou analogii. V uvedeném nálezovém celku (obr. 26) patřilo z 18 stříbrných mincí 17 Konstansovi II., který vládl v letech 641—668, a jedna Konstantinu IV., ražená mezi léty 668—685. Pravděpodobně byl tedy poklad uložen do země na konci 7. stol. Ze želoveckých hrobů 170 a 818 pocházejí dvě stejně velké zlaté napodobeniny mincí, obě nalezené u lebky, s velkou pravděpodobností jako obolus mrtvých. Je to jev naznačující určitou uzavřenost celé skupiny pojednávaných hrobů. V hrobě 170, 312 a 335 jsou výrazným nálezem průvlečky

k copům, které spolu s luky signalizují asijské vlivy, pronikající pravděpodobně i se svými nositeli na našem území v posledních desetiletích 7. stol. Do tohoto období také datujeme skupinu hrobů, charakterizovaných lehce zahnutými šavlemi s rombickou příčkou.

Obr. 27. Želovce, jezdecký hrob 818 s charakteristickými nálezy konce 7. a počátku 8. století.

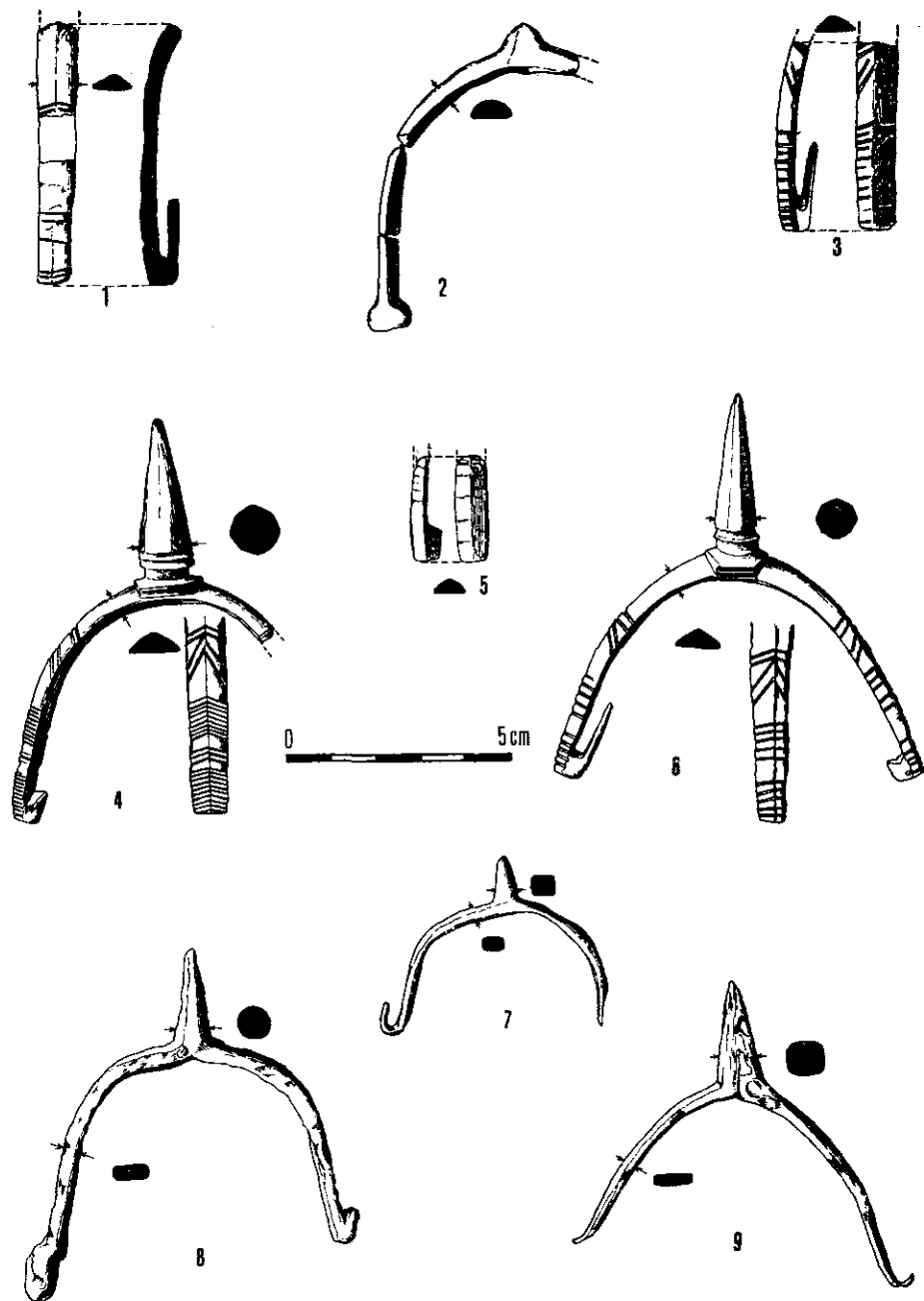
Další typ šavle představují přímé jednobřité zbraně s jednoduchou rovnou příčkou (obr. 25,1). Známe je z hrobu 79 v Devínské Nové Vsi (Eisner 1952), dále ze čtyř hrobů v Želovcích — 27, 79, 564, 843 (Čilinská 1973), z hrobu 375 v Holiarech (Točík 1968A) a z dalších celků. Také tento typ vystupuje často s kostěným obložením luku, ale na rozdíl od šavle s rombickou příčkou není

tolik vázán na kvadratická kování (obr. 27,2). Z chronologicky citlivějších doprovodných nálezů lze uvést masivní obdélníkovitá kování s průvlečkou v dolní části nebo podobná plechová s přeškrceným podlouhlým otvorem uprostřed. Podle našich chronologických pozorování patří posledně uvedený typ kování mezi léta 680—720; tento názor je v soulase s výsledky některých dalších badatelů, zejména A. K. Ambroze (1971, 123). V hrobě 564 v Želovcích se mimo šavle pojednávaného typu našla bronzová přezka středomořského typu, k níž dosud postrádáme natolik přesné analogie, abychom ji mohli uspokojivě datovat. Do 2. pol. 7. stol. řadí podobnou přezku, nalezenou na lokalitě Tirnava v Rumunsku K. Horeďt (1979, 388). Bohatým celkem je hrob 31 v Žitavské Tôňi, kde jednoostrá zbraň s rovnou příčkou vystupuje spolu s falérou analogickou nálezu z Devínské Nové Vsi, dále jsou zde prolamovaná kování a třmeny s rovným stupadlem. Obecně se uvádí, že šavle s rovnou příčkou jsou typologicky starší než exempláře s příčkou rombicky rozšířenou. Také v našich podmínkách tvoří poněkud odlišný horizont, ale časový rozdíl nemůže být velký. Šavle s rovnou příčkou datujeme rovněž na konec 7. a počátek 8. stol.

Posledním typem šavle z nálezů časně slovanského období na našem území je rovná jednoostrá zbraň bez příčky. V některých případech jistě může jít o poškození, z ikonografického materiálu však vyplývá (Ambroz 1971, 124), že se používaly také šavle bez uvedeného detailu rukojeti. Tento názor podporuje i skutečnost, že nálezy tvoří uzavřený horizont. Známe je z hrobů 78 v Želovcích (obr. 25:3) a ze Žitavské Tône, kde doprovázejí podobné nálezy jako u dvou předešlých typů šavlí, to znamená třmeny s rovným stupadlem, faléry s vířivými motivy, luky atd. Proto i pojednávaný typ šavle budeme řadit do stejného období jako předchozí s tím, že je chronologicky nejméně citlivý a může se vyskytovat i později, jak o tom může svědčit mimo jiné i nález z Vranovic (Poulik 1948, 167).

Meče, těžké dvoubřité zbraně, jsou v nálezech nejstarší slovanské kultury u nás před obdobím Velké Moravy poměrně vzácné. Dosud máme k dispozici jen nález z hrobu 124 v Želovcích (obr. 25:4). Z. Čilinská (1973, tab. XXII, 16) jej zařadila do IX. skupiny podle třídění Behmerova s datováním od konce 6. do 7. stol. V Želovcích byl meč doprovázen litými bronzami, zdobenými motivy, úponky a gryfy a vyspělým exemplářem hradištní keramiky. Autorka výzkumu klade zmíněný celek do doby pozdější než je polovina 7. stol., s čímž je třeba souhlasit.

Válečný nůž je dalším typem sečných zbraní z období nejstaršího slovanského osídlení. Od běžného nože se odlišuje délkou, nože nad 20 cm označujeme jako dýky, nad 50 cm jde o válečné nože, v některých případech jsou označovány jako saxy, zejména v západních pramenech. Máme je doloženy

Obr. 28. Mikulčice, ostruhy s háčky (1—i. č. 594—708/68, 2—i. č. 594—944/56, 3—i. č. 594—835/69, 4—i. č. 594—1360/60, 5—i. č. 594—834/69, 6—i. č. 594—836/69, 7—i. č. 594—928/68, 8—i. č. 594—1363/57, 9—i. č. 594—1122/69.

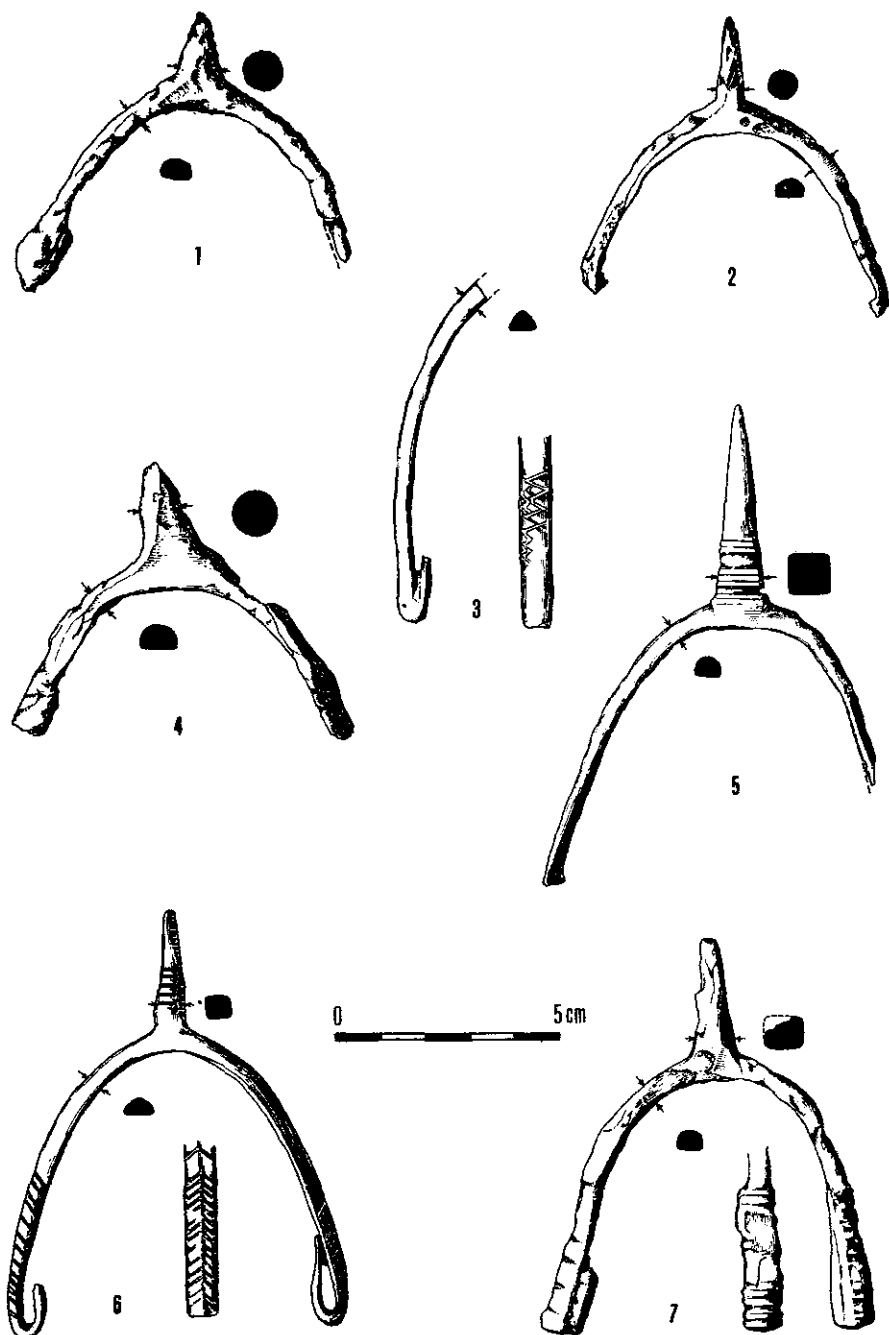
u Slovanů písemnými zprávami už pro 6. stol. (Prokopios 25, 3—6). V našich náleзовých celcích však nepředstavují opory pro chronologické konstrukce.

K dálkovým — střelným — zbraním se obvykle v období raného středověku počítá luk se šípem a také oštěp jako házečí zbraň, v archeologickém materiálu ovšem snadno zaměnitelná s nejstarší bodnou žerďovou zbraní pěšáků i jezdců, kterou bylo kopí. Pro 6.—8. stol. máme v našem materiálu k dispozici reflexní luk s kostěným obložím, typickou zbraň stepních kočovníků i některých jimi ovlivněných kulturních okruhů. Nejstarší doklady reflexního luku patří u nás přelomu 7.—8. stol., s výskytem převážně na slovansko-avarských pohřebištích jižního Slovenska. Nálezové celky v Želovcích i jinde ukazují luky tohoto typu (obr. 27), doprovázené lisovanými okrasami (*Čilinská 1973*, hr. 78, 442, 818, 820). Pravděpodobně současně s reflexními luky, které v průběhu 8. stol. postupně mizejí, jsou u slovanských kmenů nezávislých na avarském kmenovém svazu používány luky antického typu. Část takového luku byla nalezena v říčním korytě v Mikulčicích, datování nálezu je ovšem širší, pravděpodobně 8. až 9. stol.

Zmíněné dva typy luků se od sebe odlišují i tvarem užitých šípů. Pro první jsou charakteristické převážně masivní šípky trojbřitého tvaru někdy s otvory pro upevnění hořících vláken, nebo opatřené zařízením k vyluzování svištivého zvuku za letu. Tento typ šipek byl na dřevěnou část šípů nasazován nejčastěji pomocí hrotu. Na rozdíl od toho šípky k luku antického tvaru jsou většinou nasazovány pomocí tulejky. Velmi často však byly v toulcích oba typy smíseny a určeny pro různé použití. K datování šipek nelze zatím říci nic bližšího, i ony se udržují delší dobu ve stejné podobě (*Čerbotarenko 1959*).

Ostatní druhy zbraní, nacházené na slovanských předvelkomoravských sídlištích a především na kostrových slovansko-avarských pohřebištích, nemají, jak se zdá — v současné době k otázkám chronologického členění náleзовého materiálu mnoho co říci. Poměrně podrobně je rozpracována typologie a v závislosti s tím i relativní chronologie tzv. moravských bradatic (*Dostál 1966*, 70—71; *Poulik 1948*, 35) a ostatních seker, vystupujících v celcích z konce 7.—10. stol. *B. Dostál (1966, 73)* konstatoval, že ani většina kopí není vhodná pro datování.

Třmeny se objevují ve střední Evropě až s avarskou vlnou, ze staršího prostředí hunského je dosud neznáme. Jsou východoasijského původu a Byzantinci je poprvé u Avarů uviděli na přelomu 6. a 7. stol., jak o tom píše tzv. Pseudo-Mauríkios ve svém *Strategikonu* (*Ambroz 1973*). Protože to byla věc nová, teprve se utvářející ve svých funkčních detailech, způsobily široké cesty hledání nejvhodnějších tvarů a výrobních postupů jejich značnou variabilitu. Nejsou zvláště vhodné pro datování; tvary, které se osvědčily, přežívají mnohá staletí. Archeologicky jsou nejstarší středoevropské třmeny doloženy z počátku 7. stol. v Környe (*Salamon, Érdélyi 1971*), v hrobech 20, 65 a 37. *Z. Čilinská*

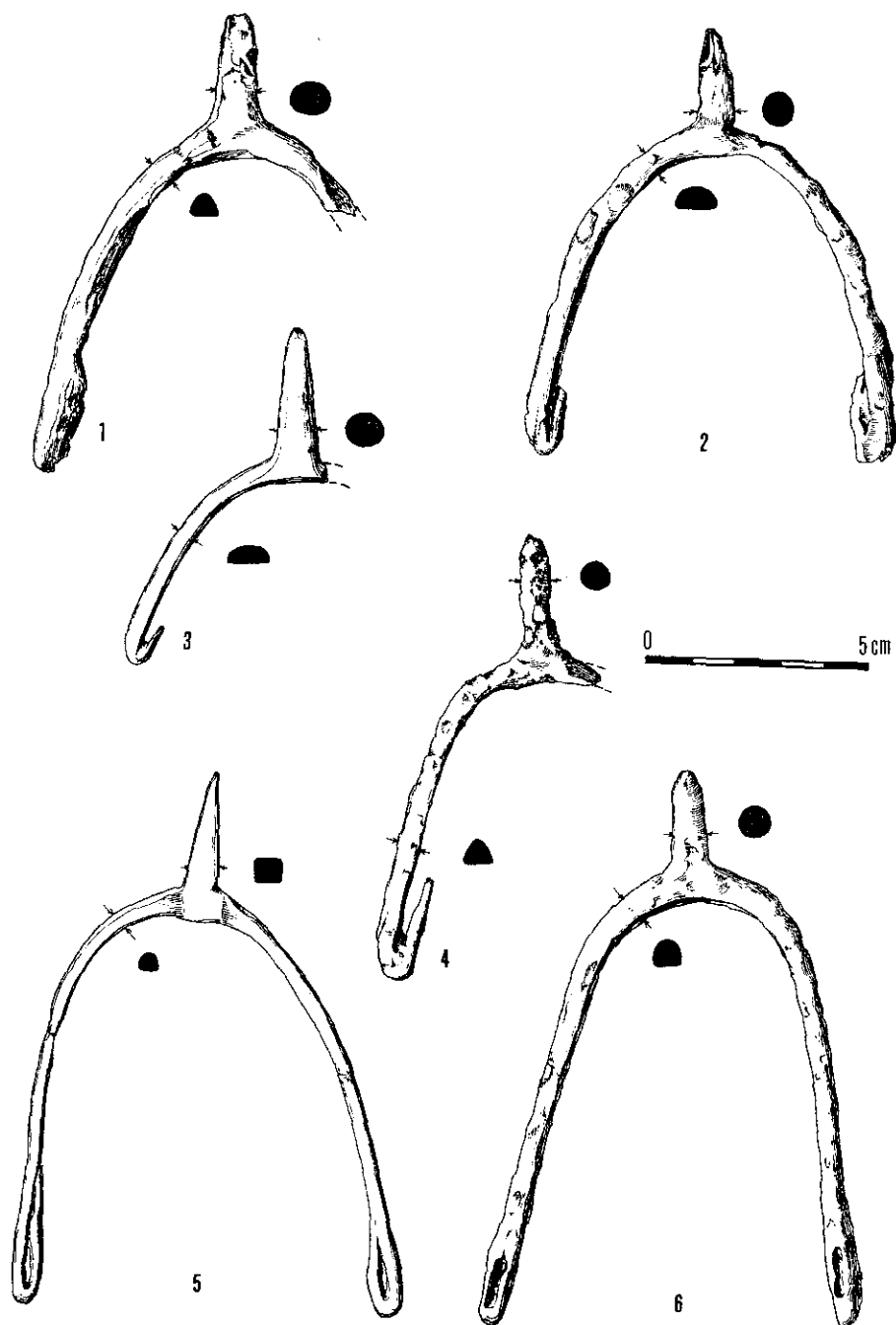

Obr. 29. Mikulčice, ostruhy s háčky (1 — i. č. 594—887/55, 2—i. č. 594—4609/62, 3 i. č. 594—1128/69, 4—i. č. 594—2488/63, 5—i. č. 594—666/55, 6 i. č. 594—1986/64, 7—i. č. 594—3041/57).

(1966, 190) rozdělila třmeny do čtyř hlavních typů, z nichž první dva se podle ní mohou vyskytnout už na přelomu 7. a 8. stol., ostatní v 8. stol. Třmeny dalších typů, včetně nálezů z Prachovských skal (*Bubeník 1972*), jsou již mladší a nepatří do rámce naší práce.

Ostruhy jsou důležitým pramenem poznání časně středověké společnosti. Vedle vojenského opasku patří k nejvýraznějším atributům slovanských bojovníků. Umožňují rámcové rozčlenění nálezových souborů na velkomoravské a předvelkomoravské, neboť v kostrových hrobech s velkomoravskými šperky se vyskytují jiné typy ostruh než v předvelkomoravských sídlištních nálezových celcích. V našem prostředí jsou ostruhy i prostředkem rozlišení jednotlivých etnicko-politických útvarů; je totiž známo, že stepní kočovníci — ač jezdcí — nikdy ostruhy nenosili. Nikoliv na posledním místě slouží ostruhy ke studiu stupně společenské diferenciace, neboť ti, kteří je používali, patřili k vrstvě s většími majetkovými základy a pevnějším mocenským postavením v raně středověké hierarchii.

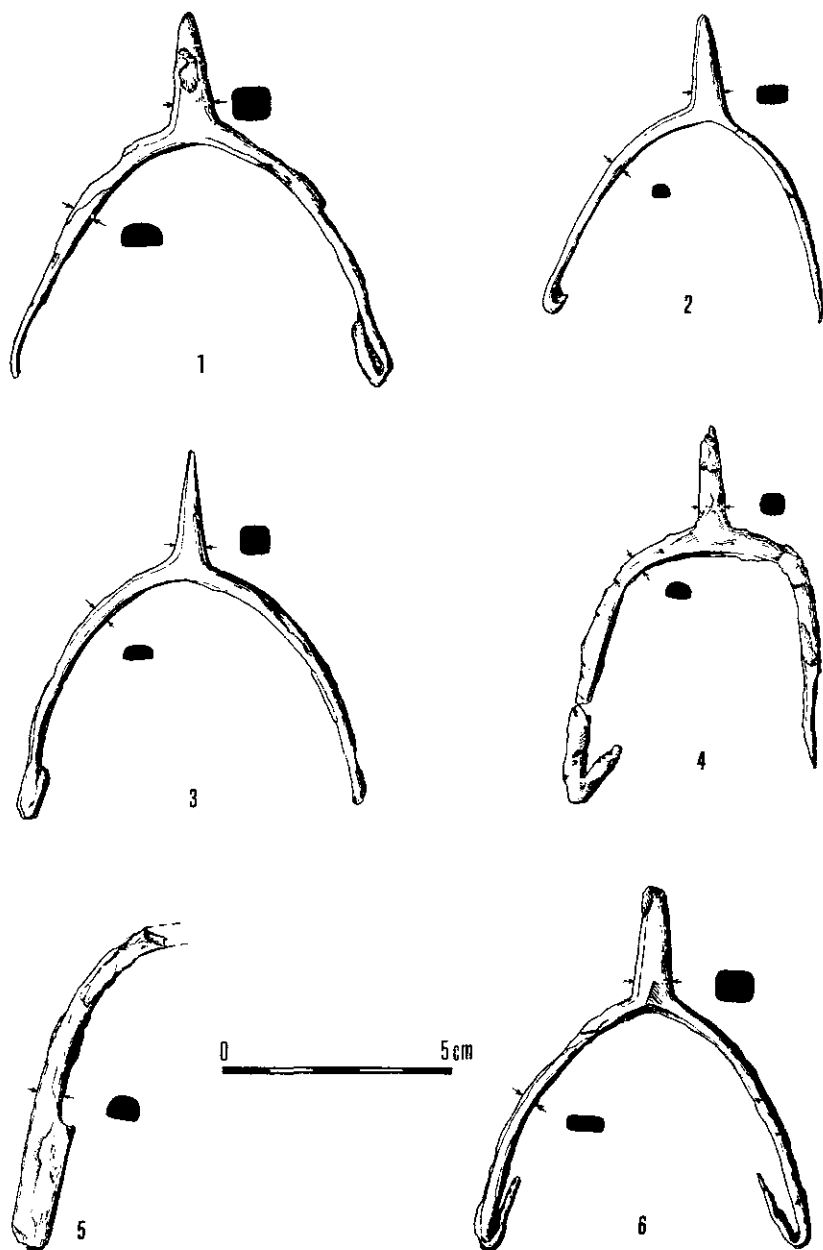
Původ ostruh je nejasný. Bezpečně je známe až z prostředí keltského, i když jsou určité náznaky jejich existence i v klasickém Řecku (*Jahn 1921*). Od Kelů se ostruhy rozšířily v době kolem zlomu letopočtu k ostatním evropským národům. V římském a provinciálním prostředí však nikdy nedoznaly velké obliby, což souvisí především s římským způsobem boje, orientovaným na větší jednotky. V oblasti pravděpodobné krystalizace slovanských kmenů, tedy na sever od Krkonoší, Jeseníků, Beskyd, Tater a východních Karpat, se ostruhy objevují často v nálezových celcích kultury przeworské a lipické, odkud pronikají k nositelům kultury zarubyněcké a černjachovské. Široké použití nalezly ostruhy i u germánských a baltských sousedů slovanských kmenů; v Orientě a v Byzanci je dosud neznáme. *Jan Žak (1959)* ve své monografii o raně středověkých ostruhách, jejichž ramena jsou na konci háčkovitě ohnuta dovnitř, rozdělil všechny ostruhy do tří skupin podle způsobu výroby. Do I. skupiny zařadil ostruhy lité buď ze stříbra nebo bronz, do II. skupiny exempláře dvoudílné s bodcem vsazeným na nýt do ramen, III. skupinu tvoří ostruhy kuté vcelku z jednoho kusu. Podle tvaru a výšky vnitřního oblouku ramen pak rozlišil J. Žak ostruhy plochoramenné a vysokoramenné. Autor citované monografie soudí, že lité ostruhy I. skupiny jsou franckého původu a vyráběly se ve středním Porýní. S ohledem na to určuje období jejich používání mezi léta 400—650. Dvoudílné ostruhy II. skupiny s bronzovým hrotem a železnými rameny považuje za hornorýnské, alamanské, zatímco ostatní dvoudílné ostruhy téže skupiny pokládá za produkt obecně germánský. Ostruhy této skupiny klade mezi léta 550 až 650. III. skupinu ostruh připisuje Slovanům, za lokální středisko jejich výroby považuje Moravu. Podle délky a tvaru ramen pokládá J. Žak za nejstarší ostruhy podskupiny A, které datuje do průběhu 6. stol. Čím vyšší je pak oblouk ramen ostruhy, tím později je můžeme datovat.

Obr. 30. Mikulčice, ostruhy s háčky (1—i. č. 594—5153/58, 2—i. č. 594—1541/55, 3—i. č. 594—1120/69, 4 —i. č. 594—9652/60, 5—i. č. 594—418/59, 6—i. č. 594—954/56).

Nejmladší exempláře s rameny ve tvaru U datuje J. Žak až do 10. století.

Od publikace Žakovy monografie uplynulo již více než dvacet let, za tu dobu se nové poznatky natolik rozmnožily, že některá tvrzení autora nutno doplnit. To se týká zvláště stanovení konce výskytu háčkových ostruh. Teprve v polovině 10. stol., píše Žak, jsou ostruhy s háčky v důsledku stoupající poptávky po technicky lépe provedených a pro těžkou jízdu vhodnějších ostruh nahrazeny ostruhami s nýtovými destičkami. Tyto a některé další Žakovy chronologické úvahy jsou dnes zpochybňovány samotnými polskými badateli (*Wachowski 1981*), v žádném případě však jejich platnost nelze rozšiřovat na území ČSSR, kde byly v této době zcela odlišné podmínky. Například v Mikulčicích se dosud prozkoumalo 145 hrobů, v nichž byli pohřbeni bojovníci s ostruhami na nohou. Ani v jednom případě se však nejedná o ostruhy, které se připevňovaly pomocí háčku nebo očka. Vždycky byly v hrobech jen takové exempláře, jejichž ramena jsou zakončena ploténkami s několika nýty, kterými byla ostruha spojena s koženými řemínky vázání nebo podle některých náznaků přímo s obuví. Na druhé straně v sídlištních vrstvách se našlo 190 ostruh. Z tohoto počtu více než čtvrtina jsou ostruhy s háčky, většinou železné, ale také bronzové, nebo tauzované stříbrem (obr. 28 až 34). Časové zařazení nejstarších kostrových hrobů se v Mikulčicích opírá o nálezy ostruh typu Biskupija-Crkvina (*Belošević 1980*, 30), které jsou datovány mincemi do poslední třetiny 8. stol. Je tedy pravděpodobné, že ostruhy s háčky jsou starší a patří spolu s litými bronzami do horizontu nálezů, který se nijak neprojevuje v kostrových hrobech s milodary 9. či 10. stol. Toto zjištění je velmi důležité, protože pro datování ostruh s háčky ve střední a východní Evropě máme velmi málo, nebo téměř vůbec žádné podklady. Nálezy ostruh s háčky na území naší republiky sebrala *B. Kavánová (1976)*, která aplikovala na jejich třídění kritéria, zavedená J. Žakem, i pokud se týká chronologie a provenienční problematiky. J. Žak se ve své práci nezabýval hodnocením nálezů ostruh s háčky na území východně od Bugu a Němenu. Po určitých náznacích v díle *A. N. Kirpičnikova (1973, 56 ad.)* analyzoval nejnověji celou uvedenou oblast východní Evropy z hlediska nálezů ostruh *V. B. Perchavko (1978, 113–126)*. Tento badatel na základě rozboru 105 nálezů ostruh z 1. tisíciletí n. l. rozeznává na území východní Evropy 10 typů, rozlišujících se podle vzájemného vztahu jednotlivých proporcí ostruhy. V. B. Perchavko má výhrady k Žakovu datování ostruh opatřených ostrým kónickým bodcem a dovnitř zahnutými háčky do 7. stol. a datuje je později, do 8.—9. stol., přičemž upozorňuje, že ostruhy tohoto typu se dostávají na Východ od západoslovanských kmenů se zpožděním až dvou století. Abychom mohli co nejzodpovědněji řešit otázky, spojené s chronologií ostruh s háčky, bude nezbytné mnohem detailnější typologické členění, než bylo dosud provedeno. Pokud se týká kritérií, musíme využít nejen pouhý tvar, ale i způsob výroby, protože oba uvedené typy spolu úzce souvisejí a výrobní postupy jsou jistě důležitější než výsledný tvar. Máme

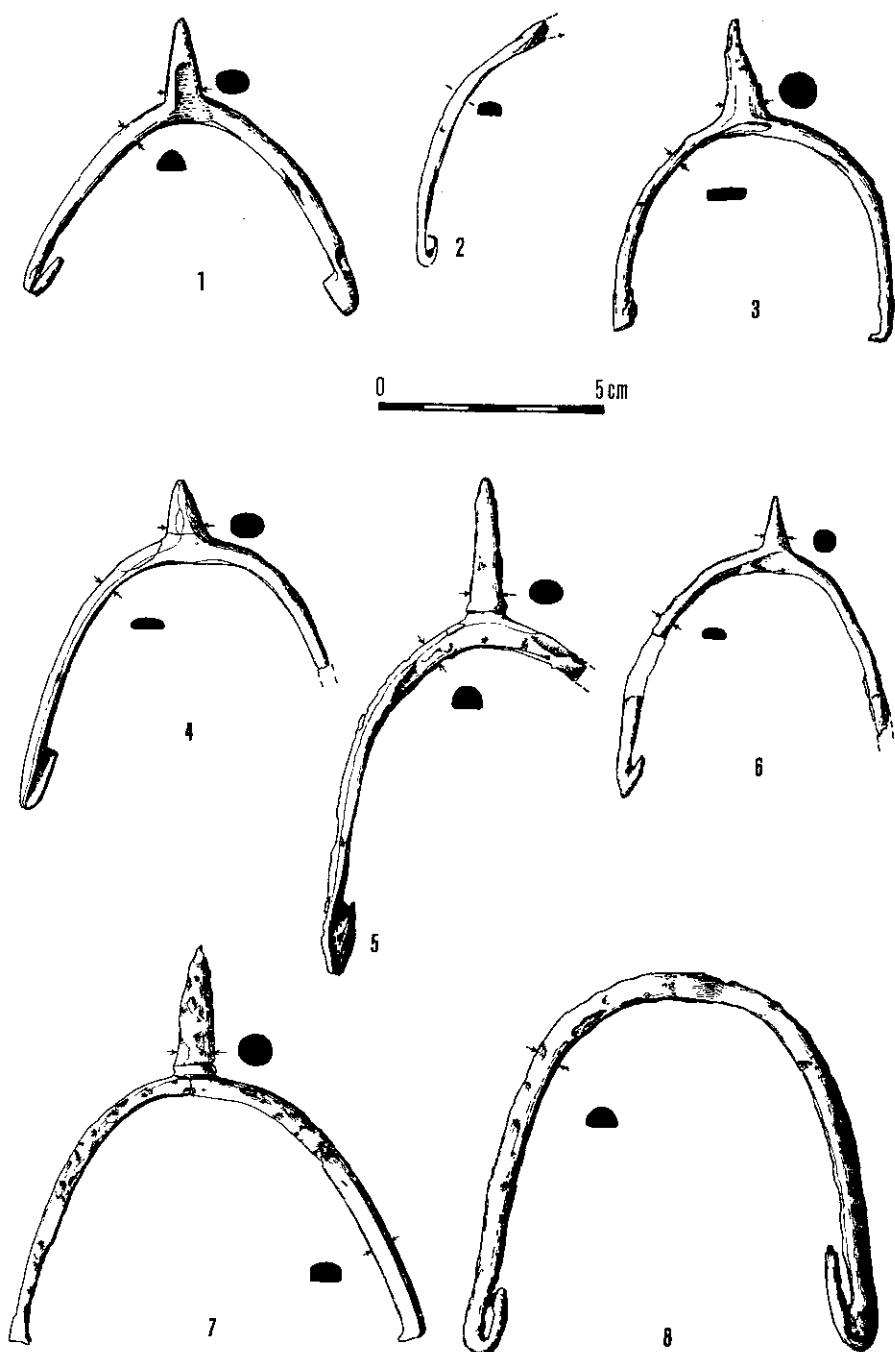
Obr. 31. Mikulčice, ostruhy s háčky (1 —i. č. 594—3040/57, 2—i. č. 594—1119/69, 3—i. č. 594—4055/63, 4 i. č. 594—1618/57, 5—i. č. 594— LN, 6 —594—3037/58).

ovšem na paměti, že mnohé typologické skupiny jsou si velmi příbuzné a přechodné typy se mezi sebou liší jen nevýraznými prvky. Cílem by tedy měla být především analýza doprovodných nálezů jednotlivých ostruh z hlediska jejich časového zařazení.

Všechny sídlištní nálezové celky, které můžeme použít k datování našich ostruh s háčky pocházejí z Mikulčic nebo z Pobedimi. Nálezy z Pobedimi důkladně zpracovala *D. Bialeková* (1977, 103—160), která ostruhy s háčky rozdělila do tří variant. První z nich s délkou asi sedmi centimetrů a kónickým či pyramidovitým bodcem spojuje uvedená autorka s pozdně římskými předlohami a datuje je ve shodě s dalšími badateli do 2. pol. 6. a do 1. pol. 7. stol. V protikladu k ostruhám první varianty A, vyrobeným často z bronzu či stříbra, jsou ostruhy varianty B zpravidla železné, vykované z jednoho kusu, s délkou rovněž kolem sedmi či osmi centimetrů. *D. Bialeková* (1977) je datuje do pozdního 7. a do 8. stol. Na základě nálezů tohoto typu z Polska však zároveň předpokládá, že by se mohly vyskytovat již od 2. pol. 6. stol., jako napodobenina ostruh typu I A. Za nejmladší variantu ostruh s háčky pokládá variantu C s délkou 11—12 cm. Nejzazší časovou hranici výskytu tohoto typu klade k rozmezí 8. a 9. stol. Z uvedeného vyplývá, že k datování ostruh s dovnitř obrácenými háčky nemají zatím badatelé jednotný přístup. Pramení to z obecných rozporů v chronologii nejstarší slovanské hmotné kultury, které jsou odrazem dosud nedostatečného zpracování a malého množství vhodných nálezových celků.

Analýza všech doprovodných nálezů ostruh s háčky v předvelkomoravské vrstvě v Mikulčicích i v obj. 6 v Pobedimi II — Na Laze ukázala obdivuhodnou shodu v jejich časovém zařazení. Jde převážně o keramiku, ale i tak lze konstatovat, že doprovodné nálezy mají chronologicky jednotný charakter a patří do 8. stol. Zatím nikde u nás nemáme k dispozici příznaky staršího časového zařazení, ale také ne mladšího. Je ovšem pravda, že v nálezových celcích se dosud u nás nevyskytly typologicky nejstarší ostruhy s krátkými rameňy a malou výškou, jaké známe například z některých hradišť polských.

Objev několika desítek ostruh s háčky v předvelkomoravské vrstvě v Mikulčicích má pro hodnocení počátků tohoto sídliště určující význam. Právě ostruhy s háčky jsou oním základním rysem, jímž se kultura předvelkomoravských Mikulčic, Pobedimi a ostatních slovanských hradišť odlišuje od souboru nálezů z pohřebišť v karpatské kotlině. Zvláštní postavení zde mají okrajové oblasti v okolí Bratislavské brány. Ostruhy se zde nacházejí na pohřebišti v Devínské Nové Vsi (*Eisner* 1952, obr. 15:13, 17:10) a v hrobě 140 na pohřebišti v Záhorské Bystrici (*Kraskovská* 1972, obr. 62:8). Pokud se týká ostruh z Devínské Nové Vsi, *J. Eisner* (1952, 304) píše: „Nezachovaly se celé, a proto nevíme, jak byly jejich konce opatřeny, aby ostruha byla připevněna k obuvi. Bavoři v 6. až 8. stol. nosili ostruhu na levé noze. Snad to platí též o novoveských jezdcích, kteří jistě měli hojné styky s bajuvarskou oblastí.“ *E. Keller a V. Bier-*

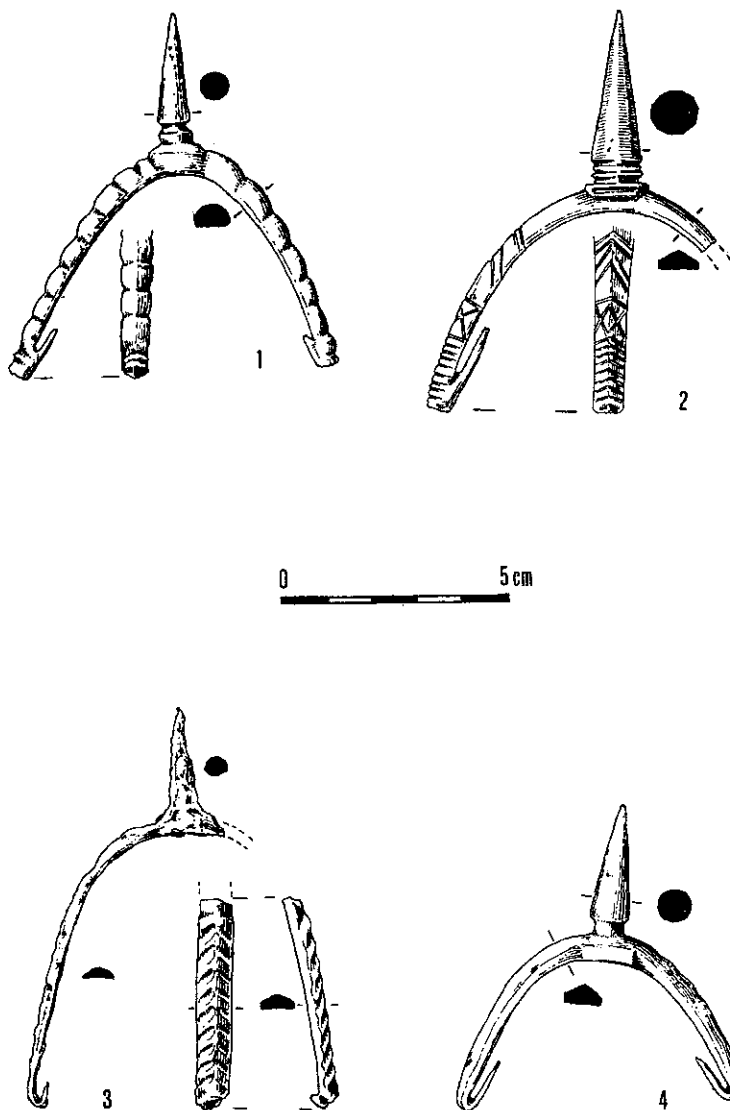

Obr. 32. Mikulčice, ostruhy s háčky (1—i. č. 594—926/68, 2—i. č. 594—1121/69, 3—i. č. 594—1069/57, 4—i. č. 594—909/65, 5—i. č. 594—260/56, 6—594—2439/60, 7—i. č. 594—927/68, 8—i. č. 594—885/55).

brauer (1965, 377—379) z nálezů ostruh v Devínské Nové Vsi, které jsou mezi desetitisíci hroby slovansko-avarských pohřebišť zcela výjimečným jevem, vyvozují, že do Mikulčic se dostaly ostruhy s háčky z prostředí „slovansko-avarských“ pohřebišť. Podle nich je mimo pochybnost (?), že velkomoravský prostor, pokud se týká pohřebního ritu a milodarových zvyků, dále pokračuje v tradicích, které se vytvořily v Devínské Nové Vsi a ostatních slovansko-avarských pohřebišťích 7. a 8. stol. Jako příklad uvádějí mimo jiné i skutečnost, že velkomoravské tvary ostruh z Mikulčic lze srovnat s nálezy z hrobů 104 a 116 z Devínské Nové Vsi. O práci E. Kellera a V. Bierbrauera píše *J. Dekan* (1971): „Ostruhy s háčky z Mikulčic, Starých Zámků u Lišné i z Devínské Nové Vsi, na něž už vícekrát upozornil J. Poulík a nověji i E. Keller a V. Bierbrauer, jsou velmi důležitým dokladem toho, že vlastní Morava včetně slovenského Pomoraví se již v první polovině 7. stol. vymanila z vlivu avarské nadvlády.“ *L. Kraskovská* (1972, 81) soudí, že nálezy ostruh z Devínské Nové Vsi a Záhorské Bystrice patří ke zvláštnostem těchto pohřebišť a podobně jako nálezy merovejských zbraní, i ostruhy ukazují na styky s bajuvarskou oblastí. Uvažuje o tom, že pod vlivem těchto styků si osvojili místní jezdci používání ostruhy.

Ostruhy s háčky jsou typickým jevem v prostoru, kde se formují nejstarší Slované. Ve velkém množství se nacházejí na rozsáhlém území severně od Karpat, v prostoru mezi Labem a Bugem a jakkoliv v nedávné době přibylo mnoho nových nálezů, největší koncentrace nalezišť ostruh s háčky v rámci střední Evropy je i dnes na území severně od Karpat a Jeseníků. V poslední době se navíc množí nálezy ostruh s háčky v západních oblastech SSSR (*Perchavko* 1978). Pokud se týká nálezů v Bavorsku, nemůžeme odtud uvést dostatečné analogie našich ostruh s háčky. Jediný známý nález z Haldeneggu (*Žak* 1959, tab. VIII:1—2) představuje vlastně typ ostruhy s očky, má dlouhá ramena a velmi krátký bodec. Nijak nelze doložit proniknutí ostruh s háčky do Mikulčic a na ostatní slovanská hradiště z avarsko-slovanských pohřebišť. Pokládáme proto za pravděpodobnější, že se sem dostávají spolu s vojenskými družinami slovanských kmenů, které v době svého rozsídlení postupovaly z oblasti severně od Karpat směrem na jih. Podle doprovodných nálezů ovšem nemůžeme zatím naše ostruhy s háčky řadit do doby předcházející konci 7. stol. Na druhé straně zůstává známým faktem, že v kostrových hrobech velkomoravských ostruhy s háčky neznáme.

Na závěr této části ještě pojednáme o skupině nálezů, jež svým zařazením stojí mezi výstrojí bojovníků a ozdobami. Jsou to kování koňských postrojů — zejména faléry a rolničky, které pro šíři svého použití patří k častým nálezům. Nálezy problematického účelu, jakými jsou křížová kování a průvlečky s prodlouženým týlem (*Klanica* 1968A, Abb. 2; *Benda* 1963A), by rovněž mohly být do této skupiny zařazeny. Chronologicky však částečně stojí mimo rámec našich studií.

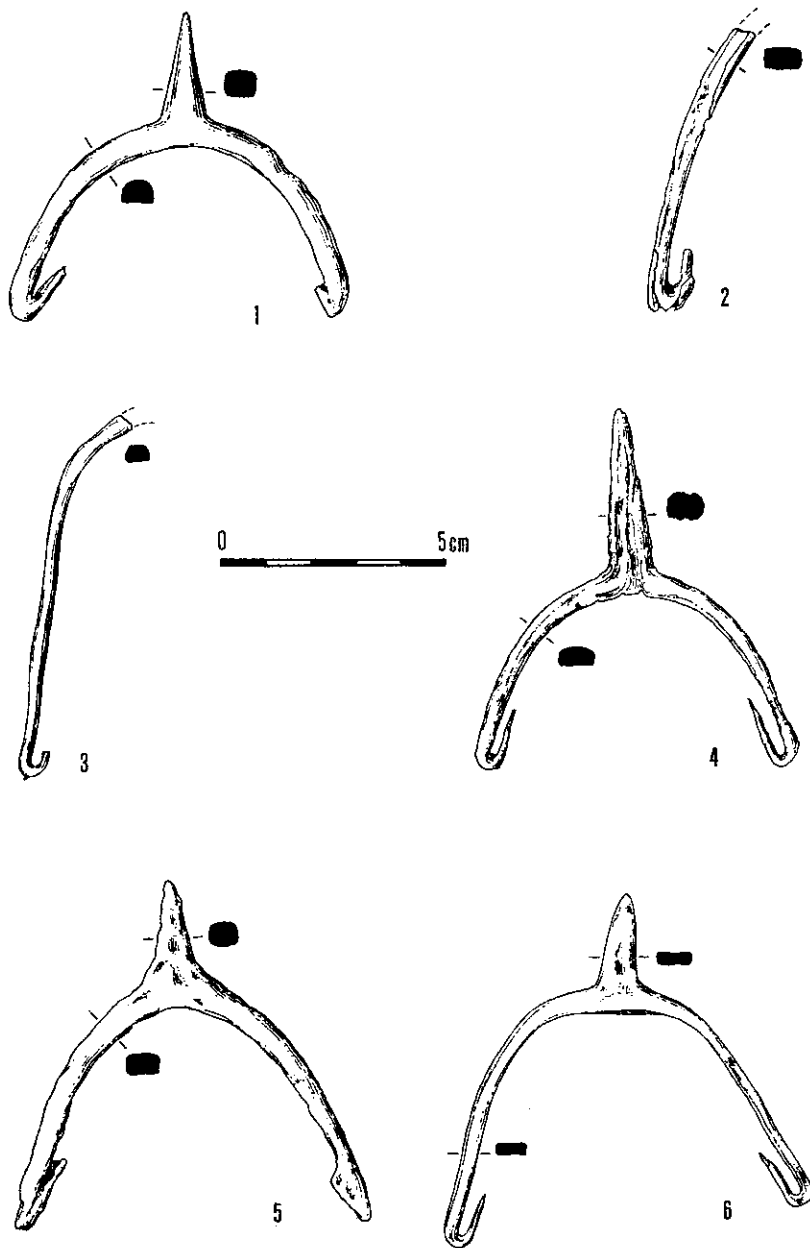
Obr. 33. Mikulčice, ostruhy s háčky (1—i. č. 594—390/72, 2 —i. č. 594—391/72, 2—i. č. 594—846/70, 4—i. č. 594—845/70).

Falérami rozumíme tenké kotouče ze železa či bronzu, připevňované středem k řemenům koňských postrojů. Středový nýt nezřídka bývá na vnější straně faléry opatřen ozdobným vrchlíkem, litým nebo prolamovaným. Faléry hrály patrně v souboru ozdob jezdeckých koní na středním Dunaji zcela

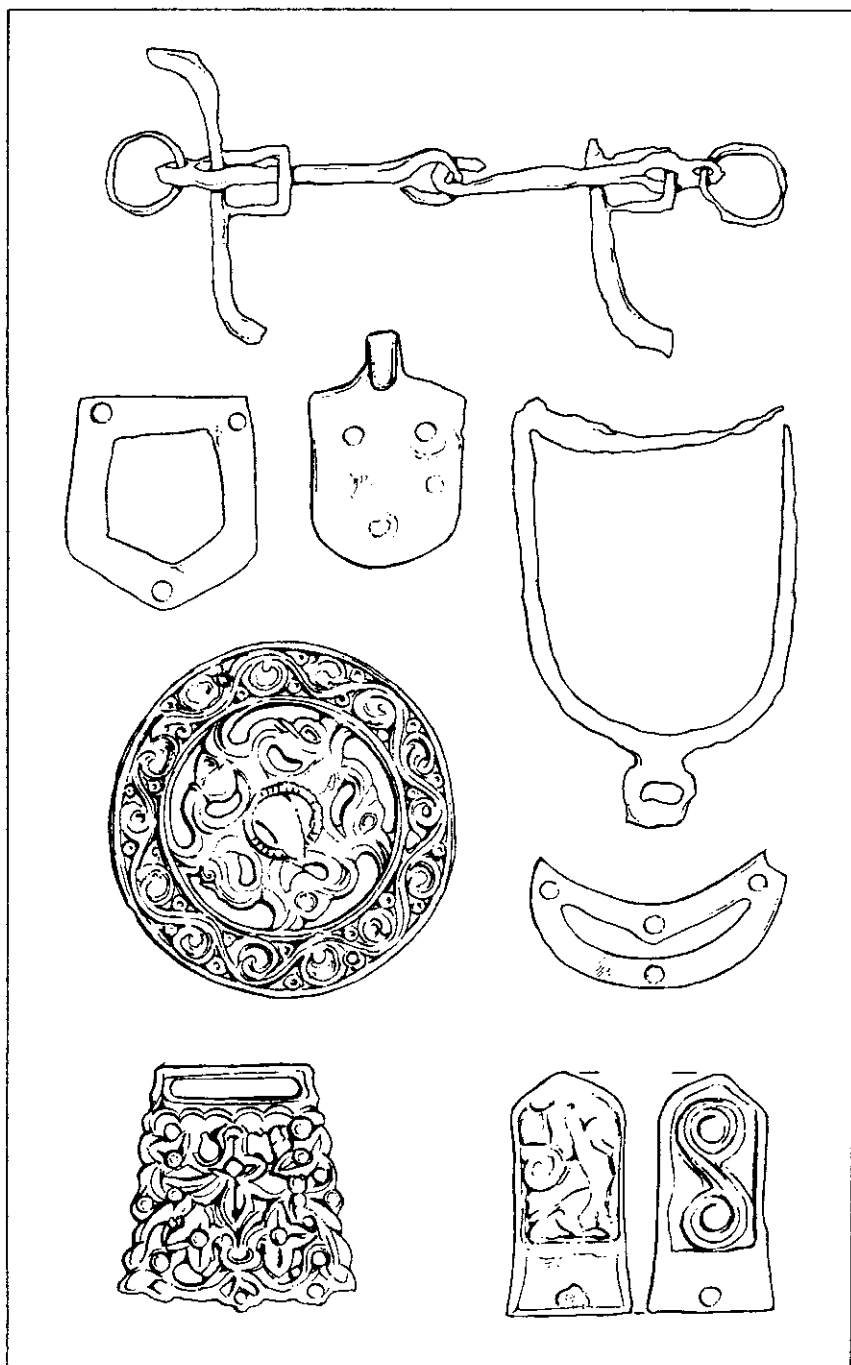
zvláštní úlohu. Neznáme je v hrobech s lisovanými okrasami a jejich výskyt převážně v okrajových územích karpatské kotliny snad naznačuje, že kočovnícké složce avarského kmenového svazu nebyly zcela vlastní. Z. Čilinská (1961A) uvádí, že z úhrnného počtu všech 147 dosud publikovaných kusů 113 pochází z pohřebišť na Slovensku a pouze 22 z Maďarska. V hrobě A v Žitavské Tóni (*Budinský-Krička 1956*) vidíme faléru (obr. 35) — obdobný nález pochází ze stratigraficky nejstarší vrstvy v Mikulčicích — v doprovodu kování (obr. 35, vpravo nahoře), jehož přibližná analogie je v celku s mincemi z let 716—741 v nálezu se Stolbice (*Kropotkin 1962*, obr. 18,1) dobře datována. Pravděpodobně existuje spojitost těchto ozdob a horizontem s jezdeckými hroby se šavlemi, kvadratickými kováními s centrálními skeletními vložkami, s kostěnými obklady luků a dalšími nálezy zmíněné skupiny památek hmotné kultury.

Bronzové faléry se svým vzhledem na první pohled příliš neliší od kruhovitých závěšků. V černé hlinité vrstvě na podloží v obj. 10/V v Mikulčicích se našla bronzová faléra s excentricky umístěným nepravidelným hraněným otvorem (*Klanica 1974*, obr. 15). Podobný nález známe z jezdeckého hrobu 79 v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*, 12:5), kde ležely faléry na koňské lebce, zřejmě na čele. Bohatý hrob přinesl řadu nálezů, motyku-klučovníci, rovnou šavli, „otky“, třmen s prohnutou a odsazenou stupačkou, kostěné hroty, rolničku a obdélníkové kování s malou průvlečkou. Všechny uvedené nálezy řadí hrob do skupiny památek, které — jak vyplývá z rozboru — můžeme datovat do let 680 až 720. Takové datování odpovídá i časovému určení obj. 10/V v Mikulčicích, který je jedním z nejstarších v sídlištní vrstvě na knížecím hradě. Datování faléry odpovídá i časovému zařazení náušnice s dutou kuličkou, která pochází rovněž z obj. 10/V.

Součástí falér byly vrchlíky. Je však zřejmé, že měly jinou funkci než jen upevňovat střed faléry. U některých se místo středového nýtu objevuje hřebík. Poněkud odlišné jsou masivní vrchlíky s povrchem pokrytým plastickým ornamentem. Skvostné faléry s litými vrchlíky pocházejí z pohřebiště v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*, 12:5) a máme je doloženy i v Žitavské Tóni (*Budinský-Krička 1956*, tab. XXXVI:8, XIX:1—6). Také v hrobě 132 ve Štúrově jsou lité vrchlíky, hrob však byl porušen ještě před výzkumem (*Točík 1968B*). Výskyt podobných nálezů na území karpatské kotliny je pozoruhodným způsobem omezen — jak již bylo uvedeno — jen na její okrajové území. I na tak rozsáhlých a významných pohřebištích v Maďarsku jako je Alattyán, Pilismarót—Basaharc, Jánoshida, Gátér, Győr, Üllő, Boly, Veszprém a Nagyhasánsy tyto předměty v hrobech chybí. Nálezový horizont prolamovaných vrchlíků máme nejlépe doložen na příkladu hrobu 31 v Žitavské Tóni. Z Jugoslávie je pro chronologické studium k dispozici celek s prolamovaným bronzovým vrchlíkem z hrobu 25 naleziště Bogojevo (*Seoba 1962*, tab. XXV:1, 40, obr.), kde bylo lité bronzové nákončí, napodobující plechové okrasy, zdobené plastickým

Obr. 34. Mikulčice ostruhy s háčky (1—i. č. 594—450/72, 2—i. č. 594—848/70, 3—i. č. 594—850/70, 4—594—633/74, 5—i. č. 594—642/77, 6—i. č. 594—843/70).

geometrickým ornamentem, které je možno rámcově zařadit do doby od konce 7. až do konce 8. stol.

Lité bronzové rolničky jsou běžnou součástí inventáře kostrových hrobů ze 7.—8. stol. na území karpatské kotliny. Zároveň se však nacházejí na širokém území mimo tuto oblast, a to — pomineme-li území ČSSR — jak severně od Karpat, tak i na Východě. Podle vzhledu je můžeme rozdělit do tří typů. V prvním jsou kusy s rýhovanou či žebrovanou spodní částí, dále rolničky hladké a konečně rolničky hruškovitého tvaru. V Mikulčicích se stratigraficky vyskytovaly ve všech hloubkách, od povrchu až po podloží. Naznačuje to oprávněnost mínění Z. Čilinské, která v souhlase s dalšími badateli o rolničkách píše, že „tvar rolniček se dlouhou dobu neměnil, rozšířené byly na území Evropy a Asie, proto je nemožné používat je pro relativní chronologii, mají nadetnický charakter“ (Čilinská 1966, 236). Je známo, že k nejstarším exemplářům patří rolničky z Pjandžikentu, kde jsou datovány do 3. až 6. stol. (Beleznickij 1954, obr. 5). V saltovo-majacké kultuře se vyskytují v 8. a 9. stol. (Pletněva 1967, obr. 36), J. Hampel (1905, I, 400) uvádí z pohřebišť v karpatské kotlině několik příkladů — Csúny, Závod, Székesfehérvár, Ordas — vesměs z celků, které jsou obvykle označovány v rámci litých bronzových okras jako relativně mladší. Za starší exempláře bychom mohli považovat rolničky z jezdeckých hrobů 79 a 420 v Devínské Nové Vsi. V hrobě 420 provázela rolničku přezka byzantského tvaru. Rovněž nález z jezdeckého hrobu 147 téže lokality může mít obdobné datování (Eisner 1952, tab. 48:4, 12:3). Rolničky mladšího typu s kuželovitou horní částí vycházejí opět z Východu. U nás jsou datovány do 11. stol. mincemi Štěpána I. v hrobě 86/60 v Dolném Petru (Dušek 1963). Rolničky u nás nejsou jen v hrobech s litými bronzami, ale také v kostrových hrobech staromoravských. V 10. stol. se dostaly i daleko na sever, do Jutska, kde je známe na pohřebišti Lindholm Hoje. Rolničky nebyly jen součástí koňských postrojů. Nález J. Poulika (1948—1950, obr. 108) v řadovém hrobě na pohřebišti v Dolních Dunajovicích naznačuje odlišné použití. Na to ukazují i nálezy z Mikulčic, například z dětského hrobu 821 (Klanica 1968A, obr. 4). Zajímavé nálezy rolniček si v budoucnu zaslouží podrobnější hodnocení, zejména z hlediska jejich možné chronologické citlivosti i sociálního postavení těch jedinců, kteří je nosili.

4. OZDOBY PÁSŮ

Je příznačné pro ozdoby všech věků, že jako projev módních směrů rychle mění svůj charakter, tvar i výzdobu. Tyto vlastnosti je činí významným prostředkem datování archeologických nálezových celků nejrůznějšího stáří. Jsou však důležité i jinak. Jejich nálezy vypovídají o úrovni specializované výroby,

Obr. 36 Žitavská Tůň, hr. 10. Nálezový horizont krátkých plechových nákončí.

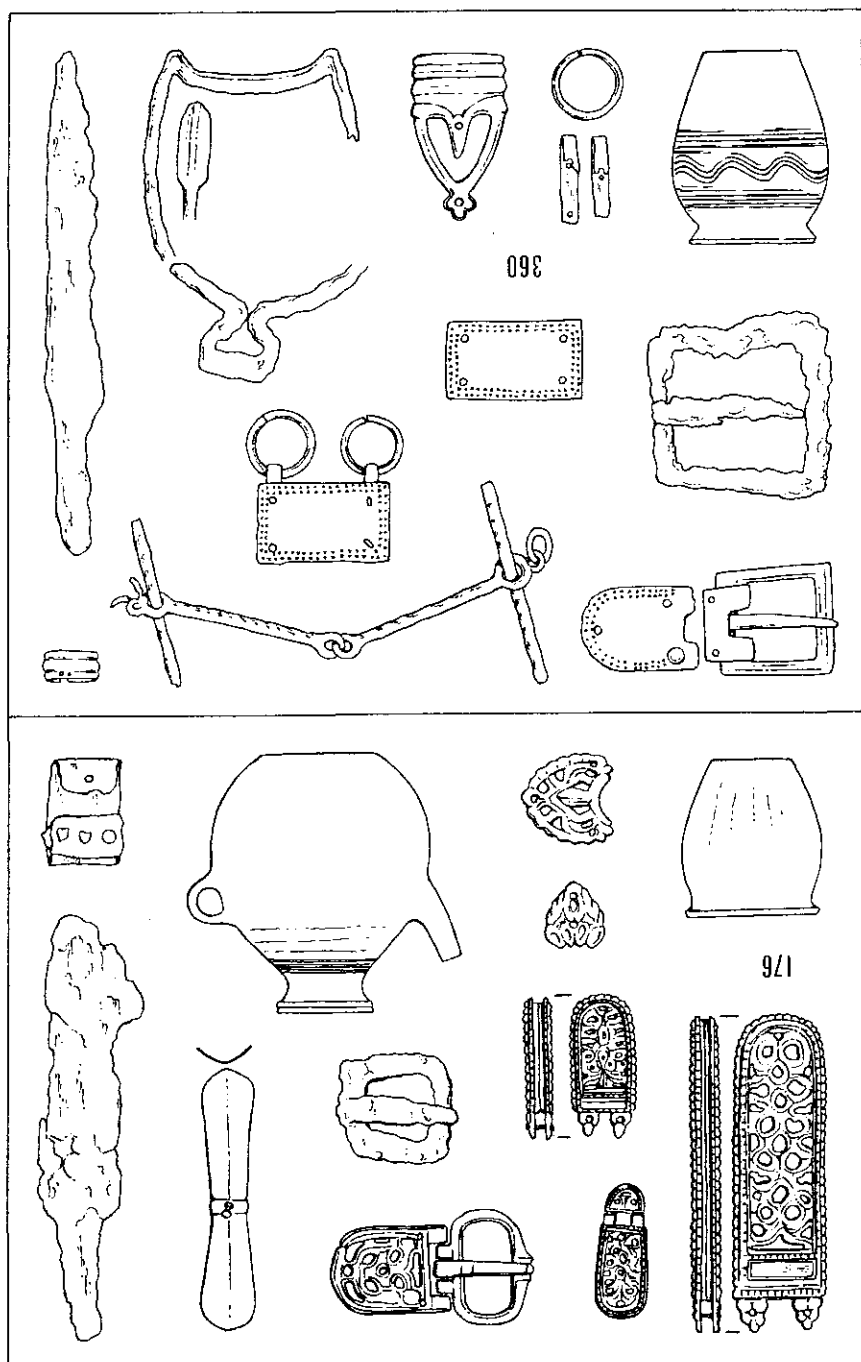
o mravních a ideových představách dávných umělců. Představují pro nás nejen prostředek datování, ale jsou důležitým historickým pramenem v pravém slova smyslu. Nikoliv náhodou věnujeme jejich analýze patřičnou pozornost.

V této kapitole půjde především o ty předměty, které alespoň do určité míry přispívají k objasnění chronologických problémů nejstaršího slovanského osídlení naší vlasti a můžeme je pro datování s větší či menší jistotou použít. V některých případech však nemáme u nás k dispozici nálezové celky takové kvality, umožňující opírat se o ně při stanovení nálezových horizontů. Proto tento materiál dáváme do širších souvislostí a srovnáváme v zájmu přesného časového určení s analogiemi v oblastech sousedících s ČSSR i v kulturně určujících okruzích vzdálenějších, jako byla např. Střední Asie. Do našich dní se z někdejší nepochybně široké palety ozdob, vyrobených z různých materiálů — mezi nimi dřevo, kůže, tkaniny, hedvábí —, zachovaly jen kovové předměty, především z barevných kovů. K nejpočetnějším z nich patří v pojednávaném období bronzové ozdoby, upevněné původně na kožených pásech. Dopouštěli bychom se však nežádoucího zjednodušování, kdybychom předchozí větu nedoplňili vysvětlením, že ne vždy se jedná o ozdoby opasků, jak se někdy naznačuje. Byly to stejně tak součásti ženského kroje, koňských postrojů a samozřejmě i opasku vojenského, o kterém pojednáme dále.

Z hlediska způsobu výroby můžeme pásové a některé další ozdoby rozdělit do dvou základních skupin. Do první řadíme předměty zhotovené z měděného, stříbrného či zlatého plechu. Bývají někdy hladké, nezdobené, jindy je plech upraven prolamováním či lisováním do plastického zdobení; vyskytují se i plechy s povrchem zdobeným granulací. Druhou skupinu tvoří ozdobné předměty lité do formy. Nejčastější výskyt zaznamenáváme u ozdob bronzových, známe však také olověné, stříbrné, dokonce zlaté, včetně slitin uvedených kovů.

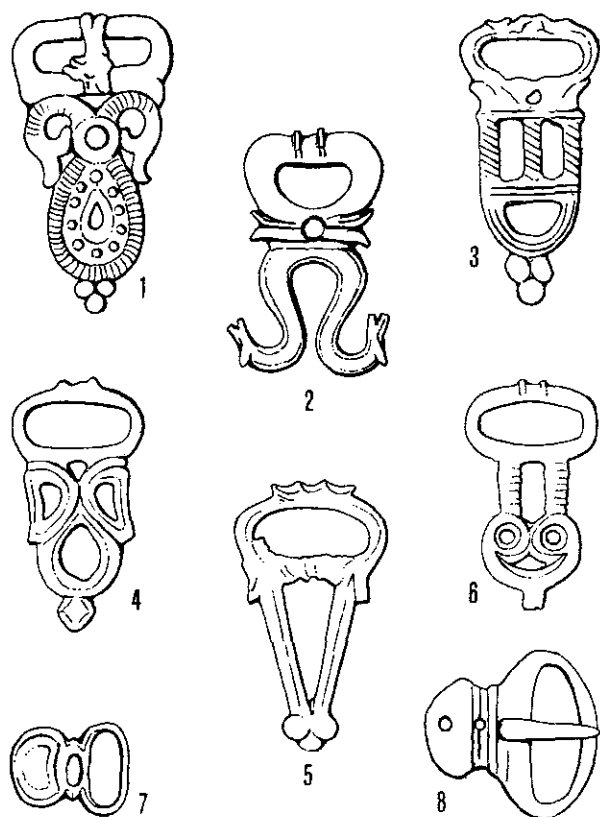
Dosavadní vývoj názorů na datování uvedených okras je velmi poučný a podrobně jsme se jím zabývali v několika studiích. Ani v současné době nevládne mezi jednotlivými autory žádná jednota v názorech na datování ozdob 6.—8. stol. ve střední Evropě. Ze všech dosavadních teorií je nejpropracovanější systém chronologie nálezů ze střední a východní Evropy, zpracovaný *Ambrozem* (1971). Je postaven na nálezových celcích s mincemi a jejich srovnání s ostatními nálezy. Dosud byly hroby s lisovanými okrasami časně doby avarské pokládány za synchronní předpokládané starší vrstvě krymského pohřebiště Suuk-Su a jihoruských pokladů jako např. Martynovka a Chacki, pocházejících ze 6. stol. Proto jsme i hroby s lisovanými okrasami v Podunajské nížině datovali v souladu s písemnými zprávami o příchodu Avarů na Dunaj mezi léta 567 a 680. Jako důkaz správnosti uvedeného datování měly sloužit nálezy mincí. Jedním z nejvýznamnějších nálezů tohoto období je inventář knížecího hrobu z Kunágoty (*Hampel* 1905, III, 260, 261, 262), datovaný zlatou mincí Justiniána z let 527—565. Hrob obsahoval garnituru lisovaných pá-

Obr. 37. Nové Zámky, hr. 176 (nahore) a 360 (dole).

sových kování, k nimž dosud v našem prostředí nemáme přesné analogie. Památky typu Kunágota se však objevují i v doprovodu mladších mincí z 7. stol., například v Kiszomboru — hrob 0, dále v Lovčenaci nebo Krsturu (*Ambroz 1971*). Jde o památky velmi blízké jihoruskému komplexu z Pereščepiny, jenž je datován mincemi z let 582—602, 602—610, 613—631, 631—641, 641—668 a z Keleče se sedmi mincemi z let 610—641, 641—668 (*Kropotkin 1962*, 36). Z tohoto důvodu při převaze dokladů pro datování do 7. stol. a také v souhlasu s datováním dalších předmětů jako jsou šavle a třmeny v současné době převládá názor, že v dosud známých tak zvaných časně avarských památkách v Podunají nejsou žádné materiály, které by bylo možno datovat s jistotou jen do 6. stol. Nejstarší nálezy s lisovanými okrasami datuje A. K. Ambroz přibližně mezi léta 620—690 a tvrdí, že časnější „avarské“ památky v Podunají dosud neznáme. Jejich absenci vysvětluje skutečností známou z jiných kočovnických kultur. Už S. A. Pletněvová (1967, 180) ukázala, že po dobytí nových území se nomádké kmenové svazy neusazují, ale věnují se táborovému způsobu života, spojenému s častým přemisťováním kočovišť. Proto v tomto počátečním období zůstává jen velmi málo stop po činnosti kočovníků. Nabízí se i jiné vysvětlení. Je známo (*Kiseljov 1951*, 599), že řada středoasijských kmenů pohřbívala své mrtvé žárově, byl to ritus vyhrazený svobodným, jen nevolníci se ukládali do hrobu nespálení. Nelze tedy vyloučit, že někteří členové avarského kmenového svazu v první více než století svého pobytu ve střední Evropě pohřbívali žárovým ritem a jejich hroby dosud nebyly nalezeny. Tak či onak památky Avarů, které bychom mohli chronologicky zařadit do 2. pol. 6. a 1. pol. 7. stol. se na našem území zatím nevyskytují (Cf. *Bóna 1976*, 105).

Vznik lisované a lité bronzové industrie můžeme u nás sledovat jen okrajově. Pásová nákončí a kování opasku lisovaná z měděného či stříbrného a pozlaceného plechu se vyskytují na našem území téměř výhradně v kostrových hrobech, rozložených v Podunajské nížině. Hlavními lokalitami s lisovanými ozdobami jsou Želovce a Holiare. Z první lokality známe lisované ozdoby ze 14 hrobů (*Čilinská 1973*), na pohřebišti Holiare byly více zastoupeny, jde o 17 případů v hrobech 2, 35, 68, 85, 82, 115, 134, 177, 308, 366, 372, 285, 457, 477, 484, 630, 645 a některých dalších (*Točík 1968 A*). Mezi nimi jsou lisované ozdoby zdobené pletencovými a dalšími ornamenty. Ke chronologicky nejvýraznějším patří garnitury s kvadratickými kováníčky, ozdobenými centrálně umístěným vloženým sklíčkem či kamenem a jazykovitým nákončím a dvou násobnou vložkou tohoto typu. Centrálně koncipovaná výzdoba se opakuje i na lisovaných kvadratických kováních bez vsazovaných skel. Uvedené garnitury jsou doprovázeny v nálezových celcích šavlemi s rombicky rozšířenou příčkou, datovanými na konec 7. a počátek 8. stol. Pro jejich datování je důležitý zejména celek z hrobu 818 z Želovců (*Čilinská 1973*, 179—180, obr. 27,4), kde byl nalezen stříbrný pohárek, jaký známe i ze Zemianského Vrbovku. Podle mincí, které nález ze Zemianského Vrbovku obsahoval, a podle analogií

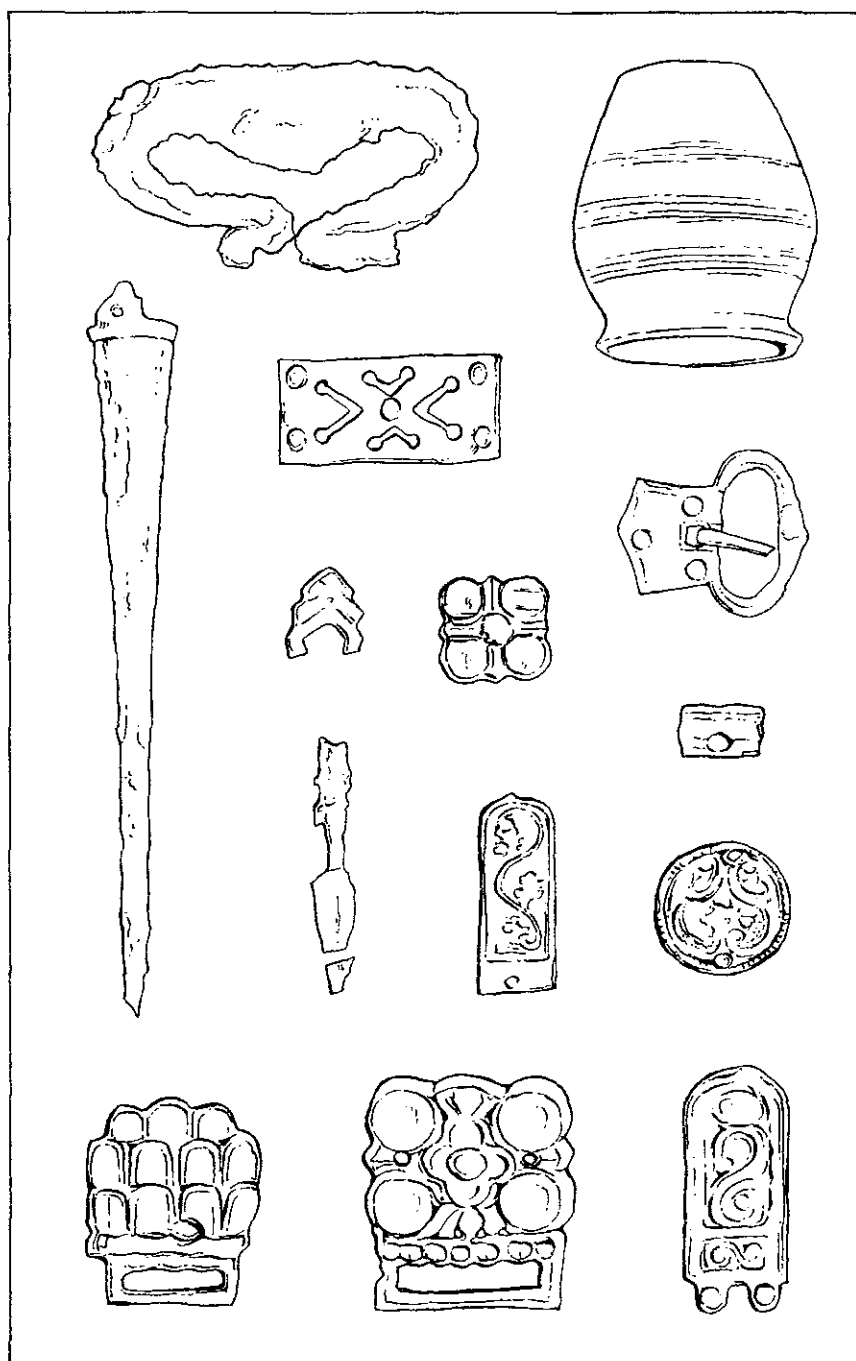
Obr. 38. Deriváty přezek středomořského typu ze 7.—8. stol. 1—Želovce, hr. 564, 2—Mutěnice, sídliště, 3—Devínská Nová Ves, sběr, 4—Devínská Nová Ves, hr. 420, 5—Devínská Nová Ves, hr. 425, 6—Nové Zámky, hr. 92, 7—Mikulčice, sídliště, 8—Želovce, hr. 216; 1—5, 7—8 (skut. vel.), 6—(poněkud zmenšeno.)

uvedených garnitur i samotného pohárku z nástěnných maleb v Pjandžikentu (*Belenickij 1973*) datujeme stříbrné pohárky typu Zemianský Vrbovok na sklonek 7. a na počátek 8. stol. Toto datování je potvrzeno nálezem garnitury kvadratických kováníček s centrálně umístěnými vloženými skličky a nákončím opatřením dvojí skleněnou vložkou v Szegeđu-Átokháze (*Csallány 1946—1948*, 350—361), rovněž v doprovodu šavle s rombicky rozšířenou příčkou. Část kalichu s kornoutovitě rozevřeným ústím a baňatým tělem z uvedeného celku má obdobu v nálezu z Malé Pereščepiny a nálezu u vesnice Glodossy (*Smilenko 1965*) datovaném rovněž na konec 7. a k počátku 8. stol. Garnitury, o nichž pojednáváme, tedy budeme datovat do uvedeného období. Již Z. Čilinská (1967 B, 447 ad.) poukázala na to, že velký význam pro stanovení relativní chronologie mají lisované okrasy s výzdobou charakteristickou pro

okruh lité industrie. Uvádí lisované ozdoby z hrobů 44 a 318 v Želovcích (Čilinská 1973, 42 a 93), jejichž výzdoba představuje známý motiv gryfa v poskočku, a považuje je za doklad přechodu od lisované k lité industrii. Za náznak toho, že v určitém období mohly být obě industrie současné, lze pokládat i další tvary ozdob, společné oběma industriím. Například v hrobě 185 v Alatyánu (Kovrig 1963, tab. XV) byla nalezena garnitura z měděného plechu, zdobená pletencovým ornamentem. Její součástí je mimo jiné i vrtulovitá závlačka a srdcovitá nášivka, které se vyskytují často i v nálezových celcích s litými bronzami. Také forma opasku s mnohonásobnými řemínky naznačuje úzké vztahy nositelů obou industrií.

Je třeba přiznat, že vedle chronologicky citlivých a poměrně dobře datovatelných lisovaných garnitur máme i takové, které se zatím přesnějšímu časovému určení vymykají. Sem patří kování (obr. 13,1—3) z hr. 308 v Holiarech, nalezená spolu s velmi vyspělou keramikou (Točík 1968 A). Forma velkého nákončí zde poněkud připomíná některá litá nákončí z byzantského Středomoří 7. stol. (Zeiss 1934, tab. 17:2, 7 ad.). Také plechová nákončí z Mikulčic postrádají chronologicky citlivé detaily a můžeme je jen rámcově datovat do 2. pol. 7. a počátku 8. stol., a to i přesto, že podobná známe například z hrobu s ražbou Mauritia-Tiberia z let 582 — 602 (Csallány 1958, tab. VIII:15).

To platí i o plechovém nákončí s příčnými žebry. Pochází například z částečně vyloupeného jezdeckého hrobu 10 v Žitavské Tóni (Budinský 1956). Bylo v garnituře prolamovaných pásových kování, zdobených motivy vinné révy, spolu se známými kovánickými tvary lidských masek (obr. 36). Celek bývá obvykle datován do 2. pol. 8. stol., lze však připustit i časnější datování. Plechová nákončí s příčnými žebry známe ze sídlištní vrstvy v Mikulčicích; byla objevena i v hrobě 360 pohřebiště Nové Zámky (Čilinská 1966, tab. LVI), kde se patrně pro špatnou zchovalost interpretovaly jako průvlečky. Jedna z těchto průvleček (obr. 37, vpravo nahoře) má však v týlové části nýty. V tomto hrobě neozbrojeného jezdce byly třmeny s dovnitř prohnutou stupačkou, nádoba s vlnicí, souprava obdélníkových plechových kování s postranicemi a dvě prolamovaná bronzová nákončí neobvyklého tvaru. Jsou zakončena trojčlennými prvky, značně připomínajícími zakončení pásových ozdob z knížecího prostředí kourimského (Šolle 1966 tab. XXV a), a z oblasti adriatické (Vinski 1960, 47—65) — např. Mogorjelo, či ze Západu (Ypey 1968, Capelle 1978, 12 ad.). Zdá se, že trojčlenný prvek spojovaný často s inzulárním stylem můžeme považovat za charakteristický pro 8. stol., i když v našem prostředí se udržuje zřejmě i později. Plechová nákončí s příčnými žebry nejsou pouze záležitostí kostrových hrobů střední části karpatské kotliny, odkud známe řadu příkladů. V mohyle č. 2 pohřebiště ve Skalici byl nalezen žárový hrob, k němuž patřily střepy nádoby blučinského typu a plechová nákončí s příčnými žebry. V. Budinský-Krička (1959 A, tab. IX, 3) nepovažuje žárový hrob ve 2. mohyle za nejstarší, jako takový označil kostrový dětský hrob 2, který ležel

přesně uprostřed mohyly a obsahoval pár gombíků s tepaným palmetovým motivem. Exemplář plechového nákončí známe i z Klučova (*Kudrnáč 1970*, 127). Na pohřebišti ve Štúrově (*Točík 1968 B*, tab. XXXIX, 1—5) patřil hrob 183 se soupravou nákončí tohoto typu zřejmě k mladší, ne-li přímo k nejmladší fázi nekropole. Pásovou garnituru doprovázel na kruhu točený hrnec, který bychom přiřadili asi k našemu typu 2 b, neboť má již zřetelně profilovaný okraj hrdla. Plechová nákončí s příčnými žebry se tedy mohou vyskytovat již od konce 7. stol. a v nálezovém materiálu přetrvávat až do 2. pol. 8. stol.

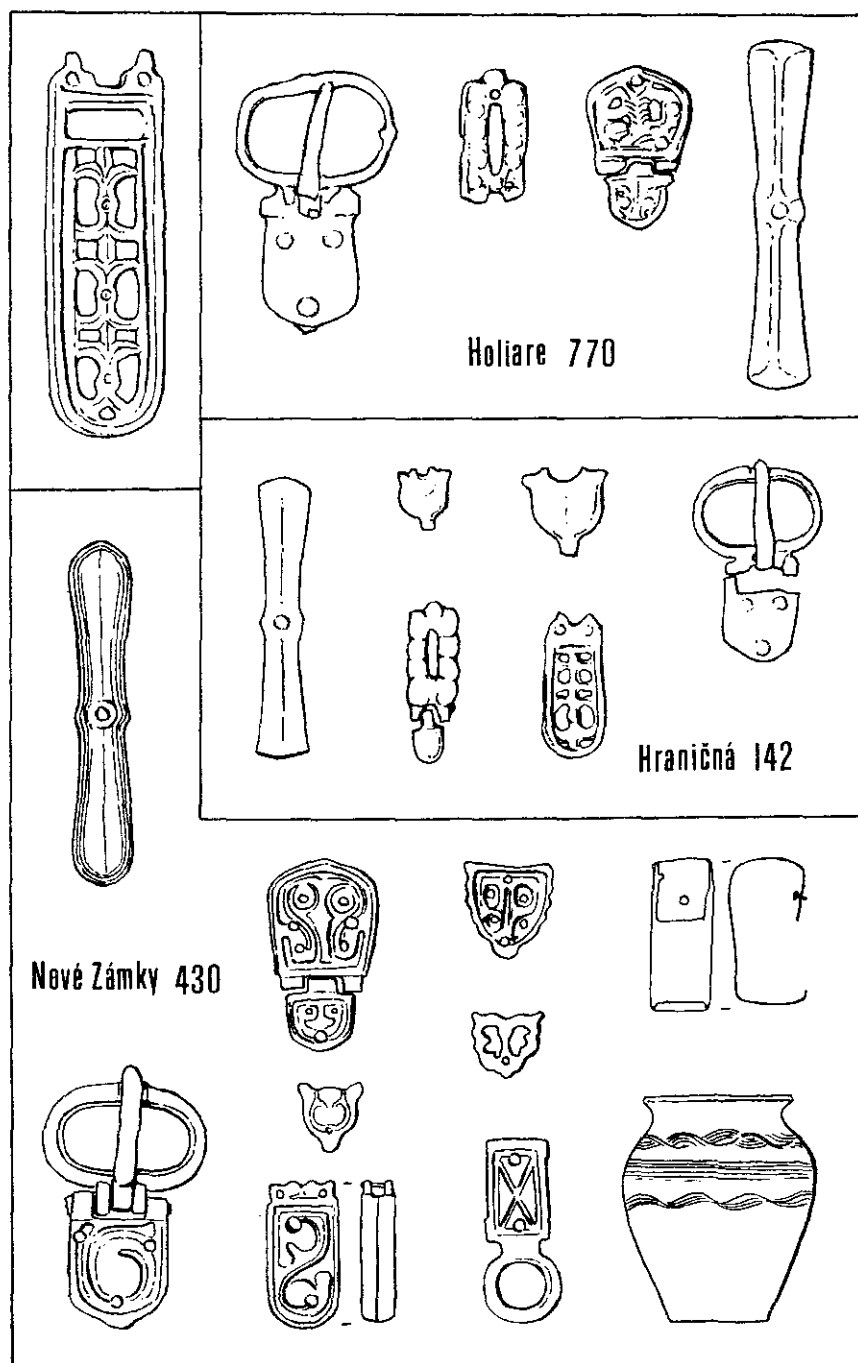
Lité bronzы se na rozdíl od poměrně vzácně se u nás vyskytujících lisovaných či plechových okras nacházejí mnohem častěji nejen v Podunajské nížině, ale i jinde na území ČSSR. V protikladu k ozdobám lisovaným, které zabírají v našich podmínkách časový úsek pravděpodobně ne větší než jedné generace, tedy asi třicetileté období na konci 7. a na počátku 8. století, je dosavadní datování litých bronzů mnohem širší. Domníváme se, že se lité bronzы používaly v průběhu 8. stol., zároveň však předpokládáme, že jejich výskyt se s lisovanými okrasami nevyklučuje, nýbrž překrývá. Dosud nezodpovězené otázky, související s datováním litých bronzových okras, nás vedou k tomu, abychom této industrii věnovali větší pozornost.

Litá bronzová nákončí patřila k nejoblíbenějším ozdobám, zároveň zpevňovala konce opasku, který zůstával kompaktní a netřepil se. Často bývá kování konce řemene nesprávně zaměňováno s nákončím pochvy dýky či meče, které mělo podobnou funkci, ale odlišné provedení. Nákončí jsou nejčastěji zdobena na jedné straně úponkou s kruhovými listy, na druhé straně motivem boje zvířat. Nálezový horizont těchto ozdob není příliš pestrý. Hrobové celky s nákončími tohoto typu známe u nás jen z některých pohřebišť, nejsou například v Želovcích. Mnohem častější výskyt nákončí s motivem boje zvířat zaznamenáváme na území Maďarska i Jugoslávie. Pro chronologii má největší význam nálezový celek z jezdeckého hrobu v Apatinu v jugoslávském kraji Bačka (*Seoba 1962*, 34). Kromě nákončí s námětem zvířat a úponkou s kruhovými listy jsou zde kvadratická kování pásu s motivem gryfa, přezka s afrontovanými esovitými rozvilinami a šavle s rombicky rozšířenou příčkou. Šavle spojuje tento nálezový celek se skupinou nálezů, datovaných podle pokladů z Pereščepty a Zemianského Vrbovku na konec 7. a k počátku 8. stol. Je nejasné, jak dlouho se v inventáři kostrových hrobů sledovaná nákončí udržují. Nepředpokládáme však, že jejich výskyt přesahuje polovinu 8. stol., neboť v nejmladších celcích s litými bronzы nákončí tohoto typu neznáme.

Nákončí s výraznou lištou a prolamovaným polem patří spolu se svými deriváty k častým prvkům inventáře kostrových hrobů v Podunajské nížině i v předvelkomoravských vrstvách slovanských hradíšť. Bohatý nálezový celek je k dispozici z hrobu 176 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*, tab. XXXVI),

kde nákončí (obr. 37) sledujeme jak v jeho větší, tak i menší variantě. Je doprovázeno závlačkou se střežovitě klenutými rameny, žlutou keramikou, důležitou pro datování do 8. stol., a také jednoduchým šedým hrncem s vyhrnutým okrajem. Další analogii nákončí s výraznou lištou a prolamovaným polem najdeme v Nových Zámcích v hrobě 43 (*Čilinská 1966, LXV*). Oba uvedené hrobové celky jsou si značně podobné. Garnituru doprovázel hradištní hrnec; jeho srovnání s keramikou z hrobu 176 zřetelně naznačuje mladší charakter celku. Vrátime se ještě k hrobu 176 z Nových Zámků a k problému jeho chronologického určení. Dvoudílná nákončí známe ze Sýrie (*Ross 1965, tab. XXXV*), ani zde však nejsou přesně datována. Vedle okruhu nálezů, reprezentovaných předměty z hrobu 176, můžeme uvést hrob 25 z Csúny (*Hampel 1905, III, tab. 122:2—8*), který obsahuje památky zdánlivě patřící zcela odlišné skupině. Kromě obligátních čtyř nákončí s výraznou lištou a prolamovaným polem skládala se pásová garnitura z hrobu 25 z Csúny z velkého dvoudílného nákončí a plechové průvlečky, oba nálezy obdobné protějškům z hrobu 176 z Nových Zámků. Zmíněná průvlečka je na lící straně zdobena rytinou na puncovaném pozadí. Jazykovitá kování s průvlečkovým závěskem na stěžejce, která představují další článek garnitury z hrobu 25 v Csúny, jsou rovněž zdobena rostlinným ornamentem, skládajícím se ze srpkovitých listků na puncovaném pozadí. Stejnou výzdobu nesou čelní strany srdcovitých trojčipých kování se třemi nýty, pocházející z téhož hrobu. Hrob 25 z Csúny je významným dokladem toho, že skupina památek, v níž se vyskytne nákončí s výraznou lištou a prolamovaným polem, se může do jisté míry překrývat s jinou skupinou bronzů, pro které jsou charakteristické ryté vegetabilní vzory na puncovaném pozadí.

Nákončí s kruhovými listy, několikanásobnými úponky a zachycováním ve formě afrontovaných hlaviček „paviho draka“ na pohřebištích v Podunajské nížině i v předvelkomoravských vrstvách slovanských hradišť charakterizují početnou skupinu památek, datovaných do průběhu 8. stol. V hrobě 613 v Holiarech (*Točík 1968 A, tab. LXXV, 14—17*) byla tato nákončí v lité bronzové garnituře, jejíž součástí jsou pavézovitá kování se čtyřmi kruhovými listy, rombické chrániče dírek a prolamované erbovité nášivky s rozvilinami. V tomto materiálu jsou však „paví draci“, silně stylizovaní na rozdíl od garnitury z hrobu 115 téhož pohřebiště, kde je vidíme ještě v téměř původní podobě s kováními tvaru úzké pavézy a obtáčeným hrncem s jednoduchým vyhrnutým okrajem. Neobvyklá pavézovitá kování okrouhlého tvaru doprovázela nákončí, zdobené úponkou s kruhovými listy a naturalistickým motivem „paviho draka“ v hrobě 23 pohřebiště Štúrovo (*Točík 1968 B, tab. XVIII, 2—5, 9*). Rombické chrániče dírek a nákončí zdobené několikanásobnou úponkou s kruhovými listy byly v hrobě 44 novozámeckého pohřebiště dokonce ještě s kvadratickými kováními zdobenými gryfem. Na některých pohřebištích, na-

Obr. 40. Nálezový horizont litých bronzových nákončí s prolamovanou liliovitou rozvilinou.

příklad v Devínské Nové Vsi nebo v Žitavské Tòni, však nákončí s několika-násobnou úponkou s kruhovými listy a zachycovačem ve tvaru pavího draka neznáme, což by mohlo naznačovat jejich starší charakter. Výskyt uváděných nákončí s srdcovitými nášivkami, zdobenými rostlinnými ornamenty na puncovaném pozadí, v hrobě 485 pohřebiště Želovce (*Čilinská 1973*, tab. LXXXI) potvrzuje datování tohoto typu ozdob do průběhu 8. stol., jak jsme uvedli na počátku.

Prolamované nákončí s liliovitou rozvilinou (obr. 40) má, podobně jako předešlé, v rámci 8. stol. zřejmě široké časové rozpětí. Soubor ozdob, z nichž se skládaly pásové garnitury s nákončími tohoto typu, je značně pestrý. První podskupinu představují hrobové celky, u nichž se nákončí s liliovitou rozvilinou vyskytuje spolu s členěnými kovánými tvaru jazykovitého rámečku nebo v doprovodu srdcovitých trojcípých kování se dvěma nýty na středové ose, zdobených někdy rostlinným ornamentem na puncovaném pozadí. Z Hraničné pri Hornáde uvádí *J. Pástor (1968, 180)* celek z hrobu 142. S prolamovaným nákončím, zdobeným liliovitou rozvilinou, byla zde nalezena členěná kování tvaru jazykovitého rámečku, trojcípá srdcovitá kování bez výzdoby a vrtulovitá závlačka se střechovitě klenutými rameny. Podobné celky najdeme i mimo naše území, například hrob 6 z Pilismarót-Basaharc (*Fettich 1965*, 14, obr. 5) nebo hrob 519 v Czikó (*Hampel 1905*, III, tab. 234), či hrob 6 v Malém Idoši ve Vojvodině (*Šafarik 1955*, 66—67). Za další podskupinu můžeme označit celky, v nichž je vedle nákončí s liliovitou rozvilinou zastoupeno úzké pavézovité kování s polokruhovitým závěskem na stěžejce, zdobené vegetabilní ornamentikou na puncovaném pozadí (*Točík 1963*, 113). Vrtulovitou závlačkou se střechovitě klenutými rameny bylo doprovázeno nákončí s liliovitou rozvilinou v hrobě 770 na pohřebišti v Holiarech (*Točík 1968 A*, tab. LXXXVI, 1, 4—6, 26), kromě toho se zde našla i členěná kování tvaru úzkého pavézovitého rámečku. Také na pohřebištích v rámci celé karpatské kotliny jsou podobné celky často zastoupeny. Hrob 147 z Kisköröse (*Horváth 1935*, tab. XXX, 17—29) přinesl kromě uvedených dvou ozdob srdcovitá trojcípá kování, zdobená rostlinným ornamentem na puncovaném pořadí, dále malá prolamovaná nákončí s liliovitými rozvilinami a konečně přezku s jazykovitým týlem, vyzdobeným kruhovým lístkem. Také v hrobě 28 v Zwölfaxingu (*Lippert 1969*, tab. 13) byla obdobná sestava pásové garnitury. Velké prolamované nákončí, zdobené liliovitou rozvilinou, má zde vysokou okrajovou lištu, kterou je opatřeno i malé prolamované nákončí s háčkovitě protaženými spodními lístky rozviliny, analogické ozdobě z hrobu 147 z Kisköröse. Spolu s jazykovitým kováním, zakončeným polokruhovitým závěskem na stěžejce a zdobeným rostlinným ornamentem na puncovaném pozadí, jsou zde ještě srdcovitá trojcípá kování se dvěma nýty na středové ose, zdobená stejnými motivy, a exemplář nezdobené, ručně lepené keramiky. Podobně jako u celků předchozí pod-

skupiny, nechybí ani v tomto hrobě z Zwölfaxingu vrtulovitá závlačka se střechovitě klenutými rameny. Podobnou závlačku vidíme i v hrobě 25 v Bo-gojevu II (*Seoba, 1962, 40, obr. 15. tab XXV*) spolu s nákončím a s prolamovaným vrchlíkem. Existuje řada derivátů prolamovaného nákončí s liliovitou rozvilinou, jako je třeba nález z hrobu 430 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966, tab. LXIV*), kde v prolamované výzdobě nákončí lze rozeznat nezřetelnou liliovitou rozvilinu. Tento celek je i jinak zvláštní, neboť místo vrtulovité závlačky se střechovitě klenutými rameny, která téměř pravidelně doprovází nákončí s liliovitou rozvilinou, je v tomto případě závlačka s rameny plochými a také ostatní nálezy patří již do zcela odlišné skupiny památek. Přibližné zařazení nálezu umožňuje celek z hrobu 434 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966, tab. LXV, 1*). Součástí pásové garnitury zde byla dvoustranná nákončí s prolamovaným polem a vrtulovitá závlačka s perlovcovým okrajem, která spojuje tento hrobový celek se širokým nálezovým horizontem, o kterém se pojednává v souvislosti s tímto typem závlaček.

Při pokusech o rozdělení přezek do jednotlivých typů nelze opomíjet skutečnost, že i v této kategorii nálezů se odráží už vícekrát zdůrazněná mnohotvárnost nálezového fondu, daná intenzivní kulturní výměnou a rozvinutým obchodem s končinami někdy i značně vzdálenými. Jistě bychom při našem dělení nejraději použili původního funkčního uplatnění přezek, sloužících jako sponky opasků, různých řemenů, nebo i přímo oděvů. Musíme však vyjít z rozdílů tvarových, každé jiné členění by bylo subjektivní. Většina známých přezek pochází z kostrových hrobů, jen zřídka se vyskytnou na sídlištích. Všechny u nás nalezené přezky z období 6.—8. stol. můžeme rozdělit do čtyř hlavních skupin podle jejich původu a stáří. V první skupině jsou přezky ovlivněné středomořským vkusem. Druhou skupinu tvoří železné přezky s prohnutými rameny, třetí jsou přezky s obdélníkovitým rámečkem a pevně připojenou týlní destičkou a čtvrtá je různorodá skupina přezek, datovaných rámcově do 8. stol.

Přezky středomořských tvarů, někdy označované také jako „byzantské“, jsou velmi silně ovlivněny módou, vládoucí v 7. stol. po celém pobřeží Středomořského moře. Existuje k nim obsáhlá literatura (*Csallány 1954, 1956*). V uvedeném období se nosily i v dalekém Íránu, jak o tom svědčí mimo jiné i nálezy z oblasti Arulesh, uložené v RGZM v Mohuči. Typickým představitelem těchto přezek je nález z hrobu 564 v Želovcích (*Čilinská 1973, 135*), přezka ze sídliště s keramikou pražského typu v Mutěnicích, přezky z hrobu 425, 420, 430 z Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*) a přezka z hrobu 92 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966, tab. XXVII, 11*). K nejstarším a nejcharakterističtějším patří nálezy ze Želovců a z Mutěnic. Obě přezky svým celkovým charakterem náleží bezpochyby do sféry vlivu středomořského kulturního okruhu, jak jej pro Podunají rozpracoval v citovaných pracích D. Csallány. Přesné období k mu-

těnické přezce neznáme, nenacházíme je ani ve východním středomořském okruhu, kde lze vysledovat jen určité obdobné detaily. Mám na mysli například zvláštní typ napůl hadích a napůl koňských hlaviček na ramenech mutěnické přezky. Na esovitě sponě z hrobu 142 v Castel Trosino je tento detail datován do 7. stol. (*Mengarelli 1902*, 310, obr. 215). Přezka ze Želovců má poměrně blízkou dobu v nálezů z hr. 207 ze Szentes-Kaján, který *D. Csallány (1956, tab. VI. 1)* správně datuje do průběhu 7. stol. Do pol. 7. stol. datuje obdobný nález v Tirnavě *K. Horedt (1979)*. Přezky středomořského typu, které jsme uvedli z dalších našich lokalit představují poněkud mladší deriváty a mohou se vyskytovat i v 8. stol., jak naznačují podobné kousky z hrobů, datovaných mincemi na severočernomořském pohřebišti v Suuk-Su (*Ambroz 1971*, 2, 119, obr. 7). Do této skupiny řadíme i dvě přezky mladšího charakteru, pocházející z mikulčického hradiska (obr. 38).

V protikladu k přezkám středomořského charakteru jsou železné přezky s lyrovitě prohnutými rameny původu domácího. Známe je z četných kostrvých hrobů, např. 258 nebo 165 v Želovcích (*Čilinská 1973*, 7, XLIII, 4; XXVIII, 12), z hrobu 558 v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*, tab. 73, 19) a také ze sídlištních nálezů, jako je Poštorná (*Poulik 1957*, 197, obr. 54, 3) a další. K jejich datování nelze říci mnoho, pravděpodobně se vyskytovaly běžně v 7. a 8. stol. Při stanovení absolutní chronologie nálezových celků se nemůžeme o tyto předměty opírat.

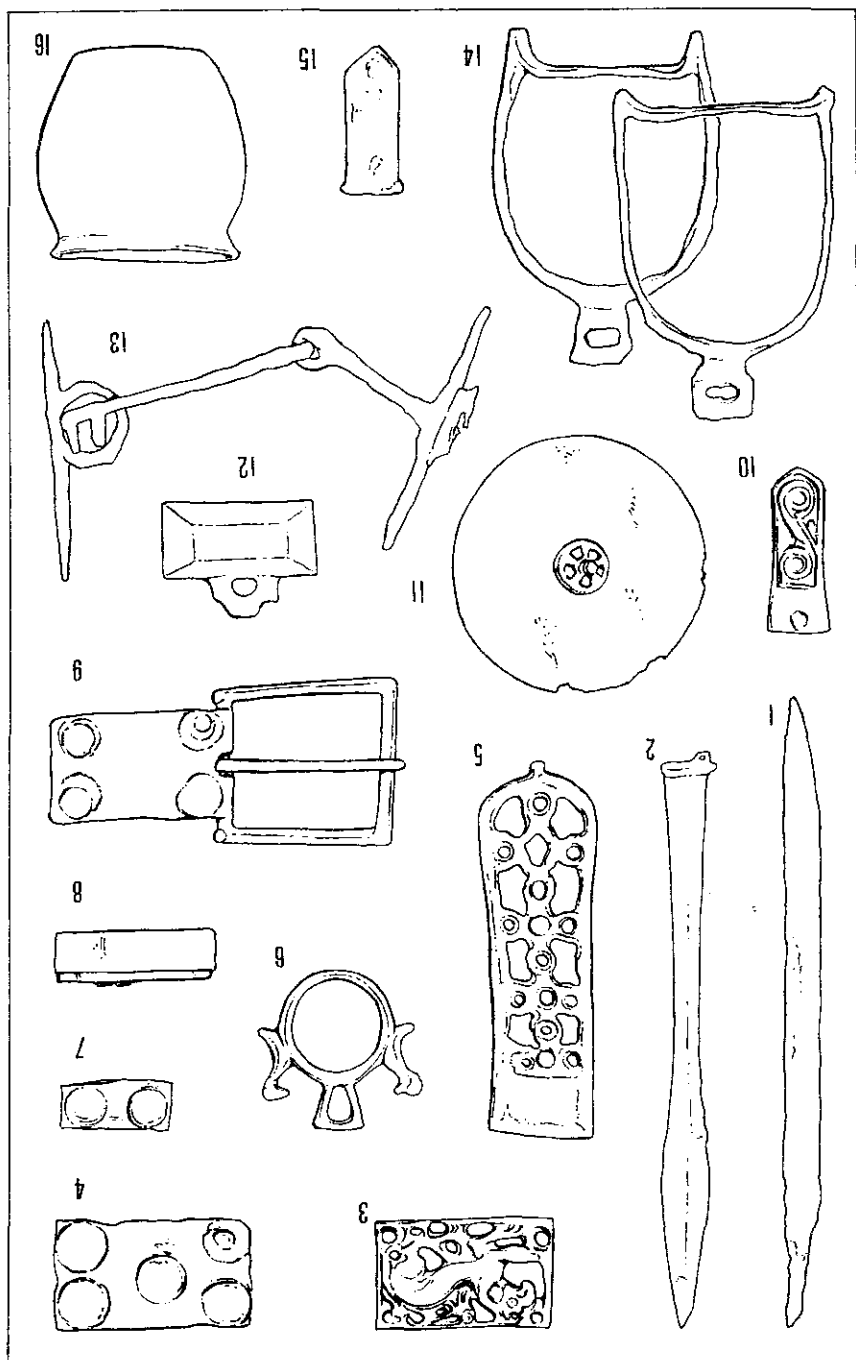
Typickými přezkami z konce 7. a počátku 8. stol. jsou exempláře bez týlové destičky. Místo ní bývají opatřeny dvěma příchytkami tvaru plechových pásků, jimiž se připevňoval rámeček ke konci řemene. Do stejného období patří i podobné přezky s jednoduchou plechovou týlovou destičkou. Oba tvary se udržují i v 1. pol. 8. stol. (*Ambroz 1971*, obr. 13).

Pouze do 8. stol. můžeme na základě analýzy nálezových celků datovat přezky s obdélníkovitými rámečky, přezky s prolamovanými týlními destičkami a zejména charakteristické přezky s jazykovitou týlní destičkou, zdobenou kruhovým listem. Známe je např. z hrobu 430 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*, tab. LXIV, 1—38), v němž byl takový exemplář spolu s vrtulovitou závlačkou v horizontu prolamovaných nákonců (obr. 40). I jinde (*Horváth 1935*, tab. XXI, 2) se potvrzuje výskyt přezek tohoto typu v 8. stol. Přezky s jazykovitou týlní destičkou jsou zřejmě původní někde ve Středomoří, čemuž nasvědčuje jejich používání na pobřeží Středozemního i Černého moře, včetně okrajových oblastí jako je Chersones nebo Hispánie (*Jakobson 1959*, obr. 139; *Zeiss 1934*, tab. 20, 10); vyskytují se ovšem i v sásánovském okruhu (*Erdmann 1937*, Abb. 18).

Železné podkovovité přezky pocházejí mimo jiné i ze sídliště v Mikulčicích a mají četné analogie. V ruské literatuře jsou označovány někdy jako spony (*Malm 1967*). Jejich geneze je nejasná, známe je však na památnících

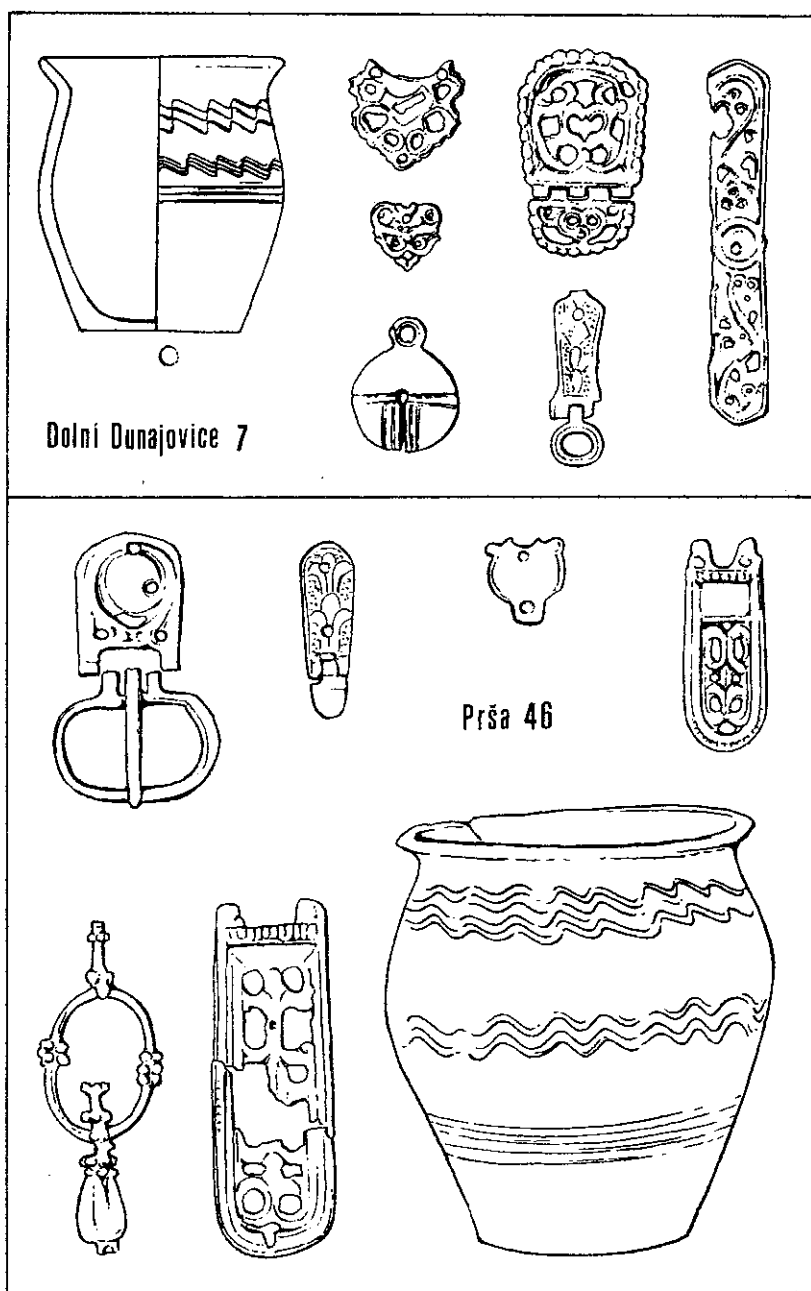
zarubyněckých a příklady jejich výskytu lze uvést z celé řady nalezišť 1. pol. 1. tisíciletí n. l. Není vyloučené, že z východní Evropy, kde se podkovovité přezky nacházejí v hrobech až do 11. stol., pronikly na jedné straně do Podunají, na druhé straně i na sever, do oblasti Vikingů, kde doznaly značného rozšíření na konci 1. tisíciletí n. l. V karpatské kotlině jsou zastoupeny v některých celcích skupiny s lisovanými okrasami (*Hampel 1905*, III, tab., 219), s litými bronzami (*Kada 1905*, 365) i v ženských hrobech 8. stol. (*Lippert 1969*, tab. 16, 17). V uvedeném období je známe na Západě, například v Kallnachu, ale zejména na rozsáhlém území severně od ČSSR. Podle *J. Eisnera (1952, 223)* jde o doklad kulturních styků polské i „avarské“ oblasti s východním Polabím a okruhem východoslovanským. Jako prostředek k datování nejsou podkovovité přezky vhodné.

Pavézovitá kování (obr. 36, uprostřed) ve svých početných variantách udržují vždy charakteristický tvar husitského štítu. Někteří autoři používají termínu kování erbovitá. Patří k nejvíce se vyskytujícím složkám ozdobných opasků v kostrových hrobech podunajských, jsou častá i na hradištích. Skládají se zpravidla ze dvou částí. Na pavézovité výzdobné pole, často zdobené vegetabilními vzory na puncovaném pozadí, opatřené dvěma vertikálně umístěnými nýty, navazuje v dolní části kování buď závěsek, připevněný pomocí stěžečky, nebo rámeček průvlečky. Některá kování této skupiny jsou zakončena v dolní části trojčlenným výstupkem, v němž můžeme vidět napodobení skutečných závěsků. Je pravděpodobné, že tato „pseudodvoudílná“ kování představují po stránce typologické vyvinutější stupeň vývojové řady pavézovitých ozdob. Zvláštní variantou pavézovitých kování jsou prolamované ozdoby s figurální výzdobou. Při pokusu naznačit genezi pavézovitých kování opasku nás hned na počátku zaujmou jejich zřetelné předobrazy v okruhu garnitur lisovaných. V této souvislosti můžeme připomenout předměty, zachráněné z jezdeckého hrobu v Novém Kněževaci (*Seoba 1962*, 23—24). Mezi nimi jsou pozoruhodné zejména rozety, ražené ze zlatého plechu, zlatá plechová nákončí od závěsných řemínků, pozlacená litá přezka, jazykovité nákončí ze zlatého plechu se stylizovaným rostlinným ornamentem a s řeckým monogramem v podobě kříže a konečně zlatá plechová ozdoba, na jejíž horní pavézovitou část je pevně připojen menší „pseudozávěsek“. Existenci tohoto tvaru nelze jednoznačně vysvětlit v tak raném období — hrob je datován do doby po pol. 7. stol. — jen jako napodobení skutečného závěsku. Nutno přiznat, že zde stojíme před dosud neřešeným problémem, neboť lze uvést řadu dalších příkladů výskytu „pseudodvoudílných“ kování v garniturách plechových ozdob. Sem patří hrob z Pusztu-Tóti, kde byla pavézovitá kování s pseudozávěskem nalezena spolu s hruškovitými spínadly. Podrobně se problematikou pojednáváných kování zabýval *A. K. Ambroz (1971, 122, obr. 13)*, který je datoval v Podunají do doby po roce 650. Řešení otázky jejich původu do určité míry

naznačují nálezy íránských ozdob v Minusinské kotlině na Altaji (*Fettich 1937*, tab. XXVI, 1—3). Velmi se svým tvarem blíží našim nálezům z Blatnice a ukazují, že v podstatě jde o stylizované vyjádření květinového svazku, kytice. Pavézovitá kování s průvlečkou nebo se závěsem mají mnoho různých variant, jejichž výskyt můžeme sledovat i na území mimo karpatskou kotlinu. Technicky velmi dokonalé exempláře lité ve zlatě jsou v souboru albánského pokladu, nalezeného ve Vrapu (*Strzygowski 1917*, tab. V, 18—20). Zůstaneme-li u pavézovitých kování s průvlečkou ve zlatém provedení, můžeme k ozdobám z Vrapu připojit obdobné části zlaté garnitury z mohyly, rozkopané r. 1869 poblíž Stolbice v Belgorodské oblasti SSSR. Byly nalezeny spolu s helmou, zbytky drátěné košile, mečem a zlatými mincemi, raženými v Konstantinopoli císaři Lvem III. v l. 717—741 a Theodosiem III. r. 716—717 (*Kropotkin 1962*, tab. 18). Kování s průvlečkou ze Stolbice lze považovat za zvlášť důležité nejen z toho důvodu, že je datováno byzantskými mincemi do 1. pol. 8. stol., ale zejména proto, že k řadě dalších ozdob tohoto celku známe analogie z karpatské kotliny. Pro nás je v této souvislosti významný nález z hrobu A v Žitavské Tóni (*Budinský—Krička 1956*, tab. IX, 1), který je přesnou obdobou kování ze Stolbice a naznačuje, že i u nás lze počítat s výskytem těchto ozdob kolem poloviny 8. stol. Toto datování podporují další varianty pavézovitých kování s průvlečkou v dolní části, zejména jejich častý tvar s plastickou výzdobou, napodobující rybí šupiny nebo ptačí peří (*Seoba 1962*, 98, obr. 3, 4, 5, tab. XX, 1, XX, 4). V hrobě 5 ve Štúrově bylo pavézovité kování s průvlečkou součástí prolamované pásové garnitury, která obsahovala vrtulovitou závlačku s plastickým vyobrazením čtvernohého zvířete, velké nákončí s révou úponkou, pavézovitá kování se závěskem na stěžejce, zdobená stylizovaným „stromem života“, dále menší jazykovitá kování s rostlinným motivem a konečně drobné prolamované nášivky erbovitého tvaru. Spolu s uvedenými ozdobami se v hrobě našel železný hrot kopí, třmen, zbytky vědérka a nádoba, zdobená řídkými pásy rovnoběžných rýh (*Točík 1968 B*, tab. XV, 5). Z hrobu 34 v Bernolákově (*Kraskovská 1962*, 469) můžeme spolu s pavézovitými kováními s průvlečkou uvést čtvercová kování (obr. 39) s kruhovými listy s průvlečkou v dolní části, okrouhlá kování s plastickou výzdobou, jaké známe z hrobu 10 v Žitavské Tóni (*Budinský—Krička 1956*, tab. XVII), drobné nášivky se čtyřmi kruhovými listy, úzké kopí, ocílku a nádobu. Pavézovitá kování s průvlečkou nebo se závěskem datujeme tedy do období od konce 7. stol. pravděpodobně až do druhé poloviny 8. stol.

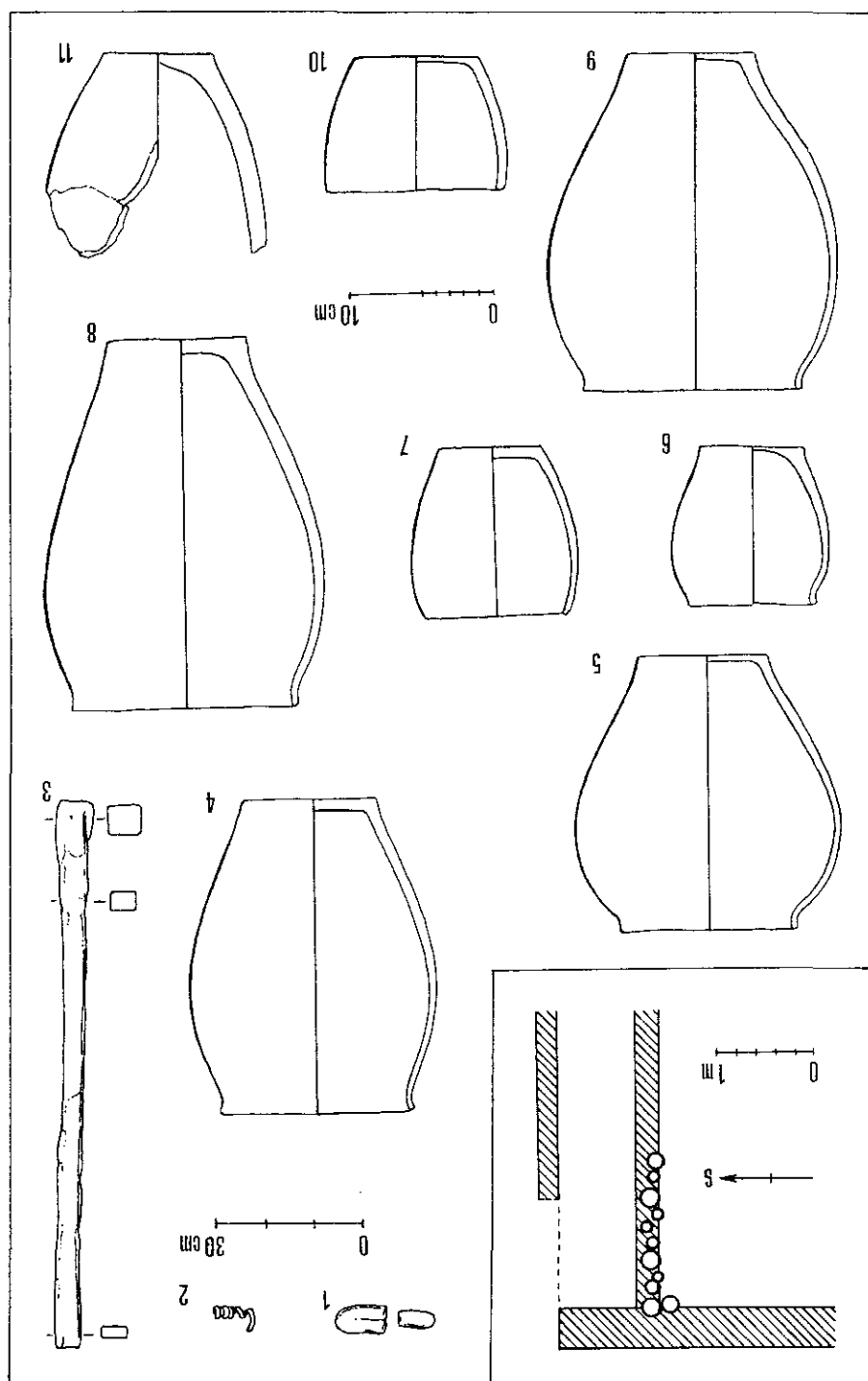
Úzká pavézovitá kování se stěžejkou (obr. 42) se vyskytují v několika variantách: hladká, zdobená rytými vzory na puncovaném pozadí, prolamovaná či jen ve formě rámečku. Na pohřebištích v ČSSR nejsou tak častá jako v oblastech jižnějších. V Devínské Nové Vsi, Bernolákově, dokonce ani ve Štúrově nemáme tyto ozdoby opasků vůbec zastoupeny. V našem prostředí se

Obr. 42. Charakteristický inventář z hrobů s jazykovitými kovánými, opatřenými závěskem na stěžece a zdobenými rytou výzdobou na puncovaném pozadí.

nejvíce objevují v Prši, známe je z Nových Zámků, Želovců, Holiar a z některých slovanských hradišť. Prolamovaná varianta sledovaných ozdob je v náleзовých celcích doprovázena zpravidla nákončími, která jsou opatřena v týlu motivem „paviho draka“ a ozdobena úponkou s kruhovými listy. Často se vyskytují spolu se závlačkou se střežovitě klenutými rameny. Pokud se týká doprovodné keramiky, nutno uvést z hrobů 439 nebo 176 v Nových Zámkách (Čiřinská 1966) žluté džbány s výlevkou (obr. 37). Úzká pavézovitá kování zdobená vegetabilními vzory na puncovaném pozadí známe u nás jako součást pásové garnitury pouze z hrobu 46 v Prši (Točík 1963, tab. VII, 23-35). Jsou zde, nikterak výjimečně, spolu se srdcovitými hladkými kováníčky, opatřenými dvěma nýty na svislé ose. Stejný obraz náleзовých celků jako na našich pohřebištích vidíme i při studiu ostatních slovansko-avarských pohřebišť. Podobné celky s úzkým pavézovitým kováním, zdobeným stěžejkou v dolní části, byly v hrobě 239 naleziště Pilismarót-Basaharc (Fettich 1965, 83), v hrobech 81 Kecel-Határdülö (Sós 1958, tab. XII, 14, 1; XIII, 2—5; XIV), v hrobě 158 a 165 naleziště Kiskörös (Horváth 1935, tab. XXXII, XXXIII), v hrobě 28 v Zwölfaxingu (Lippert 1969, tab. 13) a v řadě dalších. Doprovodné nálezy ukazují, že prolamované varianty sledovaného typu ozdob se vyskytují od konce 7. po celé 8. stol., puncované pak ve druhé polovině uvedeného období.

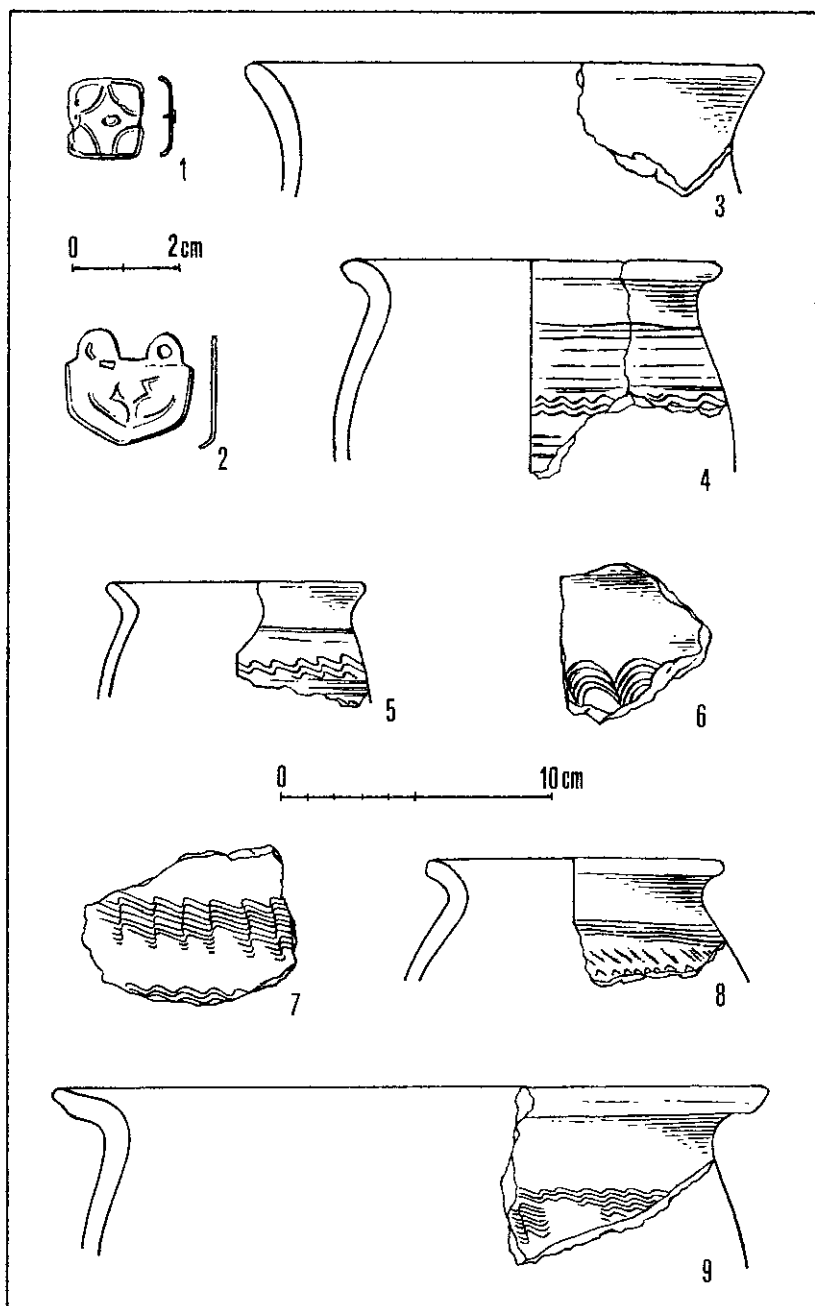
Na rozdíl od srdcovitých kování prolamovaných, která jsou četnými příklady doložena z hrobů s bronzы, zdobenými gryfem a svým vzhledem i způsobem výzdoby velmi připomínajícími památky středomořské, vyskytují se srdcovitá kování se třemi nýty a rytou výzdobou ve zcela jiném prostředí. Pro určení tohoto prostředí jsou v první řadě důležité nálezy z velkého hrobu se čtyřmi kostrami, zachráněného v Csorna. V jámě, hluboké asi 150 cm, byly objeveny na ploše 16 m² čtyři kostry, označené J. Hamplem (1905, III, tab. 137, 138; II, 163—167) jako jednotlivé hroby. Vpravo od lebky každé z uvedených koster stál hrubý nezdobený hrnec, u třetí kostry měl okraj zdobený důlky. S výjimkou dítěte byli všichni nebožtíci vybaveni litými bronzovými ozdobami stejného typu. Ve všech hrobech jsou zastoupena úzká pavézovitá kování s polokruhovitým závěskem na stěžejce, zdobená rytou esovitou rozvilinou na puncovaném pozadí. K nim v mužském hrobě přistupují srdcovitá kování se třemi nýty. Nejsou puncována, pouze ryta abstraktním ornamentem. Spolu s nimi ležela v hrobě dvoudílná nákončí s motivem paviho draka v týlu, vyzdobená čtyřmi čtvercovitými políčky. V každém z nich je ryta na puncovaném pozadí esovitá rozvilina, zcela totožná s tou, která zdobí pavézovité kování se závěskem. Třetí hrob, ženský, obsahoval spirálové prsteny, vrtulovitou závlačku se střežovitě klenutými rameny, zdobenou rytým motivem na puncovaném pozadí, a rovněž zdobnělá srdcovitá kování se třemi ný-

ty a s rytým rostlinným motivem. Na základě výskytu abstraktního rytého ornamentu na puncovaném pozadí lze uvažovat o zařazení celku z Csorna do závěrečného období výskytu litých bronzů, tedy do 2. pol. 8. stol.

Prolamovaná srdcovitá kování se třemi nýty se vyskytují po celé 8. stol., jak o tom svědčí nálezy z Dolních Dunajovic (*Klanica 1972*, tab. 7, 2). Mezi předměty z hrobu 7 vyniká zejména nákončí s figurálními výjevy a chronologicky výrazné jazykovité kováníčko se stěžejkou v dolní části, zdobené vegetabilním ornamentem na puncovaném pozadí. Na pohřebištích v oblasti jižního Slovenska se nezdobená srdcovitá kování se dvěma vertikálně umístěnými nýty nacházejí poměrně často, jejich doprovodnými nálezy v hrobě 46 v Prši (*Točík 1963*, tab. VII) byla úzká pavézovitá kování s vegetabilní výzdobou na puncovaném pozadí. Také jinde v karpatské kotlině se vyskytují v doprovodu závlaček se střechovitě klenutými rameny (*Kada 1906*, 219), soustruhovaných jehelníků, žlutých džbánů s uchem na výduti a podobných nálezů, svědčících o výskytu v celém průběhu 8. stol.

Kvadratická kování s průvlečkou v dolní části považují někteří autoři za faléry; není vyloučeno, že i malá kvadratická kováníčka se používala hlavně pro ozdobu koňských postrojů. Drobné kvadratické kováníčko bylo nalezeno v Mikulčicích v tmavé jílovitohlinité vrstvě pod pískovou úpravou obj. 571, 85 cm hluboko pod povrchem. Leželo na jednom místě společně s krátkým bronzovým nákončím. Další kování, stejného druhu jako předešlé, bylo nalezeno pod podlahovými úpravami obj. 653, druhého z nejrozsáhlejších obytných objektů na mikulčickém opevněném sídlišti, v hloubce 110 cm pod povrchem. K tomuto horizontu se řadí několik keramických zlomků, pocházejících se stejné vrstvy (obr. 44). Okraje mají jednoduché profilace, keramika je šedá, dobře vypálená. Skutečnost, že drobná kvadratická kování byla v obou případech v Mikulčicích nalezena těsně na podloží pod všemi úpravami mnohvrstevných sídlištních objektů, může podporovat teoretické předpoklady jejich datování již na počátek 8. stol. Výskyt těchto ozdob v kostrových hrobech v karpatské kotlině tuto možnost nevylučuje. Dětský hrob 447 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*, tab. LXVII) poskytl jeden kousek litého bronzového kování, které se svým tvarem i velikostí zcela shoduje s mikulčickými. Ve stejném hrobě ležel ještě železný nůž, železné šídlo, hranatá přezka a nádoba, zdobená hřebenovými vpichy. Ve vyloupeném hrobě 77 na pohřebišti v Holiarech (*Točík, 1968 A*, 111—112, tab. LXXXVI) zůstalo u jezdce s koněm sedm kvadratických kování se členěnou výzdobou a jedním prostředním nýtem. Spolu s nimi bylo zde ještě větší kvadratické kování s průvlečkou, které můžeme srovnat s mikulčickým nálezem, dále srdcovité kováníčko a láhev ze žluté hlíny. Nejúplnější obraz ozdob, které se používaly současně s kvadratickými kováníčky, představuje materiál z vyloupeného jezdeckého hrobu 34 v Bernolákové

Obr. 44. Mikulčice, nálezy z objektu 653 (1—i. č. 594—392/67, 2—i. č. 594—783/65, 3—i. č. 594—1622/67, 4—i. č. 594—1609/687, 5—i. č. 594—1610/67, 6—i. č. 594—1621/67, 7—i. č. 594—1612/67, 8—i. č. 594—1611/67, 9—i. č. 594—1615/67).

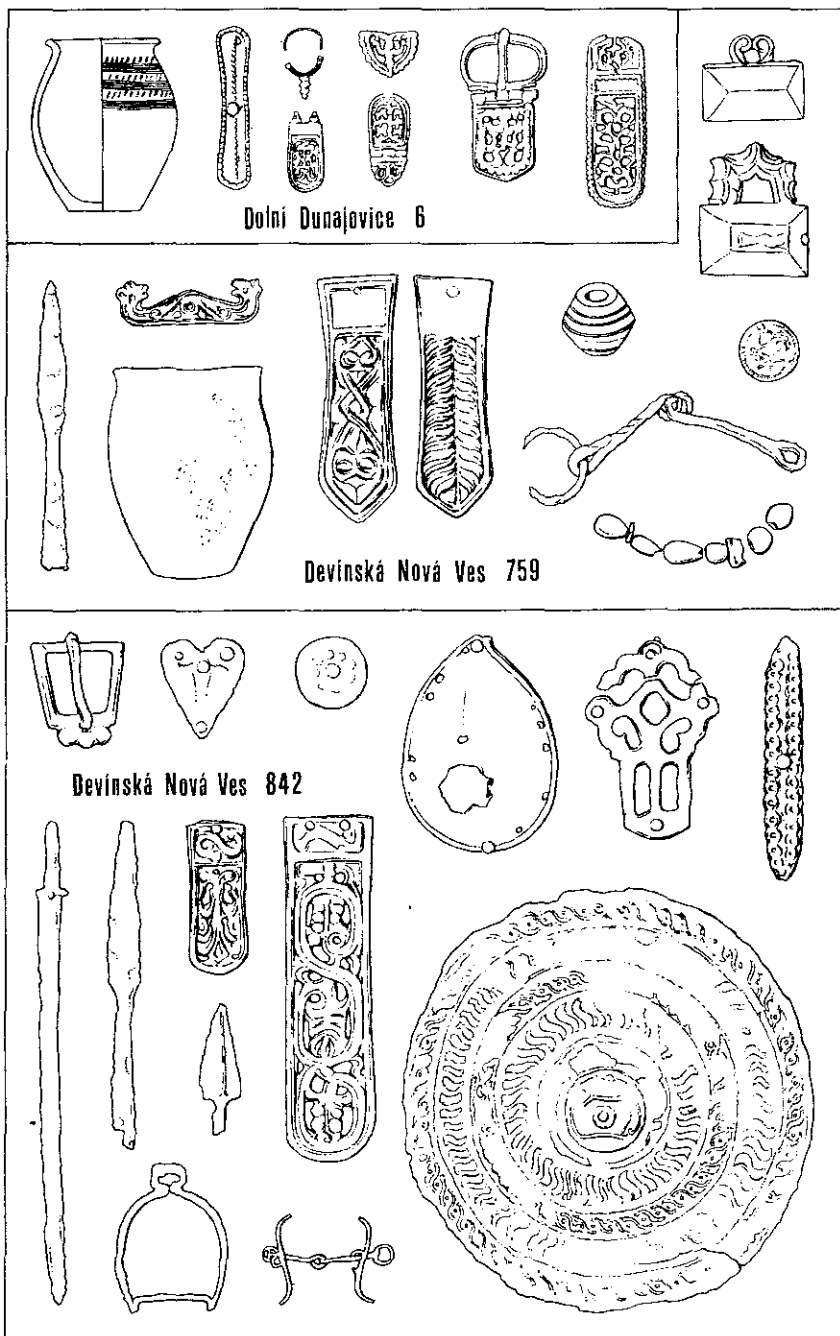
(*Kraskovská 1962, 432*). Jižní část hrobové jámy zabírala prohlubeň, která byla vyplněna částečně spálenými lidskými kostmi a roztroušenými spálenými zvířecími kůstkami. To přivedlo autorku výzkumu k myšlence že jde o žárový hrob, přičemž tělo mrtvého měli spálit narušitelé, kteří hrob vyloupili. Domníváme se však, že je možný i další výklad. Žárový ritus, pravděpodobně původní způsob pohřbívání některých altajských kočovníků v 5.—7. stol. n. l., se zde může projevovat jako survival, a tedy jako náznak starobylosti hrobového celku. Mezi nálezy z hrobu 34 (obr. 39) zaujmou naši pozornost kromě sady různě velkých kvadratických kování s členěnou výzdobou zejména okrouhlé terčíky se stylizovaným keřem na puncovaném pozadí. Stejně ozdoby známe z hrobu 31 v Žitavské Tůni (*Budinský—Krička 1956, tab. XXX, 14—17, 123*), kde se našla podobně jako v hrobě 34 v Bernolákově i pavézovitá kování s průvlečkou v dolní části, zdobená šupinovým ornamentem. Hrob 34 v Bernolákově přinesl ještě kopí s úzkým břitem a širokou tulejkou, železnou ocilkou a zvláštní železný nástroj se třemi hroty, dvě pozlacená bronzová kování obdélníkovitého tvaru, prolamovaná trojúhelníkovitými průzory, srdcovitá kování řemenové dírkou, přezkou a dvě nákončí, zdobená úponkou s kruhovitými listy. Okrajová lišta obou nákončí je zdobena klikatkou podobně jako některé ozdoby nalezené ve Vrapu. Počátek výskytu malých kvadratických kováníček s členěnou výzdobou můžeme na území karpatské kotliny osvětlit s podporou nálezů z hrobu B v Czikó, který je datován na konec 7. stol. (*Kovrig 1955, 186, tab. II, 3*). Takové datování nevylučuje ani hrob 2 z Debrecínu (*Fetich 1929, tab. XVI, 12—16*), v němž se větší kvadratická kování s průvlečkou v dolní části a menší členěná kování téhož typu vyskytla společně s krátkým plechovým nákončím. Relativně nejmladší je zřejmě soubor z hrobu 100 v Hraničné pri Hornáde (*Pástor 1968, 179, obr. 3, 10—20*), kde velká kvadratická kování s průvlečkou v dolní části nesou rytý ornament na puncovaném pozadí, který již náleží 2. pol. 8. stol. Stejným způsobem jsou v tomto hrobě zdobena i pavézovitá kování s průvlečkou v dolní části.

Lité vrtulovité závlačky (obr. 45) jsou časným nálezem v kostrových hrobech Podunajské nížiny; stejně se objevují na slovanských hradištích, a to nejen na Moravě, ale i v Čechách. Patřily k opaskům pobitým skupinkami úzkých pavézovitých kování se stěžejkou v dolní části a také prolamovanými či plochými srdcovitými kováníčky. Známe několik typů závlaček, které jsou si vzájemně velmi blízké. Výrazná je závlačka se střechovitě klenutými rameny, buď hladká, nebo zdobená vegetabilními vzory na puncovaném pozadí. U nás je známa z Prší (*Točík 1963, tab. XVII, 19*), kde v hr. 72/48 vidíme závlačku spolu s nákončím, zdobeným obrazem gryfa v poskoku. V hrobě 615 v Holiarech (*Točík 1968 A, tab. LXXVI*) je doprovázena prolamovanými pavézovitými kováníčky se stěžejkou v dolní části a velkým nákončím, zdobeným úponkou s kruhovými listy. Úzké spojení s nálezovým okruhem pavézovitých

kováníček potvrzuje celek z hrobu 176 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*, tab. XXXVI), toto spojení se týká zřejmě i absolutní chronologie závlaček.

Závlačky s členěnými rameny v karpatské kotlině patří k vzácnějším nálezům. Na pohřebišti v Zwölfaxingu (*Lippert 1969*, tab. 82) se vyskytly v bohatém mužském hrobě 57, doprovázeny soupravou prolamovaných pásových kování, zdobených gryfem v poskoku. K pásu patřilo velké nákončí s bohatě rozvinutou úponkou s kruhovitými listy, opatřené v dolní části kapkovitým výstupkem, dále přezka s hranatým rámečkem a prolamovanou týlní destičkou erbovitého tvaru, ozdobenou rostlinným motivem v srdcovitém poli. Součástí garnitury byla ještě rombická okutí řemenových dírek a malá nákončí s obrazem zajíce. U nohou kostry ležela jednoduchá nádobka bez výzdoby, vedle ní kosti z kozy, kohouta a prasete. V mužském hrobě 67 na stejném pohřebišti byla závlačka s členěnými rameny opět v doprovodu obdélníkovitých kování s gryfem, která naznačují datování do 8. stol.

Častější jsou ploché závlačky s okrajovým žebrem (obr. 45 nahoře). Nezřídka se s nimi setkáváme v doprovodu prolamovaných nákončí, zdobených motivem „paviho draka“ v týlu (*Klanica 1972*, tab. 6, 6, 14), ale především těch nákončí, v jejichž výzdobném poli dominuje mnohonásobná úponka s kruhovými listy (*Točík 1963*, tab. X, 9, 38). Příklady můžeme uvést ze slovansko-avarských hrobů na území Maďarska a Rakouska. V hrobě I pohřebišťe Jánoshida (*Erdélyi 1958*, tab. I) byla nalezena vedle nákončí s úponkou, charakteristického pro celou skupinu, ještě srdcovitá kováníčka s nýty v úhlech, zdobená nikoliv obvyklým rytým ornamentem na puncovaném pozadí, nýbrž litým motivem úponky s kruhovými listy. Za zmínku stojí, že podobně jako velké dvoudílné nákončí, tak i malá nákončí od závěsných řemínků mají v týlu již značně stylizovaný motiv k sobě obrácených hlav paviho draka. Se stejným motivem v naturalističtějším provedení se shledáváme na postříbřeném nákončí s kruhovými listy úponky, nalezeném spolu s jednoduchou vrtulovitou závlačkou v hrobě 551 na pohřebišti v Czikó (*Hampel 1905*, III, tab. 239). Jako v mnoha garniturách s vrtulovitými závlačkami i tady vidíme ozdobná kování řemenových dírek. Pro datování celku je však významnější dolní část bronzové náušnice s navlečeným hladkým plechovým bubínkem, která je zřejmě východostředomořského původu a vyskytuje se již na konci 7. stol. Formy náušnic tohoto typu se zdobeným bubínkem jsou ovšem mladší a mohou být datovány až do 10. stol. Další případy výskytu plochých vrtulovitých závlaček v hrobech nijak nevybočují z naznačeného okruhu (*Fettich 1963*, 65, *Hampel 1905*, III, tab. 254; *Sós 1958*, tab. XII, 8—14; *Fettich 1937*, tab. CI; *Ferenczy 1963*, 94, obr. 8). Podobně jako v předešlých případech obsahoval vedle ploché vrtulovité závlačky nákončí zdobené kruhovými listy úponky také jezdecký hrob 25 v Pilismarót-Basaharc (*Fettich 1965*, 20—22, obr. 24—27).

Obr. 45. Charakteristický inventář hrobů s některými typy vrtulovitých závlaček.

Tento celek je výjimečný svým bohatstvím a zaslouží si naši pozornost. Spolu s pásovou garniturou byly zde nejen součásti postrojů, ale i ženský šperk, který pohřbený muž držel v ruce a k tomu jednoduchý hrnec s vyhrnutým a na vnitřní straně zdobeným okrajem. Náušnice mají skleněnou perlu navlečenou na hrozníčku; mezi korálky je jeden podélně členěný. U koňské kostry v tomtéž hrobě byly nalezeny železné třmeny, jeden okrouhlého tvaru, druhý s rovnou stupačkou, dále pak uzda s postranicemi. Mezi pásovými ozdobami nás zaujme zvláště přezka se stejným rostlinným motivem v srdcovitém poli, jaké jsme uváděli v celku z hrobu 57 v Zwölfaxingu. Pilismarótský hrob 25 je však významný hlavně pro nález bronzového kování řemenové dírky, které se svým tvarem i výzdobou velmi blíží zlatým albánským kování č. 26, 27 a 28 z Morganovy sbírky v New Yorku (*Strzygowski 1917*, tab. V). Nález vrtulovité závlačky v hrobě 92 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*, tab. XXVII, 17) spolu s přezkou byzantského tvaru výrazně podporuje naznačené datování do 1. pol. 8. stol. Ploché vrtulovité závlačky se kromě uvedené skupiny nálezů vyskytují v hrobech karpatské kotliny ještě s další charakteristickou ozdobou. Je to nákončí se dvěma pásy symetrické výzdoby, skládající se ze zrcadlově uspořádaných větviček tvaru U. Podobné nákončí pochází také z Mikulčic. Z hrobových celků se závlačkou, které obsahovaly nákončí s dvěma pásy symetrické výzdoby, nutno v prvé řadě uvést jezdecký hrob 1 ze Srémské Mitrovice, ul. L. Ribara (*Seoba 1962*, 95—96). Kromě uvedených nálezů hrob přinesl ještě menší dvoudílné nákončí s motivem vinných hroznů v medailónu, naznačeném smyčkou uprostřed nákončí, jiné nákončí se stylizovanými hlavami pavího draka a s esovitě prohnutou větvičkou, zakončenou na obou koncích dvojicí srpkovitých lístků, dále okrouhlé kování se zvířetem, držícím v tlamě svůj ohon, spolu s ním nám již známé kování řemenové dírky, které se tak často v doprovodu vrtulovitých závlaček vyskytuje, a konečně dvě nádoby, vyzdobené paralelními horizontálními liniemi. Hrob 218 z naleziště Pilismarót (*Fetich 1965*, obr. 126) představuje podobný hrobový celek jako předchozí příklad. Také zde bylo nalezeno nákončí s dvěma pásy větviček ve tvaru U a kování řemenové dírky typu Vrap. Vedle toho ještě hrnec s přesekávaným okrajem a malé plechové nákončí s příčnými žebry, které rovněž známe z Mikulčic. Nákončí tohoto typu datujeme do průběhu 8. stol. Zdá se, že uvedené datování by mohly podporovat nálezy z hrobu 9 naleziště Szentes-Jaksor (*Fetich 1965*, 74, obr. 126), z něhož vedle vrtulovité závlačky byla vyzdvižena saxu podobná zbraň, nákončí s námětem boje zvířat a úponkou se srpkovitými listy, malé nákončí s podobným motivem jako v hrobě 10 v Žitavské Tóni a spolu s těmito nálezy ještě drobné přezdobené nášivky, k nimž rovněž najdeme analogie v materiálu mikulčické předvelkomoravské vrstvy.

Ozdoby opasků jsou ve své většině vcelku dobrou oporou pro rámcové stanovení absolutní chronologie. Je přirozené, že některé z nich jsou zřejmě citlivějším módním ukazatelem, jiné se udržují delší dobu beze změny. Při poku-

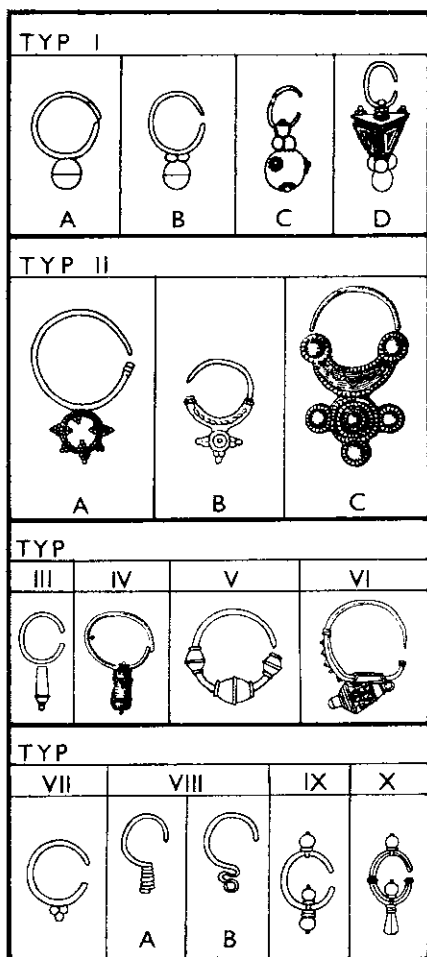
sech o přesné časové určení je však nutné i předchozí řádky brát jen jako jeden z četných pokusů o datování, jako určitý podnět pro další studium, k němuž rozhodující nálezový materiál je v rukou badatelů maďarských.

5. ŽENSKÉ OKRASY

Počítáme k nim především náušnice, vyskytující se ojediněle i v hrobech mužských, dále růžicové sponky, náramky, nákrčníky, lisované plechové závěsky, korálky a množství dalších ozdob. Nebylo by účelné zabývat se všemi, protože datovací schopnosti některých z nich jsou značně problematické. V souhlase s názory některých dalších badatelů rozdělila Z. Čilinská (1975) památky doby „avarské“ do dvou hlavních horizontů s přechodným obdobím mezi nimi (obr. 46). Starší horizont datuje do 2. pol. 6. a 1. pol. 7. stol., tedy mezi léta 568—650. Charakterizují její silné vlivy z byzantského centra, které podle uvedené autorky výrazně působilo na celé Středomoří. V té době plynuly z Byzance šperky do středního Podunají, kde později řemeslníci napodobovali luxusní výrobky byzantských mistrů pro široké použití. Do staršího horizontu řadí Z. Čilinská čtyři varianty náušnic s dutou kuličkou, které označuje jako typ I. Pro střední přechodné období 2. pol. 7. stol. považuje za charakteristické náušnice typu III—VII. Konečně pro nejmladší horizont, datovaný do 8. stol., jsou podle Z. Čilinské příznačné nálezy náušnic typu IX a X, korály tvaru melounového jádra a další předměty. V následujícím pojednání se přidržíme dobře propracované typologie náušnic, jak ji předkládá Z. Čilinská (obr. 46 až 48).

Náušnice. Již ze samotného charakteru náušnic, které jsou drobným křehkým předmětem, vyplývá, že v sídlištních vrstvách se téměř nezachovaly, známe je převážně z kostrových hrobů v Podunajské nížině. Typ I se objevuje nejen ve středním Podunají, ale také v celé východní Evropě. Z. Čilinská nemohla uvést potřebné doklady datování I. typu náušnic do 2. pol. 6. stol. K tomu nelze použít domnělých částí byzantských mozaik z některých hrobů, ani materiálu ze Szentendre (Hampel 1905, III, tab. 263—264), kde byly s byzantskými ražbami z let 518—565 a 602—610 i náramky, jejichž pozdní výskyt je potvrzen nálezy v Zemianském Vrbovku (Svoboda 1953). Proto je nutné znovu zdůraznit známý fakt, že v celku jsou vždy pro datování rozhodující nikoliv nejstarší, nýbrž naopak nejmladší mince. Jak jsme již poznamenali, pro datování památek starší „avarské“ fáze ve středním Podunají mají význam tři velké nálezy s mincemi v okolí Poltavy. U vesnice Malá Pereščepina bylo současně pokladu se šavlemi, lisovanými okrasami a náramky 69 mincí z let 582—668, u Nových Senžar se spolu s lisovanými okrasami našly zlaté mince z let 602—668 a v Kelegeji (Kropotkin 1962, 36—37) opět památky stejného

typu jako v předešlých pokladech, mezi nimi i zlatá náušnice s pyramidovitým závěskem a kuličkou, označovaná Z. Čilinskou jako typ I D. V posledním z uvedených pokladů byla náušnice I. typu doprovázena sedmi zlatými byzantskými mincemi, z nichž šest tvořily ražby Heraklia z let 610—641 a jedna

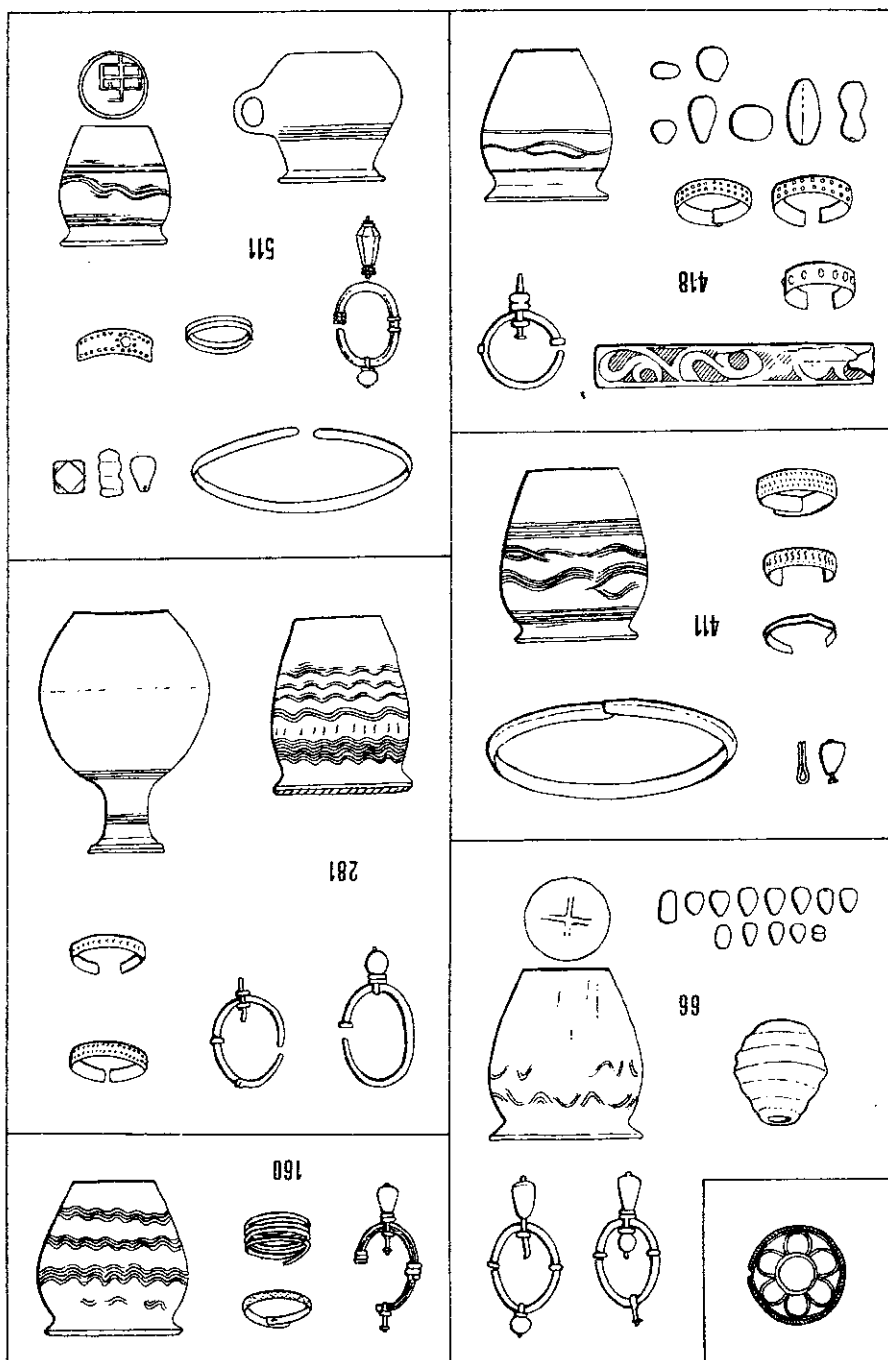

Obr. 46. Typy náušnic ze 7. až 8. století podle Z. Čilinské.

nálezela Konstantinovi II., léta 641—668. Musíme tedy horní hranici výskytu náušnic tohoto typu I. posunout až do poslední třetiny 7. stol. Ostatně i v samotném středním Podunají máme doklady „mladého“ datování staršího horizontu památek doby avarské. Například náušnice s hvězdicovitým závěskem typu II A podle Z. Čilinské (1975, 65, obr. 1) má přesné analogie v Zemianském Vrbovku, datovaném mincemi do doby po roce 685. To opět potvrzuje

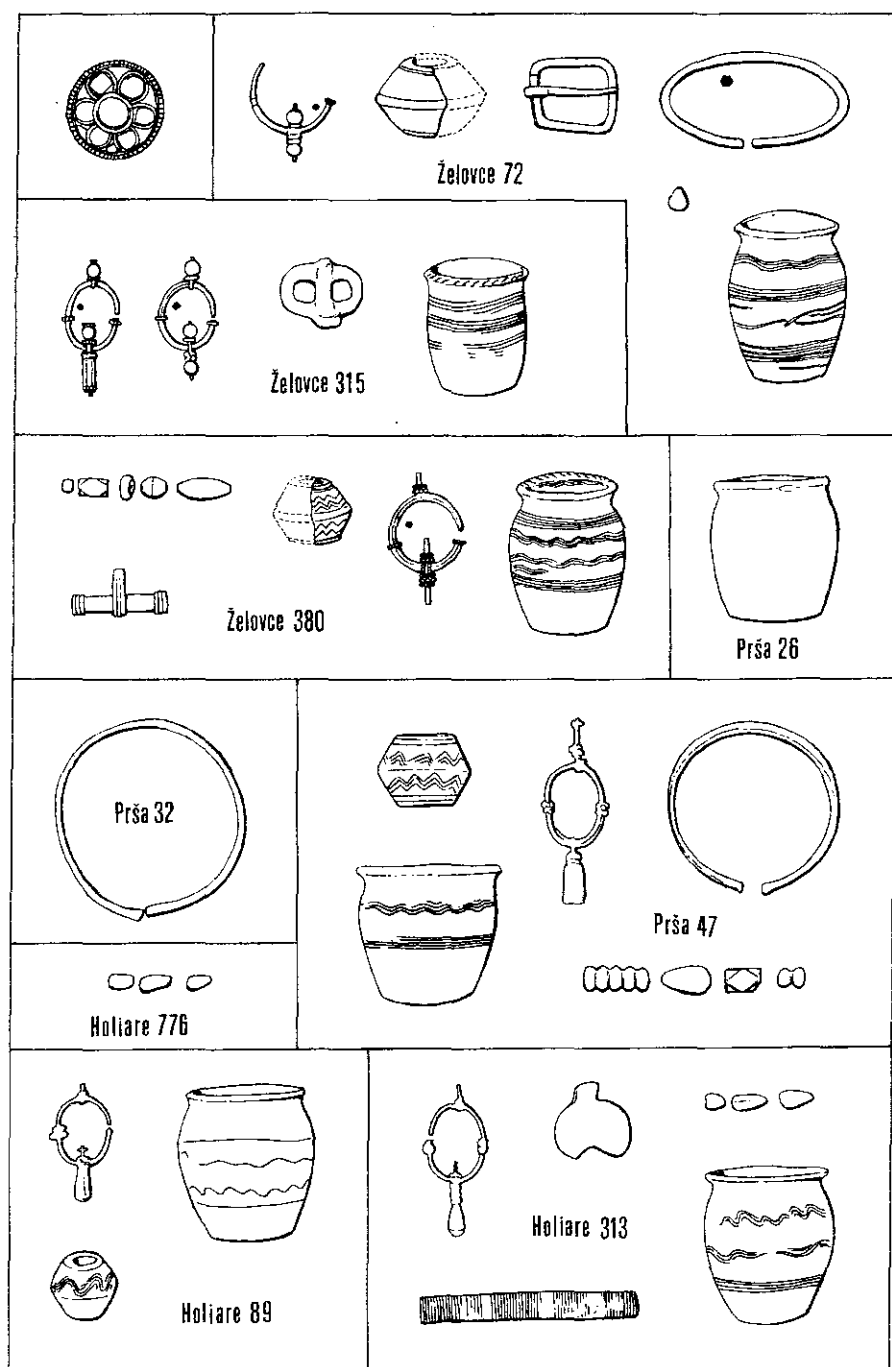
řazení celého horizontu na konec 7. stol. Je však třeba uvést, že náušnice s kuličkou se na Východě vyskytují i dříve než v karpatské kotlině, jak o tom svědčí například nález z hradiště Pastyrskoje (*Brajevskij 1957*, obr. 1) nebo malovaná váza z 5. stol., nalezená v Mervu (*Masson 1963*, 45), kde je vyobrazen muž ozdobený diadémem a náušnicí s kuličkou. Kromě toho bývají náušnice I. typu často doprovázeny náramky s rozšířenými konci, které podle pokladu v Zemianském Vrbovku musíme rovněž datovat u nás do doby po roce 685. Z. Čilinská (1975, 66) má však pravdu, když hodnotí náušnice svého typu I B jako relativně starší než typ I A. Náušnice I B se skutečně mohou vyskytovat již od počátku 7. stol., jejich výskyt však trvá až do počátku 8. stol. Pokud se týká varianty I C, je datována mincemi do doby po roce 641 a do 2. pol. 7. stol. jsou obecně datovány i její bajuvarské obdoby. Zmínili jsme se již o náušnicích typu II A, doprovázených tepanými náramky s rozšířenými konci například v nálezu z Pókaszepetku (*Sós 1962*, 71). S nimi je zřejmě chronologicky spojena i další varianta II B, což umožňuje datování na konec 7. stol. a počátek 8. stol. Zvláštní charakter má varianta II C, i zde však platí stejné datování jako u předchozích, neboť náušnice tohoto typu jsou rovněž zastoupeny v Zemianském Vrbovku. Genezi obou typů náušnic a jejich varianty dobře osvětlila Z. Čilinská, která uvádí i dostatek analogií v rámci středního Podunají a východní Evropy. III. typ Čilinské představuje náušnice s dutým válcovitým závěskem v dolní části polokulovitě ukončeným. U nás se vyskytly na pohřebišti v Želovcích v hrobech 250 a 458 (*Čilinská 1973*, 82, 118, tab. XLIII, 19; LXXVII, 17) v celcích s chronologicky nerozhodujícími nálezy. Podobně i v Holiarech, hrob 604, v doprovodu jednoduchých náušnic se třemi zrníčky ve spodní části obloučku a korálů tvaru melounového jádra (*Točík 1968 A*, tab. LXXV, 8). Z. Čilinská je hodnotí jako chronologicky nevýrazný šperk, což souhlasí i s výsledky našich studií. IV. typ Z. Čilinské se od předchozího liší především použitím zlatého materiálu a granulací. Známe jej ze želoveckých hrobů 490 a 679 (*Čilinská 1973*, 123–124, 154–155) a z hrobu v 85 v Holiarech (*Točík 1968 A*, tab. XXV, 3, 6–23, 26), kde byly doprovázeny ručně lepenou keramikou a plechovou pásovou garniturou s kvadratickými kováničky, typickými pro náleзовé soubory konce 7. stol. a počátku 8. stol. V. typ Z. Čilinské není chronologicky citlivý, jeho varianty se v oblasti ovlivněné východním Středomořím vyskytují dlouho do středověku. VI. typ představují náušnice s asymetricky připevněným košíčkem, pravděpodobně produkt pozdně antických dílen, s datováním do konce 7. a zřejmě také do 8. stol. VII. typ náušnic se třemi zrníčky na spodním obloučku prochází beze změny mnoha staletími, nejméně od 6. až po 10. stol. Totéž platí o VIII. typu náušnic, i když snad ne v takové šíři. Jde o šperky zhotovené z jednoho kusu drátu, jejichž spodní oblouček je upraven do kličky nebo spirálky. Náušnice se spirálkou patří do 8. stol. a vyskytují se i v kostrových hrobech velkomoravských. Náušnice s esovitou kličkou, jejichž chronologickou průkazností se kdysi za-

Obr. 47. Nálezový horizont dvoudílných sponek na pohřebišti v Nových Zámcích.

býval *J. Sláma* (1957, 250—268), se vyskytují rovněž v celcích velkomoravských. IX. a X. typ je přičten náušnicím se skleněnými perlami, zavěšenými nejen na dolní části obloučku, ale připojenými i k protilehlému vrcholu. Vyskytují se běžně v doprovodu litých bronzových garnitur a datujeme je na konec 7. a zejména do průběhu 8. stol.

Dvoudílné sponky vykládané sklíčky, které *Z. Čilinská* (1966, 231) nazývá růžicovité, jsou charakteristickou součástí ženského kroje u obyvatelstva, sídlícího v oblasti středního Dunaje v 8. stol. V hrobech se nacházejí v mnoha různých obměnách, od nejjednodušších bronzových, vykládaných světlými sklíčky, až po bohatě zdobené kusy zhotovené ze zlatého plechu; jejich základní princip zůstává nezměněn (obr. 47, 48). Sponky byly nalezeny také na slovanských hradištích. V ženských hrobech na pohřebištích s litými bronzami představují kruhovitě bronzové sponky vykládané sklíčky velmi rozšířený druh nálezů. V Nových Zámcích (*Čilinská* 1966, 231) představovaly hroby se sponkami nejbohatší ženské pohřby. Sponky v hrobech často doprovází litý bronzový náramek s rameny kosočtverečného průřezu, někdy zdobený vpichy, dále malé žluté korálky a zejména perly tvaru melounového jádra, kostěné jehelníčky a měděné drátkové prsteny v podobě spirály. Z území mimo ČSSR můžeme z podobných celků uvést na pohřebišti Pilismarót-Basaharc (*Fettich* 1965) hroby 22, 55, 175, 179. V hrobě 39 v Zwölfaxingu popsán soubor nálezů doprovázela bronzová podkovovitá přezka východního původu. Uvedené celky dokazují pravdivost dílčího pozorování *Z. Čilinské*; dvoudílné sponky se skutečně nacházejí spolu s korálky tvaru melounového jádra a litými náramky kosočtverečného průřezu. V Nových Zámcích (*Čilinská* 1966) se sponky našly v hrobech 281 a 511 spolu se žlutou keramikou, ostatní inventář zmíněných hrobů nevybočuje z rámce toho, co bylo řečeno. V jugoslávském Vrbašu (*Seoba* 1962, 64) v hrobě 71 dvoudílnou sponku doprovázely bronzová náušnice s velkým kapkovitým přívěskem ze skelné pasty a soustruhovaný kostěný jehelníček. Tentýž jehelníček můžeme uvést v souvislosti se sponkami ještě z hrobu 51 pohřebiště Űrböpuszta (*Bóna* 1957, tab. XXXVIII, 1—5). Jedním z nemnoha ženských pohřbů s paralelním výskytem dvoudílné sponky a litých bronzových nákončí je hrob 172 z Űllő (*Horváth* 1935, tab. X, 1—24). Čtyři malá nákončí z postrýbřeného bronzu jsou vyzdobena nenáročným pletencovým vzorem. V hrobě nechybí korály tvaru melounového jádra, jen náramek není litý, nýbrž pletený z pěti měděných drátků. Zvláštní typ náramku byl spolu s dvoudílnou sponkou v hrobě 236 na pohřebišti Pilismarót-Basaharc (*Fettich* 1965, obr. 142). Jde o masivní tvar s pečetiitkovitými konci. Do určité míry se mu podobá pár náramků kruhového průřezu, jejichž konce jsou rozšířeny na způsob věnců hrubé granulace. Pocházejí z hrobu 109 v Abony (*Hampel* 1905, III, tab. 470), v němž ležely sponky opět v doprovodu náušnic typu Nemessvölgy, kulovitých spínadel — předchůdců velkomoravského gombíku —

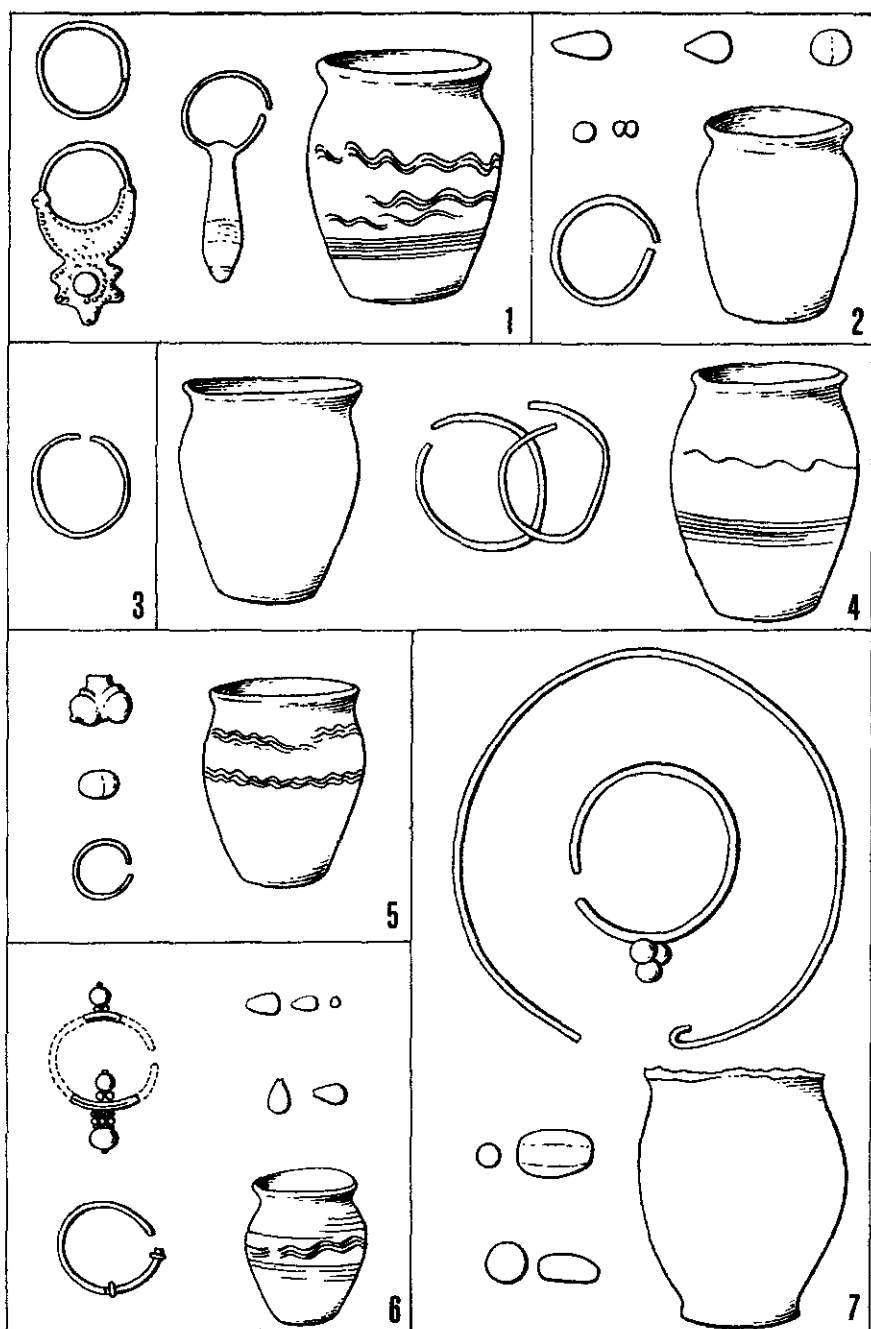

Obr. 48. Nálezový horizont dlouhých sponek na pohřebišti Želovce, Prša a Holiare.

a příčně členěných korálků. Poslední dva druhy nálezů hovoří pro mladší datování celku. Dvoudílné růžicové sponky se neobjevují v celcích s byzantskými mincemi nebo se šperky typu Martynovka-Čadjavica či s plechovými garniturami. V tomto okruhu ovšem existují jejich prototypy, jako například v Igaru nebo Alattyánu (*Kovrig 1963*).

Abychom pochopili ideu dvoudílných růžicovitých sponek vykládaných barevnými skličky, musíme se zamyslet nad jejich funkcí. Jen povrchní pozorovatel se spokojí s vysvětlením, že zdobily oděv na prsou nebo na ramenou, že zapínaly šaty nebo plášť, přehozený přes ramena. Už sám fakt, že nevystupují v hrobech obvykle bez korálů náhrdelníku, nutí k zamyšlení. Dalším problémem je způsob funkčního připevnění. Sponka zjevně není uspořádána k tomu, aby byla přišita k šatu, pokud by tomu tak bylo, jistě by po jejím obvodu nechyběly příslušné otvory, jak je to u podobných nášivek obvyklé. Většina kruhovitých sponek má na straně protilehlé háčku ještě poutko nebo jakousi průvlečku pro úzký řemínek, to vidíme příkladně na ozdobě z hrobu 236 z Pilismarót (*Fettich 1965*). Pravděpodobně sponka spínala nikoliv šat, nýbrž dva konce úzkého řemínku, pověšeného kolem krku. Na tomto řemínku mohly být navlečeny i korály. Ploché dvoudílné sponky, sloužící k sepnutí konců náhrdelníku, bývají součástí byzantských ozdob 7. stol. Z východního Středomoří tato idea proniká nejprve do prostředí pontického, jak dosvědčují věci ze známého nálezů konce 7. stol., objeveného u Malé Pereščepiny v Poltavské oblasti (*Kropotkin 1962*, tab. 15, 16). Zde byla řada zlatých byzantských mincí upravena do tvaru i podoby našich sponek; jsou opatřeny nejen háčky a očky, nýbrž i lůžky pro vložení kamenů. Můžeme tedy předpokládat, že v jihoruských stepích byly v okruhu příslušníků vojenských družin napodobovány byzantské šperky. Postupně dochází v karpatské kotlině pod byzantským vlivem k vlastní výrobě. Spojovací článek mezi nálezy z Pereščepiny a sponkami, jaké známe z Nových Zámků nebo třeba z Mikulčic, tvoří předměty z hrobu 89 v Kecelu (*Sós 1958*, tab. XVI, 1—11). Byl nejbohatším ženským hrobem na pohřebišti. Obsahoval zlaté náušnice s granulovaným sloupečkem, motýlovitou ozdobou ze zlatého plechu, nákončí lisované z měděného plechu a zdobené dvěma pásy úponkové výzdoby, dva lité náramky s rameny kosočtverečného průřezu a dále náhrdelník s dvoudílnou pozlacenou bronzovou sponkou, jejíž obě kruhové části nesou po oválné skleněné čočce zelenavé barvy. Tato sponka se na jedné straně velmi podobá ozdobám pereščepinským, na druhé straně však má blízko ke sponkám typu Nové Zámky. Hrob můžeme datovat na konec 7. stol. a je dokladem toho, že i tak charakteristická součást ženského kroje karpatské kotliny v 8. stol., jako jsou růžicové sponky, vychází svou myšlenkou i zpracováním nikoliv ze stepní oblasti, nýbrž z tradic širokého kulturního okruhu jihovýchodní Evropy.

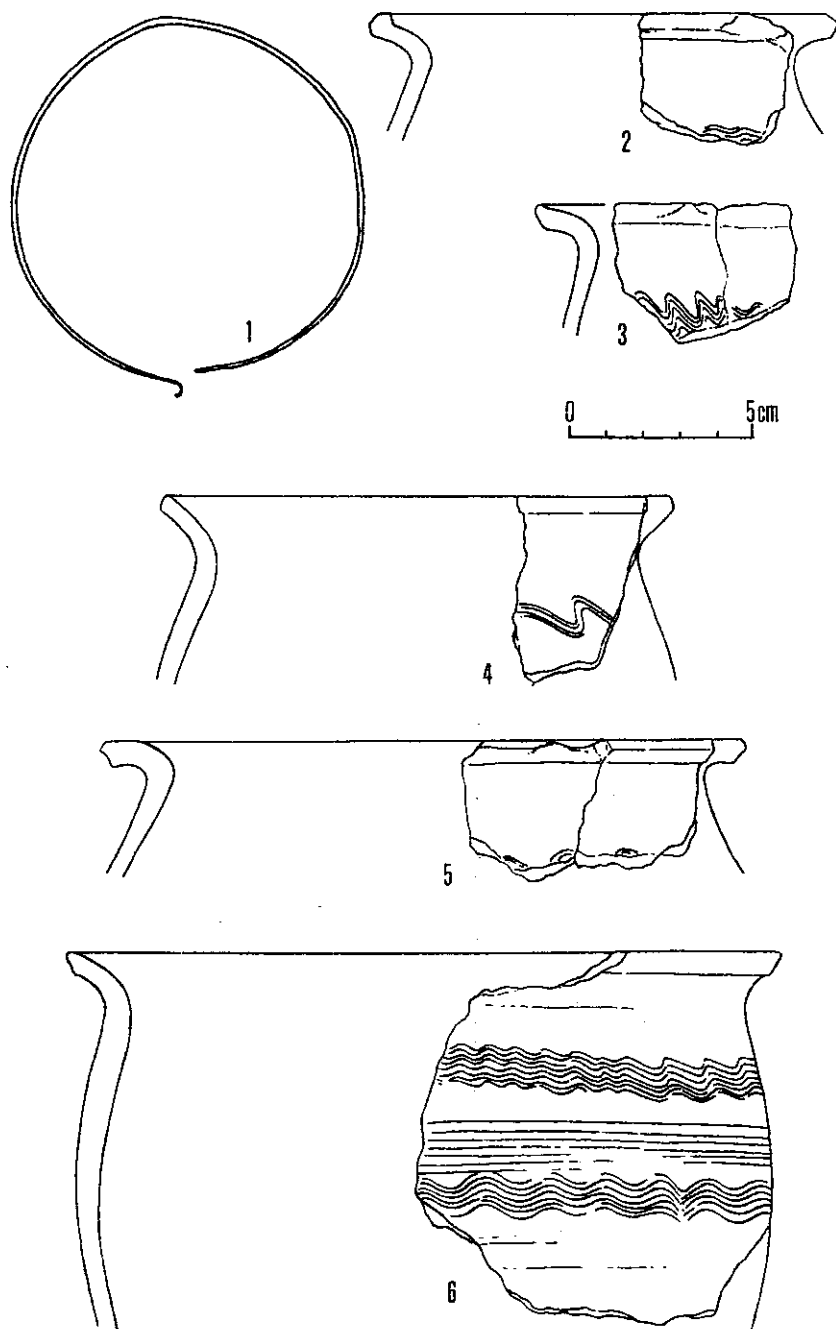
Náramky. Z. Čilinská (1975) rozeznává pět základních typů náramků. Do

Obr. 49. Inventár kostrových hrobů s drátovými nákrčníky. 1—Štúrovo, hr. 86, 2—Želovce, hr. 269, 3—Holiare, hr. 386, 4—Holiare, hr. 349, 5—Holiare, hr. 406, 6—Želovce, hr. 791, 7—Devínská Nová Ves, hr. 466.

prvních dvou patří tepané náramky s kornoutovitými konci, známé u nás především z pokladu v Zemianském Vrbovku. Již B. Svoboda poukázal na to, že jsou produktem silně ovlivněným antickými výrobními a kulturními okruhy. Na to ukazuje jejich časové i teritoriální rozšíření od 3. do počátku 8. stol. po celé severní hranici někdejšího římského impéria. Náramky s kornoutovitými konci nepatří ke chronologicky citlivým předmětům, od 8. stol. se však již nevyskytují. Na pohřebišti Nové Zámky (*Čilinská 1966*, tab. XLV) byly doprovázeny v hrobě 245 perlami tvaru melounového jádra a zdobenou obtáčenou keramikou s vyhrnutým okrajem, která má analogie v okruhu bajuvarských hrobů období 2. pol. 7. stol. Ani tento typ náramku však nepatří k chronologicky citlivým předmětům. Ploché manžetovité náramky III. typu se u nás velmi málo vyskytují a pro chronologii nejsou přínosem. IV. typ představují dvě varianty nejjednodušších náramků, vyrobených z tyčinky kulatého či kosočtverečného průřezu. Posledně jmenovaná varianta má širší výskyt než předešlé. Kromě nálezů z kostrových hrobů známe náramky tohoto typu i z předvelkomoravských vrstev slovanských hradišť. Bronzové náramky kosočtverečného průřezu se vyskytly v Nových Zámcích v sedmi hrobech, necelých deset kusů známe ze sídlištní vrstvy v Mikulčicích a můžeme je uvést z řady dalších lokalit. Počátek jejich výskytu klade Z. Čilinská (1966, 1955) k polovině 7. stol., zejména s ohledem na celek z hrobu 89 v Kecelu-Hatardüllő (*Sós 1958*, tab. XVI, 7), kde byly nalezeny v doprovodu plechového lisovaného nákončí a zlatých náušnic s granulovaným trubičkovitým „hrozníčkem“. S ohledem na výskyt lisovaných okras až do počátku 8. stol. a na doložené — jak ukážeme dále — používání tohoto druhu náramku i v horizontu mnohonásobně přeskrcených korálů datujeme jeho výskyt do průběhu 8. stol. Na řadě pohřebišť se vyskytují náramky pojednáváného typu společně s korály tvaru melounového jádra, v hrobě 44 v Nových Zámcích (*Čilinská 1966*) byly doprovázeny spirálovými náušnicemi a v hrobě 7 v Gátéru (*Kada 1905*) se vyskytly spolu s náušnicemi zdobenými dvojnásobnou esovitou smyčkou. V hrobě 173 v Halimbě (*Török 1968*, 275, obr. 5) bylo šest masivních náramků nalezeno spolu s perlami tvaru melounového jádra a s páskovým prstenem ozdobeným okrouhlým lůžkem pro uložení kamene. Stejně perly provázely náramky v hrobě 39 pohřebiště Zwölfaxing (*Lippert 1969*, tab. 16) a v hrobě 4 téhož naleziště náušnice s bubínkem. Stříbrné náušnice s bubínkem v hrobě 4 v Zwölfaxingu mají obdoby na poměrně dobře datovaných pohřebištích na jihu NSR (*Veeck 1931*), kde již nelze počítat s jejich existencí v 8. stol. Naproti tomu nové studie (*Daim 1978*, 95 ad.) kladou tento typ náušnice spíše do pozdního 8. stol. Doklady mladšího výskytu náramků najdeme v hrobě 62 v Pilismarót-Basaharc (*Fettich 1965*, 33), kde hraněný a vpichy zdobený náramek doprovázely mnohonásobně členěné korálky. Na stejném nalezišti ukazuje několik hrobových celků na častý výskyt hraněných náramků spolu se spirálovými bronzovými prsteny. Často se hraněné masivní náramky vyskytují v doprovodu růžicových sponek.

Nákrčníky z pružného měděného nebo někdy i pozlaceného drátu se objevují u nás již v období halštatském jako funkční ozdoba, spolu s náramkem používaná k upevnění volných konců šatu kolem krku, v zápěstí a někdy i nad kotníky. V raném středověku se na našem území nalézají v kostrových hrobech v Podunajské nížině (obr. 49), známe i nálezy sídlištní (obr. 50). V oblasti Středomoří se nosily po celé antické období. Také v Íránu máme doklady používání této ozdoby z doby krátce po počátku našeho letopočtu. Hlava bronzové sochy vladaře ze Šámi, která nese rysy rozvíjejícího se parthského umění, má na krku jednoduchý nákrčník ještě achajmenovského typu; nákrčníky parthských králů na památkách klasického období se ovijely dvakrát i třikrát kolem krku (*Grabar 1965*, tab. 95). Z Persie se vzor pevného nákrčníku, jakožto atributu společenského postupu, dostává znovu do východního Středomoří. Na císařském dvoře byzantském se tyto ozdoby nazývaly maniak, balkánští Slované pro ně měli pojmenování hřivna (*Niederle 1913*, 1, 2, 646 ad.). Všechny maniačky z oblasti východního Středomoří mají na rozdíl od sásánovských navlečený medailón nebo jinou ozdobu, to vidíme stejně na příkladech jak z Byzance, tak z oblasti koptické. Honosné hřivny posílali byzantští císařové darem svým nejlepším vojákům, úředníkům nebo cizím vládcům na důkaz své přízně (*Banck 1966*, č. 99, 113). V rozvalinách paláce Balalyk-tepe v severním Tocharistánu byla odkryta místnost vyzdobená freskami, které pocházejí ze 6. stol. Mužská postava č. 7 na jižní stěně má, podobně jako další významné osobnosti zobrazené na ostatních freskách, na krku tordovanou zlatou hřivnu (*Albaum 1960*), jejíž konce jsou na týlu svázaný bílou pentlí. Některé, zřejmě méně významnější osobnosti mají nákrčník připevněný stejným způsobem, ale hladký. Takovou ozdobu vidíme na figuře č. 10 téže stěny, v tomto případě má však zobrazený muž ještě náramek stejného typu. Zámek Balalyk-tepe, kde byly kresby objeveny, leží v jižním cípu Surchandarské oblasti Uzbecké SSR, nedaleko od hranic s Afghánistánem. Tocharistán zde na jižní straně přímo sousedil s Gandhárrou; Balalyk-tepe je jen asi 150 km na sever od Bamjánu. Vzdálenost této oblasti od nás, počítaná v tisících kilometrů, nevyjadřuje dost dobře skutečný vztah raně středověké Evropy k tomuto území. Tady bylo v 6. stol. středisko kvetoucí říše Heftalitů, jejichž podíl na vzniku avarského kmenového svazu je dostatečně osvětlen historickými zprávami. Používání drátových zlatých nákrčníků a náramků téhož typu v prostředí některých kmenů ze severoiránského okruhu máme ještě před jejich příchodem do střední Evropy doloženo nálezem kostrového hrobu, dodatečně zahloubeného do velkého kurhanu u Uč-tepe v Mílské stepi v sovětském Ázerbajdžánu, nedaleko severních hranic Íránu (*Iessen 1965*). Mrtvý byl vybaven šavlí s kováním pochvy ve tvaru P, pásovou garniturou ze zlatého plechu, zlatou mincí Justiniána I., zlatým prstenem s pehlevským nápisem a sardonyxovou gemmou. Spolu s těmito nálezy, z nichž pro datování je nejvýznamnější šavle pozdního 7. stol., bylo v hrobě ještě pět slabě tordovaných kruhů z ten-

Obr. 50. Nálezy z požárového horizontu 170—190 cm pod povrchem v jámě obj. 580 v Mikulčicích. 1: měděný nákrčník ($\frac{1}{2}$ skut. velikosti), keramika (podle měřítka).

kého zlatého prutu. Největší o průměru 12,0 až 13,0 cm měl zemřelý na krku, na nohou byly kruhy o průměru kolem 8,0 cm, na rukou 6,7 až 7,0 cm. Pro samotný Írán můžeme používání drátových nákrčníků předpokládat na základě scény na pozlacené stříbrné míse ze 6. stol. Je na ní vyobrazen Chosrou I. v kruhu svých vojenských náčelníků (*Kinžalov, Lukonin 1960*, obr. 9). Včetně panovníka mají všichni na krku nákrčníky. Vrátime-li se zpět do Evropy, můžeme konstatovat, že nálezy nákrčníků se soustřeďují v hrobech z konce 7. stol, rozložených na severním okraji Panonské pánve. Sem patří naleziště Žitavská Tůň: v hrobě 26 byla souprava nákrčníků doprovázena náušnicí (*Čilinská 1963*, tab. XX), dále v Devínské Nové Vsi (*Eisner 1952*, tab. 48), hroby 343, 466, 470, kde byly nákrčníky s náušnicemi, zdobenými hrozníčkem ze tří větších kuliček, i perlami tvaru melounového jádra a s nezdobenou, ručně lepenou keramikou. Poměrně často se vyskytovaly nákrčníky v Holiarech, ale v celcích s chronologicky nevýraznými nálezy, což platí i o nákrčníku z Želovců. Dětský hrob 86 ve Štúrově (*Točík 1968 B*, tab. XXV, 1—4, 7, 24) přinesl dvě lité granulované stříbrné náušnice s pŕlměsícovitým dolním obloučkem a hvězdícovitým závěskem, dvě bronzové náušnice s dutým kónickým závěskem, jednoduchou hrubou a vlnovkami ozdobenou nádobu podunajského typu s vytaženým hrdlem a bronzový nákrčník o průměru přibližně 12,0 cm. V Panonské páni je výskyt nákrčníků omezen na hroby s lisovanými okrasami, neznáme je v okruhu památek s litými bronz. Byzantský vliv můžeme pozorovat na nákrčnicích z Igaru, z Boly i z Puszta-Tóti, na nichž je navlečen ještě závěsek. Nález z Igaru pochází patrně ze dvou hrobů, není vyloučeno, že šlo o dvojhrob ženy a dítěte, protože do maďarského Národního muzea se dostal nález jako celek, jak uvádí *J. Hampel (1905, II, 354—357)*. Máme k dispozici dva nákrčníky z hladkého stříbrného drátu, na obou visí stejná osmiboká schránka, v jednom případě vyplněná hmotou podobnou síře. Připomíná to poněkud slova Artemidóra (kniha 2, odst. 5) o zlatých prstenech uvnitř dutých a vyplněných sírou, které byly symbolem lsti a úkladů. Z dalších nálezů nás zaujme především plechové stříbrné nákončí s příčnými žebry, poněkud delší než podobné exempláře mikulčické, jinak však nepochybně úzce příbuzné našim nálezům. Dále byl v Igaru zlatý lunicový závěsek a zlatý terčík s výrazným perlovcovým okrajem, k němuž najdeme četné obdoby v nálezech východo-středomořské proveniencie ze 2. pol. 6. a 1. pol. 7. stol. Do stejné doby jako nákrčníky z Igaru patří bezpochyby i nálezy z hrobu 31 z Boly (*Papp 1963 A*, 175), v němž spolu s bronzovým nákrčníkem byly nalezeny dvě bronzové náušnice se zavěšeným pastovým korálkem. V Puszta-Tóti (*Hampel 1905, III*, tab. 267, 5, 6) se silně tordovaný zlatý drát nákrčníku objevuje v doprovodu náramku stejného druhu. Podle nalezené mince Konstantina IV. Pogonata (669—670) můžeme bohatý knížecí hrob datovat do konce 7. stol. Nelze však vyloučit, podle charakteru milodarů, mezi nimiž jsou jak mužské, tak i ženské věci, že zde bylo hrobů více; výskyt mince spolu s nákrčníkem lze považovat

jen za pravděpodobný. Hrob 274, v němž byla pochována žena, v Halimbě patří dle mínění *G. Töröka* (1968, 272, obr. 4) ke „středoavarské“ fázi pohřebiště. Na jejím nákrčníku ze slabého bronzového drátu nebyl navlečen závěsek, což přibližuje nález, na rozdíl od ozdob z Igaru a Boly, více k analogiím, které jsme uváděli z íránské oblasti. U ženy z Halimby je tato skutečnost o to zajímavější, že zde máme podobně jako v Uč-tepe k nákrčníku ještě čtyři další kruhy, označované autorem výzkumu jako bronzové a železné náramky. I další nálezy z uvedeného hrobu si zaslouží naši pozornost. Jsou to náušnice s pastovou perlou, další pár malých pozlacených granulovaných náušnic, prsten a náhrdelník z perel velikosti hrášku. Pásové záponky kruhového tvaru, tlacené z plechu, představují v karpatské kotlině velmi neobvyklý tvar, který může být předchůdcem později tak častých růžicových sponek. Všechny uvedené skutečnosti svědčí o určitých rozdílech ve způsobu používání mezi nákrčníky orientálními a středoevropskými. U nás jde o charakteristickou součást ženského či dětského kroje, nenosili je muži a bojovníci jako na Východě. Zato se však dostaly nejen ke Slovanům; způsob jejich nošení proniká i k Alamanům a jiným kmenům. Je to chronologicky poměrně výrazný předmět, který se v této formě nevyskytuje mimo 2. pol. 7. a 1. pol. 8. stol. O jeho orientálním původu není pochyby, v našem prostředí se objevuje ještě s další vlnou lidu, přicházejícího z Východu v 10. a 11. stol., jak o tom svědčí nálezy belobrdské kultury. Skutečnost, že nákrčníky zatím neznáme v kulturní skupině litých bronzů, protirečí teorii o tzv. druhé „avarské“ vlně, proniknuvší do karpatské kotliny koncem 7. stol. Příliš bychom však celou situaci zjednodušovali, kdybychom spojovali objevení nákrčníků ve střední Evropě s nomády avarského kmenového svazu. Nálezy, které jsme uvedli, svědčí pro spojení nikoliv se stepní oblastí, nýbrž spíše s íránským okruhem, možná s heftalitským státem a jeho kulturou.

Lisované plechové závěsky lichoběžníkového tvaru patří k ozdobám, kterým bychom měli věnovat větší pozornost. Jejich nevýhodou je značná křehkost, ne vždy se je podaří vyzvednout v neporušeném stavu. U nás je známe v náleзовém celku v Mutěnicích v obj. 21 s keramikou pražského typu. Jejich datování na přelomu 7. a 8. stol. je potvrzeno nálezy těchto závěsků v horizontu pokladů, datovaných na Ukrajině mincemi z konce 7. stol. Analogické závěsky uvádí *B. A. Rybakov* (1953, 55 obr. 7 a) z nálezů u vesnice Chackí v USSR, náležícího do skupiny pokladů, uložených do země asi koncem 7. stol., např. Martynovka, Sudža aj. (*Ambroz* 1971, 120). Lichoběžníkovité závěsky v hrobě 166 v Alattyánu byly nalezeny spolu s náušnicí opatřenou dutou kuličkou (*Kovrig* 1963, tab. XIV), známe je z Pětikostelí (*Kiss* 1977, tab. XXXIV) a dalších lokalit (*Comsa* 1982). V dosud nepublikovaném nálezů z Nové Huty, kde v časně slovanské ručně lepené nádobě byl objeven soubor měděných ozdob, jsou tvarově i rozměrově zcela přesné analogie k závěskům z Mutěnic. Ani zde není vyloučeno datování do 2. pol. 7. stol. Řada přívěsků

tohoto typu byla nalezena v mohylách východoslovanského kmene Krivičů (*Sedov 1974*, tab. 26, 13), kde mají stejné datování. Vyskytují se v pozdním materiálu středoevropského stěhování národů. *B. Schmidt (1970*, tab. 79, 3 g) je uvádí z hrobu 30 severního pohřebiště ve Výmaru v doprovodu paprskovitých spon. Problémem těchto závěsků, zastoupených také v inventáři zarubyněcké kultury, je jejich dlouhé přežívání v některých oblastech (*Treťjakov 1970*, 58 obr. 6, 18). Z Vitebska jsou uváděny z 10. stol. (*Štychov 1965*, 415) a u nás se vyskytují v Krásnu ještě později (*Krupica 1953*, obr. 104).

Korály bývají často z hlediska datovacích schopností posuzovány skepticky. Je to proto, že mají velké množství variant, vzájemně se lišících způsobem výroby, původem, a tedy i datováním. Většinou se mechanicky posuzují vcelku, aniž by se třídily především z hlediska chronologické citlivosti. Řada druhů korálků skutečně pro datování nemá žádný význam, neboť se vyskytují v širokých časových úsecích. Sem patří korály bikónické, polyedrické, korály s natavenými nitěmi z barevného skla, sekané pastové korály a některé korály kovové. Těžisko výskytu korálů s očky je v horizontu náušnic s dutou kuličkou, tedy na konci 7. a na počátku 8. stol. Dva druhy korálů tvoří pro svoji výraznost určitou výjimku. Jsou to skleněné perly ve tvaru melounového jádra a perly mnohonásobně příčně členěné. První z nich jsou spojeny se skupinou nálezů, charakterizovanou růžicovými sponkami a hraněnými náramky. Vyskytují se patrně od konce 7. stol. do konce stol. 8. Jejich chronologická průkaznost ovšem není příliš výrazná, což platí o perlách mnohonásobně členěných, které se jistě objevují již od konce 8. stol. a udržují se po celé 9. stol., jak o tom svědčí četná velkomoravská pohřebiště (*Dostál 1966*).

Prsteny rovněž nepatří k těm šperkům, o které bychom se mohli opírat při stanovení chronologie. Dlouho se udržovaly v používání a předávaly z generace na generaci. Pro období nejstarších slovanských kultur je u nás máme doloženy převážně z okruhu kostrových hrobů v Podunajské nížině, ojediněle se vyskytly v Mikulčicích. Jsou datovány do celého průběhu předvelkomoravského období, tedy od konce 7. do konce 8. stol., mnohé z nich přecházejí v nezměněné formě až do okruhu památek velkomoravských. To je případ prstenů s rozšířeným tepaným štítkem, které byly nalezeny na pohřebišti Nové Zámky (*Čilinská 1966*, tab. XXIII, LXXV) v hrobech 56 a 511 bez chronologicky citlivých doprovodných nálezů. V hrobě 146 v Holiarech (*Točík 1968 A*, tab. XLIV) je prsten tohoto typu doprovázen železnou rolničkou a modrými skleněnými perlami. Dále lze uvést jezdecký hrob 710 na uvedené lokalitě, kde byly prsteny s tepaným štítkem nalezeny spolu s kuličkovitými perlami a se třemi falérami. Ani tento celek nedovoluje přesnější časové určení. Hrob 47 v Prši (*Točík 1963*, 185) obsahoval kromě prstenu s tepaným rozšířeným štítkem korály tvaru melounového jádra a zejména mnohonásobně členěné korá-

ly, náušníci se skleněným závěskem, lité náramky kosočtverečného průřezu, růžicovité sponky a jednoduchý hrnec. Tento celek je příkladem vzájemného prolínání starších prvků, jako jsou sponky a náramky, s mladšími — prsten, mnohonásobně přeškrčené korály. Z Mikulčic pochází malý bronzový prsten se stříbrným kulatým štítkem. Prsteny této formy se vyrábějí znovu a znovu beze změny. Do předvelkomoravského období jej řadíme na základě stratigrafické situace, ve které byl nalezen, a formálním srovnáním s obdobnými prsteny byzantskými, jaké publikuje např. *M. Ch. Ross* (1965, č. kat. 179) z pokladu, datovaného do pozdního 6. stol. Je ovšem samozřejmé, že i prsteny tohoto typu se udržují velmi dlouho.

Jistě by bylo žádoucí zpracovat u některých uvedených ozdob jemnější absolutní chronologii, zejména u těch, které mohou být citlivější vůči módním projevům a objevují se pouze v poměrně úzkém časovém rozmezí. Je třeba přiznat, že zatím sotva dokážeme naznačit jejich relativní postavení v rámci časového určení jednotlivých druhů ozdob. Jak jsme zdůraznili v úvodu k této kapitole, šlo především v naší práci o problematiku počátků osídlení, tedy o určení těch nálezů, které mohou datovat nejstarší slovanská sídliště, hradiště a pohřebiště na území naší vlasti.

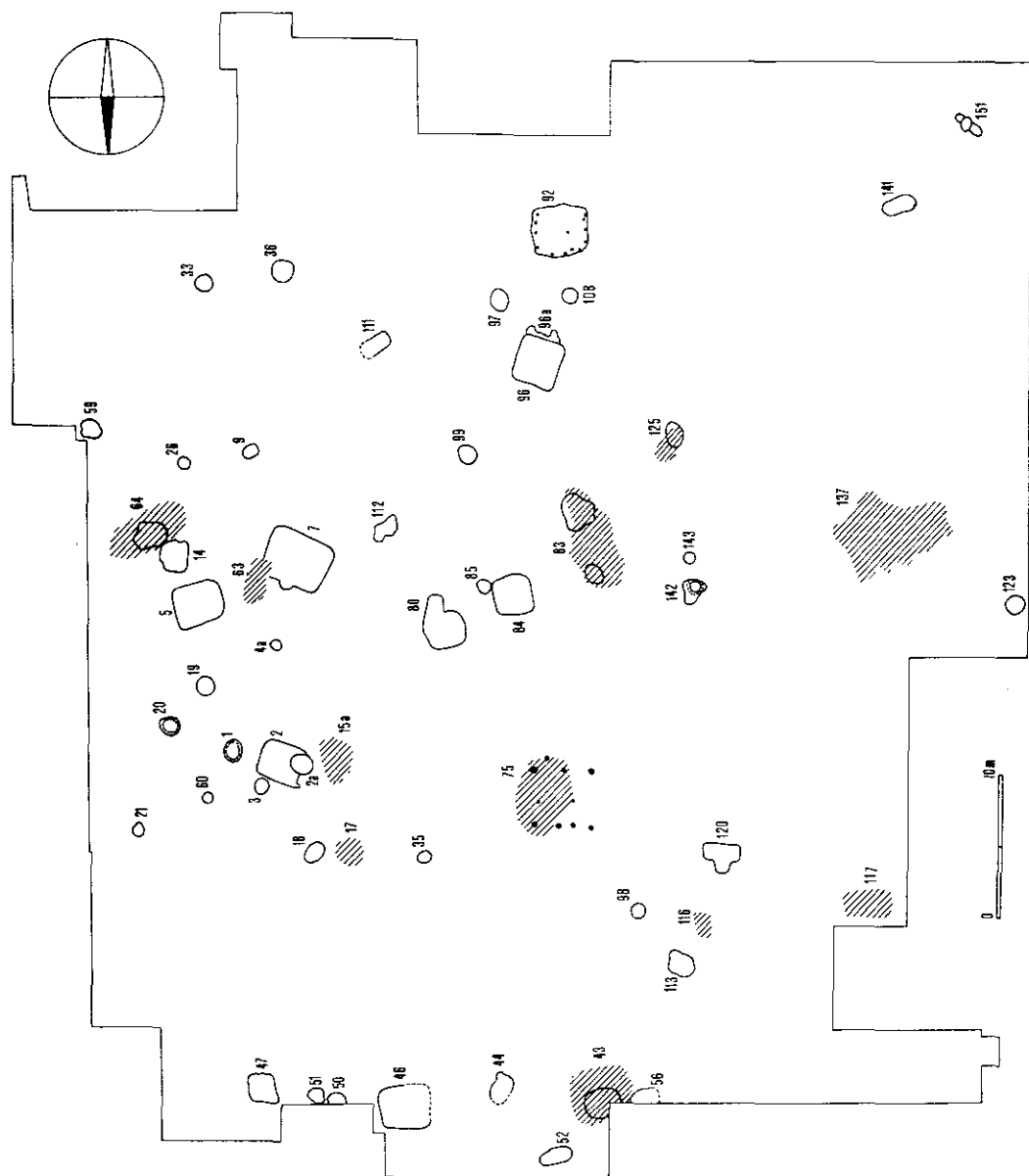
III. OSÍDLENÍ

1. SÍDLIŠTĚ

K rozsáhlejším výzkumům časné slovanských osad, provedeným na území naší vlasti, můžeme počítat vlastně jen čtyři lokality — Nitriansky Hrádok, Březno, Mutěnice a Pohansko u Břeclavi. Nalezišť je ovšem mnohem více, ale známe z nich většinou jen ojedinělé chaty či menší skupinky objektů bez toho, abychom mohli sledovat otázky celkového uspořádání, sociální struktury a materiální základny.

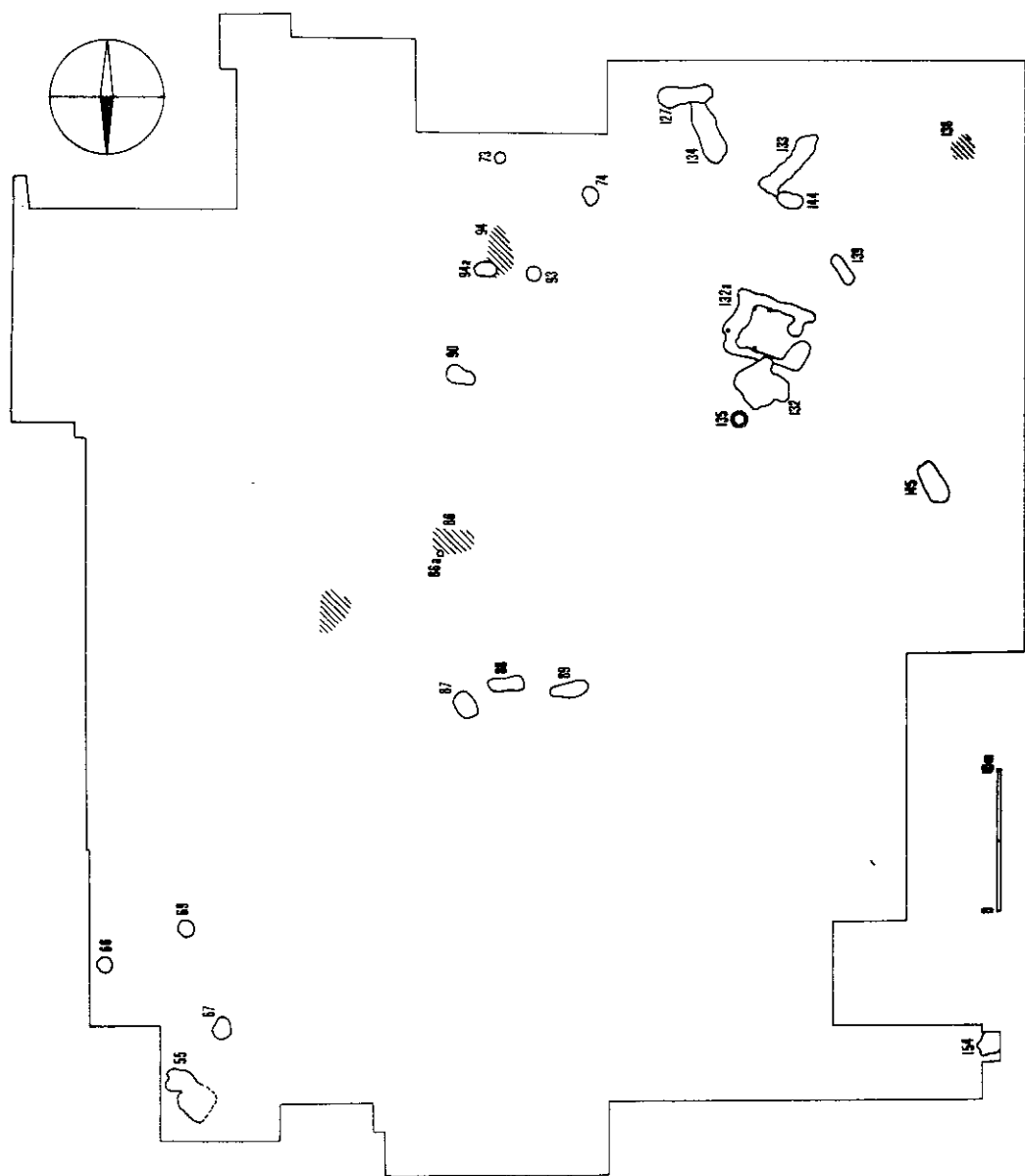
K velikosti sídlišť časné slovanského období na území ČSSR jsou k dispozici údaje ze tří lokalit. Prozkoumané části osad na Pohansku (*Dostál 1982*) a v Nitrianském Hrádku (*Bialeková 1959 A, 440*) jsou poměrně malé, představují čtyři až šest (obr. 52), v Březně (*Pleinerová 1975*) deset (obr. 53), v Mutěnicích jedenáct obydlí (obr. 51). K ostatním osadám u nás zatím podrobné údaje postrádáme, ačkoliv částečně bylo zkoumáno nemálo sídlišť ať v Čechách, na Moravě i na Slovensku. Jak připomíná *J. Zeman (1976, 175)* průměrný počet obydlí v nejstarších slovanských vesnicích na celém území osídleném Slovany nepřesahoval většinou deset. Z méně než dostačujících údajů, které máme k dispozici, je velmi obtížné rekonstruovat vnitřní organizaci sídliště. *I. Pleinerová (1975, 24)* uvádí, že slovanská osada s ručně lepenou keramikou v Březně zabírala poměrně řídké rozmístěnými objekty pás, táhnoucí se podél řeky Ohře v délce 145 m a šířce 60 m, což představuje rozlohu téměř jednoho hektaru. Na mírném návrší na břehu říčky Kyjovky se rozkládá i sídliště v Mutěnicích. Přes poměrně značnou velikost prozkoumané plochy nebyly zachyceny okraje osady, a nelze tedy učinit žádný konkrétnější závěr než ten, že sídliště s ručně lepenou keramikou v Mutěnicích zabíralo plochu nejméně 100 × 60 m. I zde, ve shodě se zkušenostmi *I. Pleinerové* aj., existují určité náznaky půlkruhového uspořádání obytných objektů kolem volného prostoru o průměru asi 15 m. Správnost tohoto pozorování ovšem musí ověřit další výzkum.

Nejstarší slovanské osady jsou zpravidla umístěny na nejúrodnějších půdách, v krajích s nejdelším vegetačním obdobím a s optimálními klimatickými poměry (*Zeman 1976, 167—170; Dostál 1982, 47*). Tato skutečnost má značný

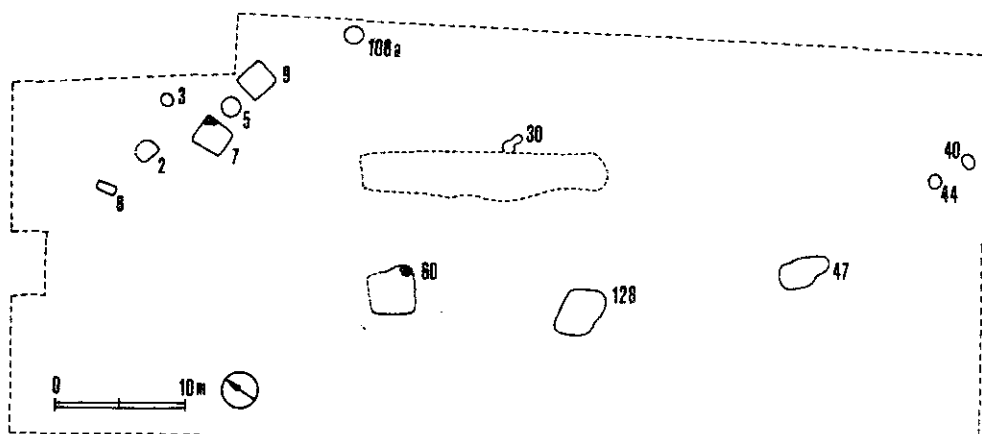
Obr. 51A. Mutěnice, sídlištní objekty s keramikou pražského typu.

význam pro posouzení problémů, spojených s procesem zaujetí konkrétních sídlištních okruhů prvními slovanskými osadníky, protože naznačuje jejich hegemonii v tehdejší mocenské uspořádání prostoru Moravy i Čech.

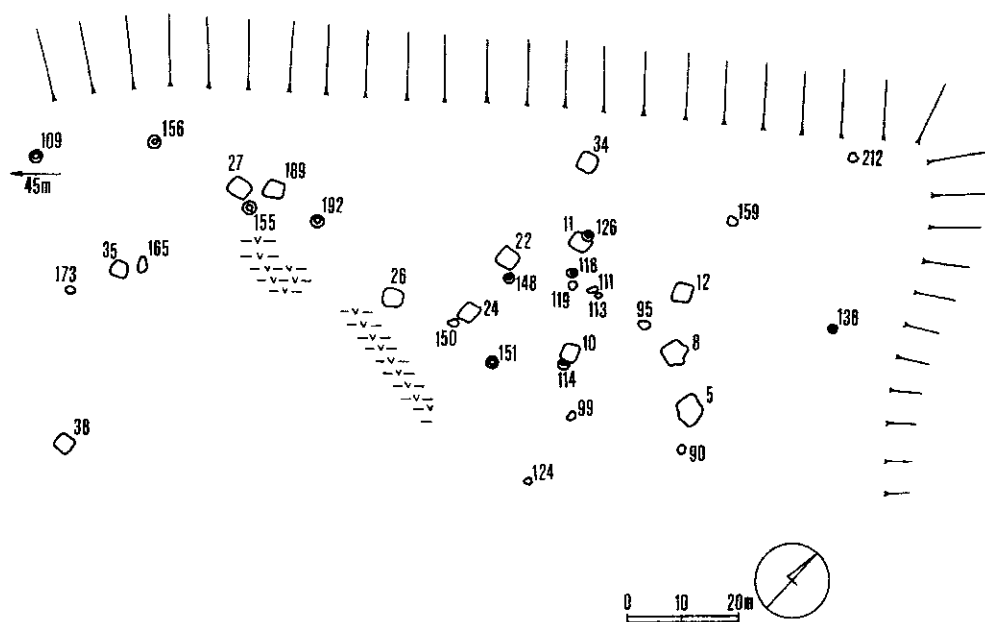
Obr. 51B. Mutěnice, sídlištní objekty se zdobenou předvelkomoravskou keramikou.

K řešení otázky materiální základny časně slovanských osad nemáme zatím k dispozici dostatek kvalitních archeologických pramenů. Podle některých badatelů je nepřímým dokladem zemědělského charakteru prvních slo-

Obr. 52. Nitriansky Hrádok, o. Šurany. Sídliště „Vysoký breh“, staroslovanské objekty. Výzkum D. Bialekové.

vanských osad jejich poloha a volba krajinného a půdního prostředí, přímým dokladem pak nálezy zvířecích kostí, obilek, semen, zemědělského nářadí a skladovacích prostor na obilí. Je možno namítnout, že to vše jsou pouze doklady konzumace zemědělských výrobků, nikoliv vlastní výroby. Zemědělským nářadím totiž někteří autoři rozumějí rotační mlýnské kameny a části hliněných van — pražnic na sušení obilí, ale ne vlastní výrobní prostředky, jako jsou srpy, kosy, oradla, které na sídlištích podle dostupných zpráv zatím chybějí. Podobná je i situace v Mutěnicích; ani zde nemáme skutečně doklady zemědělské výroby ve formě výrobních nástrojů. Ze 26 jam časně slovanského osídlení v Březně je jedenáct specializovaných obilnic s charakteristickým kotlovitým nebo hruškovitým průřezem. V Mutěnicích je ze stovky objektů desatina nesporných obilnicových jam hruškovitého průřezu. Setkáváme se zde s podobnou situací jako na některých útočištných opevněných sídlištích, o nichž bude řeč později. Množství zemnic na Klučově jistě není dokladem zemědělského charakteru hradiska, spíše podtrhuje jeho refugiální zaměření. Sem se uchýlovalo v neklidných dobách zemědělské obyvatelstvo z okolí, zde byly uloženy jeho přebytky. Střediska zaměřená skutečně na zemědělskou výrobu musela být jistě těsněji spjata s výrobním prostředím, s ornými poli a pastvinami pro dobytek. Naleziště v Mutěnicích je ještě dnes obklopeno bažinami a neosídlenými lesy. Nechceme tím přirozeně tvrdit, že poznatky získané při výzkumu jedné lokality je možno bezesbýtku aplikovat i na ostatní. Navíc, vzhledem k systému zemědělského hospodaření, mělo vesnické osídlení až do středověku (Beranová 1980 A, 303—313) vždy více či méně dočasný charakter. Proto také v takových vesnicích převládaly praktické a úsporné zahloubené objekty, které v našich zemích mizejí až s koncem doby hradištní a pře-

Obr. 53. Březno, o. Louny, Staroslovanské sídliště. Výzkum I. Pleinerové.

chodem k jinému způsobu hospodaření. I pak se ale vyskytují všude tam, kde jde o obydlí nouzová či přechodného charakteru.

To, co bylo o možnostech rekonstrukce hospodářské základny nejstarších slovanských sídlišť řečeno, nikterak neznamená, že bychom popírali jejich zemědělský charakter. V této souvislosti jsou zajímavé propočty, týkající se nezbytné velikosti výsevu a plochy obdělávaných polí. Odhad roční spotřeby obilí u dospělých osob podle jednotlivých autorů značně kolísá od 400 l obilovin, uváděných *J. Kudrnáčem* (1970, 157) až přibližně k polovině této dávky. Podle *B. Dostála* (1982, 51) obhospodařovaly dvě rodiny ve starší fázi časně slovanské osady na Pohansku asi 6–7 ha a při růstu osady v mladší fázi tři rodiny přibližně 9–11 ha orné půdy.

Pozoruhodná zjištění plynou také ze studia zvířecích kostí, nalezených na našich i zahraničních slovanských sídlištích (*Dostál* 1982, 53–54). Ukazuje se zde převaha hovězího dobytka na rozdíl od výrazné orientace na vepřové maso, doložené v prostředí velkomoravských center (*Kratochvíl* 1981). Na základě širokého pramenného materiálu mohl *J. Herrmann* (1979, 50) dokonce konstatovat u slovanských kmenů ve středním Polabí rozdílnou hospodářskou základnu sídlišť s pražským typem a nejstarších otevřených či opevněných sídlišť se zdobenou keramikou „podunajskou“. Pastervecký charakter hospodářství lidu s keramikou pražského typu se podle uvedeného badatele liší od způsobu života na sídlištích se zdobenou slovanskou keramikou, kde se konzumovalo především vepřové maso.

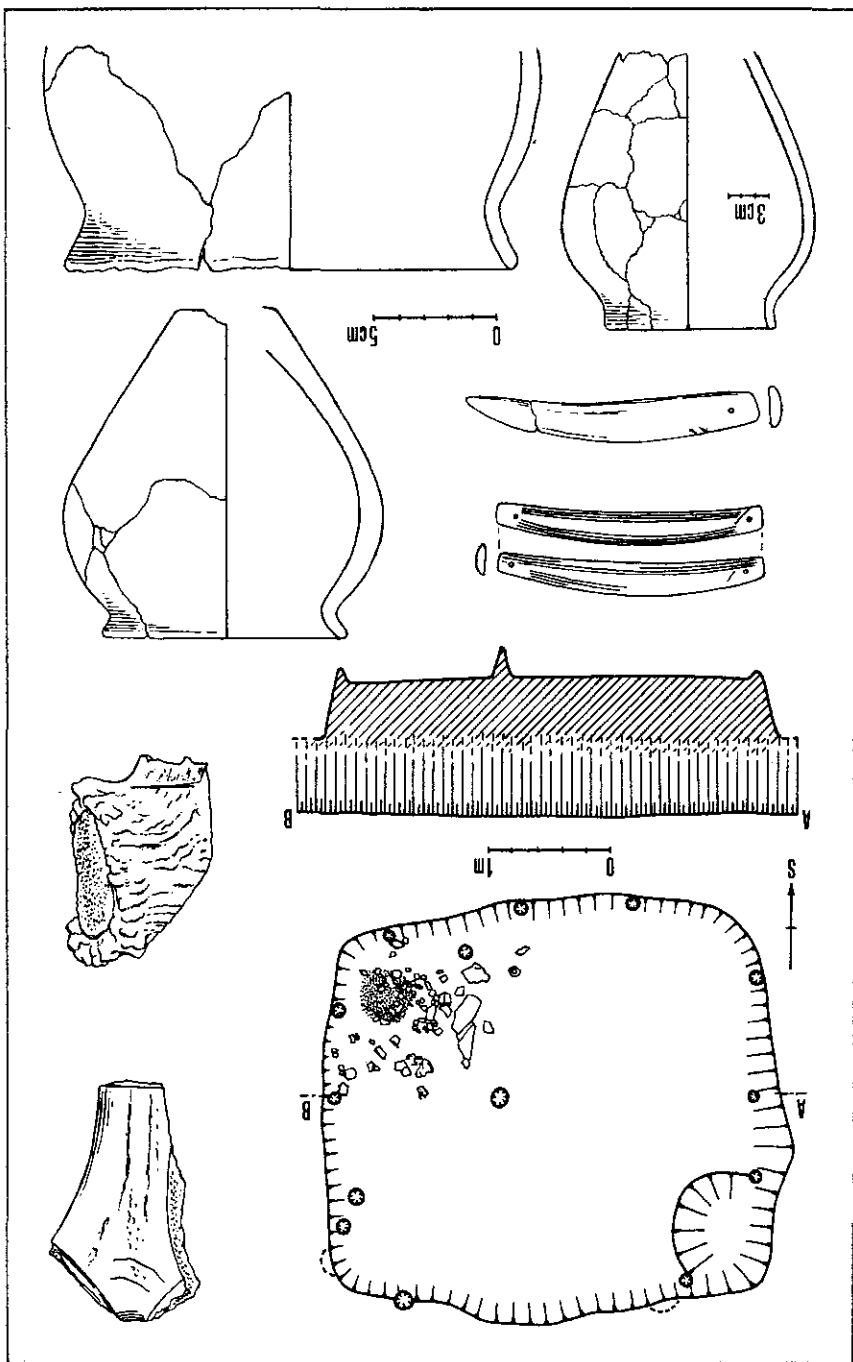
Existence specializovaného řemesla je v materiálu z nejstarších slovanských sídlišť v ČSSR doložena zatím jen v Mutěnicích. V obj. 92 (obr. 54), což byla zemnice se stěnami opatřenými systémem menších kůlových jamek, byly společně s nezdobenou, ručně lepenou keramikou, vzhledově podobnou pražskému typu, nalezeny části pilkou řezaných parohů, nedokončené kostěné obložení hřebene, několik drobných řezaných kostí, brousek a další nálezy. Jedná se s velkou pravděpodobností o zbytky dílny, specializované na výrobu kostěných předmětů, především hřebenů. Ukazuje, že specializované řemeslo bylo vlastní i té fázi slovanského osídlení našich zemí, která se vyznačuje nezdobenou, typologicky starobylou ručně lepenou keramikou. Nelze tedy souhlasit s těmi autory, kteří uvažují jen o postupném vyčleňování specializovaných řemeslníků ze „zemědělsko-pastevecké“ společnosti nejstarších slovanských osadníků u nás.

Zemědělské i jiné výrobní nástroje zatím ve větším množství ze sídlišť neznáme. Máme však možnost studovat je v nálezových souborech slovanských depotů. Podle nejnovějšího zpracování *A. Bartoškové* (1976) jsou rozloženy na celém území ČSSR. Skupina nálezů, kterou můžeme časově zařadit do počátečního období slovanského osídlení, se pozoruhodně koncentruje v Pomoraví. S výjimkou problematického pokladu, nalezeného v Letech u Dobřichovic se časně slovanské depoty u nás soustřeďují do dvou dílčích okruhů, které tvoří okolí Chřibů a dolní tok Moravy. K prvnímu počítáme depoty z Brankovic, Krumvíře a Ivanovic, do druhé Gajary, Kúty a Moravský Ján. Depoty z Prachovských skal, Pohanska, Semic a další neobsahují takové nálezy, na jejichž základě bychom mohli uvedené celky přiřadit k časně slovanskému období.

Interpretací našich depotů se zabýval *B. Novotný* (1969), který je spojuje s kultovními obřady. V literatuře převládá názor, že jsou to sklady cenných předmětů, ukládaných do země v době nebezpečí, tedy poklady, ztrativší svého majitele. Jako datovací kritérium v nálezových souborech depotů nemůžeme použít výrobní nástroje, které se udržují dlouhou dobu beze změny. Ani tzv. slezské misky nemohou být důvodem k zařazení nálezového celku časně slovanského období. Již *J. Bubeník* (1977) ukázal, že se udržují až do 9. stol. Pro datování některých depotů do 8. stol. hovoří jednak nálezy litých bronzových garnitur v jejich obsahu, ale zejména jeden typ nálezů, který je společný řadě depotů. Jde o železné třmeny, označované *Z. Čilinskou* (1966, obr. 22) jako IV. typ. Byly v Brankovicích, Ivanovicích, Moravském Jáně, Kútech i Gajarech. V kostrových hrobech v Podunajské nížině se tento typ třmenů vyskytuje v doprovodu litých bronzových kování, zdobených úponkou a gryfem (*Ambroz* 1973, 84, obr. 2). Podobný celek byl i v obj. 466 v Mikulčicích, kde v jámě ležel na dně třmen a nákončí s uvedenou výzdobou.

R. Pleiner (1965, 135) provedl rozbor kvality železných předmětů ze slovanských depotů a přišel k významným závěrům, týkajícím se obecné úrovně sta-

Obr. 54. Mutěnice, zemnice obj. 92 s nálezy rozpracovaných kostí.

roslovanského železářství, které sice svými dávnými předlohami navazuje na kováře keltské, používá však zároveň některých nových postupů a technik. Bezpečně staroslovanská výrobní centra železářská z našeho území dosud neznáme, i když určité náznaky v oblasti Blanenska již máme k dispozici. Do jaké míry s uvedenými výrobními centry souvisí rozložení nálezů depotů 8. stol. na cestě vedoucí z Dražanské vrchoviny Vyškovskem, přes brankovický přechod mezi Ždánickým lesem a Chříby, údolím Kyjovky k Mikulčicím a dále na jih po řece Moravě k Dunaji, je při současném stavu vědomostí obtížné stanovit, přesto však nám tato osa může leccos napovědět.

Dosud skoupé údaje o sociální struktuře časně slovanských sídlišť možno shrnout v tom smyslu, že jde o útvary srovnatelné s ostatními evropskými osadami té doby. Teze o prostém „zemědělském“ charakteru slovanských vesnic nebyly novějšími výzkumy potvrzeny. Naopak již v počátečním období lze tu sledovat rozvinutou dělbu práce, specializované řemeslo a živý obchod.

Nebývalý rozvoj archeologie raného středověku, k němuž dochází v poválečných letech u nás stejně jako v SSSR, PLR, NDR a v dalších zemích, je prostředkem poznání složitého procesu vytváření podmínek, které vedly ke vzniku třídní společnosti. Příspěvkem k rozboru sociálně ekonomických vztahů je mimo jiné i zkoumání struktury selského hospodářství a vesnických sídlišť. Je přirozené, že v této souvislosti má hodnocení jejich postavení ve výrobním procesu zvláštní význam.

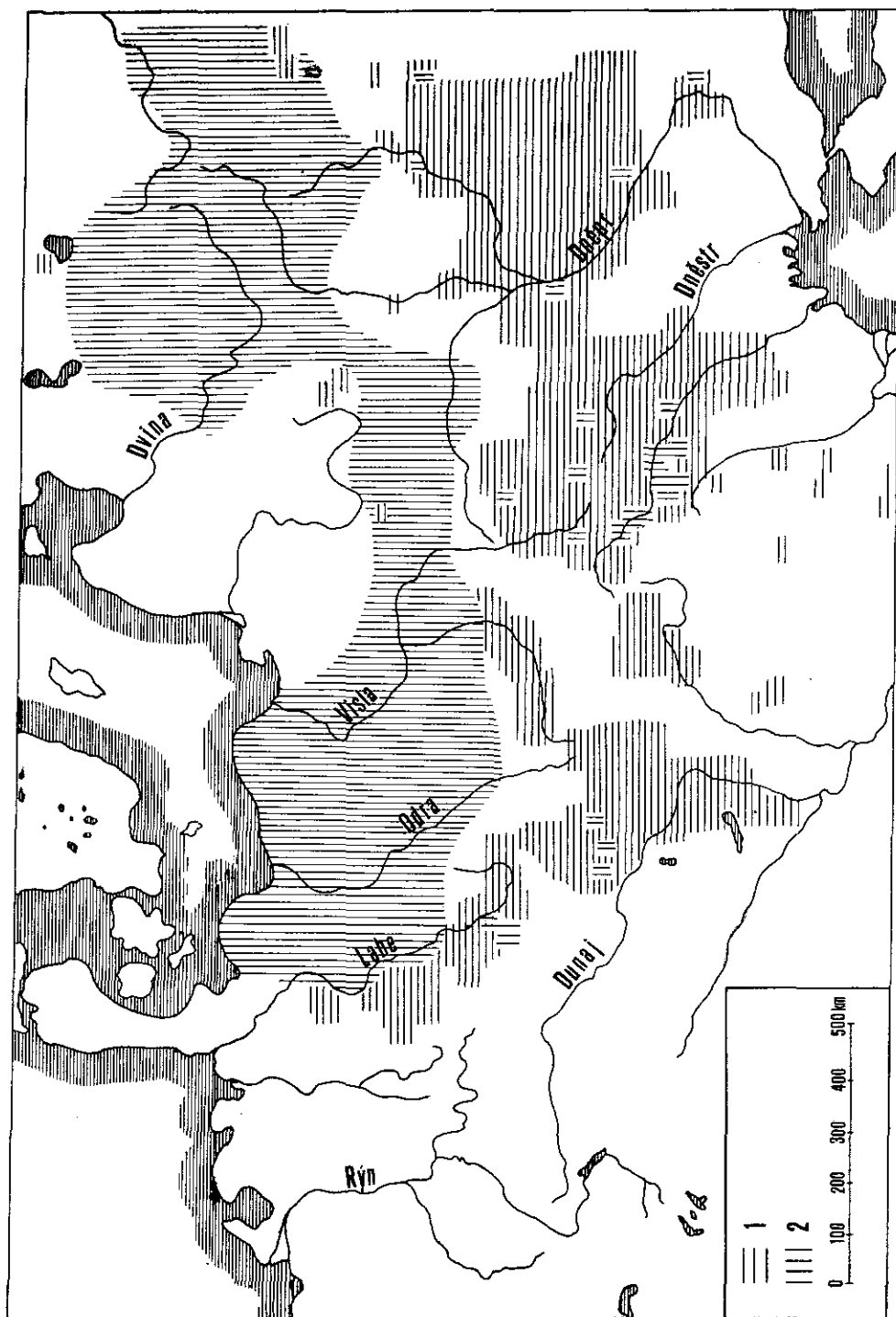
2. SÍDLIŠTNÍ OBJEKTY

Problematikou forem a vývoje obydlí i větších sídlištních celků se u nás zabývala *A. Pitterová (1967)*, která shrnula všechny ve své době známé výsledky výzkumů a srovnala je s představami *L. Niederla*. Na Slovensku podrobila analýze časně slovanská sídliště *D. Bialeková (1959 C, 1961, 1962 A)*. Podrobný rozbor časně slovanského domu na základě nálezů v Březně máme k dispozici u *I. Pleinerové (1975)*. Klučovskými sídlištními objekty se zabýval s výsledky nikoliv jen lokální platnosti *J. Kudrnáč (1970)*. V nedávné době značně přispěl k rozšíření našich znalostí o slovanských sídlištních objektech *B. Dostál (1982)*.

Velmi důležité poznatky přinesla sídliště objevená v ostatních zemích, osídlených Slovany. Zejména na území NDR se věnuje otázkám sídlišť patřičná pozornost, za všechny jmenujme alespoň práce *J. Herrmanna (1968, 1970, 1973)*, *B. Krügera (1967)* a *P. Donata (1980)*. Posledně jmenovaný ve svých nejnovějších pracích naznačil směry vývoje, jakými se ubíraly dům, dvůr a vesnice ve střední Evropě v období od 7. do 12. stol. Správně konstatuje, že v oblastech osídlených Slovany dominují zemnice a nadzemní sruby, zatímco

ostatní formy mají vysloveně podřadné postavení. P. Donat se domnívá, že zemnice čtvercového půdorysu se budovaly převážně ve sprašových půdách, jejichž severní hranice výskytu jen nepatrně překračují. Ze zemědělských sídlišť na území obou německých států není podle P. Donata známá žádná zemnice s topeništěm. Na některých dvorcích z období, kterým se zabýváme, například lokality Odoorn, Sleen, Warendorf, Burgheim a další, představují zemnice vždy hospodářské budovy. Při výzkumu se většinou v jejich inventáři vyskytují hliněná závaží ke tkaní. Například ve Warendorfu byla závaží nalezena v každé z pěti zemnic, u nás známe podobné příklady z Pácu. Zemnice podle P. Donata sloužily také jako zásobárny. U germánských sousedů Slovanů jsou od doby římské typickým způsobem bydlení velké trojlodní stavby z dřevěných kůlů — obytné stáje. Čistě obytné stavby byly víceméně výjimkou, stály v centrech dvorců, jako například dům náčelníka ve Fochtelo v Nizozemí. Zdá se, že germánské zemnice se omezují jen na terény se suchými písčitými půdami na pobřeží Severního moře, jak o tom píše B. Trier (1969).

Způsob bydlení východních sousedů Slovanů zpracovala S. A. Pletněvová (1976), jež rozděluje všechna známá obydlí národů jihovýchodní oblasti Euroasie v 8.—9. stol. na jurty, zemnice a nadzemní obydlí. Ohniště je u všech v podstatě stejného typu — tvoří je miskovitá prohlubeň s vypáleným vnitřkem, umístěná vždy uprostřed, nikdy ne u stěn. Pokud se například v Sarkelu objevují zahlobená obydlí s pecemi, pak je S. A. Pletněva interpretuje jako obydlí Slovanů. Pletněva zároveň ukazuje na to, jak důležitou funkci má umístění ohniště, které u všech pohanských národů bylo posvátné. V jedné z altajských pohádek se hovoří o tom, že na ohniště přes dýmový otvor ve stěně padá sluneční paprsek — sluneční sloup, který jej spojuje s nebem. Dokonce ani plán jurty není zřejmě náhodný, kruh s tečkou — ohništěm uprostřed — byl u všech starověkých národů symbolem slunce. Pletněva se navíc domnívá, že způsob umístění ohniště uprostřed chaty je přímo spjat s religiozními představami kočovníků. Tataři, kteří v nové době přešli k usedlému způsobu života, od jurt k zahlobeným obydlím, jež nazývali podle Slovanů „z'emnenk'e“ a používali místo ohnišť pece, ponechávali je na tradičním místě uprostřed chaty. Stejně tak posvátné místo — tor — se nacházelo vždy naproti dveřím a ne v rohu jako u Slovanů. Za zmínku ještě stojí, že u kočovníků, kteří pozvolna přecházeli k usedlému způsobu života a začínali používat zahlobených obydlí, prodělává ohniště svůj zvláštní vývoj. Prvním krokem k peci byly větší oblázky a kameny, kladené kolem ohniště nebo ležící přímo v něm; udržovaly teplo lépe než obyčejná talířovitá prohlubeň. Zabýváme se tak podrobně způsobem bydlení kočovníků proto, abychom mohli konstatovat, že na našem území se podobné objekty dosud nikde nevyskytly. Uvedený fakt je v rozporu s názory některých dříve písících badatelů (Skutil 1937), kteří na našem území hledali stopy

pobytu nomádských kmenů, především v souvislosti s Avary, a vyvozovali z toho některé závěry o stupni závislosti našich předků na východních kočovnicích.

Pokud se týká poměrů na rozsáhlém území, obývaném slovanskými kmeny, je možno zde pozorovat ve vztahu ke germánským sídlištím značné rozdíly, především ve velikosti staveb. Obytné domy jsou ve slovanském prostředí výhradně bez prostoru pro dobytek, což souvisí patrně s rozdílnými způsoby hospodaření Slovanů a Germánů. Podle zpracování *P. A. Rappoport* (1972) a *P. Donata* (1980) existovalo ve střední Evropě relativně uzavřené území s výskytem zemnic, i když i zde se nadzemní sruby rovněž vyskytly.

Z přiložené mapy (obr. 55) je patrné, že v celé široké oblasti, kde dochází nejdříve k budování slovanských hradíšť, tedy severně od Karpat, od Labe až na Polesí, se v počátcích slovanských dějin bydlelo v dřevěných nadzemních srubech. Zemnice obklopují tuto starou sídelní oblast prstencem území, které zaujali Slované v 6. stol (obr. 11).

Pro časně slovanskou fázi osídlení naší vlasti jsou charakteristické dva základní typy domů. Podle způsobu konstrukce stěn rozeznáváme vedle domů zahloubených — zemnic ještě chaty s podlahou na úrovni původního povrchu, nadpodloží. Nejčastější je typ první už proto, že je na rozdíl od chat nadpodloží i při náhodných výzkumech zachraňovacího charakteru vždy snadno identifikovatelný. Kromě uvedených dvou základních typů objektů máme na některých sídlištích doloženy chaty s kůlovou konstrukcí a pestrou paletu jam, z nichž vynikají jámy zásobnicové s charakteristickým hruškovitým průřezem.

Rozlišování zemnic a polozemnic, jak správně uvádí *Č. Staňa* (1960), je značně problematické. Polozemníci se rozumí do země zahloubený příbytek s dřevěným srubem, jehož část se zvedá nad zemí, v protikladu k zemnici, která je jámovým příbytkem a jejíž střecha spočívá přímo na zemi, bez dřevěné konstrukce stěn. Jistě je možné takto rozdělovat zachované objekty v etnografickém materiálu, v archeologii však podobný postup není bez problémů, neboť míru využití stěn nelze někdy z nálezové situace vyčíst. Budeme se tedy přidržovat starého, do značné míry všeslovanského termínu zemnice, pod nímž chápeme zahloubený dům, jehož stěny zčásti nebo i zcela tvoří podloží.

Zemnice s časně slovanskými nálezy známe z celého území naší vlasti. Mají pravoúhlý půdorys, blížíci se čtverci. Rozdíly v délce jednotlivých stěn u objektů uvádí *I. Pleinerová* (1975, 29) jako 3—20 %. Chaty jsou jed-

noprostorové, se stěnami dlouhými zpravidla okolo 3,5 m. V Březně se plocha jedné chaty pohybovala od 7,5 m² do 18,5 m² v Mutěnicích jsou chaty menší, většinou 7,5 m² až do 14 m², z Nitrianského Hrádku uvádí *D. Bialeková* (1962 A, 120) nejmenší zemnice o ploše jen 5 m², největší 13,3 m². Časné slovanské zemnice v Dessau-Mosigkau (*Krüger* 1967, 16) mají průměrně plochu okolo 16 m². Zemnice, ale i ostatní obydlí na časné slovanských sídlištích jsou orientovány delší osou nejčastěji ve směru západovýchodním. Takové příklady známe z Března, z Mutěnic, ze Siladic, Nitrianského Hrádku a dalších sídlišť. S touto orientací souvisí umístění otopného zařízení v zemnicích. V Březně bylo vždy v severozápadním rohu, v Mutěnicích z osmi časné slovanských zemnic šestkrát v severovýchodním rohu a dvakrát v severozápadním, v severozápadním rohu bylo většinou i v Nitrianském Hrádku.

Pece v zemnicích byly vystavěny z kamenů kladených nasucho či vymazaných jílem. Někdy bývají na podlaze ještě další přepálená místa, která by mohla naznačovat používání přenosných otopných zařízení. Pec v rohu obydlí je vybudována buď z drobnějších kamenů nebo z větších desek, mívá čtvercový základ s délkou stran kolem jednoho metru. *I. Pleinerová* (1975, 43) zjistila v Březně pec kupolovitě zaklenutou.

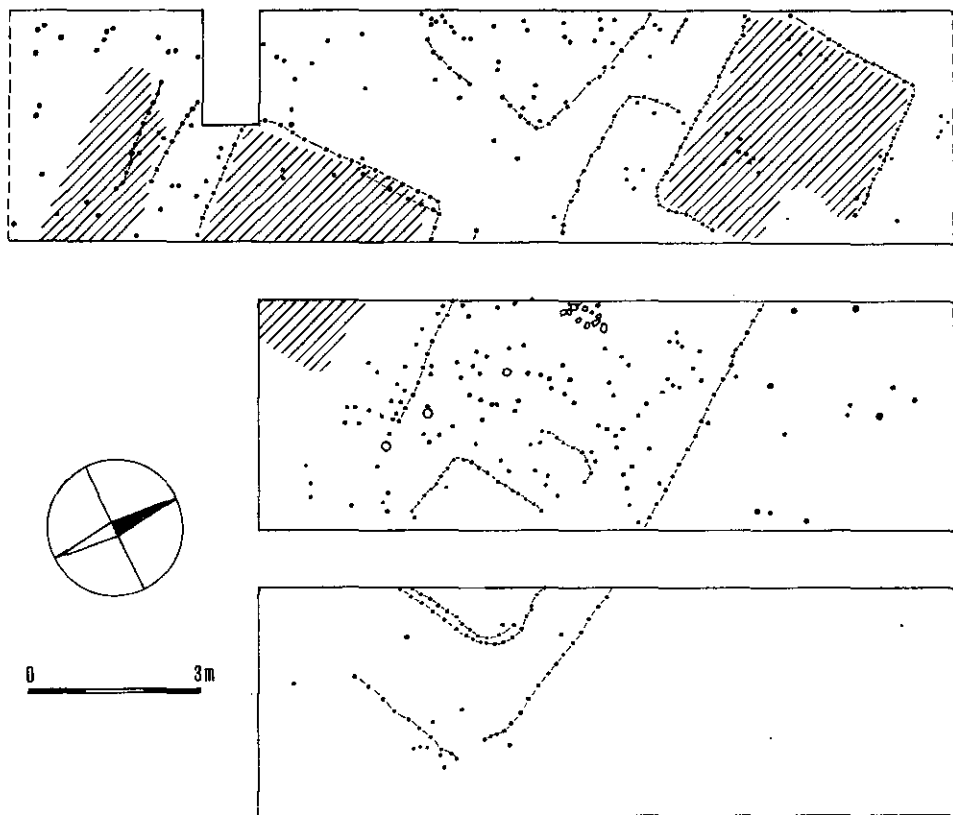
Stopy po konstrukci nadzemních částí obydlí se většinou nedařilo objevit. V Březně měly zemnice u stěny, protilehlé ústí pece, mocný kůl, který *I. Pleinerová* (1975, 47) interpretuje jako hlavní oporu střechy. Jiné chaty mívají po dvou kůlech uprostřed protilehlých stěn zemnice. V obj. 92 v Mutěnicích (obr. 54) byl podél tří stěn systém drobnějších kůlů, který chyběl pouze proti ohništi u východní stěny. Z vnitřního vybavení chat se zachovalo velice málo. Některé nepravidelně v podlaze rozmístěné drobné kůlové jamky považuje *I. Pleinerová* za zbytky lože. V blízkosti ohniště stály nádoby, jejichž zbytky se rovněž ve vzácných případech zachovaly.

Kvadratické zemnice s pecí v rohu jsou charakteristickým typem slovanského domu, společným západním, východním i jižním Slovanům. Zatímco v ČSSR, jak jsme již uvedli, byly zjištěny kvadratické zemnice s pecí v rohu na velké většině nalezišť, na území NDR se vyskytují jen v meziříčí Labe a Sály, v Polsku ojediněle v jižní části státu na některých lokalitách položených u řeky Bugu. Podle *P. Donata* (1980) je rozšíření tohoto typu domu v uvedených územích i na Ukrajině, Moldávii, Rumunsku, Bulharsku, Maďarsku a Jugoslávii vázáno nikoliv na mokré, ale suché půdy, kde údajně tento typ vzniká. *P. Donat* nepokládá zemnice za etnický projev, z jeho kartografického zpracování vyplývá, že převažují v prostoru kontinentálního klimatu s extrémními teplotami v jednotlivých ročních obdobích. Severně od výskytu vzpomenutých půdních typů se místo kvadratických zemnic vyskytují nepravidelné a nehluboké jámy, což *P. Donat* vysvětluje převahou písku

v podloží. K etnickému významu zemnic se vyslovil i *I. Bóna (1973)*, který ve smyslu úvah, s jakými se setkáváme mezi některými maďarskými badateli, volí pro zemljanky s pecí v rohu nezvyklé označení „východoevropský“ typ domu a uvádí, že podobné domy měli podunajší i povolžští Bulhaři, Pečeněhové a Chazaři. V této souvislosti zdůrazňuje barbarsko-pozdně antické (?) elementy, na něž tyto domy navazují. Podle *I. Bóny* o tom svědčí zejména druhotné používání římských náhrobních kamenů a cihel, zastavěných do kamenných pecí v rozích domů. *I. Bóna* nepřipouští žádné pochybnosti o tom, že sídliště se zemnicemi v Dunaújváros patřilo Avarům, a vyjadřuje zároveň přesvědčení, že podobná avarská sídliště se najdou i na jiných místech. Z historických pramenů ovšem vyplývá, že většina tzv. Avarů, kteří počátkem 2. pol. 6. stol. pronikli z euroasijských stepí do karpatské kotliny, byli kočovníci. Typickou kočovnickou chýší, jak vypadala ve 13. stol., popisuje *Jan de Plano Carpini (21)* takto: „Bydlí (Tataři — *Z. K.*) v kulatých chýších z prutů a tenkých tyčí. Uprostřed stropu je otvor, aby kouř mohl ven a světlo dovnitř. Ohniště je totiž vždy uprostřed. Stěny a strop jsou potaženy plstí . . .“ Existence takových jurt byla ověřena archeologickými výzkumy, jak jsme již uvedli.

Zatímco u nás například *I. Pleinerová (1975)* zemnice s pecí v rohu interpretuje jednoznačně jako obytné objekty a podává na základě etnografických paralel velmi zajímavá vysvětlení jejich možného vnitřního uspořádání, nechybějí v poslední době i jiná vysvětlení funkce uvedených objektů. *B. A. Rybakov* vyslovil ve svých přednáškách názor, že zemnice jsou buď zahloubené části nadpoložních obydlí, nebo na základě zprávy *Ibn Rusty* pochybuje vůbec o sídlištním charakteru uvedených objektů. V jiných interpretacích je zemnice s pecí v rohu přímo spojována se staroslovanskou baní — lázní. Zvláštní ráz zemnice vyplývá ze skutečnosti, že ke stavbě je potřeba jen velmi málo materiálu, mohou být zbudovány v poměrně krátké době, s minimálními řemeslnými zkušenostmi i náklady a dobře chránit své obyvatele před teplotními výkyvy. Už *L. Niederle (1953, 260)* a řada dalších autorů správně poukazovala na to, že jsou to typické stavby nouzového použití, budované v době vynucených přesunů z normálních podmínek s trvalými objekty do nového prostředí. Proto se často objevují ve spojení s ostrožnými opevněními, ručně lepenou keramikou a s depoty, neboť i tyto další projevy materiální kultury mají podobné příčinné souvislosti. To je případ velké skupiny roměnsko-borševských ostrožných hradišť se zemnicemi a s ručně lepenou keramikou. Byly budovány při kočovnické hrozbě narychlo a marně, neboť představují bohatý a rozsáhlý zánikový horizont, který podle pokladů s východními mincemi můžeme datovat na konec 9. stol. (obr. 64).

Kvadratické zemnice s pecemi v rohu pokládáme převážně za obydlí nouzového charakteru, je tedy na místě otázka, jaký ráz měly sídlištní objekty stálé, trvalé? V předvelkomoravském horizontu v Mikulčicích dosud bezpečně

Obr. 56. Sídlištní objekty ze stratigraficky nejstarší vrstvy v Mikulčicích (8. stol.).

zemnice nebyly zjištěny, jsou zde téměř výhradně zastoupeny stavby nadpodlažního charakteru. Na rozdíl od zemnic, k nimž existuje bohatá literatura naše i zahraniční, analýze nadpodlažních staveb se dosud věnovala jen malá pozornost.

Nadzemní stavby není snadné v terénu rozpoznat. Většinou je to možné jen díky tomu, že podlahy těchto objektů byly opatřeny izolační vrstvou odlišného materiálu, převážně jílu či písku. Jílovitopísčité úpravy podlah mají různé rozměry. Například obj. 573 v Mikulčicích je čtvercovitá podlaha z dusaného jílu o rozměrech 3×3 m. V jejím středu byly nalezeny červené kousky drobné mazanice, patrně zbytky ohniště. Oproti tomu podlaha obj. 571 na téže lokalitě je dusaná z písku, široká 8 m a dlouhá nejméně 12 m, i v tomto případě bylo ohniště uprostřed. Uvedené příklady reprezentují dva základní typy nadzemních staveb předvelkomoravského období v Mikulčicích. Délka stěny čtvercovitých staveb prvního typu se pohybuje okolo tří až čtyř metrů, přitom

ohniště bývá uprostřed. Druhý typ mívá zpravidla dvě ohniště a přibližně dvojnásobnou délku. Pokud se týká způsobu stavby nadzemních částí uvedených objektů, můžeme se na základě některých náznaků domnívat, že mohlo jít o stavby srubové. Ložné trámy se například zachovaly v obj. 657. O tom, že hranici mezi nadpodlažními sídlištními objekty s jílovitopísčitými úpravami podlah na straně jedné a nadpodlažními objekty s kůlovými konstrukcemi na straně druhé nemůžeme vést zcela přesně, svědčí podlahy obj. 656 a 658. Čtvercovité úpravy uvedených objektů jsou po celém obvodu hustě lemovány řadami kůlových jamek o průměru tři až čtyři centimetry, se šestnácticentimetrovými mezerami, které přesně sledují obrysy podlah (obr. 56)

Pokusy o rekonstrukci nadzemních částí mikulčických chat by byly zatím předčasné. Přesto však nebude na škodu zastavit se u některých detailů, odpozorovaných při výzkumu. Podlahy nejstarších chat byly vybudovány přímo nad podloží, buď pískovým — ve východní části sídliště — nebo jílovým na sídlišti, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu. Terén byl patrně silně podmaččený, takže povrch býval před stavbou zpevňován jakýmsi druhem hatí, pletených z proutí. Podobné upravování mokrého terénu známe ze severské oblasti, z Haithabu (*Schietzel 1966*, obr. 3), vyskytuje se v okruhu Pobaltských Slovanů i na území Polska (*Kazmierczyk 1969*, 174). Podlaha bývala čas od času znovu upravována, takže v některých případech vidíme až deset vrstev jílovitopísčitých úprav nad sebou. Přitom se často nezachovával ani původní půdorys — mladší úpravy bývají větší či menší —, ani technika stavby — střídají se úpravy jílovité a písčité —, ani vnitřní uspořádání — ohniště se posunuje nebo je na docela jiném místě než u úpravy předešlé.

Ohniště bývá u mikulčických chat situováno na volné ploše podlahy, zpravidla uprostřed, a má velmi různorodou konstrukci. Charakteristické je například ohniště v obj. 653. Přibližně uprostřed plochy byla písková úprava objektu přerušena nepravidelným zásahem, vyplněným humusem. V severní části takto vzniklého prostoru jsme našli kupu přepálených a velmi špatně zachovaných pískovcových kamenů, v jižní menší plošku bílého popela, v němž bylo možno rozeznat do běla přepálené kůstky. Jde pravděpodobně o popel, vymetený z pece na podlahu chaty, s čímž se v Mikulčicích setkáváme častěji. Ohniště umístěné při severozápadním okraji pískové podlahy v obj. 657 je upraveno věncem z drobného kamení, pod nímž leží několik vrstev popela. V obj. 654 bylo postaveno ohniště v severním rohu pískové podlahy. Jevilo se jako rozsáhlá skupina opáleného kamení, které obklopovalo plochu tvrdého popela. Řada větších kamenů byla stavěna svisle, což přibližuje konstrukci tohoto ohniště pecím.

Situování ohniště uprostřed objektu je podle *L. Niederla (1953)* příznakem nejjednodušších forem slovanského domu. Na důkaz svého tvrzení přináší příklady z vývoje kopaničářského obydlí v Karpatech. Přesto však umístění ohniště uprostřed mikulčických chat je jevem, který nelze přejít. Zvláště pak

tehdy, jestliže si uvědomíme, že zemljanky s pecí v rohu a nadzemní stavby s ohništěm uprostřed existovaly v určitém časovém úseku vedle sebe. Přitom mikulčické sídliště jistě nepatřilo k primitivnější skupině než osady vesnické. K tomu je třeba dodat, že umístění pece v rohu chaty se udržuje v lidové architektuře až do 19. stol. Jako u nomádů bylo pravidlem, že posvátná, nedotknutelná část obydlí byla umístěna naproti vchodu, byl to u Slovanů kout protilehlý peci. Zde seděl hospodář, zde stál, jak uvádí Jan Chrysostomos, „kutny bog“.

Existuje však jeden velmi závažný důvod, pro který nemůžeme mikulčické nadzemní chaty s ohništěm uprostřed spojovat s východními kočovníky. Nejen proto, že nomádi bydleli, jak se domnívá *I. Bóna* (1968 B, 616 ad.), v zemljankách s pecí v rohu (!), ale hlavně z toho důvodu, že obyvatelé mikulčických chat se živili téměř výhradně vepřovým masem, které kočovníci všech věků považovali za nečisté. V odpadních hromadách zvířecích kostí okolo sídlištních objektů v Mikulčicích tvoří kosti prasat až 85 % určeného osteologického materiálu. Jestliže však způsob stavby mikulčických chat přímo nesouvisí s jurtovými objekty stepních kočovníků, kde tedy hledat předchůdce domů mikulčického typu?

Nebudeme zdlouhavě vypočítávat všechny kulturní oblasti, v nichž se nadzemní objekty s hlinitopísčitými úpravami nevyskytují. Ani u nás jsme je donedávna neznali, jejich objevení bylo možné jen díky systematickým a široce založeným výzkumům na vyšší technické úrovni. Nelze tedy vyvozovat žádné závěry z toho, že v řadě slovanských oblastí podobné stavby dosud nebyly nalezeny. Někteří archeologové stavějí do přímého protikladu zahroubené chaty s keramikou pražského typu a nadzemní objekty se zdobenou keramikou, považují je za projev dvou rozdílných kultur. V některých případech je velmi obtížné, ne-li přímo nemožné určit, zda jde o objekt zahroubený, nebo nadzemní stavbu. *D. Bialeková* (1962 A, 120) píše o obj. 7/53 a 9/53 z Nitrianského Hrádku, hlubokých 14 až 30 cm, v tom smyslu, že jde spíše o stavby povrchové než zemnice. Přitom není bez zajímavosti, že u obj. 9/53 z Nitrianského Hrádku nebyla kamenná pec, nýbrž jen přepálená skvrna na udusané podlaze v severovýchodním rohu chaty o půdoryse 200 × 250 cm.

Nadzemní stavby jsou jen zdánlivě jevem výjimečným, omezeným na některá časně slovanská naleziště. Při výzkumu vesnických sídlišť jsme v poslední době věnovali tomuto jevu patřičnou pozornost a podařilo se nám nadzemní obydlí objevit i na časně slovanském sídlišti v Mutěnicích. Vyskytují se zde v několika variantách. V některých případech byly nadpodložní sídlištní objekty silně rozrušeny orbou a v terénu se jevily jako tmavé popelovité útvary čočkovitého tvaru. K těmto popelovitým útvarům se přidávají zbytky ohnišť, bohatě prostoupené nálezy keramiky. Nadzemní objekty tohoto typu v Mutěnicích stejně jako v Mikulčicích většinou postrádaly další sloupové konstrukce stěn. Se stejnými objekty se setkali archeologové NDR v oblasti někdejších

sídel veletskoobodritských kmenů. P. Donat poukázal na to, že v průběhu térenního výzkumu je velmi obtížné podobné stavby zjistit, lze to jen v tom případě, když zanikly náhle. Nejlépe byly zachovány na hradištích feldberského typu. Velkorysé výzkumy polských a sovětských archeologů odkryly v posledních desetiletích nadzemní obydlí ve velkých staroslovanských centrech, jako byl Gdaňsk, Opole, Poznaň, Ujście, Novgorod, Stará Ladoga, nebo v řadě hradišť v meziříčí Prutu a Dněstru, datovaných před 9. stol. Nadzemní stavby známe z oblasti saltovomajacké kultury, například z chazarské pevnosti Sarkel uvádí *V. D. Beleckij* (1959, 40 ad.) nejméně šest nezahlobených obydlí s podlahami z dusané hlíny nebo z jiných materiálů a s jednoduchými ohništi ve tvaru různých mělkých jamek. V některých případech se zachovaly i pozůstatky hliněných stěn, nanesených na řadu kúlů s pletenou proutěnou konstrukcí. Také při výzkumu pastyrského hradiště našel *M. J. Brajčevskij* (1957) zbytky nadzemních staveb velmi porušených mladšími zásahy, ale identifikovatelných podle koncentrace nálezů a podle zlomků přepálené hlíny z rozbitých pecí.

Cesta k poznání původu nadzemních staveb zřejmě nevede přes studium kočovnických obydlí nebo chat saltovomajacké kultury. Při úvahách o kořenech nadzemních staveb se musíme zastavit nejdříve u kultury przeworské, kde nadzemní obydlí patří k převládajícímu typu objektů (*Godłowski* 1968, 26). Také v černjachovské kultuře se běžně vyskytují nadzemní obydlí (*Machno* 1960) o rozměrech 25 až 30 m², ale jsou zde i chaty, které dosahují celkové plochy 100 m². Při výzkumu sídliště u vesnice Markuši v Žiromirské oblasti byl v roce 1959 objeven zvláštní sídlištní objekt, datovaný do období mezi koncem 2. a počátkem 5. stol. (*Vinokur* 1964). Jeho obrysy se vyrýsovaly v hloubce 0,45–0,50 m jako jílová úprava podlahy o rozměrech 4 × 8,5 m. V severní části se objevily zbytky pece, postavené na jílové vrstvě úpravy. V jižní části byly zbytky druhé pece, jejíž základ podobně jako u první tvořily kameny pokryté vrstvou jílu. Kromě toho se v bezprostřední blízkosti objektu nacházela ještě dvě další otopná zařízení, letní pec a otevřené ohniště. Chaty podobné mikulčickým najdeme i na dalších lokalitách uvedené oblasti (*Petrov* 1963). Zvláštní způsob podlahové úpravy odlišuje obydlí prozkoumaná u vesnic Ivankovci a Markuši od ostatních staveb černjachovské kultury, konstrukce podlahy nadzemních staveb na uvedených lokalitách, kterou tvořilo urovnané místo, vymazané jílem a pečlivě udusané, má obdobu v některých stavbách zarubyněcké kultury, například ve Velikých Dimitrovcích, Pelipeňkové Gore u Kaněva, na čaplinském hradisku v Bělorusku a jinde (*Očerki* 1970).

Náš příspěvek ke genezi a významu nadzemních obytných staveb z časně slovanského období můžeme uzavřít konstatováním, že nadzemní obydlí, která mají předlohy v kultuře przeworské, zarubyněcké i černjachovské, se objevují převážně na sídlištních stálejších charakteru. Jejich výskyt na území, kde lze předpokládat delší a stabilní hospodářskospolečenský vývoj slovanských

kmenů, ukazuje na skutečný charakter těchto staveb, spjatých s určitým stupněm rozvoje společnosti. Na územích, která Slované na počátku svých dějin osídlili, nebo v oblastech častých nepokojů a politických změn převažují zemnice. Zde najdeme nadzemní stavby většinou jen na pevných stálých sídlištích, která měla funkci kmenových center. Vesnice se často v závislosti na způsobech zemědělské výroby stěhovaly z místa na místo (*Beranová 1980*), proto převládajícím typem domu je zde zemnice. Kromě toho je třeba zdůraznit, že vytvoření zánikových horizontů v prvních desetiletích 7. stol. předcházely bouřlivé události bojových střetnutí mezi svobodnými slovanskými kmeny a příslušníky avarského kmenového svazu, které nepochybně měly značný vliv na osídlovací procesy. Lze předpokládat, že některá stálá sídliště byla dočasně či trvaleji opouštěna a obyvatelé se uchýlovali do odlehlejších oblastí, kde buďtovali svoje zemnicové osady. Nálezy dokládají, že jejich snaha byla marná; bohatý zánikový horizont se zemnicemi z počátku 7. stol. ukazuje, že i tato nouzová přístřeší byla zničena v průběhu neklidného období prvních desetiletí 7. stol.

Nadzemní stavby s kúlovou konstrukcí představují jeden z důležitých typů obydlií časného středověku. Velkými stavbami tohoto druhu se v souvislosti s mladším obdobím zabýval *M. Štěpánek (1961)*. Pro časně slovanské osídlení naší vlasti dosud nebyly doloženy. Nadzemní obdélníkovitá stavba s kúlovou konstrukcí, datovaná nezdobenou, ručně lepenou keramikou, byla zjištěna při systematickém výzkumu v Mutěnicích. Jde o obj. 75 o kratší straně téměř čtyři metry, delší měří šest metrů. Nálezy pocházejí většinou z rozrušeného ohniště excentricky umístěného blíže k jižní stěně objektu. Podobné objekty z časně slovanského období zhodnotil *J. Herrmann (1966)*.

Zásobnicové a ostatní jámy představují poslední důležitý druh sídlištních objektů časně slovanských osad. Kvalitní konzervace obilí byla zajištěna v zásobnicových jamách, vyznačujících se zúženou horní částí. Obilí však bylo uchováno i v jamách kotlovitých tvarů. Už staří římsí autoři věděli, že pšenice může být uskladněna v jámě 50 let, proso 100 let. U nás se podrobně funkcí i významem obilní jámy zabýval *J. Kudrnáč (1970, 89)*, který uvádí i četné etnografické paralely. Na hradišti novotrojickém, typickém útočištném opevněném sídlišti byly hruškovité zásobnice nalezeny téměř u každé zemnice (*Ljapuškin 1958 A*). Různí autoři člení nálezové jámy podle pravděpodobného účelu. *G. Behm (1941/42, 260 ad.)* pokládá například oválné jámy vanovitého tvaru za zbytky prasečích chlívků a stejně interpretuje i podlouhlé jámy tvaru vaku. *U. Schoknecht (1975)* rozeznává mezi jámami sklepní, odpadové a obytné; k tomu *W. Szymański (1967, 153)* připojuje ještě jámy ohništní. *P. Donat (1977)*, který shrnul všechny údaje o funkci jam, dospěl k závěru, že nepravděpodobnost uvedených objektů usnadňuje široký výběr možností jejich interpretace.

3. HRADISKA

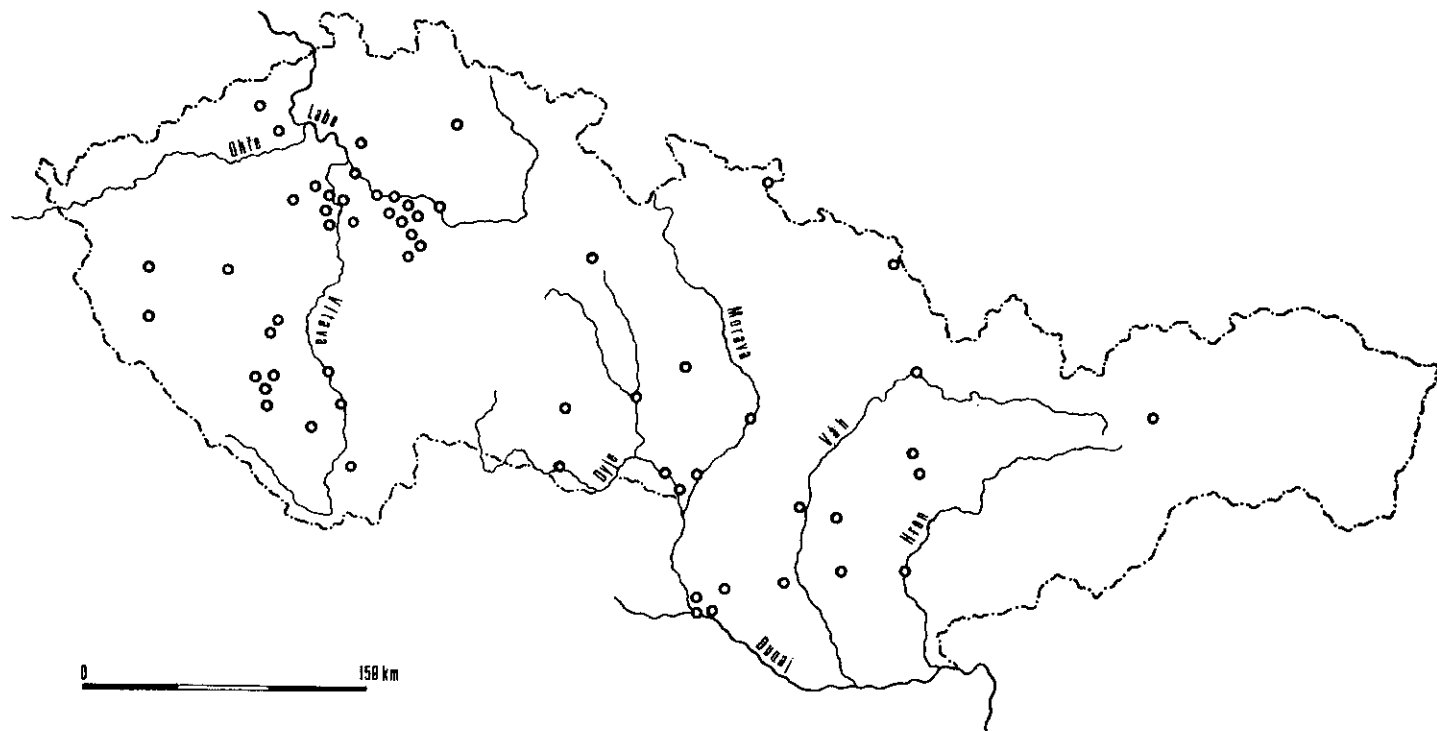
Otázkám nejstarších slovanských opevněných sídlišť věnujeme pozornost mimořádnou neboť hradiska jako společenský jev patří k charakteristickým rysům vývoje slovanských kmenů a představují důležitý pramen poznání sociálních vztahů staré slovanské společnosti, úrovně její kultury i života vůbec.

Zajímavá a pro nás důležitá je už samotná terminologie, především vzájemný vztah termínů hrad, hradec, hradiště a město. Celý problém lépe vynikne ve srovnání s obdobnými termíny ruskými, německými a francouzskými. *P. A. Rappoport* zdůrazňuje, že (1956, 1967) ve středověkých ruských písemných dokumentech se termín „gorod“ vztahuje jak na dětince velkých osídlených míst, jako byl Novgorod nebo Pskov, tak i ke klášterům či nevelkým opevněným selským dvorům, ohrazeným třeba jen palisádou. Ruský termín pro město „gorod“ tedy obsahem neodpovídá německému „die Stadt“ — město založené na určitých právních normách. Protože český termín „město“ se svou náplní se více blíží německému, odpovídá staroruskému „gorod“ v češtině spíše termín „hradec“. V livonských dokumentech se kremly ruských měst označují obvykle jako „slot“, což znamená hrad. Jak uvádí *P. A. Rappoport* (1961, 228—229), někteří francouzští autoři jsou přesnější: ruské „gorod“ odpovídá u nich francouzskému „la ville“, kreml označují jako „forte“ a nikdy pro něj nepoužívají termínu „château“. Opevněné sídliště zaniklé, které se kdysi nazývalo „grad“, označujeme dnes jako hradiště, hradisko. Je to slovo, které znají všechny slovanské jazyky a bylo známo i těm, kterými se dnes již nemluví. S termínem hradiště se setkáváme v ruských letopisech 12. stol., u Slovanů na území NDR se připomíná již v 10. stol. (*Herrmann 1970, 149*).

Nové metody analýzy hradišť uvedl do naší archeologie nejdříve *J. Dežkan* (1948—49), který prosazoval výzkum hradišť z hlediska topograficko-situačního a technicko-konstruktivního s tím, že zdůrazňoval nutnost mít na zřeteli dvě skupiny kvalitativně odlišných prvků. První — statickou — pokládal za souhrn všech daných podmínek, včetně přírodních; druhou skupinu — dynamickou — představují podle něj například psychologické faktory mající vliv na výběr místa a stavbu hradiště.

J. Poulik (1948—1950, 93—125) položil otázky zjištění vzniku i funkce opevněných hradišť, „které mají být řešeny, abychom poznali život i rozvrstvení nejstaršího staromoravského kolektivu“. Již před 30 lety upozorňoval na nedostatek písemných zpráv, které, aby celou tuto spleť otázek bylo možno řešit, musejí nahradit archeologické výzkumy. V této souvislosti se autor ptá, kde získali nejstarší Slované zkušenosti k budování hradišť, a zdůrazňuje, že před 8. stol. neznáme na území Československa žádné slovanské hradiště a opevnění. V téže době nejsou hradiska ani u Germánů na západě, ani u jiných národů sousedících se Slovy. *J. Poulik* z toho usuzuje, že v období,

Obr. 58. Nejstarší slovanská opevněná sídliště.

Barchovice, Benátky, Bojná, Bratislava, Brno, Břeclav, Březina, Březnice, Bukovec, Cebiv, Divinka, Hudčice, Chotěbuz, Jur pri Bratislave, Kani-na, Katovice, Klučov, Kramolín, Lednice, Libice nad Cidlinou, Libušín, Litoradlice, Majcichov, Mikulčice, Netolice, Nihošovice, Nitra, Nitrianské Pravno, Pohedím, Praha, Prachovské skály, Prievidza, Přerov nad Labem, Přistoupim, Přivory, Radim, Rovná, Roztoky, Římov, Sázava, Slabčice, Slezské Rudoltice, Sousedovice, Spišské Tomášovce, Tismice, Tlmače, Toušeň, Uherské Hradiště, Vlastislav, Zabrušany, Zákolany, Zelená Hora, Znojmo.

nejčastěji lehkou palisádovou konstrukcí, jako například Klučov a možná i Privory. *R. Turek* (1946) mylně datoval hradisko v Prachovských skalách na sklonek 7. nebo na poč. 8. stol. Vycházel přitom z třmenů, charakteristických pro 8. a 9. stol. a slezské misky, která — jak prokázal nejnověji *J. Bubeník* (1972) — se rovněž vyskytuje i ve stol. 9.

Autorem významné syntetické práce o nejstarších slovanských hradištích na území Slovenska je *B. Chropovský* (1964). Hradiska rozdělil na nížinná, k nimž počítá Majcichov, Pobedim, a výšinná prstencová, jako je například Nitra. K zásluhám tohoto badatele patří především správné datování počátků uvedených lokalit. *B. Chropovský* zdůraznil, že žádné z hradišť nelze zařadit před rok 750.

Výrazně se do literatury o slovanských opevněných sídlištích zapsal svým dílem *M. Štěpánek* (1965). Jeho práce představuje jedno z prvních zpracování celé problematiky metodou dialektického a historického materialismu. *M. Štěpánek* pokládá za prokázanou souvislost mezi změnami v charakteru hradišť a nejzávažnějšími přesuny ve struktuře časně středověké společnosti. Vznik prvních slovanských hradišť považuje za výslednici dlouhého, patrně staletí trvajících vývoje. Poukázal správně na to, že převážná část nejstarších slovanských hradišť je nevelkých rozměrů a sloužila k ochraně menších skupin lidí. O nejstarších hradištích napsal doslova: „Jestliže opravdu existovaly nějaké výraznější rozdíly mezi skupinami lidí na hradištích a v okolních vesnicích, pak nám jejich podrobnější poznání nedovoluje jednak samotný charakter archeologických pramenů, jednak dosavadní přezírání výzkumu otevřených osad tohoto období, které jsou zkoumány většinou jen nahodile, při záchranných akcích.“ *M. Štěpánek* mnohokrát správně zdůrazňoval, že hradiska na území ČSSR lze studovat jen jako nedílnou součást opevněných sídlišť na celém území osídleném Slovany.

Největší koncentrace slovanských hradišť, jak dokládá přiložená mapa (obr. 57, 64), je na území Německé demokratické republiky. Pokud se týká členění opevněných sídlišť na území NDR pak *J. Herrmann* (1970, 147 ad.) a *W. Coblentz* (1973), shodně zdůrazňují, že vývoj hradišť nebyl v jednotlivých krajích stejnorodý, zvláště pak z hlediska jejich typologických zvláštností. První opevněná hradiště, která z velké části sloužila všemu obyvatelstvu, nazývají němečtí autoři lidovými hradišti a rozeznávají dva typy. Buď zde dochází k vybudování opevnění kolem celého sídliště, nebo je vybudováno útočištné hradiště, kam se masa obyvatelstva z běžného sídliště uchyluje pouze v čas nouze. Obě možnosti byly využívány podle toho, který ze čtyř následujících faktorů působil více: zda to byla společenská funkce hradiska, jeho postavení ve společenském systému kmenové skupiny a ve vzájemných politických vztazích, ráz krajiny a přírodní podmínky, v souvislosti s tím poloha místa a dispozice stavebním materiálem. K dalším faktorům se počítá stav a potřeby vojenské techniky, jakož i tradiční vztahy a vazby mezi staviteli hradišť. Z těchto

důvodů je také půdorys uvedených hradišť velmi rozličný. Toliko jeden příznak zůstává všem opevněním společný — zajištění přístupu k vodnímu zdroji. Rozsáhlá opevněná sídliště vznikala především mezi Labem a Sálou jižně od linie Bernburg—Torgau, v Posáli až do okolí Jeny a v Polabí až k Drážďanům. Němečtí archeologové se domnívají, že tato hradiška většinou patří do 7. až 9. stol., a označují je jako staroslovanská na rozdíl od mladších slovanských, která datují do 10.—13. stol. U těchto hradišť nikde neznáme systém vnitřního uspořádání, poměrně dobře jsme obeznámeni s konstrukcí opevnění. Val měl čelní zeď z nasucho kladených kamenů a hliněný či šterkový blok zpevněný dřevěnými rošty. V této souvislosti poukazují němečtí archeologové na příbuznost tohoto způsobu stavby opevnění s technikami doby římské i s fortifikacemi franckými a předpokládají, že odtud se znalosti těchto konstrukcí mohly dostat ke slovanským kmenům na Moravě, v Čechách a na území mezi Labem a Sálou, kde pak prodělaly další samostatný vývoj. Je přirozené, že základním předpokladem pro použití této stavební techniky je přítomnost lomového kamene. U lidových hradišť se jednalo v podstatě o opevněná sídlištní střediska velkých předtřídních skupin producentů, u nichž se ještě nestačila vytvořit vládnoucí vrstva. Podle německých archeologů vzniká další typ opevněných sídlišť, totiž panské nebo knížecí hrady, v tom okamžiku, kdy v průběhu společensko-ekonomického vývoje narůstají a prohlubují se protiklady mezi vládnoucí vrstvou a jejím společensko-ekonomickým záze-
mím. Taková hradiška umožňují vládnoucí vrstvě podřídit si specializované výrobce a ovládnout je jak po společenské, tak i hospodářské stránce spolu s příslušným územím. Třetí typ opevněných sídlišť raného středověku vzniká pak tehdy, když řemeslníci a ostatní skupiny obyvatelstva, které nejsou přímo svázány se zemědělskou výrobou, opouštějí postupně vesnická sídliště. Tento proces je přirozeně velmi úzce spjat s prohlubující se společenskou dělbou práce a zároveň s vytvářením třídní společnosti. Proto také se stává toto obyvatelstvo přímo závislé na vládnoucí vrstvě a je usídlováno v bezprostřední blízkosti hradů. Řemeslníci, služebníci a obchodníci představují však zároveň důležitou základnu pro samotnou existenci vládnoucí vrstvy, což je důvodem k tomu, aby byla dobře zajištěna jejich ochrana. Tato ochrana je pak realizována tím, že sídliště uvedených skupin obyvatelstva jsou chráněna opevněním, stejně jako sídliště představitelů vládnoucí vrstvy. Tak vznikají opevněná předhradí, suburbia. Z hlediska vnitřního uspořádání rozděluji přední archeologové NDR (*Herrmann 1968*) slovanská hradiška do tří skupin. V první skupině jsou opevněná sídliště ze 7.—9. stol., především se zemědělskými výrobci. Druhou skupinu tvoří hradiška formující se vládnoucí vrstvy, případně již vykořisťovatelské třídy, datovaná do 8. až na počátek 9. stol. Nejpozději v 10., případně v 11. stol. vzniká třetí skupina jako suburbia nezemědělských výrobců, služebních skupin obyvatelstva, atd. Na území NDR se vyskytují všechny typy opevněných sídlišť, rozeznané a definované v ostatních slovanských

oblastech: hradiska výšinná, nížinná, ostrožná a další. K nejstarším hradiskům se v oblasti západně od Odry a Nisy počítá Oldenburg, který musel existovat nejpозději v 8. stol., jak ukazuje ostruha s háčky, nalezená u paty nejstaršího opevnění. Obecně panuje mezi archeology NDR domněnka, že nejstarší slovanské hrady zde byly budovány již v 6.—7. stol., i když teprve od 8. stol. má jejich stavba větší rozsah. V době mezi 7. a 10. stol. vznikají velká opevněná hradiště a hrady také v Mecklenburku, v některých částech Brandenburska a na dolním a středním toku řeky Odry. Pro tuto skupinu hradišť je charakteristický výskyt keramiky feldbergského typu. *J. Herrmann* (1968, 158 ad.) se domnívá, že v hradištích feldbergského typu žilo průměrně 600 až 1200 lidí, tedy všichni příslušníci celého menšího kmene. Nálezy ukazují, že to bylo především zemědělské obyvatelstvo, jen velmi malá část potravy se získávala lovem. Podle německých archeologů neexistují žádné doklady toho, že vytvářející se vládnoucí vrstva žila mimo lidová hradiště nebo že obývala v rámci velkých hradišť zvlášť vymezený a od ostatního hradiště oddělený prostor.

Také polští badatelé věnují hradiskům patřičnou pozornost. Už ve 30. letech vyšly významné práce *W. Łęgy* (1932) a *W. Kowalenka* (1938) se soupisy hradišť na území Polska. V roce 1950 začíná vycházet základní práce *W. Hensela* (1950—1959), který rozdělil slovanská hradiska na pět fází s následujícím datováním: A — 400 až 600, B, — 600 až 800, C — 800 až 950. Významným teoretickým přínosem jsou práce *Z. Hilczerówny* (1967 A), která uvádí, že hradiska vznikala především v prostředí, kde už ve fázi A byla zaznamenána osídlená místa, ovšem objevují se i v místech dříve neosídlených. Většina hradisek z počátku fáze B je situována na písčivých návrších nebo na kraji údolí. Jsou to převážně hradiska nížinná, blatná, jen výjimečně ostrožná. Uvedená autorka zdůrazňuje, že jedinou cestou k úspěšnému studiu hradišť je odmítnutí typologických hledisek a vždy jen studium konkrétních podmínek a konkrétního materiálu. Malopolská hradiska známe ze zpracování *A. Żaka* (1974), který rozdělil slovanské osídlení do čtyř fází a nejstarší až do roku 800 a typologicky pak hradiska do čtyř typů podle různých formálních hledisek. Důkladná a na vysoké úrovni je práce *E. Dąbrowské* (1973) o hradištích na horní Visle, vyznačujících se zejména značnými rozměry. Hradiska uvedeného typu ovšem vznikají podle uvedené autorky až v 9. stol. Ve své nejnovější práci se *E. Dąbrowská* (1978) znovu vrací k otázkám původu hradišť i jejich organizace. Počátky hradišť v horním Povislí klade do 7. stol. Za otevřenou považuje otázku datování počátků hradiska v Chodliku do 6. stol., jak to učinil *A. Gardawski* (1970). K nejstarším hradiskům hornoviselské oblasti počítá *E. Dąbrowská* především Stradów a Szczaworyż, obě ze 7. stol., od samého počátku velká výšinná hradiska ostrožného typu. Za nejstarší opevněná sídliště na území Polska pokládá v severní části Dolního Slezska Połupin ze stol. 6. a v horním a středním Poodří například Bonikowo, hradiska výšinná i nížinná, s hliněným valem, bez zpevněného jádra, o ploše 0,35 ha až 0,5 ha. V 7., nejpозději

v 1. pol. 8. stol. jsou popsána hradiska přestavována na mocnější opevněné jednotky o ploše zpravidla menší než 0,1 ha, s valy opatřenými dřevěnou konstrukcí. Sem patří podle E. Dąbrowské například Klenica. V jižní části Dolního Slezska se první hradiska objevují v 7. stol. Mají plochu od jednoho do čtyř hektarů, v okolí Wrocławu i více. Ve středním Polsku uvádějí polští autoři z období 6. až 8. stol. dvě hradiska: do pol. 6. stol. datuje E. Dąbrowska v údolí řeky Bzduř hradisko Łęczycza a do 1. pol. 7. stol. hradisko v Mnikówě nad řekou Wartou. Pokud se týká Mazovska koncentrují se zde podle názoru W. Szymańskiego (1967) nejstarší hradiska v okolí Plocka již v 6. až 8. stol. Jsou převážně výšinná o rozměru užitě plochy mezi 0,13 a 0,80 ha, chráněná hliněným valem nebo jen dřevěnou palisádou. Většinou v této severní oblasti jsou to hradiska ostrožného typu, například Szeligy. V Pomoří patří k nejstarším Bardy, snad ze 7. stol. Historicky významné je stanovení tří oblastí vývoje hradisek u západních Slovanů. První charakterizuje vývoj od menších hradišť k větším a zabírá horní Povislí s horním Dněstrem a Bugem, území ČSSR a Horní Lužici. Druhou oblast tvoří Dolní Lužice, Velkopolsko se severní částí Dolního Slezska, zemí Lubušskou a středním Polskem. Zde, jak konstatuje E. Dąbrowská (1978), se hradiska objevují nejdříve ze všech, neboť již v 6. stol. probíhá proces jejich přeměny z větších na menší. Poslední oblastí je Pomoří a severní Polabí, kde v 7. stol. se hradiska dále zmenšují.

Studium počátků východoslovanských hradišť je zatíženo značně složitou situací v této oblasti, a to jak v určování etnicity zdejších kulturních skupin, tak i v problematice přesného datování, vyplývající z nedostatku chronologicky citlivých nálezů na sídlišťích i z převládajícího žárového pohřebního ritu, neumožňujícího zachování potřebných nálezových celků. Budování hradišť je vlastní nejrůznějším kulturám v Podněpří dlouho před skytským osídlením. Podle P. N. Trefjakova (1966, 269) se ve 3. čtvrtině 1. tisíciletí n. l. vedle otevřených sídlišť začínají u východních Slovanů objevovat i hradiska útočištného typu. Jejich vznik Trefjakov spojuje s potřebami obrany, i s procesem začínající třídní diferenciací. V Polesí uvádí hradiska Chotomel a Babka, dále lokality Makča a Vladimírskoje na řece Děsně a další. Názor P. N. Trefjakova nezástává A. P. Rappoport (1956), který vychází z premisy, že ručně lepená keramika patří ve středním Podněpří do 8.—9. stol. a až ve 2. pol. stol. 10. zde její místo zaujímá keramika obtáčená na kruhu. V tom smyslu datuje východoslovanská hradiska s ručně lepenou keramikou do 8. až 10. stol., a ta, na nichž byla nalezena obtáčená keramika předmongolská, do 10. až 13. stol. S podobnými názory přišel i V. K. Gončarov (1963). Značnou pozornost věnoval počátkům východoslovanských hradišť I. I. Ljapuškin (1968), zejména na dněperském levobřeží, kde datoval počátky opevněných sídlišť do 8. stol. J. V. Kucharčenko (1961) zpracoval počátky slovanských opevněných sídlišť v ukrajinském Polesí. Hradisko Zimno, Chotomel, Babka a další datuje do 6. až 8. stol.

Řešení otázky počátků slovanských hradišť na území ČSSR naráží

na mnoho problémů. V kronice tzv. Fredegara se sice uvádí existence slovanské pevnosti zvané Vogastisburg již počátkem 7. stol., naše teorie však musí být postaveny jen na tom archeologickém materiálu, který v současné době máme k dispozici. Vyjdeme-li z nálezů, dokládajících nejstarší fázi slovanského osídlení naší vlasti, tedy především ze žárových pohřebišť s keramikou pražského typu a jim odpovídajících sídlištních nálezů pravoúhlých zemnic s peci v rohu, pak můžeme stanovit několik krystalizačních center, kolem nichž se u nás rozvíjelo počáteční slovanské osídlení. Na území historických Čech jsou to tři hlavní střediska. Nejdůležitější je nepochybně Pražská plošina, dále Kolínsko a třetí oblastí je Mostecká pánev s částí dolního Poohří. Na Moravě můžeme uvést dvě hlavní centra — okolí Brna a Dolnomoravský úval, na Slovensku pak Pováží a Ponitří na západních a východních svazích Nitrianské pahorkatiny. Je zajímavé srovnat, do jaké míry na uvedené oblasti se žárovými hroby ze 6.—7. stol. navazují nejstarší slovanská opevněná sídliště (obr. 58).

Výrazná je koncentrace hradišť na Pražské plošině, pozdější krystalizační oblasti kmene Čechů. Nálezový materiál z období před 9. stol. mají hradiška v Šárce, Hostivaři, Bohnicích, dále jej nacházíme na Budči (Zákolany) a Levém Hradci. Poněkud stranou je hradiško Libušín, přesto i zde je tento materiál zastoupen. Vyjmenovaná hradiška bohužel většinou postrádají takové podmínky, které by dovolily stratigraficky rozčlenit kulturní vrstvu na jednotlivé horizonty, to znamená, že charakteristické nálezy z období před 9. stol. se zde nevyskytují v nálezových celcích, nýbrž převážně ojedinele, což pochoptelně jejich vypovídací schopnosti nikterak nezvyšuje. Přesto však nálezové soubory získané na uvedených lokalitách vykazují značné rozdíly v časovém zařazení. Lité bronzové okrasy z 8. stol. naznačují, že za nejstarší centra Pražské plošiny možno považovat Šárku (*Štěpánek 1965, 19*) a Budeč (*Váňa 1981*), kde toto datování potvrzují vedle ozdob i nálezy keramiky. Vznik ostatních hradišek této oblasti podle dosud známých nálezů nelze datovat dříve než do 2. pol. 8. stol. Pokud na některých z uvedených hradišť jako např. v Libušíně (*Zeman 1976, 134*) nebo v Praze-Bohnicích (*Zeman 1976, 126*) bylo zjištěno osídlení s keramikou pražského typu, pochází velmi pravděpodobně z doby před vybudováním opevnění. Podle polohy řadíme všechna hradiška Pražské plošiny k výšinným, přičemž řada z nich patří k ostrožnému typu — Levý Hradec, Hostivař, Bohnice, Libušín.

Na východním okraji Pražské plošiny, kde v pozdějším období předpokládáme sídla kmene Zličanů (*Turek 1957*), byla zjištěna další skupina hradišť. Řada zdejších opevnění je jen málo prozkoumána, na základě nálezů keramiky však můžeme předpokládat jejich vývoj již ve 2. pol. 8. stol. Jako u předešlé skupiny hradišť kmene Čechů i zde jde převážně o hradiška výšinná, patří sem Toušeň, Přerov nad Labem, Tismice, Přistoupim, Doubravčice, Radim, Ždánice, Barchovice a Sázava — Dojetřice. Mimo uve-

dených hradišť jsou zde i dvě významná centra — Libice a Klučov, jichž se dotkneme podrobněji.

Klučovské hradisko, důkladně probádané *J. Kudrnáčem (1970)*, patří v okruhu „zličských“ hradišť nejen k nejlépe prozkoumaným, ale i k těm, které mají odpovídajícím způsobem publikovaný materiál. Podle keramiky je datováno do 8. stol. Nejstarší opevnění klučovského hradiště se skládalo z příkopu hlubokého původně 1,85 až 3 m a širokého 3,50 až 6 m. Jeho rozměry se řídily přístupností terénu. Za příkopem zjistil J. Kudrnáč zbytky dřevěné stěny, jejíž výšku odhadl na 2,5 m. Čelní dřevěná stěna chránila a přidržovala spolu se slabší tylovou dřevěnou konstrukcí hlinité těleso valu o šířce 2,50 m až 3,5 m. Na vnější straně příkopu předpokládá autor výzkumu ještě doplňující opevnění, jehož existenci naznačují kúlové jamky po kolmých a šikmých kúlech palisády. Kromě osmi kusů šipek nebyly na hradisku nalezeny žádné zbraně, zato zde J. Kudrnáč prozkoumal téměř třicet obilních jam a nepochybně jejich skutečný počet na celé ploše hradiska mnohokrát toto číslo převyšuje, jak lze usuzovat z poměru velikosti prosondované plochy k celkové rozloze hradiska. Kudrnáčův diagram plošného výskytu zvířecích kostí ukazuje, že na hradišti a na předhradí Klučova jsou nejvíce zastoupeny nálezy kostí hovězího dobytka, na druhém místě kosti prasečí s podezřením na většinu černé zvěře, dále pak kosti jelena, kozy, koně, psa, ovce a další. Pokud se týká obydlí, převládaly zde zemnice čtvercovitého půdorysu s kamennými pecemi v rohu; J. Kudrnáč ovšem předpokládá, že při výzkumu zjištěné osamělé pece mohou představovat zbytky nezahlobených sídlištních objektů. K dokladům specializované výroby v prostředí klučovského hradiska patří nález tyglíku.

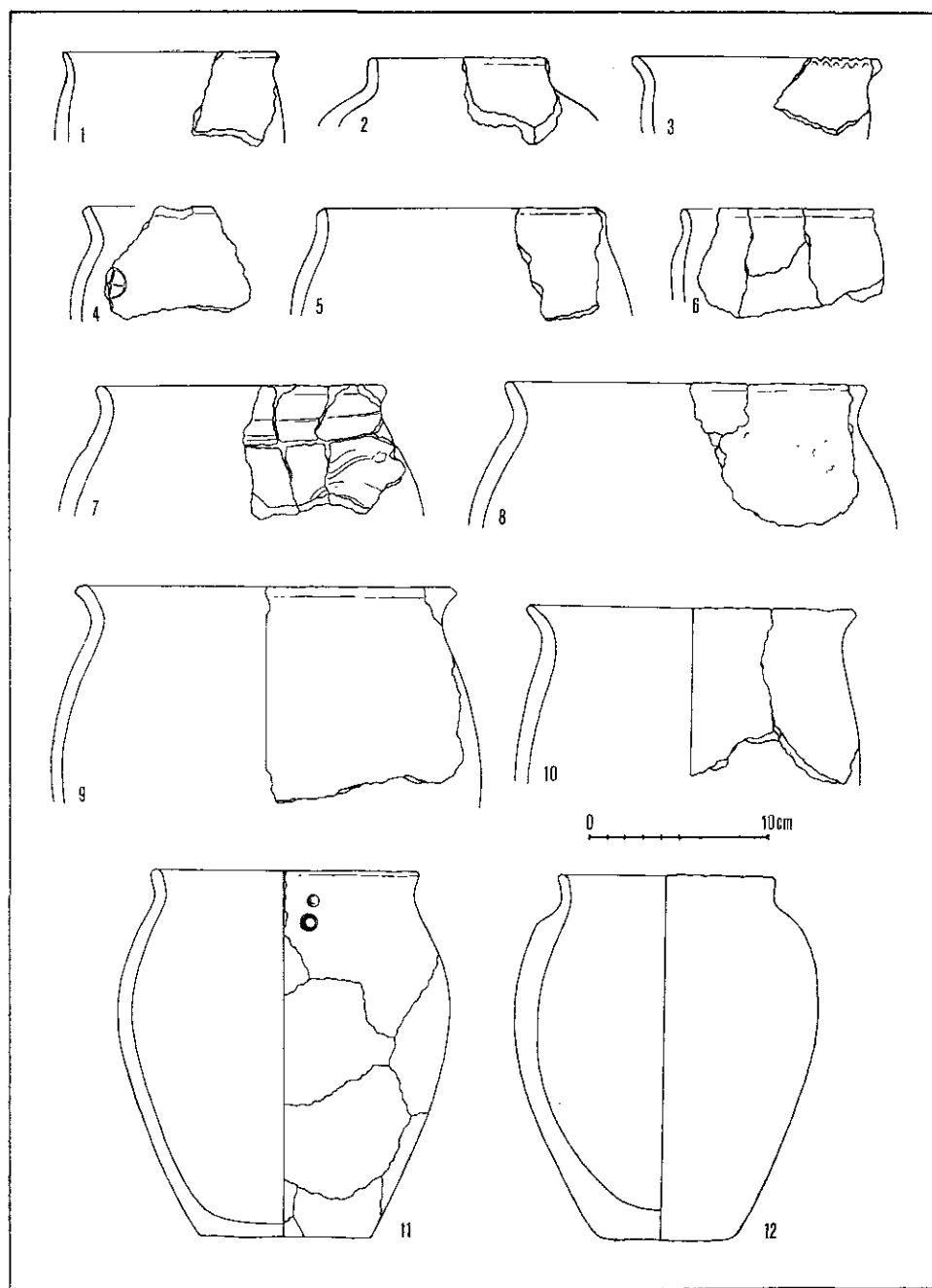
Druhým významným hradiskem pojednávané oblasti je Libice nad Cidličkou, výjimečně nížinné opevnění v českém prostředí, kde převážně známe v tomto období jen hradiska na výšinách. *R. Turek (1966—1968, 68)* datoval podle bronzových ozdob nejstarší fázi hradiska do 8. stol., zároveň však zdůraznil, že pokud se týká opevnění, pak — pokud vůbec existovalo — nelze k jeho konstrukci ani rozsahu říci nic bližšího. Uvádí ovšem náznaky dřevěného palisádového opevnění, převrstvené ve druhé fázi osídlení hradiska velkým tělesem valu. Na libickém hradisku byla objevena řada zásobnicových jam a zemnic spolu s doklady specializované železářské výroby. Jejich datování není bez problémů, přesto však některé vespělě ozdobené blatnickomikulčického stylu, zpracované *J. Justovou (1977)*, dovolují předpokládat předchozí rozvoj kulturního i politického centra na Libici ve 2. pol. 8. stol.

Po Pražské plošině s navazujícím Kolínkem jsou třetí oblastí nejstaršího slovanského osídlení s keramikou pražského typu severozápadní Čechy. Svými počátky zde do 8. stol. mohla zasahovat dvě hradiska s typickou ostrožnou polohou českých hradišť — Vlastislav a Zabuřany. Obě jsou však datována jen podle keramiky, nálezy charakteristických litých bronzových či jiných okras z 8. stol. zde dosud neznáme.

Je pozoruhodné, že území východních a severovýchodních Čech, dosud bez žárových hrobů s keramikou pražského typu, se v podstatě kryje s okruhem, v němž chybějí doklady nejstarších opevněných sídlišť. Naopak v obou místech, kde v Čechách byla zaznamenána větší koncentrace nejstarších slovanských nálezů, tedy na Pražské plošině a na Kolínsku, dochází v 8. stol. k intenzivnějšímu budování opevněných sídlišť. Vysvětlení tohoto faktu nelze opírat jen o poukazování na mezery v dosavadním výzkumu východních a severovýchodních Čech, ostatně to ani zcela neodpovídá skutečnosti. Navíc můžeme prokázat širší souvislosti tohoto jevu s celkovým vývojem slovanských opevněných sídlišť na území mezi Labem a Dněprem.

Jiná je ovšem situace v jižních a jihozápadních Čechách. Také zde nálezy keramiky pražského typu zcela chybějí, přesto však v uvedené oblasti můžeme především na základě starobylé keramiky i některých kovových ozdob vyčlenit tři okruhy hradišť, které by mohly svými počátky do 8. stol. zasahovat. Hradiska většinou nebyla systematicky zkoumána, proto je třeba naše závěry brát s určitou rezervou. Prvním okruhem je Plzeňsko s výšinnými hradišti Cebiv, Bukovec a Březina. Početnější skupinu tvoří hradiska na Příbramsku a Strakonicku — Březnice, Hudčice, Rovná, Katovice, Sousedovice a Nihošovice. Také v této skupině jsou jen výšinná hradiska, některá na ostrožnách. Při stavbách fortifikací jsou tu často používány kameny. Kromě průvlečky s prodlouženým týlem blatnického typu z hradiska v Nihošovicích (*Dubský 1949, 526*), žádné další ozdoby z 8. stol. na uvedených hradištích neznáme. Třetí skupinu tvoří hradiska v horním Povltaví: Slabčice, Litoradlice, Římov, Netolice. Všechna jsou ostrožného typu, přestože jihočeské terény mají dobré podmínky i k budování blatných opevnění. Z hradišť třetí jihočeské skupiny bylo systematicky zkoumáno jen hradisko branišovické v Římově s opevněním širokým 4,5 m. *B. Nechvátal (1966)* zde zjistil ručně lepenou keramiku s hřebenovými vpichy, jaká se často vyskytuje v hrobech s předměty východního charakteru v Podunajské nížině, ale také jinde.

Podle současného stavu nálezů se zdá, že máme právo uvažovat o počátcích slovanských hradišť na Slovensku patrně až na sklonku 8. stol. Do doby kolem roku 800 se datuje nález bronzového kování z Hradce u Prievidze (*Bialeková — Pieta 1964, 446—447, obr. 12*). Hradisko bylo vybudováno v 1. stol. př. n. l. a na přelomu 8. a 9. stol., znovu využito slovanským kmenem, usazeným v horním Ponitří. Do stejného období je kladen na základě nálezů keramiky i vznik hradiska blatného typu v Majcichově (*Chropovský 1978 A*), odkud jsou známy doklady specializované výroby. Nové překvapující nálezy z hradiska ve Spišských Tomášovcích-Čingově naznačují možnosti datování vzniku tohoto slovanského opevněného sídliště již do 8. stol. (*Vladár 1978*) a možná i do doby dřívější. Historický význam Vladárova objevu souvisí s posouzením společensko-ekonomického vývoje svobodných slovanských kmenů, chráněných od avarských vpádů.

Obr. 59. Časně slovanská ručně lepená keramika z Mikulčic. (1—i. č. 594—3343/65, 2—i. č. 594—3954/59, 3—i. č. 594—3384/59, 4—i. č. 594—3506/56, 5—i. č. 594—5450) 60, 6—i. č. 594—2587/65, 7—i. č. 594—2583/58, 8—i. č. 594—5244/66, 9—i. č. 594—6400/60, 10—i. č. 594—4940) 63, 11—i. č. 594—1854/57, 12—i. č. 594—3136/68.

Místem, kde s velkou pravděpodobností dochází na Slovensku poprvé k vybudování opevněných sídlišť, je Nitra (*Chropovský 1964, 1971, 1974*). V jejím okruhu máme doloženo poměrně výrazné časné slovanské osídlení, a to jak sídliště na Martinském vrchu a v Párovcích, tak i žárové pohřebiště v Dolných Krškanech. Z území Nitry je ovšem překvapivě málo nálezů následujícího období konce 7. a 8. stol., s výjimkou hrobu v Dolných Krškanech a nálezů bojovnické výstroje z náměstí 1. máje. Ačkoliv zatím máme k dispozici jen málo dokladů osídlení Nitry v 8. stol. můžeme mimo jiné i na základě písemných zpráv o poměrně vyspělém postavení Nitry v 1. pol. 9. stol. předpokládat, že již v 8. stol. se zde vytvářejí podmínky pro růst mocenského centra východní části Velké Moravy.

Na Moravě se situace značně blíží k tomu, co jsme zjistili v Čechách. I zde jsou hradiska nejdříve zakládána ve dvou ze tří základních teritoriálních okruhů, odpovídajících v pozdějším vývoji kulturně historickému členění Moravy. Těmito okruhy rozumíme tři úvaly — Hornomoravský, Dolnomoravský a Dyjskosvratecký. Nejstarší koncentraci žárových hrobů s keramikou pražského typu a slovanského osídlení nejstarší fáze jsme zjistili v Dolnomoravském úvalu, poněkud menší soustředění v okolí Brna a jen velmi málo v Hornomoravském úvalu. Není vyloučeno, že právě s tímto faktorem souvisí i skutečnost, že z Hané neznáme ani žádná opevněná sídliště z předvelkomoravského období. V okolí Brna je poněkud jiná situace, sídliště s časné slovanskou nezdobenou keramikou se zde objevují častěji. Nejstarší opevněná sídliště s nálezy ostruh s háčky jsou zde — podobně jako v Čechách výšinná, např. Zelená Hora, Staré Zámky. Jejich umístění na okraji neosídlené pahorkatiny lze vysvětlit dvojím způsobem. Buď budeme uvažovat o jejich obranné funkci hranic osídlené oblasti před nájezdy ze západu, zadržovaných při výstupu z hornaté a zalesněné krajiny, nebo naopak byla hradiska umístěna až při okrajích osídleného území, aby snáze odolala vpádům vedeným z jihu. Zelená Hora i Staré Zámky jsou typickými hradišti ostrožnými, která spojujeme s kolonizačními procesy (*Turek 1954, 1957*).

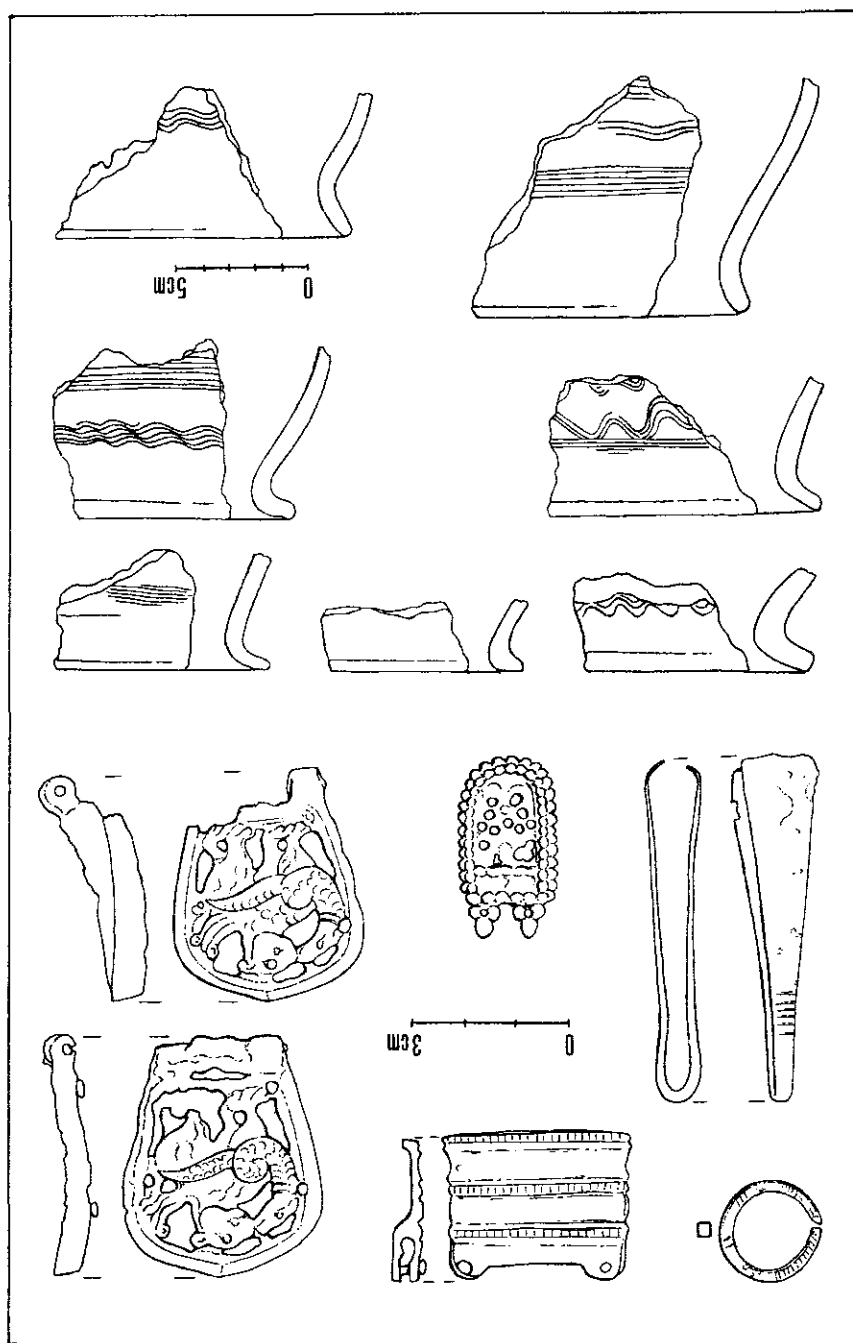
Vlastní Pomoraví, konkrétně jeho střední část na úseku mezi Napajedly a soutokem Moravy s Dyjí, představuje svým nížinným charakterem typické prostředí sídlišť s časné slovanskou kulturou. Kromě nedávno prozkoumaných Mutěnic a Pohanska však v uvedeném prostoru dosud žádná rozsáhlejší sídliště neznáme, i když pohřebišť je více. Tato oblast patří k nejlépe prozkoumaným, proto se jí budeme zabývat podrobněji. Mimo jiné i proto, že pro studium počátků slovanských opevněných sídlišť mají aglomerace v okolí Starého Města, Mikulčic a Pohanska rozhodující význam.

Jakým způsobem zde došlo k vyčlenění hradišť z masy neopevněných sídlišť? Pouze v případě Pohanska máme doloženou v době před vznikem opevnění poměrně bohatou vrstvu s časné slovanskou nezdobenou a zdobenou keramikou i keramikou pražského typu. Předvelkomoravské opevněné

sídlíště však v oblasti Pohanska dosud nebylo zjištěno. Přesto však je velmi pozoruhodné, že na ploše hradiska, jehož val podle *B. Dostála (1977—1978)* vznikl v 1. pol. 9. stol., existovalo poměrně rozsáhlé žárové pohřebiště s 55 hroby; většinou jsou popelnicové, vzácněji jámové a obsahují pouze kalcifikované kosti bez milodarů. V žárových hrobech je jen lepená keramika. Sídlíště k uvedenému pohřebišti bylo publikováno *B. Dostálem (1982)*.

Situace ve Starém Městě má mnoho společného s obrazem, jaký jsme mohli načrtnout v případě Pohanska. *V. Hrubý 1960*, 34 ad.) pokládá za jádro nejstaršího slovanského osídlení osadu „Na Valách“, jejíž počátky datuje do 6. a 7. stol. Z této doby by měly pocházet zemnice s keramikou, „podobnou popelnicím pražského typu“. K uvedenému sídlíšti, rozloženému na úpatí severní staroměstské ostrožny patří žárové pohřebiště na návrší „Na Valách“. Toto návrší se v 9. stol. stává jedním z center staroměstské aglomerace, buduje se zde kostel a bohatství pohřebišť v jeho okolí daleko převyšuje průměrné nálezy tohoto druhu. *V. Hrubý* počítá s tím, že ještě než se tak stalo, to znamená asi od poloviny 8. stol., se stará zemědělská osada „Na Valách“ opevňuje: na severní straně zákopem a na jihu vodním příkopem. Západní hranicí uvedeného opevněného areálu je vysoký břeh nad bažinatým zářezem potoka Salašky, kdežto východní okraj v šířce 350 m zůstal otevřen směrem k indundačnímu území řeky Moravy. Plocha popsaného sídlíště, opevněného podle *V. Hrubého* snad již na konci 8. stol., má nepravidelně oválný tvar o rozměrech asi 600 × 370 m. V jeho jižní části se rozkládaly sídlíštní objekty převážně zemědělského charakteru. Celkem bylo zachyceno 77 objektů, jejich přesné datování je však obtížné. Skutečnost, že zemědělská osada přerostla ve Starém Městě vlastním vývojem hospodářským a společenským v opevněné hradisko naznačuje podle *V. Hrubého*, že se toto místo v pol. 8. stol. stalo sídlem společensky vynikajícího rodu a nejspíše i některého kmenového knížete. Dosud však není tato myšlenka doložena archeologickým materiálem, litými bronzami z 8. stol. a zejména ostruhami s háčky, které naopak v dostatečném množství přinesl nový výzkum na jiřském ostrově. Vidíme zde tedy podobný postup, na jaký jsme zvyklí u ostatních lokalit, kde sjednocením sil a prostředků rozptýlených zemědělských osad vzniká v jejich středu opevněné sídlíště. Ve Starém Městě se zemědělská osada opevňuje a teprve později vznikají specializované řemeslnické a zemědělské osady okolní. S opevněním v oblasti Starého Města je však spojena řada problémů, zejména pokud se týká časového zařazení. *V. Hrubý (1965, 280)* datoval nejstarší vrstvu v příkopu II tak, že z toho vyplynula existence uvedeného objektu ve 2. pol. 8. stol., „kdy již plnil svoji funkci“. Za odůvodněnější lze považovat ve stejné práci tabulku (*Hrubý 1965, 285*), kde je uvedená vrstva datována na přelom 8. a 9. stol. Datování se zde opírá výhradně o keramiku. Z vrstev sídlíště „Na Valách“ zatím nebyly nikde publikovány nálezy typických a dobře datovatelných předmětů předvelkomoravského charakteru, tedy litých bronzů a ostruh s háčky. *V. Hrubý (1965, obr.*

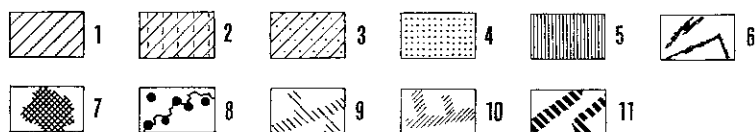
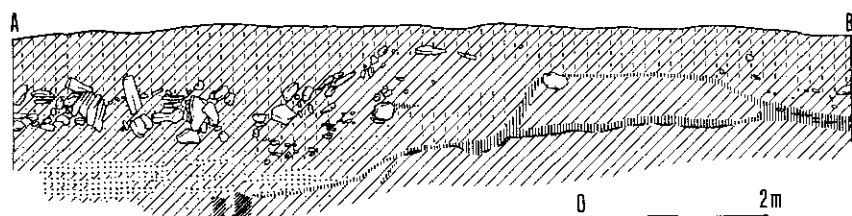
Obr. 60. Mikulčice, uzavřený nálezový celek z vrstvy pod podlahou objektu 627.

87–88) uvádí soubor keramiky z nejstarší vrstvy příkopu, a i když obsahuje některé mladší tvary, v podstatě odpovídá mikulčickému 1. typu keramiky. To by mohlo být důvodem, abychom i podle dalších analogií příkop II datovali do období mezi pol. 8. a pol. 9. stol. Je ovšem třeba říci, že tato skutečnost nikterak nedokazuje existenci opevnění. Samotný příkop jen stěží můžeme pokládat za skutečnou fortifikaci. Další opevnění v poloze „Na Valách“ je uváděno severně od zjištěné církevní stavby, nemůže však být předvelkomoravského původu, neboť je mladší než velkomoravské kostrové hroby, zasahující pod něj (Hrubý 1955, plán 1). Pokud se týká tzv. vnějšího opevnění Starého Města (Hrubý 1965, 213), je třeba konstatovat, že zde dosud postrádáme jakékoliv doklady datování. „Jen ojedinělé hradištní střípky, hlásící se typologicky k přelomu 9. a 10. stol. a provázející výzkum valové destrukce“ (Hrubý 1965, 219) nejen že nemohou určit dobu zániku této „fortifikace“, ale samozřejmě tím méně mohou datovat tento zvláštní útvar do předvelkomoravského období. Jestliže dnes pro tzv. Christinův val postrádáme opory k jeho chronologickému zařazení, pak totéž platí i o druhém úseku uvedené fortifikace s roštovou konstrukcí, o třetím úseku i o čtvrtém. Závěrem k problematice staroměstského opevnění lze konstatovat, že zatím nemáme k dispozici žádné přesvědčivé nálezy, kterými by bylo možno doložit opevnění osady „Na Valách“ v 8. stol., a dokonce ani ve století následujícím (Cf. Snášil—Procházka 1981).

Relativně největší množství údajů o počátcích moravských slovanských hradišť poskytuje opevnění v Mikulčicích. Sídlištní vrstvy přinesly sice ve srovnání s ostatními slovanskými lokalitami na Moravě velké množství litých bronzových okras z 8. stol. i ostruh s háčky, avšak problémem až donedávna otevřeným bylo spojení těchto vrstev s nejstarším dřevěným opevněním. Časně slovanská ručně lepená keramika není na mikulčickém hradisku neznámá. V době odkryvu baziliky byl nález keramiky pražského typu interpretován jako žárový hrob (obr. 59, 11). Patří k vrstvě, zasahující pod základy baziliky, přesnější vztahy nejsou zjistitelné. U ostatních nálezů ručně lepené keramiky z Mikulčic se můžeme při určování opírat jen o tvar okraje a o skutečnost, že chybí výzdoba. Některé okraje jsou ozdobené záseky, ale vzhledem k jednoduchosti této výzdoby i s ohledem na to, že podobná ručně lepená keramika se vyskytuje na mnoha nalezištích Evropy a Asie, lze jen se značnými obtížemi uvažovat o jejím časovém i kulturním zařazení. Sídlištní objekty s ručně lepenou keramikou se ovšem v Mikulčicích poněkud odlišují charakterem své výplně od ostatní kulturní vrstvy tohoto hradiska. Bylo to zjištěno právě v blízkosti baziliky, srovnávacího materiálu je však dosud velmi málo.

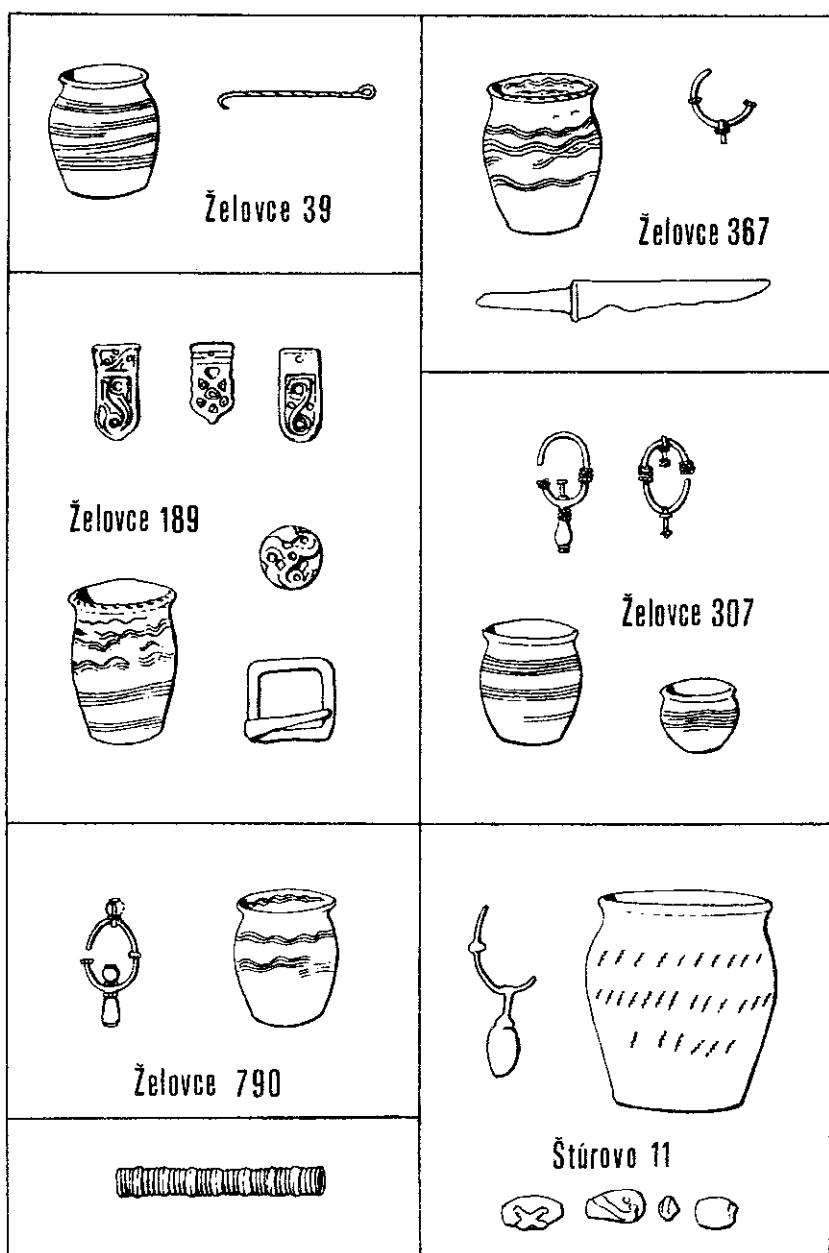
Stanovení přesné relativní chronologie na hradisku v Mikulčicích je velmi obtížné. Jednotlivé horizonty se vzájemně narušují, což znesnadňuje ohraničení menších nálezových souborů, ztěžuje jejich srovnání a konečné hodnocení. Výplň do podloží zahloubené jámy obsahuje běžně několik pokleslých vrstev z mladšího období osídlení. Neobyčejně mnohotvárný je nálezový fond, osíd-

Obr. 61. Zbytky nejstaršího dřevěného opevnění v Mikulčicích. z 8. století. (1—jíl, 2—jílovitohlinitá vrstva, 3—jílovitopísčitá, 4—načervenalá písčitá, 5—šedá hlinitá, 6—IV. vrstva dřevěné komorové konstrukce, 7—ohniště, 8—palisáda, 9 II. vrstva dřevěné komorové konstrukce, 10—II. vrstva dřevěné komorové konstrukce, 11—III. vrstva dřevěné komorové konstrukce.

lení bylo velmi intenzivní a sídliště mělo bohaté kulturní vztahy i ke geograficky značně vzdáleným oblastem. Bez delšího přerušení trvalo pravděpodobně okolo tři set let, tedy přibližně deset generací. Ovšem jen v nemnohých případech jsou sídlištní vrstvy, odpovídající určitým časovým horizontům, od sebe v terénu výrazně odlišeny. Chceme-li tedy vyčlenit z množství nálezů ty, které mají vztah k počátkům hradiska, musíme vyjit jen z předmětů stratigraficky určených. K ojedinělým nálezům, nepocházejícím z takto určených celků, počítáme spony z doby římské, některé mince, různé bronzové drobnosti, zlomek výlitku z formy na sponu z pozdního stěhování národů, zlomky keramiky zdobené vlešťováním a další předměty (obr. 9, 14).

Nejpříznivější podmínky k vyčlenění předvelkomoravských nálezů jsou na sídlišti, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu. Na hlinitém podloží, které od sídliště klesá západním směrem, ležela poměrně silná vrstva hlinité úpravy, oddělená od vlastního podloží slabou, silně uhlíkovitou vrstvou. Jde o horizont, který vychází na povrch v obj. 581 a je datován jedním z nejstarších souborů předvelkomoravské keramiky, který na hradišti můžeme typologicky určit. Uvedená jílová úprava plnila funkci podlahy obj. 582 a porušuje ji zřejmě jáma obj. 580. Není tedy vyloučeno, že obj. 580, který obsahoval nákrčník z konce 7. a počátku 8. stol., může být mladší (obr. 50). Na vnější straně popsané jílové úpravy byly zjištěny zbytky dřevěné palisády s kúlovými jamkami o průměru 10 až 15 cm, vzdálenými od sebe průměrně 90 cm. Tato linie kúlů však na jiných místech sídliště v odpovídající poloze nebyla zjištěna. Západně od palisády se táhne v šířce 7 až 8 metrů mezi okrajem sídliště a opevněním mělký příkop, který obsahoval množství zajímavé keramiky starobylých tvarů. Při výzkumu v jižní části uvedeného sídliště se podařilo vyčlenit v kulturní vrstvě tři hlavní horizonty. Nejmladší třetí horizont z doby po zániku chat na sídlišti datujeme podle nálezů ve dvou kostrových hrobech, zahloubených do vrstvy nad podlahami objektů. V hrobě 794 ve čtverci H/14 se našly dva páry zlatých náušnic, dvě s desíti granulovanými bubínky, dvě s oboustranným klasovitým hrozníčkem. V hrobě 798 byla nalezena malá amfora z jemně plavené hlíny. Oba uvedené nálezové celky (*Klanica 1964*) můžeme podle současného stavu našich znalostí datovat do doby okolo pol. 9. stol. Horizont podlah — druhý — je charakterizován keramikou, která se hlásí převážně k 1. typu našeho třídění. Pro časové zařazení podlah mají ovšem větší význam kovové předměty a zvláště lité bronzové okrasy. Sem patří pozlacené nákončí (*Klanica 1968 C*, tab. 54, 14), k jehož výzdobě najdeme obdobu na borduře nádoby č. 20 nebo na nádobě č. 14 pokladu Sinnicolau Mare i na větším nákončí z Blatnice. Svým tvarem a rozměry odpovídá známému nálezu z Modré (*Cibulka 1958*, tab. XIX), který můžeme datovat nejvýše do 1. pol. 9. stol. Pro nejstarší sídlištní horizont, charakterizovaný mocnou vrstvou uhlíků, jsou příznačné střepy keramiky 2. typu. Vybrané okraje keramiky ze stratigraficky nejstarší vrstvy mají převážně jednoduché profilace, vy-

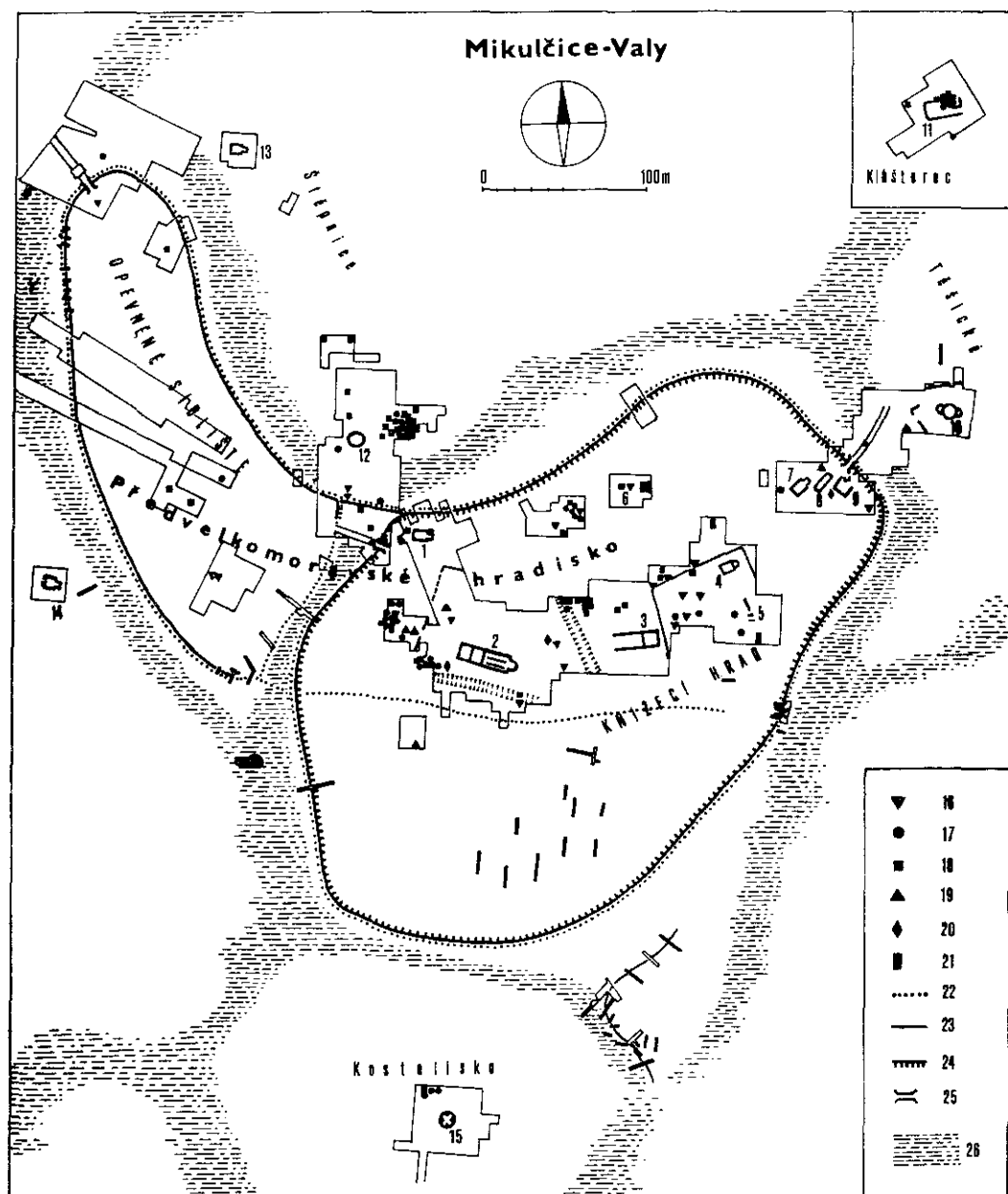
Obr. 62. Nálezový horizont kostěného soustruhovaného jehelníčku.

skytnou se však i okraje římsovité. Velmi zajímavým nálezem je bronzové nákončí (obr. 60 uprostřed), objevené v hloubce 55 cm pod jílovitou úpravou

objektu 626. Náleží bezesporu mezi nejmladší nálezy horizontu. Oboustranná prolamovaná nákončí s perlovcovou lištou na okraji známe z východního Středomoří; v Podunají máme vážné důvody k jejich datování do průběhu 8. stol., jak bylo výše ukázáno. Mimo uvedené nákončí patří k nejstaršímu sídlištnímu horizontu několik litých bronzových okras různých typů, některé i takové, jejichž obdoby v hrobech 7.—8. stol. v Podunajské nížině zatím neznáme. Podle předmětů, jejichž analogie můžeme uvést v takových souvislostech, že umožňují přesné chronologické zařazení, lze nejstarší nálezy z uvedeného prvního mikulčického horizontu datovat na konec 7. a počátek 8. stol., nejmladší pak na konec 8. stol. Je tedy velmi pravděpodobné, že stratigraficky nejstarší vrstva v Mikulčicích vzniká koncem 8. stol. jako důsledek zničení dřevěných staveb a dalších konstrukcí, postavených na hradisku v době od konce 7. do 8. stol. Historicky se nabízí nejpravděpodobnější spojení těchto událostí se známým tažením Karla Velikého do Podunají, kdy mohlo dojít i ke zničení některých slovanských hradišť. Nelze však vyloučit, že uvedená vrstva je důsledkem události předcházejících a s nimi souvisejících politických přeměn již ve 2. pol. 8. stol.

Opevnění předvelkomoravského sídliště v Mikulčicích je spojeno s celou řadou dosud nezodpovězených otázek. Situace v jednotlivých místech výzkumu bývá někdy značně odlišná a interpretace zjištěných jevů nikoliv jednoznačná. Už v roce 1956 zjistil *J. Poulik* (1957, 250 ad.) pod zbytky velkomoravské kamenné hradby knížecího hradu v Mikulčicích stopy staršího opevnění. Šlo o maximálně třicetcentimetrovou popelovitou vrstvu, rozdělenou barevně na několik dalších horizontů a prostoupenou uhlíky i drobnými bílými zrníčky vyluhovaného vápna. Stejně mocná byla písčité vrstva, která ji místy překrývala a obsahovala popelovitých složek méně. Přímá souvislost popelovité vrstvy s dřevěnou palisádou, o které bude řeč níže, nebyla tehdy zcela jasná. Pod kamenou hradbou v prostoru 1. a 2. kostela se poprvé narazilo na horizont, kde se díky konzervaci za nepřístupu vzduchu zachovaly i organické zbytky, v tomto případě spodní části osmi kůlů dubové palisády. Ve čtverci D/O vězely v mírně zbahnělém písku a štěrku zbytky kůlů zachované od hloubky 270 cm pod povrchem, 20—40 cm před čelem kamenné hradby, seřazené ve skupinách vždy tři dohromady a jeden zvlášť.

Při výzkumech na sídlišti, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu v Mikulčicích, byla zjištěna kamenná konstrukce zdi ve vzdálenosti 20 m od břehů říčního koryta (*Klanica* 1964, 1967 A 1968 C). Nad vrstvou destrukce, svažující se do příkopu, ležela ve vzdálenosti 8 m od úpatí kamenné hradby až 150 cm silná vrstva náplav. Jde o vrstvy poměrně mladé, 80 cm pod povrchem se našla šamotová cihla z minulého století. Po odstranění kamenné destrukce hradby, ležící na jílové vrstvě s železitými skvrnami, se objevily v hloubce 220 cm pod dnešním povrchem zbytky dřevěných kůlů, zahloubených až 30 cm do světlešedé a zdánlivě sterilní písčitojílovité vrstvy. Zachova-

Obr. 63. Doklady místní šperkařské produkce na slovanském hradisku v Mikulčicích. 1—1. a 2. kostel, 2—bazilika, 3—tzv. palác, 4—4. kostel, 5—předpokládaný 11. kostel, 6—zbytky nároží zděné stavby s pohřebištěm, 7—5. kostel, 8—dílna, 9—12. kostel, 10—rotunda, 11 dřevěná kultovní stavba, 12—centrální kultovní stavba, 13—8. kostel, 14—10. kostel, 15—čtyřkonchální rotunda, 16—kornoutovitý tyglík, 17—vakovitý tyglík, 18—zlomek tyglíku, 19—klenotnické kleště, 20—kladívko, 21—kovadlinka, 22—dřevěné opevnění, 23—kamenná stěna, 24—kamenná stěna s jílovým blokem, 25—brána s mostem, 26—říční koryta a vodní příkopy.

ný základ kamenné hradby byl asi 90 cm nad úrovní horních částí dřevěných kůlů palisády. Další kůlová konstrukce se vyrýsovala na úpatí kamenné hradby až 70 cm hlubokými kůlovými jamkami, které zcela respektovaly čelo hradby a dokonce na některých místech bylo možno sledovat v sypané kamenné hradbě otisky popsané dřevěné konstrukce, která je chránila před sesutím.

Pod zbytky kamenné zdi ve čtverci -C/-24 byl „požárový“ horizont na podloží velmi zřetelný (obr. 61). V silné uhlíkovité vrstvě se rýsovaly i zbytky trámů. Velkým žárem vypálený podložní jíl mezi nimi má červenou, místy až černou barvu. Někde jsou na podloží zachyceny náznaky komorové konstrukce o rozměrech asi 1,2 × 1,2 m. Tyto komory nebyly v době požáru hradby vyplněny hlínou. Jejich vnitřní plocha — jílovité dno — je do červena vypálená, což je pravděpodobně důsledkem toho, že vnitřní prostor byl otevřený. Zbytky ohořelých dřev sahají daleko za hradbu; vyskytly se v severním rohu čtverce -C/-23, téměř tři metry od vnitřní stěny hradby. Některé jámy za hradbou byly černými uhlíkovitými vrstvami zcela zaplněny. Požárový horizont, jak jsme viděli na profilu čtverce -E/-24,-25, nepokračuje za dřevěnou palisádou dále směrem do řečiště, ačkoliv na vnitřní straně hradby probíhá neomezeně a pokrývá prakticky celé hradisko. Značné množství ohořelých kamenů se jako doklad požáru objevilo v kamenné destrukci opevnění nad popsaným požárovým horizontem. Vzácně se na vnitřním okraji kamenné konstrukce zachytily části spálených dřevěných trámů. Kamennou hradbu 2. fáze datuje do 9. stol. a poč. 10. stol. rameno železného ostruhy (*Klanica 1968 C*, tab. 50.3), nalezené ve čtverci -A/-24 ve spodních vrstvách mezi kamením hradby. Zbytky dřevěné hradby mohou být tedy ze stol. 8. Dřevěné komory jsou datovány vrstvou keramiky s římsovitými profilacemi, oddělenou od mladších vrstev horizontem jílové úpravy velkomoravského opevnění.

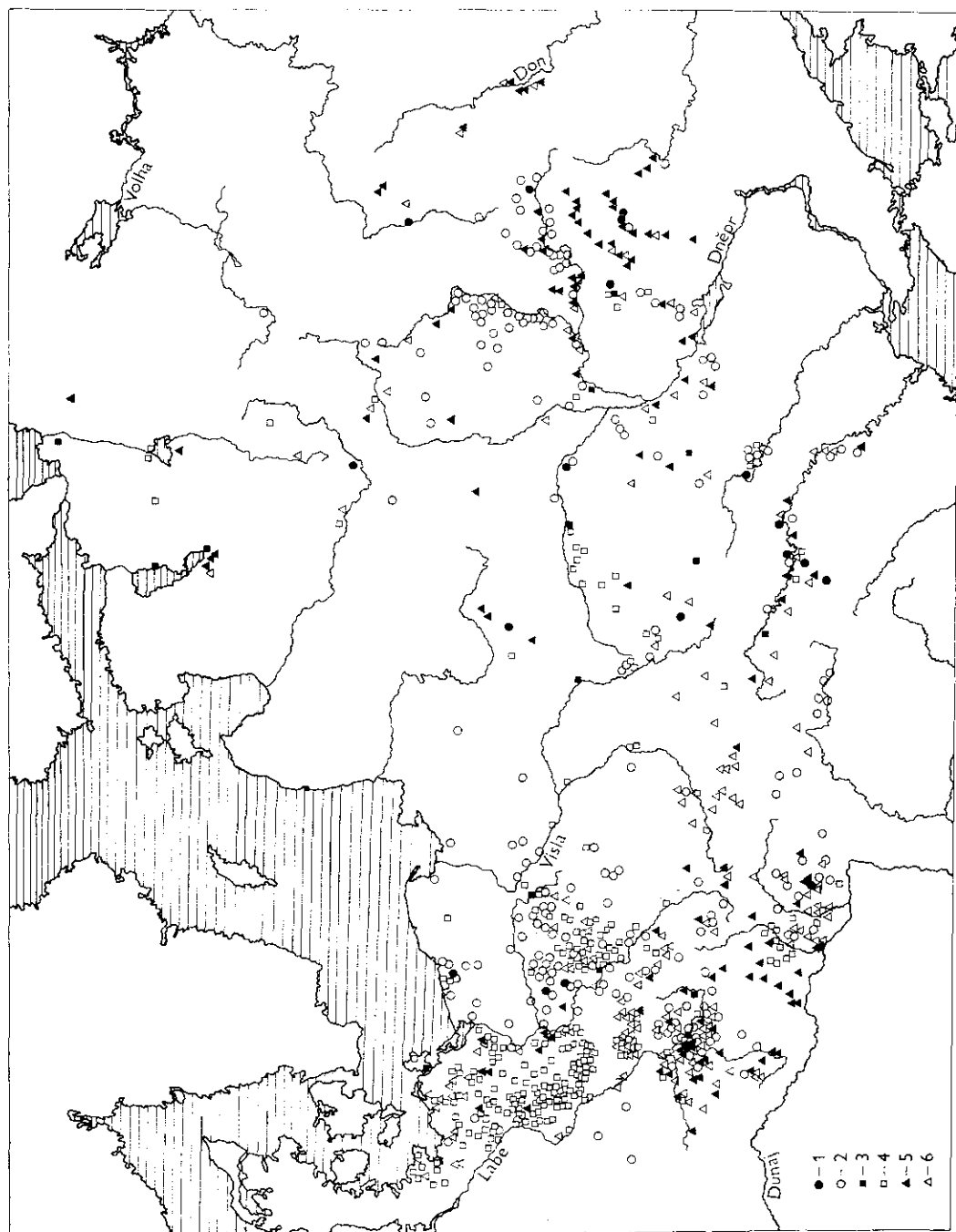
Závažné poznatky k problému nejstaršího dřevěného opevnění v Mikulčicích pocházejí z výzkumu v letech 1972—1975, kdy byl otevřen příkop mezi západní bránou do knížecího hradu a opevněným sídlištěm. Ve čtvercích -18/-9,-10 byla na šterkovém dně příkopu v prostoru pod někdejšímostem zjištěna odpadová vrstva, skládající se převážně ze zvířecích kostí a zlomků keramiky, ale také z ozdob různého druhu. Teprve po jejím odstranění se pod uvedenou vrstvou objevily jednotlivé kůly dřevěné palisády, která v těchto místech probíhá více než 5 m před čelem mladší kamenné hradby opevněného sídliště. Odpadovou vrstvu datujeme na přelom 8. a 9. stol., palisáda je tedy starší. Není to však na tomto místě stavba nejstarší. Kůly palisády jsou zasazovány do zřícené vodorovné konstrukce dřev s oky, která chránila břeh opevněného sídliště. Dřevěné konstrukce opevnění předvelkomoravského hradu v Mikulčicích můžeme tedy pokládat za doložené.

Palisády nebyly v rámci mikulčického sídliště jen záležitostí okrajovou. Dvě rovnoběžné řady pozůstatků zahrocených dřevěných kůlů s mezerami 20 až 60 cm mezi jednotlivými kůly a 200 cm mezi oběma řadami byly zjištěny

v podloží západně od 4. kostela. Kulturní vrstva mezi oběma řadami nebyla bohatá, sídlištní objekty a hroby nikde nepřesahují ani nenarušují palisádové řady, opačně palisáda nezasahuje do žádného objektu. To platí jak pro nejstarší jámy s litými bronzami, tak i pro kostrové hroby z horizontu pohřbů na destrukci 4. kostela. Z hlediska našeho studia je zajímavý především fakt, že palisádu respektují již nejstarší sídlištní objekty, což je neklamným příznakem jejího předvelkomoravského stáří. Tato palisáda tvoří zároveň hranici mezi dvěma různými sídlištními vrstvami, sídliště na sever od ní má odlišný charakter než to, které leží jižně. Zatímco ve vrstvách vyplňujících objekty severně od palisády obvykle nechybí vrstvička černé masné hlíny, silně promísené uhlíky, v objektech jižně od palisády se tento typ vrstvy nevyskytuje. Z uvedených skutečností vyplývá, že vnitřní plocha předvelkomoravského hradiska v Mikulčicích byla v 8. stol. z blíže neobjasněných důvodů členěná, přičemž není vyloučen dvorcový typ vnitřní zástavby, jaký pro pozdější období máme ve slovanském prostředí doložen například v Novgorodu.

Většina našich i kupříkladu polských autorů se shoduje v názoru, že nejstarší hradiska byla opevněná dřevěnou palisádou, plotem ze silných, nahoře zahrocených břevů (*Hensel 1965, 363*). Zbytky takového opevnění byly zjištěny nejen v Mikulčicích, ale také na Starých Zámcích v Brně-Lišni, přestože autor výzkumu na druhém z jmenovaných hradíšť Č. Staňa (*1967, 60 ad.*) zdůrazňuje ne zcela bezpečné předvelkomoravské datování zde nalezené řady kůlů. Podobné opevnění známe také na Klučově (*Kudrnáč 1970, 36*) i jinde. Problémy s datováním palisád jsou pochopitelné, k jejich přesnému chronologickému určení budou nutné buď optimální podmínky v nálezové situaci při výzkumu nebo použití moderních datovacích metod.

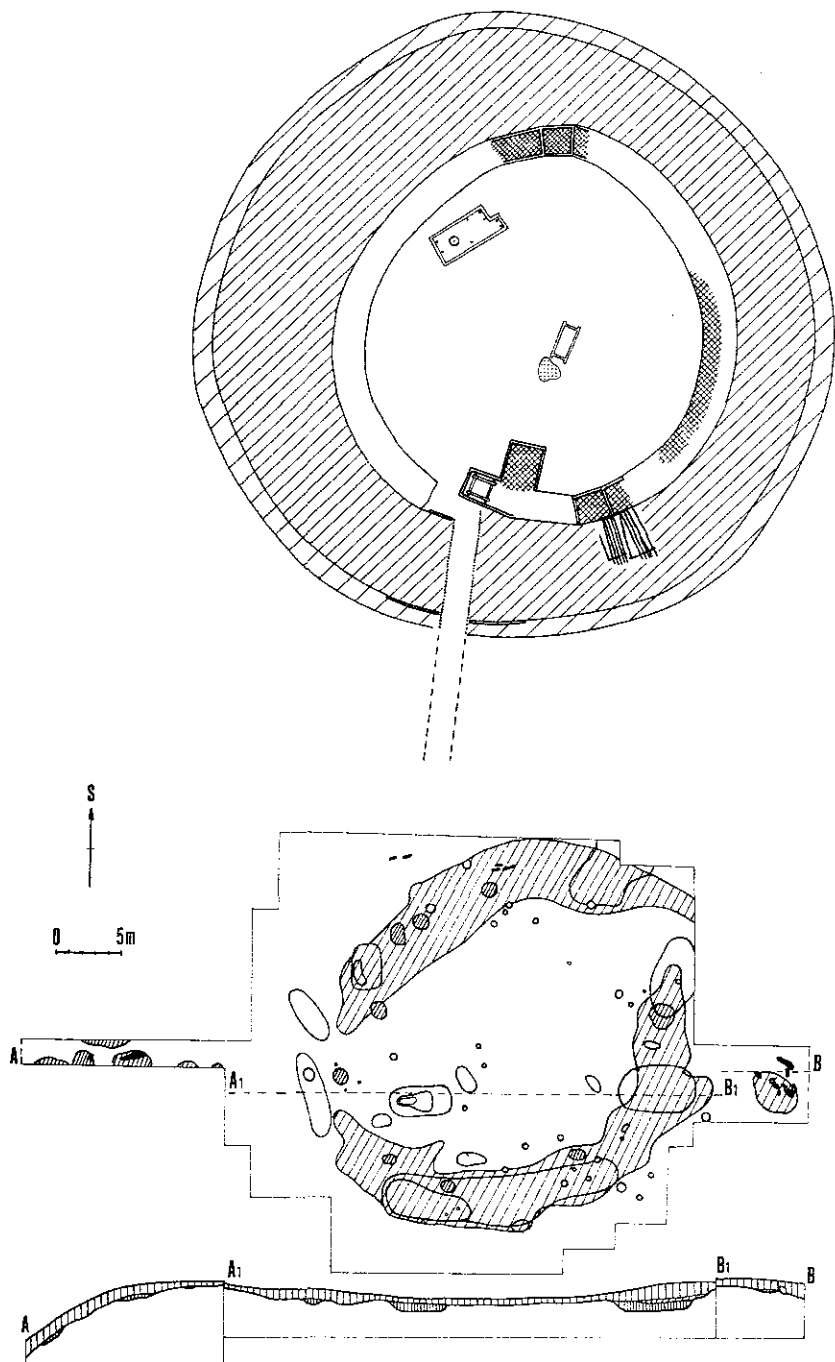
V Mikulčicích prokázaná existence srubů, možná obytných, jako součásti nejstaršího předvelkomoravského opevnění patří k významným zjištěním, které jsme při zkoumání předvelkomoravské vrstvy v Mikulčicích učinili. V našem prostředí jde prakticky o jediné opevnění, které lze datovat před r. 800. Abychom tento objev mohli dostatečně ocenit, je nezbytné zařadit typ mikulčického opevnění do širšího rámce kulturního vývoje nejstarších Slovanů. Je obecně známo, že opevněná sídliště jsou jevem charakteristickým pro usedlé obyvatelstvo, které je v obraně proti cizímu útoku. V místech předpokládaných sídel Avarů opevněná sídliště ze 7.—8. stol. dosud zjištěna nebyla. Konstrukce analogické předvelkomoravskému opevnění v Mikulčicích se nejčastěji vyskytují na nejstarších známých hradíštích slovanských v širokém pásu od Labe přes Velkopolsko k Pripjati a částečně i do horního Podněpří, až ke Smolenské oblasti. Pokud se týká smolenských hradíšť (*Tretjakov, Šmidt 1963*), jejich plocha jen zřídka převyšuje 800—1000 m². Dokonce existují hradiska o ploše jen 400—500 m². Dalším charakteristickým rysem smolenských hradíšť byl velký objem lidské práce, kterou bylo třeba vynaložit při jejich stavbě, především na úpravu terénu. Na hradisku Tušemlja je opevnění, slož-

né z jednotlivých obydlí komor doplněno několika pásy „palisád“. Podle P. N. Treťajkova (1967) jsou hradiska typu Tušemlja svérázným kulturním projevem, přičemž jedinou skupinou památek, s níž je možno tato naleziště srovnávat, jsou hradiska — piliakalni, pozůstatky litevsko-lotyšských kmenů. Zimno na Ukrajině se od předchozí skupiny hradišť typu Tušemlja odlišuje určitými rysy hmotné kultury, keramikou a bronzovými ozdobami, podle nichž můžeme Zimno (Aulich 1972) datovat do 6.—7. stol. Podobá se však uvedené skupině hradišť, a tedy i nejstaršímu mikulčickému opevnění konstrukcí fortifikace, která má stejný charakter. Mezi polskými hradišti nás zaujme konstrukce opevnění ze 7. stol. na hradisku Szeli u Plocku (Szymański 1967). Zde jasně vystupuje podoba s hradiskem Zimno i se skupinou hradisek typu Tušemlja, tato analogie se projevuje jak ve velikosti a celkové dispozici hradiska s volným „dvorem“ uprostřed, tak i v kúlové konstrukci, v rozložení kulturní vrstvy a nálezů po obvodu opevnění. Na území NDR možno uvést hned několik příkladů hradisek s „obytnými“ komorami opevnění. Jedno z nejstarších na území mezi Odrou a Labem je Tornow. Toto hradisko svými malými rozměry, dispozicí i konstrukcí opevnění zcela odpovídá hradiskům typu Tušemlja. Druhým příkladem by mohl být Feldberg (Herrmann 1976, 122 ad.), i když zde si již nemůžeme být tak jisti, zejména s ohledem na složitou nálezo-vou situaci při výzkumu. Celá skupina hradišť s obytnými fortifikacemi, postavenými ze dřeva na způsob srubů, zahrnuje přirozeně mnohem více lokalit, než jsme uvedli. Přes rozdíly, jež se mezi jednotlivými hradisky projevují, existují některé shodné rysy v jejich hmotné kultuře.

Zatímco hradiska typu Tušemlja hodnotí badatelé většinou jako ochranu kultovních míst a o nejstarších fázích Tornowa soudí, že jsou úzce spojeny s narůstajícím obilnářstvím (Herrmann 1966, 390 ad.), pak o materiální základně nejstarších hradišť jihomoravských dosud nemůžeme říci mnoho určitého. Je to způsobeno stavem studia pramenů hmotné povahy, konkrétně skutečností, že nálezy výrobních prostředků a dalších předmětů, vztahujících se k tématu nemůžeme dost dobře oddělit od chronologicky pozdějších, velkomoravských. Neřekneme nic nového, upozorníme-li na to, že některé železné nástroje, udržují stejný tvar od doby laténské až do středověku. Za těchto okolností se musí náš zájem soustředit jen na nálezy z relativně uzavřených sídlištních nálezových celků a pak na takové artefakty, které rychle podléhaly módě.

V současné době známe z uzavřených celků předvelkomoravského sídliště v Mikulčicích jen nemnoho zemědělských nástrojů: nález jedné poškozené železné kosa a tři zlomky železných srpů. Kosa byla objevena v obj. 726, zlomky

Obr. 65. Hradisko Tornow (nahore) podle J. Herrmanna a Chotomel (dole) podle Ju. V. Kucharenka.

srpu pocházejí z obj. 588, jenž kromě pavézovitého hladkého kování s průvlečkou v dolní části obsahoval i typologicky značně pokročilou keramiku, a z obj. 658, který patří stratigraficky k první fázi předvelkomoravského sídliště. Nálezů je méně než málo, musíme si však uvědomit, že jednotlivé železné předměty se obecně v sídlištních vrstvách vyskytují jen zřídka. Chceme naznačit, že nelze zapomínat na charakter sídlištní vrstvy, kde převažují věci ztracené a zapomenuté, k čemuž pochopitelně u rozměrných zemědělských nástrojů nebo i u zbraní dochází jen zřídka.

Oč méně výrobních zemědělských nástrojů známe ze sídlištní vrstvy, o to více přinesla nepřímých dokladů intenzivní zemědělské výroby. Živočišnou výrobu dosvědčuje množství nálezů zvířecích kostí, mezi nimiž vysoce převažují osteologické zbytky prasat. Jejich kosti v řadě případů v celých hromadách lemuji jílovitopísčité podlahy předvelkomoravského horizontu (*Kratochvíl 1981*). V odpadních hromadách jsou zastoupeny i kosti lovné zvěře, především tura, divočáka, jelena i medvěda. K určení poměru spotřeby mezi lovnou zvěří a chovaným dobyt看m bude nutno vyčkat výsledků rozboru všech nalezených zvířecích kostí. To platí o přesném stanovení významu rybolovu v životě obyvatel Mikulčic předvelkomoravského období. Existuje řada nálezů jako vrše z proutí, jehlice na pletení sítí, harpuna i rybářské háčky různých velikostí, které nás nenechávají na pochybách, že rybolov ve staromoravských Mikulčicích byl velmi rozšířen. Podobně jako při nálezech z oblasti zemědělské výroby, i tady musíme konstatovat, že nejde o předměty bezpečně stratigraficky řazené do předvelkomoravského horizontu.

Značná část obyvatelstva předvelkomoravských Mikulčic se zřejmě zabývala specializovanou řemeslnou výrobou. Ani zde však nemáme dostatek přímých dokladů v uzavřených sídlištních celcích předvelkomoravského stáří. Kromě osníku z obj. 588 je to soustružnický nůž, nalezený společně s ostruhou s háčky v obj. 696. Kovářské výrobní nástroje jsme rovněž na sídlišti nenašli, i když řada nalezených železných předmětů nám umožňuje učinit si představu o širší sortimentu kovářské výroby. Doklady výroby a zpracování kostěných předmětů máme přímo na lokalitě: jsou to částečně upravené parohy, které sloužily jako surovina. Přestože v sídlištní vrstvě patří k častým nálezům, dílnu, kde bychom mohli předpokládat výrobu, dosud bezpečně lokalizovat nemůžeme. Některé nové nálezy částečně opracovaných kostí naznačují existenci dílny v prostoru zařízení výzkumu, zde je jejich koncentrace značně vysoká.

Výrobní doklady máme tedy z předvelkomoravských Mikulčic více nepřímé než bezprostřední. Jedinou výjimkou je šperkařství. Zhotovování luxusních ozdobných předmětů, šperků, bronzových ozdob i skla hrálo významnou roli v životě obyvatel předvelkomoravského hradiska. Mapa (obr. 63), na níž jsou zaznačeny nálezy tyglíků v kulturní vrstvě, ukazuje tyto jedinečné doklady výroby bez ohledu na přesné určení jejich stáří, jsou zde tyglíky předvelkomo-

ravské i mladší, neboť přesnější datování zatím není v některých případech možné. Z mapy vyplývá, že tyglíky se velmi málo vyskytují na sídlišti, které se na západní straně přimyká ke knížecímu hradu. Problematikou šperkařské výroby jsme se zabývali na jiném místě (*Klanica 1974*) značně podrobně a nebylo by tedy účelné zde znovu tyto otázky rozvádět.

Chceme-li důkladně poznat charakter a společenskou i historickou úlohu nejstarších opevněných sídlišť na území ČSSR, není možné je studovat jinak než jako neoddelitelnou součást hradišť na celém území osídleném Slovany (obr. 64). Počet opevněných sídlišť s vrstvami slovanské kultury od nejstaršího období až do mongolského vpádu odhadujeme dnes na 3 950, z toho na Rusi 800, v Polsku 2 000, Polabským Slovanům patří asi 700, v ČSSR kolem 400 a na území jižních Slovanů kolem 50. Z tohoto velkého počtu hradišť je ovšem velmi obtížné vyčlenit opevnění, která by bylo možno datovat do období počátků slovanské kultury. Nejzávažnějším důvodem je skutečnost, že k datování materiální kultury v sídlištních vrstvách jsou v jednotlivých oblastech výskytu slovanských hradišť různé podmínky a možnosti. V některých zemích se datování může opřít jen o typologii keramiky, která — jak jsme již ukázali — je zatím sama o sobě pro datování nevhodná. Tvary hradištní keramiky, zdobené mnohonásobnými vlnicemi a svazky rovnoběžných rýh jsou na lokalitách jižně od Karpat doprovázeny lisovanými okrasami z konce 7. stol., zatímco severně od Karpat je někteří badatelé kladou až do stol. 9. (*Rusanova 1968 B*). I přes naznačené obtíže můžeme z téměř čtyřtisícové skupiny slovanských hradišť na základě nálezů keramiky, litých bronzů, některých tvarů otruh s háčky a dalších charakteristických předmětů pro 7.—8. stol. vyčlenit skupinu nejstarších opevněných sídlišť. Řadíme sem 826 hradišť, z toho 265 východoslovanských a 561 západoslovanských. Jihoslovanská z tohoto období neznáme, ani v Rakousku, Maďarsku, Rumunsku, Jugoslávii či Bulharsku nevznikají slovanská hradiska před 9. stoletím. Tato situace může do určité míry souviset s tím, co jsme viděli na území Slovenska. Zdá se totiž, že poněkud odlišná společenská situace u jižních Slovanů nevyžadovala stavbu opevněných sídlišť, které jsou charakteristické především pro defenzivní, obranná společenstva.

Dosavadní způsoby klasifikace hradišť jen podle vnějších příznaků na malá a velká, blatná a výšinná, ostrožná či s uzavřeným valem nepřinášejí žádoucí výsledky především proto, že forma opevnění závisí na místních podmínkách. Pro nedostatek potřebných údajů není možno zatím praktikovat ani reálnou klasifikaci hradišť na základě jejich účelu: sídla nadřazené vrstvy, vojenské tábory, občinná hradiska, atd. Musíme proto soustředit pozornost k takovým údajům, které u většiny hradišť lze sledovat, ale které jsou zároveň důležité pro jejich reálné hodnocení. Mám na mysli zejména dva příznaky — výběr místa pro opevněné sídliště a ohrazenou plochu. Jde o vzájemný vztah hradišť s uzavřeným prstencovým valem, položených většinou prostřed úrodných

oblastí k hradištím, při jejichž stavbě byly využity především strategicky výhodné polohy. Hradiska prvního typu jsou malých rozměrů a převážně nížinná. Proti tomu druhý typ hradišť bývá umístěn vysoko, většinou na ostrožnách, s poměrně velkou funkční plochou. Hradiska prvního typu vznikají jako výraz koncentrace intenzivního zemědělského osídlení, druhý typ hradišť naopak využívá lesní polohy, vzdálené od obdělávané půdy. Proto bývá u prvního typu i silnější kulturní vrstva. Zásadní rozdíl mezi oběma typy hradišť je v jejich reálném hodnocení. Hradiska prvního typu vyžadovala dobrou společenskou organizaci, protože při vynaložení poměrně značných nákladů a nezbytné práce velké skupiny lidí mohla poskytnout ochranu relativně malé skupině obyvatelstva a jejich majetku. Proti tomu velká ostrožná hradiska budovala a patrně i používala stejná skupina lidí, což nepředpokládalo vyšší formy společenské organizace. S tím souhlasí i zprávy, které například pro území Lužice v 11. stol. dokládají budování výšinných ostrožných hradišť jako projev polské kolonizační politiky (*Herrmann 1968*). U některých slovanských kmenů převládají v počátcích jejich historie malá výšinná hradiska s uzavřeným prstencovým valem, v protikladu k jiným kmenům, kde převažují hradiska velká, ostrožná, umístěná na výšinách (obr. 64). Kartografické zpracování těchto údajů ukazuje, že hradiska kolonizačního typu teritoriálně navazují na výskyt žárových hrobů s keramikou pražského typu a zemnicových obydlí. Na území, kde v 7.—8. stol. převládají malá nížinná hradiska s prstencovým valem typu Tornow-Chotomel (obr. 65), dochází asi dříve k vývoji slovanské společnosti na takové úrovni, která umožnila budování ochrany jen pro určitou společenskou vrstvu (obr. 57,11).

IV. SLOVANSKÁ POHŘEBIŠTĚ A NADSTAVBOVÉ JEVY

1. POHŘEBIŠTĚ

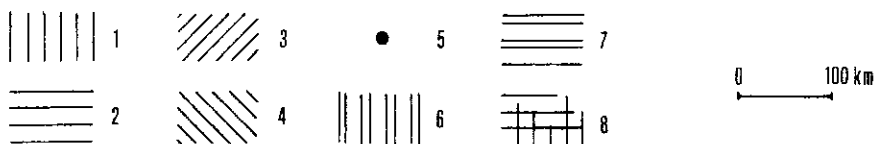
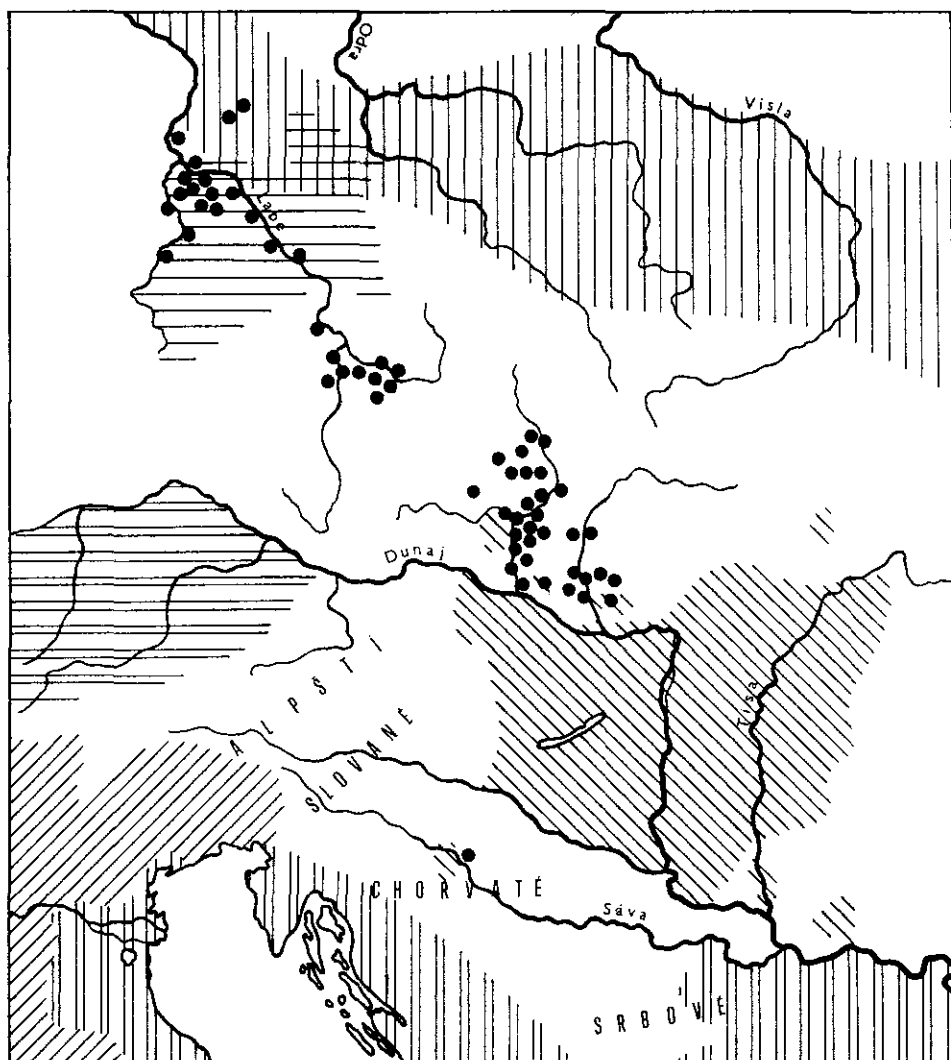
Studium nejstarších pohřebišť umožňuje rekonstrukci mnohých zvyků i představ dávných obyvatel naší vlasti. Ve způsobu pohřbívání můžeme hledat odraz společenských vztahů. Pohřební obřady se považují za jeden z výrazných a poměrně stálých etnokulturních rysů většiny pravěkých a časně dějinných společenstev. Náhlé změny ve zvycích, spojených s pochováním zemřelého, bývají interpretovány jako doklad příchodu nového etnika, různých vlivů, atd. Ve způsobu pohřbívání rozeznáváme dvojí základní ritus, žárový a kostrový, oba přirozeně s nespočetnými odchylkami. V prostředí slovanských kmenů se setkáváme především s původnějším žárovým pohřbíváním, jak označujeme spálení tělesných pozůstatků zemřelého na hranici, a teprve poněkud později s nastupujícím kostrovým pohřbíváním, tedy s ukládáním nespálených těl.

Žárový ritus, při němž na hranici pravděpodobně vzaly za své ozdoby, zbraně i ostatní chronologicky relativně přesně určitelné předměty, neposkytuje pro celkové historické hodnocení materiál té kvality jako studium pohřebišť, na nichž byla ukládána nespálená těla. Materiální kultura zrcadlená prostřednictvím žárového ritu se jeví jako velmi prostá a jednoduchá, ale už *R. Turek* (1958) upozornil na klamnost podobných závěrů. Také *J. Eisner* (1966, 313 ad.) ve svém velmi obšírném rozboru — natolik důkladném, že ani dnes není na něm potřeba téměř nic měnit — nastínil většinu problémů, spojených se studiem žárových pohřbů, zejména pokud se týká jejich vypovídací schopnosti. Významné poznatky obou uvedených badatelů byly v poslední době u nás obohaceny novými pracemi *J. Poláčka* (1981) a zejména *V. Budinského-Kříčky* (1980). Oba autoři prozkoumali mohylníky se žárovými pohřby, z nichž jistě alespoň některé mohou chronologicky patřit do rámce naší práce. Zdá se, že starší fázi slovanského ritu představují ploché žárové pohřby bez mohyl. Zde však o pohřebištích lze v některých případech stěží hovořit; u nás i v ostatních slovanských zemích jde většinou o hroby ojedinělé. Výjimku tvoří do jisté míry území PLR, odkud *H. Zoll-Adamikowa* (1975—1979) uvádí po-

měrně značný počet žárových pohřebišť bez mohylových násypů. Nelze vyloučit, že jde mimo jiné i o odraz stavu bádání, výzkumových metod atd. Na východním Slovensku jsou slovanské ploché žárové hroby — musíme mít ovšem na paměti skutečnost, že mohyly se nezachovaly v regionech s obdělávanou půdou — dosud známé jen z Košické kotliny (*Budinský-Krička* 1980, 39). *J. Pastor* (1961) prozkoumal v obci Valaliky slovansko-avarské pohřebiště, na němž mimo tři žárových hrobů s popelnicí odkryl i pět žárových hrobů jámových. Také *I. P. Rusanová* (1973) v Polesí nezná žádná větší pohřebiště s plochými žárovými hroby, uvádí jen ojedinělé nálezy tohoto typu. Podobně u nás *D. Bialeková* (1962) a *J. Zeman* (1976) a na území NDR *G. Mangelsdorf* (1976).

Abychom lépe pochopili problematiku prvních slovanských pohřebišť u nás, musíme je zasadit do širšího evropského rámce. Jak jsme již naznačili, naše nejstarší žárová pohřebiště jsou částí rozsáhlého komplexu podobných nekropolí, rozkládajících se od dolního Polabí až k Novgorodu a Pskovu. Na jihu je známe v Bulharsku a Jugoslávii. Jsou charakteristické pro nejstarší slovanské kmeny, které později jen zvolna přecházejí ke kostrovému pohřebnímu ritu. Nejdříve se tak stalo patrně u slovanských kmenů v Podunají, u starých Chorvatů, Bulharů a na Velké Moravě, postupně se pak kostrové pohřbívání šíří dál, takže koncem 9. a počátkem 10. stol. začínají takto pohřbívat i kmeny české, později k tomu dochází v Polsku, na území NDR a v 10. stol. se stává ukládání nespálených těl převládajícím způsobem pochovávání i východních Slovanů. Jiná situace je v Podunajské nížině. Zde se udržuje kostrové pohřbívání nepřetržitě od doby pozdně římské. Kostrově pohřbívali Langobardi, Gepidové a převaha kostrového ritu se projevuje i v prostředí vojenských družin avarského kmenového svazu v období od konce 7. a v 8. stol. Pokud se zde vyskytují nemnohé žárové hroby, jsou některými badateli pokládány za slovanské. Jejich etnicita není ovšem tak zřejmá, je známo (*Kiseljov* 1951, 599—601), že v pravlasti nomádských kmenů na Altaji převládalo pohřbívání žárové, vyhrazené svobodným kočovníkům; kostrově pohřbívali jen lidé služební. Právě tato skutečnost může na jedné straně vysvětlit, že chybějí kostrové hroby avarské ze 2. pol. 6. a 1. pol. 7. stol. v karpatské kotlině, a na druhé straně nám dovoluje nevyloučit možnost, že ve 2. pol. 7. stol., tedy v období úpadku avarské moci, Avari a Slované v karpatské kotlině pod vlivem místního pozdně antického prostředí postupně přešli ke kostrovému pohřebnímu ritu. Smišená avarsko-slovanská kulturní oblast z konce 7. stol. a ze stol. 8. zasahuje svým severním cípem na jihozápadní a jihovýchodní Slovensko i na široké území dyjského pravobřeží. Severně od této hranice převažují až do konce 8. stol. žárové hroby (obr. 66). O bližší specifikaci uvedených kulturních oblastí na území ČSSR se poprvé autor této práce pokusil v referátu na II. mezinárodním kongresu slovanské archeologie v Berlíně roku 1970 (*Klanica* 1973 A).

Oblast žárového pohřbívání s četnými variantami v 6.—8. stol. zabírá v pod-

Obr. 66. Rekonstrukce mocensko-kulturních okruhu 1. pol. 7. stol. 1 – Slovanská hradiska typu Chotomel-Tornow, 2 – Dervanovi Srbové (podle L. Niederla), 3 – Langobardi v 1. pol. 7. stol., 4 – Kostrová pohřebiště avarského kmenového svazu z konce 7. – 8. stol., 5 – Žárové hroby s keramikou pražského typu, 6 – Byzanc, 7 – Řadová pohřebiště Bajuvarů z let 580 – 730, 8 – Možná lokalizace Vogastisburku.

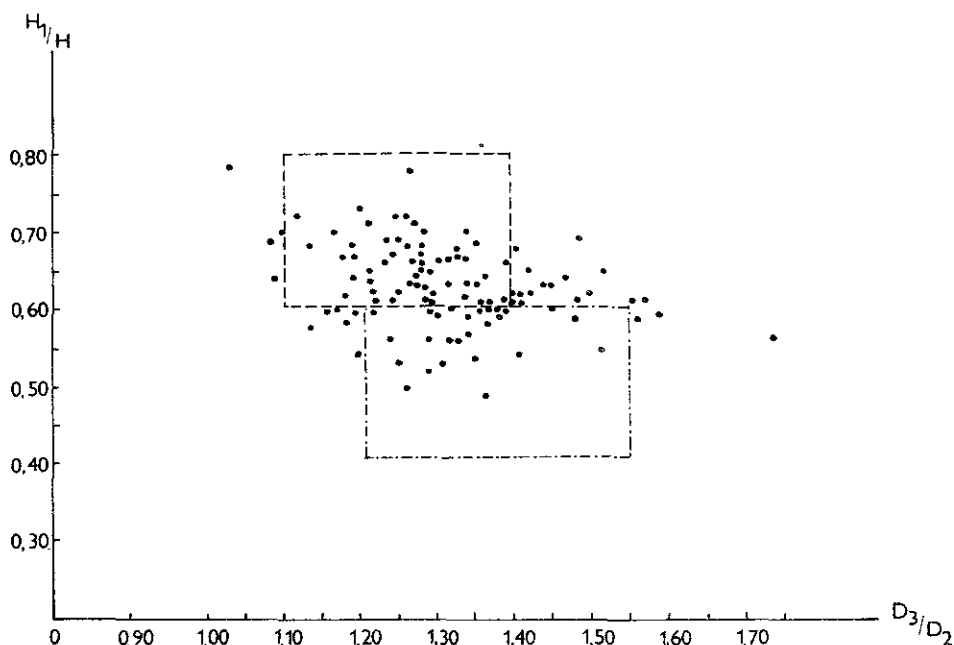
statě celé území naší vlasti. *H. Zoll-Adamikowa* (1975—1979), I, 316 ad.) hovoří o plochých žárových hrobech ve vrstvě, vrstvových s hromádkami, jámových bezurnových, kde popel nebyl nasypán do urny, nýbrž do jamky, dále popelnicových, kombinovaných s popelem nasypaným v jamce a s přidanou popelnicí, urnou. Sovětská badatelka *A. T. Smilenková* (1975, 73) rozeznává v žárovém pohřebním ritu osm variant plochých hrobů a čtrnáct variant mohylových. Ve srovnání s naším prostředím překvapující počet variant je dán pravděpodobně intenzivnějším zkoumáním; v každém případě je žárový ritus u nás méně variabilní. Nejjednodušší jsou prosté bezurnové žárové hroby, kdy popel a zlomky spálených kostí z hranice byly nasypány přímo do mělké jamky. U nás jsou uváděny dosud převážně z území Moravy. V Čechách vysvětluje jejich chybění *J. Zeman* (1976, 182) tím, že zde nebylo dosud ani jediné slovanské pohřebiště z této doby systematicky zkoumáno. Ani z území Slovenska (*Chropovský* 1970, 19—20) jsme až do nedávné doby neměli dostatek dokladů bezurnového žárového pohřbívání. Bezurnové žárové hroby připomíná *J. Poulik* (1948, 91; 1948—1950, 13; 1962, 33) z Přítluk, dále z Lanžhota — hroby 6, 13 a z Velatic, kde v 15. hrobě ležela v hromádce spálených kostí železná ocílka s pazourkovým křesadlem. Ve Starém Městě zjistil případ uložení spálených kostí v jamce *V. Hrubý* (1955, 53), v Břeclavi pak *V. Podborský* (1961, 61—82) u hrobů 20, 25, 27, 28, 31. Dalším typem jsou popelnicové pohřby ploché, které *J. Poulik* (1962, 32) pokládá za charakteristické pro nejstarší fázi pohřebiště v Přítlukách. Vyskytují se často na Moravě, v Čechách i na Slovensku. Z Prahy 1 — Hradčan uvádí *J. Zeman* (1976, 182) popelnicové hroby obložené kameny, tedy způsob, jaký známe i ze slovanských žárových hrobů na území NDR. Dříve S. S. Gamčenkem vzpomínané příklady „kamenných skříňek“ se žárovými hroby v Polesí nejsou ovšem podle *I. P. Rusanové* (1973, 26) hodnověrné; autorka argumentuje zejména tím, že nikde jinde nebyly nalezeny. Z Přítluk je publikován případ uložení čtyř popelnic do obdélné jámy s dřevěným obložením (*Poulik* 1962, 32). Do jaké míry můžeme počítat se vztahem tohoto nálezu ke známým sрубům — „domovinám“, které na hrobech stavěli potomci Radimičů (*Rybakov* 1970), bude možno objasnit až po podrobném studiu nálezu. Poměrně časté jsou u nás případy překrytí popelnice plochým kamenem či střepem.

Častější než ploché žárové pohřby a podle názoru řady badatelů i pozdější jsou žárové hroby pod mohylami. Vlastní konstrukce žárového hrobu je v těchto případech obdobná plochým žárovým hrobům. Samotná idea budování mohyl sahá svými počátky hluboko do pravěku. Není proto pravděpodobné, že v okruhu slovanských památek se znovu vyvíjí od samého počátku. *I. P. Rusanova* (1973, 26) se na základě analýzy nádob z Polesí domnívá, že ploché žárové hroby se vztahují nejen k časnému období existence kultury typu Korčak, ale i k době pozdější, neboť se vyskytují po celou 2. pol. 1. tisíciletí

n. l. Naproti tomu mohyly obsahují jen popelnice nejstarších forem. Je ovšem charakteristické nejen pro naše území, ale i pro ostatní slovanské země, že pod mohylami jsou převážně žárové hroby bezurnové. Na rozdíl od plochých žárových hrobů, s jejichž výskytem na našem území můžeme počítat jen v počátečním období slovanského osídlení, máme řadu důvodů pro úvahy o mnohem delším období výskytu mohylových náspů. Pro toto tvrzení hovoří ještě jeden rozdíl mezi žárovými mohylami a plochými žárovými pohřby. Ploché žárové hroby obsahují téměř výlučně ručně lepenou keramiku, často pražského typu, v mohylách se však nezřídka objevuje i keramika obtáčená. Zvláštním kulturním jevem jsou tak zvané dlouhé mohyly, na které u nás poprvé upozornil *R. Turek (1958)*. Vyskytly se v jižních Čechách a jsou určité náznaky, že i v dalších oblastech naší republiky můžeme s jejich výskytem počítat. Dosud v literatuře nebyl dostatečně objasněn jejich vztah k dlouhým mohylám východoslovanských Krivičů, které jsou jedinou známou obdobou tohoto zvláštního pohřebního ritu (*Sedov 1974*). Východoslovanské paralely má i způsob budování mohyl v jihomoravských Bulharech, kde byla patrně popelnice umístěna na kůlu, zasazeném do vrcholu mohyly (*Nekvasil 1955, 75 ad.*). Takový způsob pohřbívání popisuje Nestor v prostředí východoslovanských Dregovičů (*Rybakov 1970*). Je ovšem dosud nejasné, do jaké míry jsme oprávněni nejen tyto jevy, ale i některé další zmiňované datovat do 6.—8. stol. K datování žárových hrobů postrádáme náležité podklady. Proto nemůžeme ani určit, jak dlouho se na našem území žárový pohřební ritus udržel. Jsou určité náznaky, že není omezen jen na období 6.—8. stol. Nepochybně v některých oblastech přezívá i dále, až je zcela vystřídán pohřbíváním kostrovým. Podle *V. Budinského-Kříčky (1980, 38)* k tomu na východním Slovensku dochází až v 11.—12. stol. Hroby s nespálenými těly lze datovat s mnohem větší jistotou. Do konce 8. stol. je jejich oblast poměrně přesně vymezená (obr. 66).

Největší žárové pohřebiště u nás a vlastně v rámci slovanské raně středověké kultury vůbec prozkoumal *J. Poulik (1951, 1956, 1960)* v Přítlukách na Břeclavsku. S laskavým dovolením autora výzkumu jsme se pokusili o grafické znázornění typologických rysů nalezené keramiky a jejich vztahu k možné horizontální stratigrafii nekropole. Některé náznaky, jak ukazuje naše tabulka (obr. 67), jsou do značné míry potlačeny déle trvajícím pohřbíváním vyčleněných menších skupinek obyvatel — možná pokrevně spřízněných k jedinému mohylovému náspu. Situaci zde komplikuje charakter pohřebiště, které označujeme jako sběrné a předpokládáme jeho užívání širokým a jistě poměrně různorodým zázemím.

Z tohoto hlediska je pro naše studium chronologických souvislostí velmi důležitý společný výskyt žárových a kostrových hrobů na birituálních pohřebištích Bešeňov, Bernolákovo, Bratislava-Vajnory, Devínská Nová Ves, Valaliky, Záhorská Bystrica a Želovce. Birituální pohřebiště ze sledovaného období se objevují také v Maďarsku (*Sós 1973 A*). Výskyt žárových a kostrových

Obr. 67. Grafické vyjádření proporcí časně slovanské keramiky: H —výška nádoby, H_1 —výška maximální výdutě, D_2 —průměr hrdla, D_3 —maximální výduť, — — — proporce nádob typu Korčák podle I. P. Rusanové, —.—.— proporce nádob typu Peňkovka podle I. P. Rusanové, body označují proporce keramiky z Přítluk.

hrobů vedle sebe na některých pohřebištích může mít dva hlavní důvody. Jedním z nich je předpoklad silné migrace obyvatelstva z oblastí s ustáleným žárovým pohřebním ritu na území, kde se již přecházelo k ritu kostrovému. Druhý hlavní důvod můžeme hledat v přežívání původního žárového ritu z různých důvodů u určité části obyvatelstva. Na pohřebištích v Západoslovenském kraji tvoří žárové hroby většinou jen menší procento prozkoumaných. V Devínské Nové Vsi, Bernolákové a Záhorské Bystrici to bylo kolem 3 procent, v Bratislavě-Vajnorech ovšem téměř 40 procent. Použité popelnice představují tvary nezdobené, ručně lepené keramiky i keramiky obtáčené, což lze vysvětlit současným užíváním obou typů v časně slovanském období.

Na pohřebišti v Želovcích (Čilinská 1973, 9—10) byly jediné tři žárové hroby — z 870 — objeveny blízko sebe v severozápadním cípu pohřebiště. Skutečnost, že v jejich okolí chybějí hroby bojovníků, soustředěné více v jižní části hřbitova, připouští do určité míry vysvětlení pomocí sociálních rozdílů. S podobnou situací se totiž setkáváme i na pohřebišti v Devínské Nové Vsi.

Žárové hroby na pohřebišti v Devínské Nové Vsi jsou podobné jako například ve Valalíkách (Pastor 1961) roztroušeny mezi kostrovými, přesto však

Ize konstatovat jejich soustředění v jižních částech hřbitova. Materiálu není tak mnoho, aby bylo možno konstatovat nové teorie, přesto však nelze nevidět, že typologicky starší tvary keramiky ze žárových hrobů na novoveském hřbitově se vyskytují ve skupině nejj jižnější (Eisner 1952, tab. 26,2; 36,4 ad.), zatímco skupinka žárových hrobů ve střední části hřbitova — hroby 492 a 516 (Eisner 1952, tab. 55/8; 56, 8) přinesla keramiku více středohradištního charakteru. Při této příležitosti lze jako zajímavost uvést určité paralely mezi některými tvary nádob z nejj jižnější skupiny novoveských žárových hrobů (Eisner 1952, tab. 38,8; tab. 25,9; tab. 25,4) a keramiky ze žárových hrobů u vesnice Kašić blízko Zadaru v Jugoslávii, datované J. Beloševicem. (1972) do druhého decenia 7. stol. Bohužel nemůžeme dosud určit, zda novoveská skupina je starší či mladší a z toho odvodit směry podnětů. Vrátime-li se k domněnce, že starší žárové hroby jsou v jižní části (Keller-Bierbrauer 1965) novoveského pohřebiště a směrem k severu mladší, pak je třeba v rámci uvedené nekropole objasnit i horizontální stratigrafii kostrových hrobů. Vzpomínaná již nejj jižnější skupinka žárových hrobů je na novoveském pohřebišti lokalizována v okruhu kostrových hrobů většinou dětských, bez výraznějších milodarů. Nejsou zde jezdecké potřeby ani pásové garnitury, což podle našeho názoru naznačuje je spíše sociální či kulturní, než chronologické odlišnosti uvedené skupinky.

Údaje, které máme k dispozici o birituálním pohřebišti v Záhořské Bystrici (Kraskovská 1972), ukazují, že osm žárových hrobů z celkového počtu 262 prozkoumaných na lokalitě bylo rozptýleno mezi kostrovými. Poněkud větší koncentraci lze pozorovat ve střední části pohřebiště, kde dvě urny můžeme z typologického hlediska hodnotit jako starobylé tvary nezdobené, ručně lepené keramiky, další dvě urny jsou zdobené. Ve střední části pohřebiště se ovšem zároveň koncentrují nálezy mečů a šavlí, které chybějí jak na západním, tak i na východním křídle nekropole. Zde máme před sebou poněkud odlišný obraz, než jaký jsme viděli v Devínské Nové Vsi, kde se oba druhy nálezů na pohřebišti územně vylučovaly. Svědčí to buď o rozdílném etnickokulturním charakteru pohřebišť, nebo o nedostatečnosti naší pramenné základny, jejíž současný stav podobná zevšeobecnění dosud neumožňuje (obr. 19).

Analýza chronologické, sociální či kulturní struktury kostrových pohřebišť je u nás rovněž v samotných počátcích. Vytýčení některých směrů bádání přičítáme po počátečních pokusech (Keller, Bierbrauer 1965) především zásluhám Z. Čilinské (1966, 1973). Pohřebním ritem kostrových hrobů se podrobně zabývali A. Točík a Z. Čilinská (1968), kteří rozeznávají řadu variant jednotlivých typů úprav hrobových jam. Jak jsme již naznačili, není vyloučeno, že tento pohřební ritus převzaly nomádské složky avarského kmenového svazu až v Evropě. Dokonce ani hroby jezdců pohřbených s koněm nejsou charakteristické jen pro nomádské kmeny. Velmi často se vyskytují ve Skandinávii (Arne-Stolpe 1927), na Litvě (Tautavičius 1959) a přirozeně i v ostatní Evropě (Steuer 1978).

Na pohřebišti ve Štúrově (*Točík 1968 B*) bylo z 280 prozkoumaných pohřbů 10 jezdeckých, 7 z nich soustředěných v severní části pohřebiště obsahuje relativně starší materiál, například hrob 126 s lisovanými okrasami. Naproti tomu několik jezdeckých hrobů v jihozápadním cípu prozkoumané nekropole přineslo nálezy litých bronzových garnitur. V jejich okolí jsou nálezy ze stejné skupiny památek. Ani v tomto případě nemůžeme jednoznačně určit, zda konstatované rozdíly v hrobové výbavě jsou odrazem odlišností chronologických, sociálních nebo kulturních. Je pravda, že hroby s lisovanými ozdobami se ve Štúrově soustřeďují uprostřed severní části pohřebiště, na ně by mohla na východní straně navazovat malá skupinka hrobů s litými bronzami; tři hroby s litými bronzami jsou ještě v jihozápadním cípu hřbitova. V řešení našich rovnic je však příliš velký počet neznámých, což platí i o materiálu ze Štúrova.

Z nekropole Nové Zámky neuvádí *Z. Čilinská (1966, 201)* horizontální ani vertikální stratigrafii. Dva hroby s charakteristickými plechovými garniturami opasku — 489 a 500 — jsou lokalizovány v jižním cípu pohřebiště. Také nálezy žluté keramiky a dalších tvarů na pohřebišti naznačují, že se mohlo vyvíjet v podstatě od jihu k severu, smíšená je střední část a nejmladší hroby v severním cípu nekropole. Této pracovní hypotéze ovšem protiče výskyt garnitur Čilinské typu I. — s obdélnými kováními, zdobenými obrazem gryfa v poskoku — jen v severní, přesněji v severozápadní části hřbitova. Jak známo, byly uvedené garnitury dosud pokládány za relativně starší.

V budoucnu bude třeba při studiu sociální struktury pohřebišť více využít antropologického materiálu. Nemáme na mysli pouhé konstatování „mongoloidních“ elementů a jejich mechanické spojování s východními nomády. Je známo, že podle některých písemných zpráv (*Bičurin, I, odd. II, 443*) měly kmeny na středním Jeniseji před pol. 1. tisíciletí n. l. rezavé vlasy, růžovou pleť a modré oči (*Kiseljov 1951, 458*). Ani další pravděpodobná složka avarského kmenového svazu — Heftalitě — nepatří svým antropologickým typem k mongoloidnímu plemeni. Máme tedy na mysli detailní určování jednotlivých antropologických typů ve vztahu k určitým druhům nálezů, analýzy krevních skupin jako jednoho z prostředků určení genetických svazků, prostě zkoumání pohřebištního materiálu v nejširších souvislostech, umožňujících nové pohledy.

2. KROJ

Archeologové se otázkami kroje jako prostředku rozlišení kulturních, sociálních i etnických skupin až do nedávné doby podrobněji nezabývali, nebyly k dispozici téměř žádné prameny. Studium kroje ze 6.—8. stol. dnes umožňují některé nové nálezy. Nejcenější jsou figurální vyobrazení na drobných pro-

duktech uměleckého řemesla, rekonstrukci však umožňují i archeologické objevy důležitých součástí oděvů, jimiž jsme se zabývali v kapitole o materiální kultuře.

Kromě archeologických dokladů máme k dispozici i některé písemné prameny, hovořící o západoslovanském kroji ve studovaném období. V kronice tzv. Fredegara (68,3) je k roku 631/632 v souvislosti se slyšením Dagobertova vyslance Sicharia na Sámově dvoře zmínka o tom, že poté, co Sámó odmítnul Sicharia přijmout a zakázal mu přístup ke dvoru, předstoupil Sicharius se svojí družinou před Sámá, „oděn krojem na způsob Slovanů“. Tato poznámka má veliký historický význam a ačkoliv jsme sotva schopni tento kroj rekonstruovat, vyplývá z ní nejméně to, že již na poč. 7. stol. existoval svérázný slovanský kroj, který se odlišoval od franckého. O příbuznosti staroslovanského kroje, konkrétně střevíců, se severoiránským tabaristánským píše Gardízi (MMFH III, 428), podrobný rozbor i s odkazy na příslušnou literaturu najdeme u L. Niederla (1913, 405—528).

Z figurálních vyobrazení na předmětech ze 6.—8. stol. je třeba na prvním místě jmenovat nákončí, které pochází pravděpodobně z depotu, nalezeného u Moravského Jána (*Klanica 1970 B*). Je zde vyobrazen muž s pérovou ozdobou na hlavě, oblečený do podkasané košile s límcem a řasnaté sukně či širokých kalhot, podobných, jak píše J. Dekan (1972), detvanským, obutý do měkkých holínek. Muž vypouští z levé ruky ptáka. Podle celkového charakteru ozdoby a její návaznosti na skupinu nálezových celků s litými bronzovými okrasami konce 7. a 8. stol. ve středním Podunají řadíme nákončí z Moravského Jána ke starší fázi uvedené skupiny, tedy zhruba do 1. pol. 8. stol. Upřesnění datování litých bronzů bude vyžadovat ještě mnoha dalších studií. Další exemplář s figurální výzdobou pochází z Dolních Dunajovic, z nálezového celku, v němž jsou zastoupeny ozdoby s vegetabilními vzory na puncovaném pozadí. Proto jej předběžně datujeme do 2. pol. 8. stol. Postavy na dunajovickém nákončí mají na hlavě podobné pérové ozdoby — čelenky, jejichž historickým významem jsme se podrobně zabývali na jiném místě (*Klanica 1972*, 26—32). Scény na dunajovickém nákončí jsme pokládali za část neznámého hrdinského eposu a pérovou čelenku — korunu — na hlavě hrdiny za doklad úzkého sepětí obrazů s domácím vládnoucím rodem jihomoravským. To platí v plné míře i o postavě na nákončí z Moravského Jána. Její kroj se výrazně odlišuje od oblečení nomádského a nedávné snahy některých archeologů (*Vierek 1978*, *Kollautz 1978*) interpretovat oděv sokolníka z Moravského Jána jako krátký kaftan jsou zcela nesprávné, neboť kaftany nikdy nemívaly košilový límec. Jiným zajímavým dokladem kroje z období, kterým se v naší studii zabýváme, je litá bronzová průvlečka, nalezená v hrobě 32 na pohřebišti v Hraníčném při Hornáde. Je na ní vyobrazena mužská postava, zřejmě v souhlase s daným tvarem ozdoby ve značně nepřirozené pozici, oděná — pokud to lze vůbec z miniaturního vyobrazení rozpoznat — do krátkého kabátce, sešitého

ze svislých pruhů látky či kůže a obutá do vysokých bot. S podobným oděvem jsme se již setkali na značně přesnějším vyobrazení z 9. stol., známé plakety s obrazem sokolníka, nalezené ve Starém Městě (Poulik 1948—1950, Benda 1963). Vztah motivu k severoiránské oblasti je zřejmý (Klanica 1970 B), čímž nabývá Gardíziho zpráva o podobnosti slovanského a tabaristánského kroje na zvláštním významu.

Vojenský pás, opasek, který nosili významnější obyvatelé slovanských hradišť v 8. stol., byl bezpochyby podobného typu jako opasky, nalezené v kostrových hrobech 7.—8. stol. na území karpatské kotliny. K jeho rekonstrukci sice nemáme v prostředí slovanských hradišť potřebné podklady: dosud nikde jsme neobjevili pohromadě kování jednoho opasku. Nálezy jednotlivých ozdob, které mají analogie v Podunajské nížině, ukazují, že ač se možná opasky v detailech lišily, v zásadě šlo o jeden a tentýž typ. V prostředí předvelkomoravských Mikulčic byl používán, jak ukazuje šířka přezky a nákončí, řemen asi 2 cm široký, pobitý pavézovitými kovánickými se závěskem v dolní části a se srdcovitými nášivkami. Podobné řemeny se nosily i v Pobedimí, Praze-Šárce a na dalších hradištích.

Někteří badatelé považují tento opasek za typickou záležitost východních nomádů, označují jej jako „avarský opasek“, „nomádský kroj“, přičemž se opírají zejména o vyobrazení turkuských velmožů v Turfanu, kteří mají na sobě opasky se závěsnými řemínky (Le Coq 1925). O významu vojenského opasku v časných dějinách střední Evropy máme množství dokladů. V ustanovení krále Ludvíka ze dne 3. října 852 se píše o trestech, které postihly vévodu Albise, jenž s cizí manželkou uprchl k Moravanům. Kromě vyhnanství a dlouhodobých postů dovršuje výčet trestů závěrečná věta „... et depositio militari cingulo omni tempore vitae absque coniugio permaneat“ — „a ať, odložte vojenský pás, zůstane po všechen čas žití bez manželky“ (MMFH, IV, 35). Nevíme sice zcela přesně, jak vypadal vojenský opasek, jenž byl symbolem postavení svého nositele ve feudální společnosti francké, ale o jeho významu nelze pochybovat. Latinský název opasku v uvedeném pramenu — cingulum militum — ukazuje na přímé sepětí tradice franckého vojenského opasku 9. stol. s opaskem římských legionářů. Cingulum militum, nejvýznačnější odznak každého legionáře, se skládalo ze širokého pásu, pobitého kovovými ozdobami, z něhož v přední části viselo čtyři až šest řemínků, pošíťých kovovými ozdobami a opatřených nákončími. Opasek hrál významnou roli v civilním životě Říma, termín „cingulum dare“ v římském právu znamenal „zastávat úřad“. Tvar legionářského opasku známe z četných vyobrazení. Ve 3.—6. stol. se používaly zvláštní opasky i v daleké Koreji, známe je ze zdejších knížecích hrobů, které publikoval A. Ito (1971). Některá kování se odtud dostala s hunskými družinami až do západní Evropy. Tento opasek však nepatřil do skupiny opasků s mnohonásobnými závěsnými řemínky.

Vojenský opasek s mnohonásobnými řemínky byl od dob římských legií

atributem příslušníků vojenských družin nejen v západní Evropě, ale i v Byzanci. B. A. Rybakov (1953, 54) připomíná, že byzantští vojevůdcové podle Strategikonu tzv. Pseudo-Maurikia obdarovávali své vojáky opasky, nikoli však „bulharskými“. Byl tedy v 6. stol. patrný rozdíl mezi vojenským opaskem byzantským a „bulharským“, čímž je míněn zřejmě opasek nomádských družin v Podunají. Zároveň však bylo zřejmě přísně určeno, kdo jaký druh opasku smí nosit. Theofylaktos Simokatta ve své Historii (Plezia 1952) zaznamenal příběh mladíka z císařovy osobní strážce, odcizivšího u dvora vzácný opasek. Když si jej chtěl nechat předělat pro sebe, řemeslník, kterému byla práce svěřena, poznal, že opasek patří někomu jinému a upozornil na to císaře. Rybakov se v citovaném díle dále zmiňuje o papyru z poč. 7. stol. Podle tohoto pramenu byzantský vojevůdce Cyril obdržel pro své vojáky zásilku bulharských opasků. N. Mavrodinov (1936, 158) upozorňuje, že s jejich předáváním byly asi spojeny zvláštní „pohanské“ obřady, protože řecké duchovenstvo se odmítalo ceremoniálů zúčastňovat. Také délka knížecího pásu byla přesně určena, proto se stala základním modulem stavby kostela v Kyjevě r. 1073. Kování opasku často nesou rodové znaky, tamgy, nebo později vlastnické značky knížecích rodů, jako např. značky Rurikovců na kování v Bírce a Gnězdově (Širinskij 1968). Vyskytují se na nich i náboženské a magické symboly, obraz žaby na jednom z mikulčických nákonců a patrně i na nákonci z Pohanska je jedním z nich. Symbol známý už v době římské používali příslušníci sekty egyptského původu, která se v Byzanci připomíná jako kacírská v 8. stol. a ve střední Evropě se udržuje místy až do středověku.

Ve stepích rovněž existovaly vojenské pásy. S. V. Kiseljov (1951, 527) nás informuje, že nezbytnou součástí oděvu obyvatel Altaje v 7. až 10. stol. byl kožený opasek, zdobený figurkami, nášivkami, luničkami i přívěsky. Pomocí speciálních se přezek k němu připevňovala šavle, křesadlo a váček s troudem. Podobně jako známé tepané práce z pohřebiště u Kopjonského čaatasu i altajský opasek prozrazuje silný vliv z oblasti sásánovské. Do Střední Asie móda vojenských opasků pronikla přes starou Sogdianu (Raspopova 1965, 78 ad.). Ve Střední Asii, v údolí Syrdarji a v Chórezmu, nosilo místní obyvatelstvo opasek s mnohonásobnými zdobenými řemínky už v 6. stol. Pro sásánovský opasek ještě nemáme příliš mnoho dokladů archeologických (Werner 1974), zato však existuje dostatek vyobrazení. Například Šáhpúhr II. je na jednom z nich přepásán drobnými ozdobami pobitým dvojitým pásem, z něhož visí řemínek s velkým nákoncem (Kinžalov-Lukonin 1960, tab. 4). Ze 7. stol. pocházejí reliéfy v Táqe-Bostánu, kde vidíme na postavě panovníka opasek s mnohonásobnými řemínky, jenž se velmi blíží zmíněnému již legionářskému opasku (Peck 1969, 2–3).

Světová kultura je jednotná, ceremoniální opasek sásánovských vládců má obdoby v Římě, římský opasek vychází ze starých orientálních tradic. Řím ovlivňoval severní „barbary“ stejně jako Írán své nomádské sousedy na seve-

ru říše. „Nomádský“ opasek, přenesený tisícikilometrovou stepí, se ve střední Evropě setkal s opaskem byzantského válečníka, oba však byly produktem stejného prostředí. K rozšíření jednoho i druhého daly podnět změny v samých základech společnosti. V Evropě i v Asii zanikají velké otrokářské říše, na jejich troskách vznikají mocné kmenové svazy, vojenské demokracie, jejichž příslušníci nosí jako odznak svého společenského postavení vojenský pás, z něhož se později vyvíjí rytířský pás středověku. Zatímco „nomádi“, tedy vojenské družiny východního původu, mají pouze pás, „západní“ družinici používají jako další důležitý atribut své výlučnosti — ostruhy. A právě ostruhami se odlišují vojenské družiny usazené na nejstarších slovanských hradištích od příslušníků smíšeného kmenového svazu Avarů v Podunají.

3. TOREUTIKA

V toreutických pracích se jako na žádném jiném druhu archeologických památek zrcadlí myšlenkové proudy, charakteristické pro prostředí, v němž vznikají. Ostatní prameny hmotné povahy neskytají možnost tak podrobně sledovat tyto jinak těžko postižitelné otázky. Navíc právě v této oblasti se můžeme opřít o vynikající výsledky studia památek výtvarného umění, jak je známe z četných prací *J. Dekana* (1964, 1971, 1972, 1976). Jeho důkladná a široce pojatá analýza uměleckého projevu 8. stol. na našem území ukazuje především, že slovanští obyvatelé naší země se v té době podíleli na rozvoji evropského výtvarného projevu, z jehož pokladnice přebírali to nejlepší, a aktivně do ní přispívali svými podněty, vycházejícími z prastarých tradic. Dokonalé zpracování *J. Dekana* nám umožňuje omezit se jen na některé poznámky, týkající se především ornamentiky a zejména často diskutovaného původu drobného uměleckého projevu (Cf. *Benda* 1962, 1963, B).

Máme-li odpovědět na otázku, co je společné všem figurálním motivům na památkách 8. stol., pak základním, na první pohled do očí bijícím rysem je zde forma výtvarného znázornění těchto motivů. Figurální náměty jsou v tomto období provedeny téměř vždy v plochem reliéfu. Technika rytí na puncovaném pozadí je vyhrazena vegetabilnímu, někdy silně stylizovanému dekoru. *J. Dekan* (1963) jako první poukázal na synkretismus tohoto umění, na to, že figurální motivy jsou přejímány vlastně již z umění staré Mezopotámie, odkud se přes Řecko, navázavši na tyto staré tradice, dostávají na jedné straně do okruhu skytského, na druhé straně do Říma. Nelze přitom nepomyslet na myšlenkové proudy, které v 7.—8. stol. měly určující vliv na další kulturní rozvoj zemí jihovýchodní Evropy — islám, ikonoklasmus. Ne náhodou vegetabilní ornamentika na puncovaném pozadí někdy připomíná arabesku (*Bureš* 1964).

Máme před sebou dvě skupiny litých bronzových okras ze 7.—8. stol., vzá-

jemně se od sebe lišící způsobem výroby. Viděli jsme v kapitole o chronologii, že v určitých projevech uměleckého řemesla obě skupiny v jednotlivých náleзовých celcích vystupují společně. Přesto však je třeba konstatovat, že skupina litých ornamentovaných ozdob s reliéfními figurálními obrazy je výrazně odlišná od bronzů s vegetabilními motivy na puncovaném pozadí.

Vegetabilní ornamentice na puncovaném pozadí, která se kromě zmíněné skupiny bronzových okras v kostrových hrobech 7.—8. stol. v karpatské kotlině vyskytuje ve velkém rozsahu na nejtypičtějším velkomoravském šperku — gombíku, bylo věnováno zvláštní pojednání (*Klanica 1970 B*). Tehdejší závěry lze aplikovat na studovanou problematiku bronzových ozdob. Základní otázkou přirozeně zůstává původ této výzdoby a její přesné časové zařazení. Poněkud jednoduše celou záležitost vyřešil *J. Bureš (1964)*, který tuto ornamentiku označil jako islámskou. Celá záležitost je však mnohem složitější. *B. I. Maršák (1971)* spatřuje prototypy vegetabilních ornamentů v čínském umění období dynastie Tchang. V tom se liší od *B. Gyllenswärda (1957)*, jenž pokládá lstečkový ornament na středoasijských památkách za projev západního vlivu. Podle našeho názoru ukazují doklady výskytu uvedeného ornamentu ve Střední Asii, kde se v místním sogdijském umění mísily na jedné straně silné vlivy sásánovské, na druhé straně vlivy čínské, že právě v tomto prostředí je třeba hledat provenienci ozdob s vegetabilními vzory na puncovaném pozadí. Pokud se týká datování, *B. I. Maršák* dokazuje, že v Číně se ornament složený z rostlinných lístků nevytváří dříve než kolem poloviny 8. stol. Tentyž autor však zároveň připomíná nález bronzové palmety z ucha džbánu, pocházející z Pjandžikentu, jež je naprosto totožná s palmetou džbánu, vyrobeného r. 689 v Basře.

Rozhodovat spor o původu rostlinného ornamentu, typického pro středoasijskou toreutiku 8.—9. stol., není naší ctížádostí. *P. C. Swann (1970, 124)* píše doslova, že oživení a dovednost tchangských předmětů z kovu způsobili hlavně přistěhovalí perští řemeslníci. Když dobyli Írán muslimové, mnoho řemeslníků, do té doby působivších na dvorech sásánovských vládců, vyhledalo útočiště v Číně. Je-li opravdu čínská toreutika tchangského období jejich dílem, pak nás nemůže překvapit výzdoba čínského stříbrného zrcadla z této doby, kde vidíme netoliko srpkovité lístky a palmety na zdrsněném (?) pozadí, nýbrž i charakteristické trojčlenné prvky, sevřené mezi dvěma lístky (*Swann 1970, 108*). Podobný motiv zdobí tchangský glazovaný talíř (*Swann 1970, obr. 100*). Leč celá záležitost není tak jednoduchá, protože pokud by měl *P. C. Swann* pravdu, pak bychom museli předobrazy tchangské ornamentiky najít v umělecké produkci sásánovského Íránu. Zde však nelze vývody *P. C. Swanna* jednoznačně potvrdit.

Zvláštního zdůraznění si zaslouží další velmi závažný aspekt celého problému. Jde o hedvábí, které přicházelo do Evropy ve své nejdokonalejší podobě

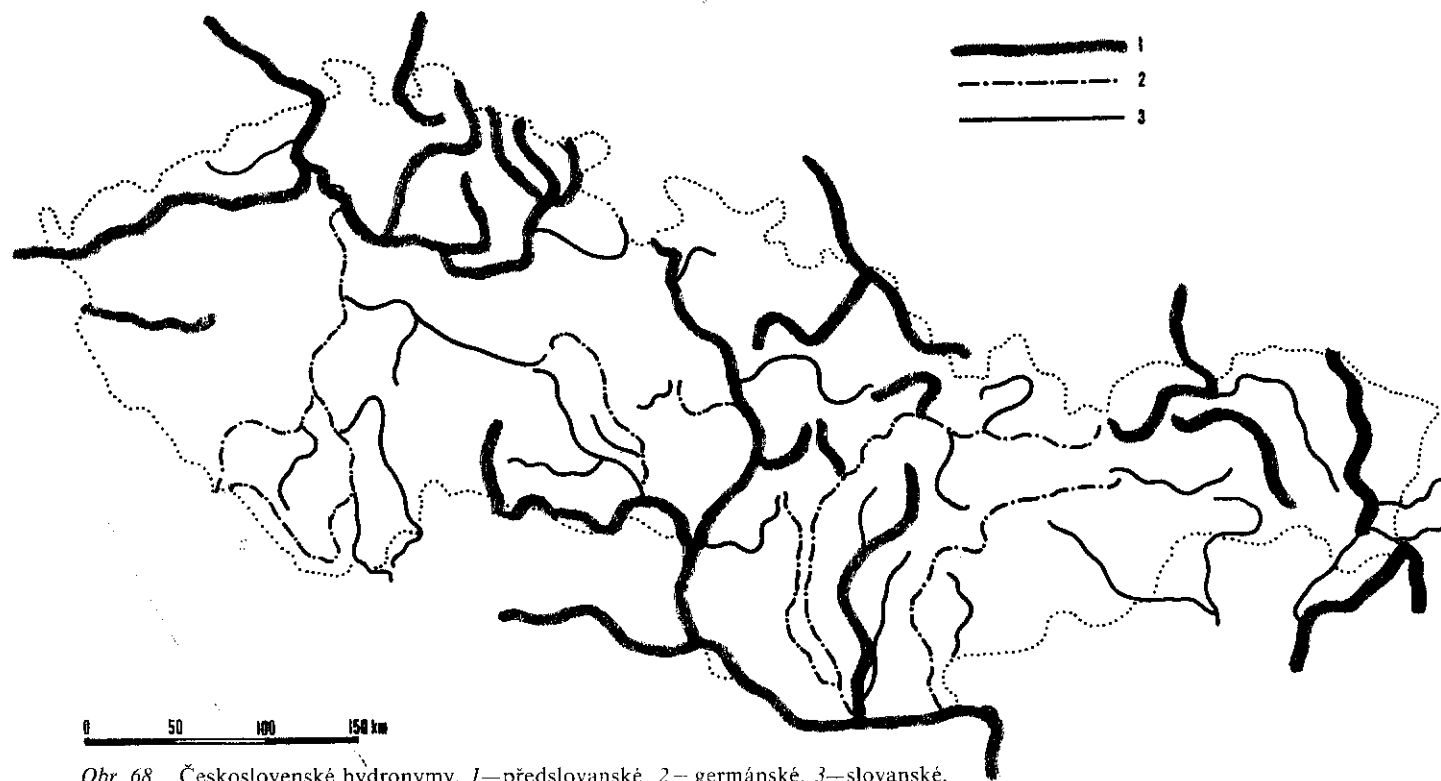
z Východu. Jeho výzdoba měla určující vliv na vývoj uměleckého vkusu obyvatel celé Evropy. Právě na čínském vyšívaném hedvábí z období dynastie Tchang se setkáváme s barevnými lístky a celou škálou výtvarných prvků, tak charakteristických pro ornamentální dekor tohoto období. Možná zde je vysvětlení i pro otázky, které si klademe v souvislosti s původem velkomoravských gombíků. Víme, že v Číně se běžně nosily až do 19. stol. na hedvábných oděvech. Navíc jsou známé nálezy z 8. stol. v kavkazském průsmyku Moščeva-ja Balka (*Jerusalimskaja* 1967), kde byl zemřelý čínský obchodník oděn do hedvábného kaftanu, opatřeného dvěma řadami gombíků. Východní původ nejen vegetabilní ornamentiky, ale i myšlenky kulovitého spínadla, tak vhodného pro jemnou hedvábnou tkaninu, můžeme tedy spíše potvrdit než vyloučit.

Skupina našich litých bronzů s plastickou výzdobou ukazuje rovněž dominantní postavení vegetabilních motivů, i když zcela jinak pojednaných. K nejčastějším patří úponka ve svých nekonečných obměnách, daných různými formami listů i celkovým uspořádáním. Velmi rozšířená je úponka s kruhovými listy, úponka s listy členěnými nebo výzdoba, podobající se liliovité rozvilině. Netřeba ani shromažďovat desítky příkladů výskytu úponky jako základního prvku výzdoby okrajových pásů uměleckých a ozdobných předmětů, abychom mohli konstatovat její antický nebo pozdně antický charakter. Jestliže přímo v Panonii se úponka udržela na náhrobních kamenech místní provenience až do 4. nebo 5. stol. a máme doloženo její použití i na kovových ozdobách z doby před pol. 6. stol., pak není logické spojovat výskyt tohoto ornamentu v karpatské kotlině s objevením Avarů.

Řadu nových poznatků získali archeologové od doby, kdy *A. Alföldi* (1926) rozhodně odmítl teorie *A. Riegla* (1901) a *J. Hampla* (1905) o pozdně antickém charakteru „keszthelyské kultury“ a poprvé začal uvažovat o tom, že tato kultura vznikala daleko od římského limitu ve Střední Asii, odkud ji do karpatské kotliny přinesli nomádští Avari. Důkazy pro podobné tvrzení se však přes usilovnou práci nepodařilo najít ani nastupujícím generacím archeologů a nemáme je dodnes (*Klanica* 1973 B).

V současné době představuje materiál z pohřebišť s litými bronzovými okrasami obrovský nálezový fond. Odhaduje se, že máme k dispozici okolo 50 000 hrobů s nálezy „keszthelyské kultury“. Pro nás jsou zvlášť důležité objevy velkých a bohatých pohřebišť na území jižního Slovenska. Přes velký přínos nových terénních odkryvů, jejichž teoretické zpracování zcela zřetelně ukázalo, že na pohřebištích s litými bronzovými okrasami nemohli a nebyli pohřbeni pouze nomádi avarského kmenového svazu, stále trvá dialog s některými odborníky, kteří se dosud nevzdali dřívějších názorů. Velký význam pro objasnění kulturní příslušnosti litých bronzových okras mají práce *J. Dekana*, který ukázal, jak úzce navazuje výzdoba litých bronzů na pozdně antické tradice.

Rozsáhlé terénní výzkumy sovětských badatelů ve Střední Asii přinesly

Obr. 68. Československé hydronymy. 1—předslovanské, 2—germánské, 3—slovanské.

obrovské množství nových poznatků a od doby A. Alföldiho podstatně obohatily naše znalosti o hmotné kultuře v období kolem poloviny 1. tisíciletí n. l. Výsledky výzkumů však vyvolaly zároveň vážné pochybnosti o správnosti těch teorií, které kladou původ lité bronzové industrie do oblasti Střední Asie. Dosud nikde tam nebyl objeven takový komplex nálezů, taková archeologická kultura, kterou bychom mohli objektivně označit za asijského předchůdce litých bronzových okras, jak je známe z karpatské kotliny (Cf. *Werner 1974*).

Staré heslo „Orient nebo Řím?“ (*Strzygowski 1917*) se tu objevuje v novém hávu. A znovu začínají na toto mnohoobsažné téma četné diskuse, aniž se bere v úvahu, že od těch dob, kdy byli Peršané zastaveni u Marathonu a Alexandr Veliký slavil svůj sňatek se sogdijskou princeznou Roxanou, představovaly východní Středomoří a Střední Asie spojitě nádoby, tedy prostředí, v němž se nové kulturní podněty neomezovaly jen na jeden okruh, nýbrž záhy pronikaly i do druhého, vzájemně se ovlivňovaly a doplňovaly. Zmínili jsme se již o tom, jaký nesmírný význam měly v této době dálkové obchodní spoje, především obchod s hedvábím. „Sásánovské“ hedvábné tkaniny se napodobovaly netoliko ve státních manufakturách byzantských, ale i v Číně. Naopak Čína od doby Tchangské dynastie výrazně působila na kmeny kočující podél jejich severních hranic. Hedvábná cesta nebyla jen jedinečnou kulturní tepnou, byla to zároveň osa, na niž závisel ekonomický život celých státních útvarů, pro její ovládnutí vznikaly války, utvářely se i zanikaly politické svazy, rozvíjely se nebo upadaly v zapomenutí celé národy.

Zamýšlíme-li se nad původem lité bronzové industrie, je nutné si uvědomit, že hedvábná cesta procházela s největší pravděpodobností i karpatskou kotlinou, odkud vedla dále na Západ. Hlavním dodavatelem hedvábí však nebyla Byzanc, jejíž produkce byla velmi drahá a nadto v 6.—8. stol. byzantský trh zdaleka nebyl nasycen. Do střední Evropy přicházelo lacinější zboží sogdijské a z Dálného východu vůbec (*Pigulewskaja 1969*). Hedvábná cesta ze Sogdiany přes Černomoří do střední Evropy ovšem nepředstavuje jediný směr, kudy mohlo zboží, vyrobené řemeslníky ve vyspělých městských centrech levantsko-iránského okruhu, pronikat do karpatské kotliny.

V této souvislosti bychom chtěli obrátit pozornost na poklad, vyoraný roku 1902 albánským rolníkem nedaleko Vrapu (*Strzygowski 1917*). V měděném kotli leželo údajně 41 předmětů, z nichž 39 se dostalo do sbírky Morganovy v New Yorku, zbývající do Cařihradu a do Paříže. Celkem se zachovalo devět zlatých nádob, tři stříbrné a dvacet osm zlatých ozdob. Zatímco dobře známe část pokladu, kterou tvoří součásti ze zlata lité garnitury, zdobené motivy úponky a gryfa, jeho druhá část, kterou tvoří zlaté a stříbrné nádoby, zůstává v pozadí. K nejdůležitějším kusům souboru náleží zlatý pohár s bystami čtyř žen, vytepanými v plochem reliéfu. Řecké nápisy prozrazují, že jde o personifikace čtyř měst: Cařihradu, Kypru, Říma a Alexandrie. J. Strzygowski, který poklad roku 1917 publikoval, přišel na základě rozboru vyobrazení i nápisu

k závěru, že pohár byl zhotoven mezi léty 550—650 s největší pravděpodobností kyperským mistrem. Zlaté pásové ozdoby z pokladu vykazují značné množství shodných znaků, ať již ve výzdobě, tvaru nebo způsobu výroby. Spolu s miskou, jejíž držadlo je zdobeno stejným úponkovým ornamentem jako pásová kování, vyšly bezpochyby všechny z jedné dílny. Na některých z nich zůstaly dokonce zachovány lící kužely, svědčící o tom, že tyto ozdoby nebyly a ani nemohly být součástí opasku. Poklad byl tedy zakopán do země — obrazně řečeno — na cestě od výrobce ke spotřebiteli. Podle nálezového materiálu víme, že spotřebitelský okruh byl v karpatské kotlině, kam tedy lokalizovat výrobní centra?

Jistý náznak odpovědi nám poskytuje zlaté nákončí (*Klanica 1970*, obr. 14), které podle *M. Ch. Rossové (1965, č. 151)* pochází ze Sýrie. Je lité, prolamované a skládá se ze dvou polovin. Obrazy ptáčků, které tvoří jeho výzdobu, i celkový ráz nákončí na první pohled prozrazují příbuznost s nálezy litých bronzových okras v karpatské kotlině. Určité indicie, které nás při zkoumání proveniencie vrapských pásových ozdob zavádějí do oblasti východního Středomoří, snad na Kypr a do Sýrie, jsou zatím jen málo určité. Je však dobře známo, že nikde v centrálních oblastech karpatské kotliny, kde se zatím obecně předpokládají výrobní střediska lité bronzové industrie, dosud neznáme žádné konkrétní doklady výroby. Nikde zatím nebyly nalezeny formy na lité bronz, ba dokonce zůstává stále sporné, jakým způsobem se tyto ozdoby vůbec vyráběly. V každém případě musíme počítat s tím, že proces výroby litých bronzových okras nebyl jednoduchý, vyžadoval technickou zdatnost, velké zkušenosti, prostě výrobní tradici. Těžko si však lze představit, že všechno to bylo možné v prostředí nomádských kmenů, kde sotva můžeme počítat s příznivými podmínkami pro rozvoj specializované výroby.

Technicky vysoce náročné výrobky specializovaných řemeslníků, které tvořily největší díl sortimentu dálkového obchodu, ať již to bylo hedvábí nebo to-reutika, vznikaly v místech s pevnými řemeslnými tradicemi, v prostředí vyspělých městských civilizací, kde rozvinutá dělba práce a dokonalá organizovanost výroby byly základním předpokladem udržení vysokého standardu vyváženého zboží. Taková výrobní střediska — pozdně antická města — existovala samozřejmě i v Panonii, kde máme doklady činnosti kollegii různých řemeslníků ve 2. a 3. stol. (*Oliva 1959*). Jak ukázal *L. Barkóczy (1968)*, přežívalo obyvatelstvo pozdně antických výrobních center na území bývalé římské provincie Panonie dlouho do 6. stol. a možná i déle. Přitom to byli právě tito domáci, zřejmě románští, romanizovaní nebo slovanští řemeslníci, sdružení — jak naznačují nálezy — v křesťanských obcích, kteří vyráběli a používali opasky s mnohonásobnými řemínky.

Litá bronzová industrie nebyla vázána na určité etnikum, tím méně ji lze spojovat jen s nomády, jak ukazuje mimo jiné i prastarý slovanský výzdobný motiv vepře. Nášivky tvaru kančí hlavičky, pocházejí z Holiar (*Točík 1968 A, t.*

LXXXVII, 36) a z Mikulčic (*Klanica 1968 A*, 129). Tradiční kult prasete vyplývá z písemných zpráv o „vrchu svině“, připomínaném ve staré Praze. Domácí nebo divoké prase, které bylo hlavním zdrojem obživy našich slovanských předků (*Kratochvíl 1981*), jistě hrálo důležitou roli i v kultovních a možná totemistických představách. Ostatně v obj. 400 v Mikulčicích nechybí mezi ostatními figurkami ani plastika tohoto zvířete, k jehož významu najdeme v pracích *B. Novotného (1966, 1970)* i další literaturu. Nechtěli bychom však jít cestou těch badatelů, kteří považují za magický a kultovní předmět každý nále, pro který nemají žádné jiné přijatelné vysvětlení. Jde nám především o to, že v prostředí nomádských kmenů se vepřové maso odedávna pokládalo za nečisté a jeho konzumace byla zakazována. Není to přirozeně jediný důvod, proč litou bronzovou industrii 7.—8. stol. v Podunají nemůžeme spojovat s nomády avarského kmenového svazu.

Není náhodou, že například na mikulčickém hradisku, které vzniklo na staré obchodní cestě, vedoucí z jihovýchodu do Čech a dále na sever, máme v předvelkomoravském období četné doklady zpracování bronzů, lící tyglíky, nástroje i celé dílenské objekty. Nelze pochybovat o tom, že právě zde byly některé lité bronzové ozdoby vyráběny, jak ukazují nálezy kování, zdobených (*Klanica 1971*) motivem zápasu draka a hada (obr. 60). Obě kování tohoto typu, která zatím nemají v karpatské kotlině přesné analogie nebyla nikdy — podobně jako i části garnitury z Vrapu — nošena, jsou to nepodařené vylitky, zmetky, které nebylo možno připevnit k opasku. Máme tedy důvody předpokládat jejich výrobu na místě nálezů. Zároveň však bychom chtěli zdůraznit, že litou bronzovou industrii nepokládáme jen za kulturu slovanskou. Naše úsilí dopátrat se historické pravdy ve složité problematice kulturního zařazení nálezů doby avarské, bude jen tehdy korunováno úspěchem, budeme-li vést studium na široké bázi brát ohled na kulturní vývoj v celé jihovýchodní Evropě, Blízkém a Středním východě, neboť litá bronzová industrie je zcela zřejmá nedílnou součástí celkového vývoje toreutiky levantsko-iránského okruhu.

V. ZÁVĚR

Složitý proces reprodukce dávných dějů a jejich důsledků, zobecnění získaných poznatků a studium jim vlastních zákonitostí nás přibližuje k pochopení objektivní pravdy o světě, který nás obklopuje. Je přirozené, že takové poznání je motivováno zejména možností účelného zasahování do vývoje. Historicky podmíněný stupeň našeho poznání umožňuje orientovat se v dějinných událostech, v rozvoji a progresivní směně společensko-ekonomických formací.

Z těchto hledisek se musíme mnohem intenzivněji než dosud zamýšlet nad dosavadními výsledky naší sociálně ekonomické analýzy, která bezesporu patří k hlavním kategoriím studia nejstarších lidských dějin (*Herrmann 1977, 22 ad.*). Problémy dalšího zpracování základních teoretických směrů vyplývají v mnoha případech především z nedostatečnosti archeologického materiálu, což se týká jak kvantity, tak i kvality. Pro řešení některých otázek máme dostatek pramenů, ale pochopení vývojových tendencí nám znesnadňuje současný stav znalostí o jejich časovém zařazení. To je také hlavní důvod, proč jsme naše studium orientovali zejména na problematiku chronologických kritérií, bez jejichž řešení nemůžeme přistoupit k analýze oněch rozhodujících sil, poznamenavších vývoj výroby a směny výrobků (*Engels 1949, 231*) v prostředí nejstarších slovanských kmenů na našem území.

J. Böhm (1961) upozorňoval na nutnost reálného přístupu k archeologickým pramenům a pochopení jejich specifické vypovídající schopnosti. To v plné míře platí především o otázkách, souvisejících s objasněním osudů slovanských kmenů a jejich předků v období před přelomem 5. a 6. stol. Zde bude třeba uskutečnit ještě mnohá historická studia, na nichž se musejí podílet nejen znalci materiální kultury a písemných pramenů, ale stejnou měrou i jazykovědci, antropologové, etnografové a další. Použití nejmodernějších metod může blíže objasnit příčiny i souvislosti výrazného přerodu, k němuž po pádu římské říše dochází v evropské historii; jedním z projevů tohoto přerodu je právě historické vystoupení Slovanů.

Několik staletí jistě v rámci obecných dějin lidstva představuje jen nepatrný

díl. Existují však období, v nichž se intenzivněji a výrazněji než jindy vytváří základní orientace vývoje národů a celých kontinentů. Sem patří v Evropě přechodné období, které začíná zhruba na počátku velikého stěhování národů ve 4. stol. n.l. a končí společensko-ekonomickými předpoklady vzniku prvních státních útvarů, jakými byly ve slovanském prostředí především Velká Morava a Kyjevská Rus v 9. stol. (*Klanica 1981 A*). Ve stejné době, kdy ve Středomoří i jinde probíhá hluboká krize otrokářského společenského řádu se u slovanských kmenů dovršuje rozpad prvobytně pospolné společnosti. Tady i tam však vývoj dospívá ke zrodu formace pokrokovější než byl otrokářský či prvobytně pospolný řád — k feudalismu.

Pro studium problematiky nejstaršího slovanského osídlení naší vlasti máme dnes k dispozici cenný pramenný materiál. Vysoce oceňujeme heuristickou práci slovanských badatelů v uplynulém období. Přesto se však i ve vědě o počátcích Slovanů místy houževnatě udržují představy, které vycházejí nikoliv z nejnovějších výzkumů, ale z některých představ období před 2. světovou válkou nebo krátce po ní. Máme na mysli především mýtus o slovanské pravlasti, nacházející se údajně v okolí Pripjaťských bažin. S tím úzce souvisejí teorie o prostotě nejstarší slovanské hmotné kultury, vysvětlované zemědělsko-pasteveckým charakterem jejich nositelů. Jiný okruh tvoří diskuse o vlivu Avarů či Germánů na první slovanské obyvatelé naší vlasti, často odvádějící od řešení podstatných historických problémů.

Podle výsledků našich studií a ve shodě s pracemi některých dalších badatelů, kteří se podobnou problematikou zabývají, rozvíjela se až do přelomu 5. a 6. stol. kultura předků dnešních Slovanů, v té době ještě v písemných pramenech uváděných pravděpodobně pod souborným názvem Venedi, v úrodném pásu nížin a pahorkatin, ohraničeném na západě řekou Sprévou a na východě dosahujícím k řece Styr. Je to přibližně stejné území, na němž byly v dřívějších obdobích zaznamenány pozůstatky etnicky pestré kultury przeworské. Krystalizační oblast praslovanských kmenů hovořících společným nečleněným jazykem se táhla rovnoběžně s někdejší římským limitem (*Rybakov 1978*), oddělena od něj a chráněna horskými pásmy Krkonoš, Jeseníků a Beskyd. Do jisté míry mohly v dávných časových úsecích k této oblasti patřit na pravém břehu Labe i severovýchodní Čechy na Moravě Haná.

Nedávno K. Godłowski (1979, 50) poukázal znovu na možnosti zjišťování počátků slovanského osídlení v Podunají podle poměrně dobře datovaného ukončení osídlení germánského. V jeho tvrzení vidíme dva rozpory. Na první upozorňuje sám K. Godłowski v citované práci a týká se rozdílného přístupu jednotlivých badatelů ke chronologii nálezů mladšího období stěhování národů, zejména pokud se týká datování tzv. langobardské fáze. Druhý rozpor má více metodický charakter a záleží v odpovědi na otázku, do jaké míry musíme počítat s počátkem slovanského osídlení teprve po odchodu germánských kmenů.

Příložené kartografické zpracování (obr. 12) ukazuje vzájemný teritoriální vztah mezi lokalitami kultury pozdního stěhování národů a žárovými hroby s keramikou pražského typu. Skutečnost, že uvedené hroby se nevyskytují na jihozápadní Moravě a v Dolních Rakousích, ani jižně od Malého Dunaje, tedy v oblasti, kde dominují lokality s památkami pozdního období stěhování národů a na ně navazující etnicky smíšená pohřebiště z doby avarského kmenového svazu, svědčí spíše o současnosti než o následnosti obou okruhů: převážně germánské kultury pozdního stěhování národů a žárových hrobů s keramikou pražského typu, které pokládáme za slovanské. Zatím však máme k dispozici poměrně málo lokalit, a navíc bez možnosti bezpečného chronologického zařazení. To je překážkou logické konsekvence, týkající se rozdělení sfér vlivu mezi slovanskými a germánskými kmeny, úrovně jejich vzájemných vztahů a celého ovzduší, ve kterém probíhalo zaujetí našich zemí slovanskými kmeny i odchod zbytků germánského obyvatelstva, včetně přesného datování těchto událostí.

Často se v této, ale i v jiných souvislostech hovoří o vlivu, který na formování materiální kultury historických Slovanů měly tradice antiky (*Svoboda 1966*). Pokud se přitom vychází z nálezů římských cihel v druhotném uložení na některých slovanských hradištích, není to zajisté pravý důvod. Na druhé straně je však zřejmé — a jako jeden z prvních na tuto skutečnost poukázal I. L. Červinka už roku 1928 — že slovanská hradištní keramika má velmi blízko k některým směrům produkce antických hrnčírů. Stejně tak i v železářských výrobcích můžeme najít rysy technologie keltské. Progresivní směry technického rozvoje si v období raného středověku rychle nacházely cestu k jednotlivým evropským hospodářsko-politickým a etnicko-kulturním útvarům, do Skandinávie stejně jako na Britské ostrovy, ke Slovanům i ke Germánům. Na druhé straně si však zároveň musíme uvědomit — a vždy jsme to zdůrazňovali, — že vývoj evropské vzdělanosti byl od samého počátku vystaven mocným impulsům z bohaté studnice východních kultur, především levantsko-íránského okruhu, ale i euroasijského stepního pásma atd. Bylo by tedy jednostranným zjednodušováním celé problematiky, kdybychom zdůrazňovali jen dědictví antiky a neakcentovali zároveň jednotnost vývoje světové kultury, do níž každý národ přispěl svým dílem.

Nejstarší materiální pozůstatky historických Slovanů, tedy Slovanů doby, kdy pod svým jménem vstupují do evropské historie, ukazují, že kultura s pražským typem nestojí na počátku vývoje slovanské hmotné kultury. Ručně lepená keramika pražského typu a zemnice s pecí v rohu jsou odrazem přechodné situace v procesu rozsidlení Slovanů, kdy nebylo možno rozvíjet dělbu práce a takové společenské vazby, které byly nutné pro existenci specializovaných výrobců. Kartografické zpracování výskytu keramiky pražského typu a zemnicových obydlí (obr. 11) ukazuje, že se objevují jako výraz první vlny slovanských osídlenců v pásmu od labsko-sálského meziříčí přes střední Če-

chy, jižní Moravu a jihozápadní Slovensko až do Žitomírské oblasti. Zprávy Prokopiovy a skutečnost, že oblast nejstarší kultury historických Slovanů se žárovými hroby a keramikou pražského typu na jižní Moravě a v Podunajské nížině v podstatě respektuje území s langobardskými kostrovými hroby, ukazují že dochází nejpozději ve třicátých letech 6. stol. z dosud blíže neobjasněných příčin k odstředivému pohybu Slovanů z jejich pravlasti. V té době jsou první vlnou slovanských kmenů osídleny na našem území severozápadní Čechy, Pražská plošina a Kolínsko, Brněnsko se zbytky germánského obyvatelstva, Dolnomoravský úval, Záhorská nížina a severní okraje Podunajské nížiny. Východním směrem pronikají Slované z pravlasti do nových sídel na území, sevřeném ze severu baltskými skupinami, na jihu pak potomky lidu s černjachovskou kulturou. Západní proud osídluje současně kraje mezi Labem a Sálou, uvolněné pádem říše Duryнкů. Archeologickými doklady první vlny slovanského rozsídlení jsou pouze žárové hroby s keramikou pražského typu, která má svoje prototypy v keramice kultury przeworské i některých starších kultur na území slovanské pravlasti. Sídliště současná s těmito žárovými hroby dosud bezpečně neznáme, jsou většinou mladší. Pro první zánikový horizont sídlišť, na nichž se již společně s nezdobenou, ručně lepenou objevuje i zdobená, obtáčená časně slovanská keramika, jsou charakteristické čtvercovité zemnice s pecí v rohu. Zároveň se zde vyskytují i nadpodložní objekty. Chronologicky by bylo možno uvedená sídliště spojovat s válečnými událostmi, které časově předcházely zvolení Sába slovanským vládcem.

Správnost našich vývodů potvrzují i závěry analýzy nejstarších slovanských opevněných sídlišť. Území, kde dochází nejdříve k jejich konsolidaci, se protírá mezi Labem a Pripjati, severně od Krkonoš a Beskyd. Typická kolonizační hradiska se pak objevují v oblastech jižně a jihovýchodně odtud. Žárové hroby a keramikou pražského typu známe dosud jen v souvislosti s první kolonizační vlnou na omezeném území a jen v krátkém období na počátku 6. stol. Ručně lepená keramika a zemnice s pecí v rohu však mají nesporně širší chronologický i územní rámec. Je to přirozené, neboť na rozdíl od žárových hrobů s keramikou pražského typu nejsou vázány k jednomu etniku, ale souvisejí vždy s určitým stavem výrobních sil ve společnosti.

Je až s podivem, jak málo se v archeologickém obraze střední Evropy změnilo v poslední třetině 6. stol., kdy podle písemných zpráv Podunají obsadil avarský kmenový svaz, jehož jádrem byly různorodé kmeny východního původu. Avarské památky, které bychom mohli s jistotou datovat do 6. nebo do prvních čtvrtin 7. stol., na našem území dosud neznáme. Zde je na místě znovu ocitovat významné ujištění *S. A. Pletněvové* (1967, 181), která upozorňuje na to, že po zaujetí nových zemí kočovníci většinou více než sto let nezanechávají žádné nebo jen velmi nepatrné stopy v materiální kultuře, až do té doby, než přejdou k vyššímu stupni svého hospodářského vývoje. To by mohlo vysvětlovat také nedostatek avarských památek z doby mezi léty 568—680. Na

druhé straně však známe i přínos Avarů evropské materiální kultury — euroasijské stepi zprostředkovaly předání íránských šavlí a čínských nebo korejských třmenů.

K lokalizaci Sámova kmenového svazu máme dvě základní písemné zprávy. V kronice tzv. Fredegara se píše o tom, že srbský vévoda Dervan odtrhl své území od království Franků a přidal se k Sámovi. *Conversio* lokalizuje působení Sába do Korutan, což je patrně mylná interpretace, převzatá autorem *Conversia* z Fredegara. První z uvedených pramenů dále připomíná v souvislosti se Sámovým královstvím *castrum Vogastisburc*, avšak jak vyplývá z naší analýzy, slovanská hradiska v této době známe jen na území severně od naší vlasti. Povstání Slovanů proti Avarům, o kterém hovoří Fredegar, jistě vzplanulo v okruhu bezprostředního vlivu avarského kmenového svazu, tedy ve středním Podunají. Pokusili jsme se na mapě (obr. 66) naznačit mocenské sféry v Podunají v 1. pol. 7. stol. Ukazuje se, že k protiavarskému povstání mohlo dojít na jihozápadním Slovensku nebo v dolním Pomoraví, kde slovansko-avarská pohřebiště ještě koncem 7. a 8. stol. zasahovala do sféry svobodných Slovanů. Útok franckých vojsk na Vogastisburg byl však pravděpodobně veden nikoliv do uvedených oblastí, ale přes Dervanovo Srbsko na území, kde slovanská hradiska v 1. pol. 7. stol. známe, tedy severně od Krkonoš, Jeseníků a Beskyd. Na našem území jsou slovanská hradiska doložena prostřednictvím archeologických nálezů až v období následujícím.

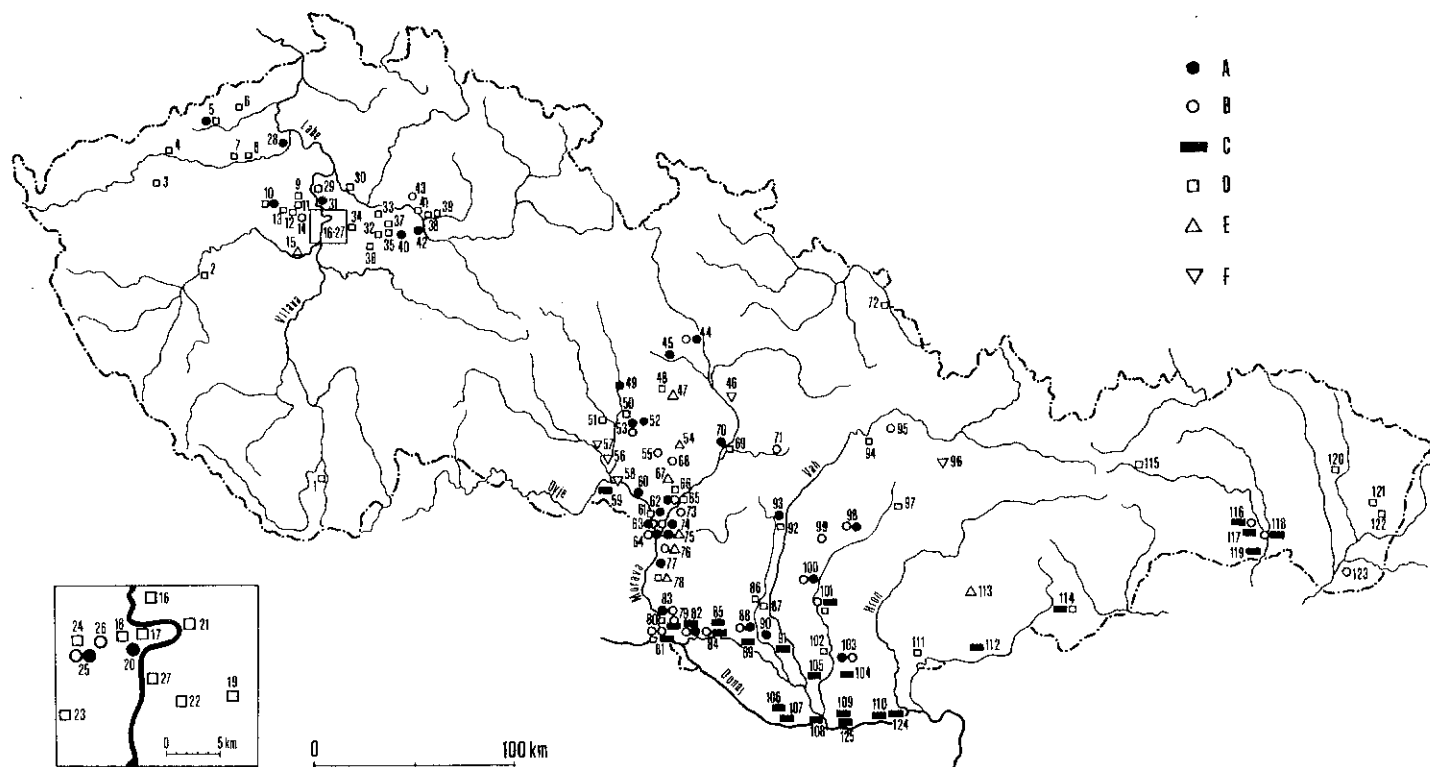
Z písemných zpráv vyplývá, že po odchodu Langobardů do severní Itálie 1. 4. 568 připadla jimi ovládaná území Avarům. To se pravděpodobně týká i části jižní a jihozápadní Moravy s přilehlými Dolními Rakousy; na pravém břehu Moravy, Dyje a Svratky se soustřeďují nálezy litých bronzů, datované do 8. stol. K avarskému kmenovému svazu patřila pravděpodobně i část Podunajské nížiny na jihozápadním Slovensku a menší území v jižní části východního Slovenska. Skutečnost, že uvedená hranice byla jak avarským kmenovým svazem, tak i svobodnými slovanskými kmeny v podstatě dodržována (obr. 12), má značný význam i pro posuzování úrovně vzájemných vztahů mezi Avary a Slovany.

V 8. stol. dochází na našem území k rychlému rozvoji materiální kultury. V nejstarších vrstvách slovanských hradišť, jako jsou například Mikulčice, Brno-Líšeň, Zelená Hora, Podbořany, Praha-Šárka nebo v poslední době i Staré Město, lze sledovat zformovanou předvelkomoravskou kulturu, pro niž jsou typické na rozdíl od avarského okruhu především ostruhy s háčky a absence kostrového pohřbívání. V obou okruzích společně vystupují některé typy litých bronzových okras, zdobených motivy úponky a gryfa. Na hradiscích se nacházejí výmluvné doklady místní výroby šperků, depoty ukazují kvetoucí železářskou výrobu. V tomto období úroveň materiální kultury na jmenovaných hradiscích převyšuje stupeň rozvoje ostatních západoslovanských opevněných sídlišť a není náhodné, že jsou to právě tato hradiska, která se o sto let

později stávají hlavními středisky prvního státního útvaru západních Slovanů — Velké Moravy.

Jsme potomky Slovanů, těch kmenů, které po Keltech a Germánech osídlily na počátku 6. stol. území naší vlasti a vtiskly mu svoji staletou přítomností neopakovatelnou podobu. Období, kterým jsme se v předložené práci z hlediska vývoje materiální kultury zabývali, patří v rámci studia dějin Evropy k těm, v nichž se vytvářely základy dnešní etnické a kulturní situace. Je to doba sociálního a politického přerodu, který na troskách otrokářského řádu vytvořil feudalismus. K tomu přispělo i tažení Slovanů, uskutečněné v rámci rozsáhlých akcí lidových mas, jaké nemají v dějinách obdoby. Zatímco na začátku studovaného období vidíme trosky přežilého systému otrokářského Říma. v jeho závěru na přelomu 8. a 9. stol. se mnohokrát zvyšuje díky novým výrobním způsobům počet obyvatelstva a konsolidují se nové státy, umožňující obživu většímu počtu lidí.

PŘEHLED SLOVANSKÝCH NALEZIŠŤ ZE 6.—8. STOL. NA ÚZEMÍ ČSSR

Vysvětlivky: A—žárové hroby s keramikou pražského typu, B—žárové hroby ostatní, C—kostrové hroby (slovansko-avarské), D—sídelní nálezy, E—depoty, F—ostatní nálezy.

1—Římov, 2—Březina, 3—Kašnice, 4—Kadaň, 5—Most, 6—Liptice, 7—Březno, 8—Louny, 9—Zákolany, 10—Libušín, 11—Dřetovice, 12—Buštěhrad, 13—Kladno-Dubí, 14—Čiřovice, 15—Lety, 16—Praha-Bohnice, 17—Praha-Bubeneč, 18—Praha-Dejvice, 19—Praha-Hostivař, 20—Praha-Hrad, 21—Praha-Libeň, 22—Praha-Michle, 23—Praha-Řeporyje, 24—Praha-Šárka, 25—Praha-Veleslavín, 26—Praha-Vokovice, 27—Praha-Vyšehrad, 28—Bohušovice, 29—Všestudy, 30—Tišice, 31—Máslovice, 32—Tismice, 33—Mochov, 34—Běchovice, 35—Český Brod, 36—Doubravčice, 37—Klučov, 38—Libice, 39—Opolany, 40—Plaňany, 41—Poděbrady-Kluk, 42—Předhradí-Pňov, 43—Bobnice, 44—Blatec, 45—Bílovice, 46—Holešov, 47—Ivanovice, 48—Zelená Hora, 49—Adamov, 50—Brno-Líšeň, 51—Brno-Pisárky, 52—Sivice, 53—Velatice, 54—Brankovice, 55—Kobeřice, 56—Vranovice, 57—Pohořelice, 58—Dol. Věstonice, 59—Dol. Dunajovice, 60—Přítluky, 61—Poštorná, 62—Břeclav-Stará, 63—Břeclav-Pohansko, 64—Lanžhot, 65—Mikulčice, 66—Mutěnice, 67—Krumvíř, 68—Nechvalín, 69—Uh. Hradiště, 70—Uh. Hradiště-St. Město, 71—Bojkovice, 72—Chotěbuz, 73—Gbely, 74—Brodské, 75—Kúty, 76—Mor. Ján, 77—Malé Leváre, 78—Gajary, 79—Bratislava-Záh. Bystrica, 80—Bratislava—Dev. Jazero, 81—Bratislava-Dev. N. Ves, 82—Bratislava-Vajnory, 83—Stupava, 84—Bernolákovo, 85—Senec, 86—Majcichov, 87—Siladice, 88—Abrahám, 89—Čierny Brod, 90—Matúškovo, 91—Šála, 92—Pobedim, 93—Potvorice, 94—Pov. Bystrica, 95—Bitarová, 96—Blatnica, 97—Previdza, 98—Brezolupy, 99—Veľké Hoste, 100—Výčapy—Opatovce, 101—Nitra, 102—Nitrianský Hrádok, 103—Bešeňov, 104—Dvory n. Žit., 105—Nové Zámky, 106—Bodza, 107—V. Kosihy, 108—Komárno, 109—Radvaň, 110—Obid, 111—Kubáňovo, 112—Želovce, 113—Zem. Vrbovok, 114—Prša, 115—Spiš. Tomášovce, 116—Barca, 117—Šebastovce, 118—Valalíky, 119—Hraničná, 120—Brekov, 121—Hnojné, 122—Blatné Remety, 123—Kráľ. Chlmec, 124—Štúrovo.

PŘEHLED SLOVANSKÝCH LOKALIT ZE 6.—8. STOL. NA ÚZEMÍ ČSSR

Z literatury autor uvádí orientačně k příslušné lokalitě jednu citaci Č. označení na příloze (ostatní zkratky viz s. 218).

- Abrahám*, o. Galanta. A, B. Lit.: Bialeková 1962A, 97—148. Č. 88
- Adamov*, o. Blansko. A Lit.: Poulik 1948, 180. Č. 49
- Barca*, o. Košice. B, C. Lit.: Pástor 1968, 175—182. Č. 116
- Bernolákovo*, o. Bratislava-vidiek. B, C. Lit.: Kraskovská 1962. Č. 84
- Bešeňov*, o. Nové Zámky. A, B. Lit.: Bialeková 1959A, 438—453. Č. 103
- Běchovice* o. Praha-východ. D. Lit.: Vencel 1973. Č. 34.
- Bílovice-Lutotín*, o. Prostějov. A. Lit.: Červinka 1928, 148. Č. 45
- Bitarová*, o. Žilina. B. Lit.: Chropovský 1978A, 25. Č. 95
- Blatec*, o. Olomouc. A, B. Lit.: Poulik 1948, tab. IV: 1—5. Č. 44
- Blatné Remety*, o. Michalovce. D. Lit.: Chropovský 1978A, 26—27. Č. 122
- Blatnica*, o. Martin. F. Lit.: Benda 1963A, 199—222. Č. 96
- Bobnice*, o. Nymburk. B. Lit.: Zeman 1976, 118—119. Č. 43
- Bodza-Dolné Holiare*, o. Komárno, C. Lit.: Točík 1968A. Č. 106
- Bohušovice*, o. Litoměřice. A. Lit.: Zeman 1976, 119. Č. 28
- Bojkovice*, o. Uh. Hradiště. B. Lit.: Červinka 1928, 139, 144. Č. 71
- Brankovice*, o. Vyškov. E. Lit.: Skutil 1946. Č. 54
- Bratislava-Devínska Nová Ves*. A, B, C, D. Lit.: Eisner 1952. Č. 81
- Bratislava-Devínske Jazero*. D. Lit.: Chropovský 1978A, 57—58. Č. 80
- Bratislava-Vajnory*. A, B, C. Lit.: Chropovský 1978A, 39. Č. 82
- Bratislava-Záhorská Bystrica*. B, C. Lit.: Kraskovská 1972. Č. 79
- Brekov*, o. Humenné. D. Lit.: Chropovský 1978A, 40. Č. 120
- Brezolupy*, o. Topoľčany. A, B. Lit.: Bialeková 1962A, 137. Č. 98
- Brno-Líšeň*. D. Lit.: Poulik 1948—1950, 105. Č. 50
- Brno-Pisárky*. D. Lit.: Poulik 1948, tab. V: 1—4. Č. 51
- Brodské*, o. Senica. A. Lit.: Bialeková 1962A, 137. Č. 74
- Břeclav-Pohansko*. A, B, D. Lit.: Dostál 1978, 129—157. Č. 63
- Břeclav-Stará*. A, B. Lit.: Podborský 1961, 61—82. Č. 62
- Březina*, o. Rokycany. D. Lit.: Turek 1952A. Č. 2
- Březno*, o. Louny, D. Lit.: Pleinerová 1975. Č. 7
- Budeč* viz *Zákolany*
- Buštěhrad*, o. Kladno. D. Lit.: Zeman 1976, 120. Č. 12
- Český Brod*, o. Kolín, D. Lit.: Zeman 1976, 120. Č. 35
- Čičovice*, o. Praha-západ. B. Lit.: Zeman 1976, 120. Č. 14
- Čierny Brod*, o. Galanta. C. Lit.: Chropovský 1978A, 46. Č. 89
- Devínska Nová Ves* viz *Bratislava*
- Devínske Jazero* viz *Bratislava*
- Dolní Věstonice*, o. Břeclav. F. Lit.: Poulik 1948—1950, 88. Č. 58
- Dolní Dunajovice*, o. Břeclav. C. Lit.: Klanica 1972. Č. 59

- Doubravčice*, o. Kolín. D. Lit.: Kudrnáč 1981. Č. 36
- Dřetovice*, o. Kladno. D. Lit.: Zeman 1976, 121—122. Č. 11
- Dubí viz Kladno*
- Dvory nad Žitavou*, o. Nové Zámky. C. Lit.: Chropovský 1978A, 72—74. Č. 104
- Gajary*, o. Bratislava-vidiek. D, E. Lit.: Chropovský 1978A, 75. Č. 78
- Gbely*, o. Senica. B. Lit.: Bialeková 1962A, 138. Č. 73
- Hnojné*, o. Michalovce. D. Lit.: Šiška 1964A, 395—409. Č. 121
- Holešov*, o. Kroměříž. F. Lit.: Poulik 1948, 180. Č. 46
- Holiare viz Bodza*
- Hradec viz Prievidza*
- Hraničná pri Hornáde*, o. Košice-vidiek. C. Lit.: Chropovský 1978A, 84—87. Č. 119
- Chotěbuz*, o. Karviná. D. Lit.: Kouřil 1983. Č. 72
- Ivanovice na Hané*, o. Vyškov. E. Lit.: Červinka 1928, 171. Č. 47
- Kadaň*, o. Chomutov. D. Lit.: Zeman 1976, 122. Č. 4
- Kaštice*, Vrch Rubín, o. Louny. D. Lit.: Bubeník 1981. Č. 3
- Kladno-Dubí*. D. Lit.: Zeman 1976, 122. Č. 13
- Klučov*, o. Kolín. D. Lit.: Kudrnáč 1970. Č. 37
- Kluk viz Poděbrady*
- Kobeřice*, o. Vyškov. B. Lit.: Červinka 1928, 143. Č. 55
- Komárno*. C. Lit.: Čilinská 1980A, 55—61. Č. 108
- Kozly viz Tišice*
- Královský Chlmec*, o. Trebišov. B. Lit.: Budinský—Krička 1980. Č. 123
- Krumvíř*, o. Břeclav. E. Lit.: Červinka 1928, obr. 71. Č. 67
- Kubáňovo*, o. Levice. D. Lit.: Chropovský 1978A, 115. Č. 111
- Kúty*, o. Senica. A, E. Lit.: Chropovský 1978A, 115—117. Č. 75
- Lanžhot*, o. Břeclav. A. B. Lit.: Poulik 1948—1950, 33 a d. Č. 64
- Lety*, o. Praha-západ. E. Lit.: Beranová 1980, 168—170. Č. 15
- Libice nad Cidlinou*, o. Nymburk. D. Lit.: Turek 1966—1968. Č. 38
- Libušín*, o. Kladno. A, D. Lit.: Váňa 1973. Č. 10
- Liptice*, o. Teplice. D. Lit.: Bubeník 1979. Č. 6
- Louny*. D. Lit.: Zeman 1976, 126—128. Č. 8
- Majcichov*, o. Trnava. D. Lit.: Chropovský 1978A, 123—124. Č. 86
- Malé Leváre*, o. Senica. A. Lit.: Bialeková 1962A, 138. Č. 77
- Máslovice*, o. Praha-východ. A. Lit.: Zeman 1976 128. Č. 31
- Matúškovo*, o. Galanta. A. Lit.: Bialeková 1962A, 100—104. Č. 90
- Mikulčice*, o. Hodonín. A, B, D. Lit.: Poulik 1975. Č. 65
- Mochov*, o. Praha-východ. D. Lit.: Zeman 1976, 128. Č. 33
- Moravský Ján*, o. Senica. B, E. Lit.: Chropovský 1978A, 130—131. Č. 76
- Most*. A, D. Lit.: Zeman 1976, 128—129. Č. 5
- Mutěnice*, o. Hodonín. D. Lit.: Klanica 1981B. Č. 66
- Nechvalín*, o. Hodonín. B. Lit.: Klanica 1977A. Č. 68
- Nitra*. B, C, D. Lit.: Chropovský 1974. Č. 101
- Nitrianský Hrádok*, o. Nové Zámky. D. Lit.: Bialeková 1959A. Č. 102
- Nové Zámky*. C. Lit.: Čilinská 1966. Č. 105
- Obid*, o. Nové Zámky. C. Lit.: Chropovský 1978A, 154—156. Č. 110
- Opolany-Staré Badry*, o. Nymburk. D. Lit.: Justová 1970. Č. 39
- Plaňany*, o. Kolín. A. Lit.: Poulik 1948, 16. Č. 40
- Pobedim*, o. Trenčín. D. Lit.: Bialeková 1965. Č. 92
- Poděbrady-Kluk*. D. Lit.: Zeman 1976, 123—124. Č. 41
- Pohořelice*, o. Břeclav. F. Lit.: Poulik 1948, 179, tab. LXXVI. Č. 57
- Poštorná*, o. Břeclav. D. Lit.: Novotný 1956. Č. 61
- Potvorice*, o. Trenčín. A. Lit. Bialeková 1962A, 109—111. Č. 93
- Povážská Bystrica*. D. Lit.: Chropovský 1978A, 172—175. Č. 94
- Praha-Bohnice*. D. Lit.: Zeman 1976, 153—156. Č. 16
- Praha-Bubeneč*. D. Lit.: Zeman 1976, 134—144. Č. 17
- Praha-Dejvice*. D. Lit.: Turek 1952A. Č. 18
- Praha-Hostivař*. D. Lit.: Turek 1952A. Č. 19
- Praha-Hrad*. A. Lit.: Zeman 1976, 132. Č. 20

- Praha-Libeň*. D. Lit.: Zeman 1976, 145. Č. 21.
Praha-Michle. D. Lit.: Zeman 1976, 156—160. Č. 22
Praha-Řeporyje. D. Lit.: Zeman 1976, 156—160. Č. 23
Praha-Šárka. D. Lit.: Štěpánek 1965. Č. 24
Praha-Veleslavín. A, B. Lit.: Zeman 1970, 146. Č. 25
Praha-Vokovice. A. Lit.: Zeman 1976, 152. Č. 26
Praha-Vyšehrad. D. Lit.: Nechvátal 1973. Č. 27
Prievidza-Hradec. D. Lit.: Bialeková-Pieta 1964. Č. 97
Prša, o. Lučenec. C, D. Lit.: Točík 1963. Č. 114
Předhradí-Přnov, o. Nymburk. A. Lit.: Zeman 1976, 132. Č. 42
Přítluky, o. Břeclav. A. Lit.: Poulík 1956, 239—258. Č. 60
Radvaň n. Dunajom-Virt, o. Komárno. C. Lit.: Chropovský 1978A, 178—180. Č. 109
Radvaň n. Dunajom-Žit. Tůň, o. Komárno. C. Lit.: Budinský—Krička 1956. Č. 125
Římov-Braníšovice, o. Č. Budějovice. D. Lit.: Nechvátal 1966. Č. 1
Senec, o. Bratislava-vidiek. C. Lit.: Chropovský 1978A, 181. Č. 85
Siladice, o. Trnava. D. Lit.: Bialeková 1960. Č. 87
Sivice, o. Brno-venkov. A. Lit.: Poulík 1948, tab. V: 5. Č. 52
Spišské Tomášovce, o. Spišská Nová Ves. D. Lit.: Vladár 1978. Č. 115
Staré Badry viz Opolany
Staré Zámky viz Brno-Líšeň
Staré Město viz Uh. Hradiště
Stupava, o. Bratislava-vidiek. A, B. Lit.: Chropovský 1978A, 196. Č. 83
Šaľa, o. Galanta. C. Lit.: Chropovský 1978A, 198. Č. 91
Šebestovce, o. Košice-vidiek. C. Lit.: Budinský—Krička 1968. Č. 117
Štúrovo, o. Nové Zámky. C. Lit.: Točík 1968B. Č. 124
Tismice, o. Kolín. D. Lit.: Kudrnáč 1979. Č. 32
Tišice-Kozly, o. Mělník. D. Lit.: Zeman 1976, 125. Č. 30
Uherské Hradiště. D. Lit.: Snášil-Procházka 1981. Č. 69
Uherské Hradiště-Staré Město. A. Lit.: Hrubý 1955, 53 ad. Č. 70
Valaliky, o. Košice-vidiek. B, C. Lit.: Pástor 1982, 305—333. Č. 118
Velatice, o. Brno-venkov. A, B. Lit.: Poulík 1948, 15. Č. 53
Velké Hoste, o. Topolčany. B. Lit.: Porubský 1955, 222—234. Č. 99
Velké Kosihy, o. Komárno. C. Lit.: Chropovský 1978A, 233. Č. 107
Vranovice, o. Břeclav. F. Lit.: Poulík 1948, 166—167. Č. 56
Všestudy, o. Mělník. D. Lit.: Zeman 1976, 163—166. Č. 29
Výčapy-Opatovce, o. Nitra. A, B. Lit.: Budinský—Krička 1947, 135—144. Č. 100
Záhorská Bystrica viz Bratislava
Zákolany-Kováry, Budeč, o. Kladno. D. Lit.: Váňa 1981, 274. Č. 9
Zelená Hora, o. Vyškov. D. Lit.: Staňa 1967, 60—64. Č. 48
Zemianský Vrbovok, o. Zvolen, E. Lit.: Svoboda 1953, 33—108. Č. 113
Želovce, o. Velký Krtíš. C. Lit.: Čilinská 1973. Č. 112
Žitavská Tůň viz Radvaň

DIE ANFÄNGE DER SLAWISCHEN BESIEDLUNG UNSERER LÄNDER

ZUSAMMENFASSUNG

Der komplizierte Prozess der Reproduktion längst vergangener Vorgänge und ihrer Folgen, die Verallgemeinerung der gewonnenen Erkenntnisse und das Studium der ihnen eigenen Gesetzmäßigkeiten bringt uns näher zur Erfassung der objektiven Wahrheit von der Welt, die uns umgibt. Es ist begreiflich, dass eine derartige Erkenntnis vor allem durch die Möglichkeit eines zweckmässigen Eingreifens in die Entwicklung motiviert ist. Die historisch bedingte Stufe unserer Erkenntnisse ermöglicht es, sich in den geschichtlichen Ereignissen, in der Entfaltung und progressiven Ablösung der gesellschaftlich-ökonomischen Formationen zu orientieren.

Von diesen Gesichtspunkten ausgehend müssen wir viel intensiver als bisher über die bisherigen Ergebnisse unserer sozial-ökonomischen Analyse nachdenken, die zweifellos zu den Hauptkategorien des Studiums der ältesten Historie der Menschheit gehört (*Herrmann 1977, 22 ff.*). Die Probleme einer weiteren Durcharbeitung der theoretischen Grundrichtungen gehen in vielen Fällen vor allem aus der Mangelhaftigkeit des archäologischen Materiales hervor, was sowohl die Quantität, als auch die Qualität betrifft. Zur Lösung einiger Fragen haben wir Quellen zur Genüge, aber die Erfassung der Entwicklungstendenzen erschwert uns der gegenwärtige Stand der Kenntnisse von ihrer zeitlichen Einreihung. Das ist auch der Hauptgrund, weshalb wir unser Studium besonders auf die Problematik der chronologischen Kriterien orientiert haben, ohne deren Lösung wir zu einer Analyse jener entscheidenden Kräfte nicht herantreten können, die die Entwicklung der Produktion und des Austausches von Produkten (*Engels 1949, 231*) im Milieu der ältesten slawischen Stämme auf unserem Gebiet kennzeichneten. *J. Böhm (1961)* machte auf die Notwendigkeit eines realen Zutrittes zu den archäologischen Quellen und auf das Begreifen ihrer spezifischen Aussagekraft aufmerksam. Dies gilt im vollen Masse vor allem von den Fragen, die mit der Klärung der Schicksale der slawischen Stämme und ihrer Vorfahren in der Zeit vor der Wende des 5. und 6. Jh. zusammenhängen. Hier wird man noch manche historische Studien tätigen müssen, an denen sich nicht nur Kenner der materiellen Kultur und der schriftlichen Quellen, aber in gleichem Masse auch Sprachwissenschaftler, Anthropologen, Ethnographen und weitere beteiligen werden müssen. Die Anwendung der modernsten Methoden kann die Ursachen sowie Zusammenhänge der ausdrucksvollen Umwandlung näher klären, zu der es nach dem Fall des römischen Reiches in der europäischen Historie kommt; einer von den Ausdrücken dieser Umgestaltung ist gerade das historische Auftreten der Slawen.

Einige Jahrhunderte stellen gewiss im Rahmen der allgemeinen Geschichte der Menschheit nur einen geringfügigen Teil vor. Es existieren jedoch Zeitabschnitte, in denen sich intensiver und ausdrucksvoller als ein andermal die Grundorientierung der Entwicklung von Nationen und von ganzen Kontinenten herausbildet. Hierher gehört in Europa der Übergangsabschnitt, der ungefähr am Anfang der grossen Völkerwanderung im 4. Jh. u. Z. beginnt und mit gesellschaftlich-ökonomischen Voraussetzungen der Entstehung der ersten Staatsgebilde endet, wie es im slawischen Milieu vor allem Grossmähren und die Kiewer Russ im 9. Jh. waren (*Klanica 1981*). Zu

gleicher Zeit, als im Mittelmeerraum sowie anderswo eine tiefe Krisis der Sklavenhaltergesellschaftsordnung verläuft, vollendet sich bei den slawischen Stämmen der Zerfall der Urgemeinschaft. Hier sowie dort gelangt jedoch die Entwicklung zur Entstehung einer fortschrittlicheren Formation als es die Sklavenhaltergesellschafts- oder Urgemeinschaftsordnung war — zum Feudalismus.

Zum Studium der Problematik der ältesten slawischen Besiedlung unserer Heimat steht uns heutzutage ein wertvolles Quellenmaterial zur Verfügung. Hoch schätzen wir die heuristische Arbeit der slawischen Forscher in der vergangenen Zeit. Trotzdem werden jedoch auch in der Wissenschaft über die Anfänge der Slawen hie und da zäh Vorstellungen aufrechterhalten, die keineswegs aus den neuesten Grabungen hervorgehen, sondern aus einigen Ideen aus der Zeit vor dem 2. Weltkrieg oder kurz nach diesem. Wir meinen vor allem den Mythos von der slawischen Urheimat, die sich angeblich in der Umgebung der „Pripet-Sümpfe“ („*Rokitno-Sümpfe*“) befand. Damit hängen eng die Theorien von der Einfachheit der ältesten slawischen materiellen Kultur zusammen, die man durch den landwirtschaftlich-hirtentümlichen Charakter ihrer Träger erklärte. Einen anderen Umkreis bildet die Diskussion vom Einfluss der Awaren oder der Germanen auf die ersten slawischen Bewohner unserer Heimat, die oft von der Lösung der wesentlichen historischen Probleme ablenkt.

Nach den Ergebnissen unserer Studien und in Übereinstimmung mit den Arbeiten von einigen weiteren Forschern, die sich mit einer ähnlichen Problematik befassen, entfaltete sich bis zur Wende des 5. und 6. Jh. die Kultur der Vorfahren der heutigen Slawen, zu dieser Zeit noch in den schriftlichen Quellen wahrscheinlich unter der Kollektivbezeichnung Venedi angeführt, im fruchtbaren Streifen der Tiefebene und Hügelländer, begrenzt im Westen von der Spree und im Osten zum Flusse Styr reichend. Es ist dies ungefähr dasselbe Gebiet, auf dem in den früheren Zeitabschnitten Überreste der ethnisch bunten Przeworsk-Kultur vermerkt wurden. Das Kristallisierungsgebiet der urslawischen Stämme mit einer gemeinsamen ungegliederten Sprache, verlief parallel mit dem einstigen römischen Limes (*Rybakov 1978*), von diesem durch die Gebirgszüge des Riesengebirges, des Altvatergebirges und der Beskiden getrennt und geschützt. In gewissem Masse konnten in fernen Zeitabschnitten zu diesem Raum am rechten Elbeufer auch Nordostböhmen und in Mähren die Hanna gehören.

Neulich wies *K. Godlowski (1979, 50)* wiederum auf die Feststellungsmöglichkeiten der Anfänge der slawischen Besiedlung im Donauraum nach der verhältnismässig gut datierten Beendigung der germanischen Besiedlung. In seinen Behauptungen sehen wir zwei Widersprüche. Auf den ersten macht selbst *K. Godlowski* in der zitierten Arbeit aufmerksam; dieser betrifft den verschiedenartigen Zutritt der einzelnen Forscher zur Chronologie der Funde des jüngeren Abschnittes der Völkerwanderungszeit, besonders sofern es die Datierung der sog. langobardischen Phase anbelangt. Der zweite Widerspruch hat einen mehr methodischen Charakter und beruht in der Antwort auf die Frage, in welchem Masse wir mit dem Beginn der slawischen Besiedlung nach dem Abzug der germanischen Stämme rechnen müssen.

Die beigelegte kartographische Bearbeitung (*Abb. 12*) zeigt die gegenseitige territoriale Beziehung zwischen den Lokalitäten der Kultur der späten Völkerwanderungszeit und den Brandgräbern mit der Keramik des Prager Types. Die Tatsache, dass die angeführten Gräber in Südwestmähren und in Niederösterreich, aber auch südlich der Kleinen Donau nicht vorkommen, also im Raume, wo Lokalitäten mit Hinterlassenschaften der späten Völkerwanderungszeit und die auf sie, ethnisch gemischten Gräberfelder aus der Zeit des awarischen Stammesverbandes anknüpfenden, dominieren, zeugt eher von einer Gleichzeitigkeit als von einer Aufeinanderfolge der beiden Umkreise: der überwiegend germanischen Kultur der späten Völkerwanderungszeit und der Brandgräber mit der Keramik des Prager Types, die wir als slawisch betrachten. Zur Zeit stehen uns jedoch verhältnismässig wenig Lokalitäten zur Verfügung, und ausserdem ohne die Möglichkeit einer verlässlichen chronologischen Einreihung. Dies ist ein Hindernis der logischen Konsequenz, die die Verteilung der Einflussphären zwischen den slawischen und germanischen Stäm-

men, das Niveau ihrer gegenseitigen Beziehungen und der gesamten Atmosphäre, in der die Einnahme unserer Länder durch die slawischen Stämme sowie der Abzug der Reste der germanischen Bewohner verlief, einschliesslich die präzise Datierung dieser Ereignisse, betrifft.

Oft wird in diesem, aber auch in anderen Zusammenhängen von dem Einfluss gesprochen, den auf das Formen der materiellen Kultur der historischen Slawen die Traditionen der Antike hatten (Svoboda 1966). Sofern man dabei aus den Funden von römischen Ziegeln in sekundärer Lagerung auf einigen slawischen Burgwällen hervorgeht, ist dies gewiss nicht der richtige Grund. Andererseits ist jedoch offensichtlich — und als einer von den ersten wies auf diese Tatsache I. L. Červinka bereits im Jahre 1928 hin — dass die slawische Burgwallkeramik sehr nahe zu einigen Produktionsrichtungen der antiken Töpfer steht. Gleichfalls können wir auch in den Eisenprodukten Züge der keltischen Technologie finden. Die progressiven Richtungen der technischen Entfaltung fanden schnell im Zeitabschnitt des frühen Mittelalters Zugang zu den einzelnen europäischen wirtschaftlich-politischen und ethnisch-kulturellen Formationen, sowohl nach Skandinavien als auch auf die britischen Inseln, zu Slawen sowie zu Germanen. Andererseits müssen wir uns jedoch gleichzeitig bewusst sein — und wir haben dies immer betont — dass die Entwicklung der europäischen Kultur vom alleinigen Beginn mächtigen Impulsen aus dem reichen Born der östlichen Kulturen, vor allem des levantinisch-iranischen Umkreises, aber auch der euroasiatischen Steppenzone usw. ausgesetzt war. Es wäre also eine einseitige Vereinfachung der gesamten Problematik, würden wir nur das Erbe der Antike betonen ohne zugleich die Einheitlichkeit der Entwicklung der Weltkultur zu akzentuieren, in die jede Nation mit ihrem Teil beigetragen hat.

Die ältesten materiellen Hinterlassenschaften der historischen Slawen, also der Slawen der Zeit, als sie unter ihrem Namen in die europäische Historie eintreten, zeigen, dass die Kultur mit dem Prager Typus nicht am Anfang der Entwicklung der slawischen materiellen Kultur steht. Die handgeknetete Keramik des Prager Types und die Erdhütten mit einem Ofen in der Ecke sind der Reflex einer Übergangssituation im Besiedlungsprozess der Slawen, als es nicht möglich war die Arbeitsteilung und solche gesellschaftliche Bindung zu entfalten, die für die Existenz spezialisierter Hersteller notwendig waren. Die kartographische Bearbeitung des Vorkommens der Keramik des Prager Types und der Erdhütten (Abb. 11) zeigt, dass sie als Ausdruck der ersten Welle der slawischen Besiedler in der Zone vom Elbe-Saale Flussgebiet über Mittelböhmen, Südmähren und die Südwestslowakei bis in den Raum von Žitomir erscheinen. Wie die Berichte von Prokopios zeigen und die Tatsache, dass der Raum der ältesten Kultur der historischen Slawen mit Brandgräbern und der Keramik des Prager Types in Südmähren und im donauländischen Tiefland im Grunde das Gebiet mit den langobardischen Körpergräbern respektiert, kommt es spätestens in den dreissiger Jahren des 6. Jh. aus bisher näher nicht geklärten Ursachen zu einer Flieh-bewegung der Slawen aus ihrer Urheimat. Zu dieser Zeit sind von der ersten Welle der slawischen Stämme auf unserem Gebiet Nordwestböhmen, das Prager Plateau und die Koliner Gegend, das Brünner Gebiet mit Resten der germanischen Bevölkerung, der niedermährische Talgrund, das Záhorer Tiefland (Gebiet zwischen der March und den Weissen Karpaten) und die nördlichen Ränder der donauländischen Tiefebene besiedelt worden. In östlicher Richtung dringen die Slawen aus der Urheimat in neue Sitze auf dem Gebiet ein, vom Norden durch die baltischen Gruppen, im Süden dann von den Nachkommen der Träger der Černachov-Kultur eingeschlossen. Der Weststrom besiedelt gleichzeitig die Länder zwischen Elbe und Saale, die durch den Fall des Thüringer Reiches frei geworden sind. Die archäologischen Belege der ersten Welle der slawischen Besiedlung sind nur Brandgräber mit Keramik des Prager Types, die ihre Prototype in der Keramik der Przeworsk-Kultur sowie in älteren Kulturen auf dem Gebiet der slawischen Urheimat hat. Siedlungen, die gleichzeitig mit diesen Brandgräbern wären, kennen wir bisher nicht verlässlich, meistens sind sie jünger. Für den ersten Siedlungs-Wüstungshorizont, wo bereits gemeinsam mit der unverzierten, handgemachten auch verzierte, frühslawische Drehscheibenkeramik vorkommt, sind quadratische Erdhütten mit einem Ofen in der Ecke charakteristisch. Gleichzeitig kommen hier auch oberirdische Objekte vor. Chronologisch wäre es möglich, die angeführten

Siedlungen mit den Kriegseignissen zu verbinden, die zeitlich der Erwählung Samos zum slawischen Herrscher ötig vorangingen.

Die Richtigkeit unserer Deduktionen bestätigen auch die Schlüsse der Analysen der ältesten slawischen befestigten Siedlungen. Das Gebiet, wo es am frühesten zu ihrer Konsolidierung kommt, erstreckt sich zwischen Elbe und dem Pripet-Raum, nördlich des Riesengebirges und der Beskiden. Die typischen Kolonisationsburgwälle erscheinen dann in Räumen südlich und südöstlich von hier. Brandgräber mit Keramik des Prager Types kennen wir bisher im Zusammenhang mit der ersten Kolonisationswelle auf einem begrenzten Gebiet und nur in einem kurzem Zeitabschnitt am Anfang des 6. Jh. Die handgeknete Keramik und die Erdhütten mit einem Ofen in der Ecke haben aber zweifellos einen breiteren chronologischen sowie territorialen Rahmen. Dies ist natürlich, denn zum Unterschied von den Brandgräbern mit Keramik des Prager Types sind sie nicht auf ein Ethnikum gebunden, sondern hängen immer mit einem bestimmten Stand der Produktionskräfte in der Gesellschaft zusammen.

Es ist erstaunlich, wie wenig sich im archäologischen Bilde Mitteleuropas im letzten Drittel des 6. Jh. geändert hat, als laut schriftlichen Quellen den Donaauraum die Awaren besetzten, ein Stammesverband, dessen Kern verschiedenartige Stämme östlichen Ursprunges bildeten. Awarische Hinterlassenschaften, die wir mit Sicherheit in das 6. oder in die ersten Viertel des 7. Jh. datieren könnten, kennen wir von unserem Gebiet bisher nicht. Hier ist es angebracht nochmals die bedeutende Feststellung von S. A. Pletnëva (1967, 181) zu zitieren, die darauf aufmerksam macht, dass nach Einnahme von neuen Ländern die Nomaden meist mehr als hundert Jahre keine oder nur sehr geringfügige Spuren in der materiellen Kultur hinterlassen, bis zu jener Zeit, ehe sie nicht zu einer höheren Stufe ihrer wirtschaftlichen Entwicklung übergehen. Dies könnte auch die Mangelhaftigkeit awarischer Hinterlassenschaften aus der Zeit zwischen den Jahren 568—680 erklären. Andererseits jedoch kennen wir auch den Beitrag der Awaren für die europäische materielle Kultur — die euroasiatischen Steppen vermittelten die Übergabe von iranischen Säbeln und chinesischen oder koreanischen Steigbügeln.

Zur Lokalisierung von Samos Stammesverband haben wir zwei schriftliche Grundnachrichten. In der Chronik des sog. Fredegar wird davon geschrieben, dass der sorbische Herzog Dervan sein Gebiet vom Königreich der Franken losriss und sich zu Samo anschloss. *Conversio* lokalisiert das Wirken von Samo nach Kärnten, was vermutlich eine falsche Interpretation ist, vom Autor der *Conversio* aus Fredegar übernommen. Die erste von den angeführten Quellen erinnert weiter im Zusammenhang mit Samos Königreich *castrum Vogastisburc*, wie jedoch aus unserer Analyse hervorgeht, kennen wir slawische Burgwälle in dieser Zeit nur im Gebiet nördlich unserer Heimat. Der Aufstand der Slawen gegen die Awaren, von dem Fredegar spricht, flammte gewiss im Umkreis des unmittelbaren Einflusses des awarischen Stammesverbandes auf, also im mittleren Donaauraum. Wir versuchten auf der Landkarte (Abb. 66) die Machtsphären im Donaauraum in der 1. Hälfte des 7. Jh. anzudeuten. Man sieht, dass es zum antiawarischen Aufstand in der Südwestslowakei oder im unteren Marchgebiet kommen konnte, wo die slawisch-awarischen Gräberfelder noch am Ende des 7. und im 8. Jh. in die Sphäre der freien Slawen eingriffen. Der Angriff der fränkischen Heere gegen Vogastisburg wurde jedoch wahrscheinlich keineswegs in die erwähnten Räume geführt, aber durch Dervans Sorbien in das Gebiet, wo wir slawische Burgwälle in der 1. Hälfte des 7. Jh. kennen, also nördlich des Riesengebirges, des Altvatergebirges und der Beskiden. Auf unserem Gebiet sind slawische Burgwälle mittels archäologischer Funde erst im darauffolgenden Zeitabschnitt belegt.

Aus den schriftlichen Berichten geht hervor, dass nach dem Abzug der Langobarden nach Norditalien am 1. 4. 568 die von ihnen beherrschten Gebiete den Awaren zufielen. Dies betrifft wahrscheinlich auch Teile Süd- und Südwestmährens mit dem angrenzenden Niederösterreich: am rechten Ufer der March, Thaya und Scharzawa konzentrieren sich Funde von gegossenen Bronzen, in das 8. Jh. datiert. Zum awarischen Stammesverband gehörte wahrscheinlich auch ein Teil der donauländischen Tiefebene in der Südwestslowakei und kleinere Gebiete im südlichen

Teil der Ostslowakei. Die Tatsache, dass die angeführte Grenze sowohl vom awarischen Stammesverband, als auch von den freien slawischen Stämmen im Grunde eingehalten wurde (Abb. 12), hat eine ziemliche Bedeutung auch für die Beurteilung des Niveaus der gegenseitigen Beziehungen zwischen den Awaren und den Slawen.

Im 8. Jh. kommt es auf unserem Gebiet zu einer schnellen Entfaltung der materiellen Kultur. In den ältesten Schichten der slawischen Burgwälle, wie zum Beispiel Mikulčice, Brno-Líšeň, Zelená Hora, Podbořany, Praha-Šárka oder in letzter Zeit auch in Staré Město, kann man die schon geformte vorgrossmährische Kultur verfolgen, für die zum Unterschied vom awarischen Umkreis vor allem Hakensporen und die Absenz der Körperbestattung typisch sind. In beiden Umkreisen treten gemeinsam einige Typen von gegossenen Bronzearbeiten auf, mit Ranken- und Greifmotiven geschmückt. Auf den Burgwällen findet man beredte Belege der lokalen Schmuckproduktion, die Depots zeugen von einer blühenden Eisenproduktion. In diesem Zeitabschnitt überragt das Niveau der materiellen Kultur auf den genannten Burgwällen die Entfaltungsstufe der übrigen westslawischen befestigten Siedlungen und es ist kein Zufall, dass es gerade diese Burgwälle sind, die um hundert Jahre später zu Hauptzentren des ersten Staatsgebildes der Westslawen — Grossmähren werden.

Wir sind Nachkommen der Slawen, jener Stämme, die nach den Kelten und Germanen am Anfang des 6. Jh. das Gebiet unserer Heimat besiedelten und ihm durch ihre hunderte Jahre dauernde Anwesenheit eine unwiederholbare Gestalt einprägten. Der Zeitabschnitt mit dem wir uns in der vorgelegten Arbeit vom Standpunkt der Entwicklung der materiellen Kultur befasst haben, gehört im Rahmen des Studium der Geschichte Europas zu jenen, in denen sich die Grundlagen der heutigen ethnischen und kulturellen Situation bildeten. Es ist die Zeit einer sozialen und politischen Regeneration, die auf den Trümmern der Sklavenhalterschaftsordnung den Feudalismus bildete. Dazu hat auch der Slawenzug beigetragen, der im Rahmen von umfangreichen Aktionen der Volksmassen verwirklicht wurde, wie sie in der Geschichte keine Analogie haben. Während wir am Anfang des behandelten Zeitabschnittes Trümmer des überlebten Systems des Sklavenhalter-Roms sehen, in seinem Abschluss an der Wende des 8. und 9. Jh. erhöht sich vielfach dank den neuen Produktionsarten die Zahl der Bewohnerschaft und es konsolidieren sich neue Staaten, die die Ernährung einer grösseren Menschenzahl ermöglichen.

Deutsch von E. u R. Tichý

1. PRAMENY

- Artemidóros: Snář. Ed. R. Hošek. Praha 1974.
 Bičurin — viz *Sobranije svedenij*.
 Cesta Jana de Plano Carpinioho ke dvoru Kujuk-chána. Putování k Mongolům. Ed. E. Knobloch. Praha 1964.
 Conversio — viz *Magnae Moraviae Fontes Historici* 3, 292 a n.
 Ioanne Ephesius: *Historia Ecclesiastica* 3, kap. 25, *Scriptores Syrii*, ser. III, T. III. Ed. E. W. Brooks, Paris 1927, 1934.
 Jordanes: *Romana*. MGH AA, V-1, Berlin 1882.
 Kosmova kronika česká. Ed. Z. Fiala. Praha 1972.
 Kronika zvaná Fredegarova. O Samově království. Ed. R. Grünwald, *VaPS* 2, 1958, 109—120.
Magnae Moraviae Fontes Historici, I.—IV. Ed. D. Bartoňková, K. Haderka, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludíkovský, Z. Masařík, J. Vašíčka, R. Večerka. Brno 1966—1971.
 Nestor — viz *Pověst vrem. let*.
 Paulus Diaconus: *Historia Langobardorum*, Hannover 1978.
 Проконий из Кесарии, Война с готами, Пер. С. П. Кондратьева, М. 1950.
 Повесть временных лет, ч. I, М. — Л. 1950.
 Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Пер. Бичурин И. И. (Иакинф). Т. 1—3, М. — Л. 1950—1953.

2. LITERATURA

- Айбабин, А. И. 1973: К вопросу о происхождении сережек пастырского типа, *СА* 3, 62—72.
 Альбаум, Л. И. 1960: Балалык — тепе. Ташкент.
 Алексеев, В. П. 1974: Опыт картографирования системы Гм, Антропология и география, Сборник в честь 80-летия В. В. Бунака. М.
 Алексеева, Т. И. 1973: Этиогенез восточных славян по данным антропологии. М.
 Алексеева, Т. И., Алексеев, В. П. 1973: Этиогенез славянских народов по данным антропологии, История, культура, этнография и фольклор славянских народов, 211—222.
 Alföldi, A. 1926: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Berlin. 1—2
 Altheim, F. 1960: *Geschichte der Hunnen*. Bd. II. Die Heptaalen in Iran. Berlin.
 Altheim, F.—Haussig, H. W. 1958: *Die Hunnen in Osteuropa*. Baden—Baden.
 Ambros, C. 1958: Zvieracie zvyšky z Bešeňova a Nitranského Hrádku, *SlA*, 6/2, 415—437.
 Ambros, C. 1963: Zvierací inventár zo slovansko-avarského pohrebiska v Bernolákove, *SlA* 11/1, 247—256.
 Ambros, C. 1980: Zvieracie prílohy na pohrebiskách 7.—8. storočia na Slovensku, *Zborník Nitra-Sofia*, 5—10.
 Амброс, А. К. 1964: К истории верхнего Подесенья в I тысячелетии н. э., *СА* 1, 56—71.
 Амброс, А. К. 1971: Проблемы раннесред-

- невекової хронології Восточної Європи, 1: СА 2, 96—123; 2: СА 3, 106—132.
- Амброз, А. К. 1973: Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV—VII вв.), СА 4, 81—98.
- Arbmann, H. 1940: Birka, Stockholm.
- Arne, T. J. — Stolpe, H. 1927: La nécropole de Vendel, Stockholm.
- Артамонов, М. И. 1958: Саркел-Белая Вежа, МИА 62.
- Артамонов, М. И. 1967: Вопросы расселения восточных славян и советская археология, Проблемы всеобщей истории. Л.
- Артамонов, М. И. 1970: Славяне и Болгары в Поднепровье, Rapports Berlin 1, 119—132.
- Аулих, В. В. 1963: Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской обл., МИА 108, 366—381.
- Аулих, В. В. 1972: Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К.
- Avenarius, A. 1968: K otázce polohy a vzniku Samovej říše, HŠ 13, 177—200.
- Avenarius, A. 1974: Die Awaren in Europa. Bratislava — Amsterdam.
- Balassa, I. 1965: Die slawischen Beziehungen der ungarischen Bodenkultur, AANung 17, 3—6.
- Bálint, Cs. 1978: Vestiges archeologiques de l'époque tardive des Sasanides et leurs relations avec les peuples des steppes, AANung 30, 173—212.
- Банк, А. В. 1966: Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Л.—М.
- Barkóczi, I. 1968: A 6th Century Cemetery from Keszthely Fenékpusztja, AANung 20, 275—311.
- Баран, В. Д. 1970: Черняховская культура в междуречье верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований, КСИА АН СССР 121, 7—14.
- Баран, В. Д. 1972: Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К.
- Баран, В. Д. 1978: Славяне в середине I тысячелетия н. э. Проблемы этногенеза славян. К., 5—39.
- Баран, В. Д. 1981: Чернях і вська культура. К.
- Баран, В. Д., Максимов, Е. В. 1978: Дослідження і проблеми раннеслов'янської археології в УРСР, Археологія Київ 26, 59—77.
- Bárta, J. 1963: Pohrebište zo staršej doby hradištnej v Dol. Krškanoch pri Nitre, AR 5, 167—171, 273—282.
- Barošková, A. 1976: Slovanské depoty na území ČSSR. Diplomová práce, katedra archeologie a muzeologie, FF UJEP Brno.
- Beckwith, J. 1963: Coptic Sculpture. London.
- Behm, G. 1941/42: Eine spätslawische Siedlung bei Berlin — Kaulsdorf, PZ 32—33, 260—296.
- Беленицкий, А. М. 1954: Археологические работы в Пянджикенте, ИСИИМК 55, 31—47.
- Беленицкий, А. М. 1973: Монументальное искусство Пянджикента. М.
- Белецкий, В. Д. 1959: Жилища Саркеля-Белой Вежи, МИА 75, 40—134.
- Belošević, J. 1972: Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar. Balcanoslavica 1, 73—86.
- Belošević, J. 1980: Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb.
- Белов, Г. Д. 1962: Еллинистический дом в Херсоне, Труды ГЭ 7, 174—183.
- Benda, K. 1962: Pozdně avarské nákončí z hrobu 22 v Modré u Velehradu, PA 53/2, 339—346.
- Benda, K. 1963A: Karolinská složka blatnického nálezu, SIA 11, 199—222.
- Benda, K. 1963B: Stříbrný terč se sokolníkem ze St. Města u Uh. Hradiště, PA 54, 41—66.
- Beneš, J. 1965: Antique Zeugnisse im mährischen Sammlungen und ihre Bedeutung für das Studium der Römerzeit, Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt, Band II, Römisches Reich, 187—209.
- Beranová, M. 1980A: Zemědělství starých Slovanů. Praha.
- Beranová, M. 1980B: Archeologie o počátcích třídění feudální společnosti v Čechách, Zborník Nitra-Sofia. 11—18.
- Béres, J. 1980: K problematike podunajského a potiského typu keramiky. Zborník Nitra-Sofia, 19—26.
- Березовець, Д. Т. 1955: Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі

- 1949—1950 pp., Археологічні пам'ятки УРСР 5, 49—66.
- Березовець, Д. Т.* 1963: Поселения улицей на р. Тясмине, МИА 108, 145—208.
- Бернштейн, С. Б.* 1958: Балто-славянская языковая сообщество, Славянская филология, 45—67.
- Bialeková, D.* 1958: Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany, SIA 6/2, 388—413.
- Bialeková, D.* 1959A: Záverečná zpráva z výskumov slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, SIA 7, 438—453.
- Bialeková, D.* 1959B: Staroslovanské nálezy z „Dolného poľa“ v Pobedime, ŠZ 3, 186—187.
- Bialeková, D.* 1959C: Predbežná zpráva z výskumu slovanského sídliska v Siladiciach, ŠZ 3, 188—190.
- Bialeková, D.* 1960: Staroslovanská osada v Siladiciach, AR 12, 810—816, 827—828, 833.
- Bialeková, D.* 1961: Príspevok k štúdiu počiatkov slovanského osídlenia na juhozápadnom Slovensku, ŠZ 6, 123—128.
- Bialeková, D.* 1962A: Nové včasnოსловanské nálezy z juhozápadného Slovenska, SIA 10, 97—148.
- Bialeková, D.* 1962B: Osadnictwo słowiańskie nad środkowym Wagiem i gorną Nitrą, AA-Carp 4, 177—200.
- Bialeková, D.* 1963: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v r. 1959—1962, AR 15, 349—372.
- Bialeková, D.* 1965: Výskum slovanského hradiska v Pobedime r. 1964, AR 17, 516, 530—538.
- Bialeková, D.* 1967: Žltá keramika z pohrebisk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline, SIA 15/1, 5—76.
- Bialeková, D.* 1968: Zur Frage der Genesis der Gelben Keramik aus der Zeit des zweiten awarischen Kaganates im Karpatenbecken, ŠZ 16, 21—33.
- Bialeková, D.* 1968: Zur Frage der Datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei, AR 20, 619—625.
- Bialeková, D.* 1975: Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jh. bei den Slawen nördlich der Donau. Rapports Bratislava 1, 93—103.
- Bialeková, D.* 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), SIA 25/1, 103—160.
- Bialeková, D. — Pieta, K.* 1964: Zistovací výskum v Hradci, okr. Prievidza, SIA 12, 446—447.
- Bóna, I.* 1957: Az úrböpusztai avar temető. AÉ 84, 155—173.
- Bóna, I.* 1963: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.—7. Jhr. in Westungarn, Alba Regia 2—3, 49—68.
- Bóna, I.* 1964: Die pannonischen Grundlagen der langobardischen Kultur im Licht der neuesten Forschungen, Problemi della civiltà dell'economia langobarda.
- Bóna, I.* 1968A: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch-slavisches-awarischen Zusammenlebens, ŠZ 16, 35—45.
- Bóna, I.* 1968B: Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5.—7. Jahrhundert und die Awarensiedlungen von Dunaujváros, AR 20, 605—618, 701—702.
- Bóna, I.* 1973: VII. századi Avar települések és Árpád — kori Magyar falu Dunaujvárosban. Budapest.
- Bóna, I.* 1976: Der Anbruch des Mittelalters. Budapest.
- Böhm, J.* 1935: Hradiště nad Libušínem. Libušín.
- Böhm, J.* 1941: Kronika objeveného věku. Praha.
- Böhm, J.* 1947: K dnešnímu stavu otázky původu a vzniku Slovanů, Sborník pro hospodářské a sociální dějiny 1—2, 69—77.
- Böhm, J.* 1948: Původ Slovanů ve světle nové české literatury prehistorické, ČMatMor 68, 1—21.
- Böhm, J.* 1951: K otázce vzniku feudalismu v českých zemích, ČL 36, 162—180.
- Böhm, J.* 1953: K otázce vzniku feudalismu v českých zemích, ČL 40, 151—156.
- Böhm, J.* 1961: Die historische Tragweite archäologischer Quellen, Bericht über den V. Internat. Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin, 105—108.
- Borkovský, I.* 1940: Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Praha.
- Brachmann, H. J.* 1978: Slawische Stämme an Elbe und Saale. Berlin.
- Брайчевская, А. Т.* 1960: Кузница на Па-

- стырском городище, КСИА АН УССР 9, 99—103.
- Брайчевская, А. Т., Брайчевский, М. Ю.* 1959: Раскопки в д. Леськах близ Черкасс, КСИА АН ИУССР 8, 46—54.
- Брайчевский, М. Ю.* 1957: Исследования Пастырского городища в 1955 г., КСИА АН УССР 7, 94—96.
- Bubeník, J.* 1968: Zlomek avarsko-slovanského kování z hradiště „Na šancích“ mezi Dojetřicemi a Sázavou, AR 20, 516—517.
- Bubeník, J.* 1972: K problematice železné misy tzv. slezského typu, AR 24, 542—567.
- Bubeník, J.* 1977: Na okraj několika starších starohradištních nálezů ze severozápadních Čech, AR 29, 87—88.
- Bubeník, J.* 1979: Nový náález časně slovanské keramiky z Podkrušnohoří a otázka tzv. zdobeného pražského typu, AR 31, 151—162.
- Bubeník, J.* 1981: Poznámky k nálezům avarsko-slovanských kování z vrchu Rubina u Podbořan, Prachistorica 8 (VariaArch 2), 261—265.
- Budinský-Krička, V.* 1947: Slovanské popoliňcové pole z doby predhradištnej vo Výčapoch-Opatovciach, okr. Nitra, HistSlov 5, 135—144.
- Budinský-Krička, V.* 1950: Staroslovanský mohylník v Kráľovskom Chlmcí na východnom Slovensku, AR 2, 70—74, 140—141, 148.
- Budinský-Krička, V.* 1955: Náález staroslovanskej zemnice, AR 7, 494—496, 502, 505—509, 561, 566.
- Budinský-Krička, V.* 1956: Pohrebisko z neskoorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku, SIA 4, 5—93.
- Budinský-Krička, V.* 1957: Zpráva o pokusnom výskume na slovanskom mohylníku v Bitarovci, SIA 5/2, 456—464.
- Будинский-Кричка, В.* 1958А: О погребальном обряде славянских курганов в Словакии, ААСарп 1, 60—73.
- Budinský-Krička, V.* 1958В: Slovanské mohyly na východnom Slovensku, SIA 6/2, 138—205.
- Budinský-Krička, V.* 1959А: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava.
- Budinský-Krička, V.* 1959В: Výskum na slovanském mohylníku v Strede nad Bodrogom r. 1957, AR 11, 528—531, 546—547.
- Budinský-Krička, V.* 1961: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku, SIA 9/1, 347—377.
- Budinský-Krička, V.* 1963А: Príspevok k poznaniu slovanského osídlenia na juhozápadnom Slovensku, SZ 11, 209—228.
- Budinský-Krička, V.* 1963В: Sídliisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove, SIA 11/1, 5—58.
- Budinský-Krička, V.* 1968: Výskum eneolitického a slovanskoavarského pohrebiska v Šebastovciach, AR 20, 213—219.
- Budinský-Krička, V.* 1980: Kráľovský Chlmec, MatArchSlov. 2
- Bulín, H.* 1968: Nejstarší politické útvary Slovanů v zemích českých, Slovanský přehled 54, 177—186.
- Bureš, J.* 1964: Islamská ornamentika ze Skalice, Sborník FFUK, Historica.
- Capelle, T.* 1978: Die karolingischen Funde von Schouwen 1—2, Nederlandse Oudheden 7.
- Cibulka, J.* 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě, Praha.
- Coblentz, W.* 1964: Archäologische Bemerkungen zur Herkunft der ältesten Slawen in Sachsen, Bodendenkmalpflege 13, 301 a n.
- Coblentz, W.* 1973: Bemerkungen zur slawischen Besiedlung nördlich von Erzgebirge und Lausitzer Bergland, Berichte Berlin 2, 389—394.
- Comsa, M.* 1958: Slavii de răsărit pe teritoriul României și pătrunderea elementului romanic în Moldova, SCIV 9/1, 73.
- Comsa, M.* 1968: Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine aux VIe — Xe siècles sur le territoire de la Roumanie, Dacia (NS) 12, 355.
- Comsa, M.* 1982: Östliche Elemente im Karpaten-Balkan-Raum im 7.—8. Jh., Beiträge zur Ur- u. Frühgeschichte 2, 11—40.
- Csallány, D.* 1946—1948: Szegedi avarkori sírleletek és hunbolgár ivókörtök régészeti kapcsolatai, AE 7—9, 350—361.
- Csallány, D.* 1956: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest.

- Csallány, D. 1958: Szabolcs-Szatmar megye Avar leletei. Nyiregyháza.
- Csallány, D. 1961: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Budapest.
- Čejka, M. 1982: Indoevropská zemědělská terminologie, SbPFFBU E 27, 215—222.
- Čejka, M.—Lamprecht, A. 1963: K otázce vzniku a diferenciace slovanských jazyků, SbPFFBU A 11, 5—20.
- Черботаренко, Г. Ф. 1959: К вопросу о классификации средневековых молдавских наконечников стрел, Материалы з археології північного Причорномор'я 3, 141 а д.
- Červinka, I. L. 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno.
- Čilinská, Z. 1961 A: Nové nálezy falér ze slovanskoavarských pohřebísk na Slovensku, SIA 9/1, 325—346.
- Čilinská, Z. 1963: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Töni, SIA 11, 87—120.
- Čilinská, Z. 1966: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava.
- Čilinská, Z. 1967A: Včasnostredoveké pohrebisko v Želovciach, AR 19, 666—668, 670—681.
- Čilinská, Z. 1967B: Zur Frage des zweiten awarischen Kaganats, SIA 15/2, 447—454.
- Čilinská, Z. 1968: Bestattungsritus im VI.—VIII. Jh. in der Südslowakei, ŠZ 16, 47—58.
- Čilinská, Z. 1973: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava.
- Čilinská, Z. 1975: Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jh. im Karpatenbecken, SIA 23/1, 63—96.
- Čilinská, Z. 1980A: Datovanie tepaných ozdób z predvel'komoravských pohrebísk vo svetle nálezu z pohrebiska v Komárne, Slované 6.—10. století, 55—61.
- Čilinská, Z. 1980B: K chronologickým a etnickým otázkám pohrebísk 8. stor. na strednom Dunaji, Zborník Nitra—Sofia, 36—41.
- Čilinská, Z. 1980C: Zur Frage des Samo-Reiches, Rapports Bratislava 2, 79—86.
- Čilinská, Z. 1981B: The pre Great-Moravian period, Archeological research in Slovakia, Xth International congress of prehistoric and protohistoric sciences, Mexico 19—24, October 1981, Nitra, 133—149.
- Čilinská, Z. 1981A: Kov v ranoslovanskom umení. Dávnoveké umenie Slovenska, sv. 12. Bratislava.
- Čilinská, Z., Wolska, W. 1979: Strukturálna a demografická analýza včasnohistorického pohrebiska v Želovciach, SIA 27/1, 139—166.
- Dąbrowska, E. 1973: Wielkie grody dorzecze górnej Wisły, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Dąbrowska, E. 1978: Etapy kształtowania się osadnictwa grodowego, ArchPol 23/2, 425—442.
- Daim, F. 1977A: Das 7. und 8. Jh. in Niederösterreich, Germanen-Awaren-Slawen, Ausstellungskatalog, Wien, 88—94.
- Daim, F. 1978: Das awarische Gräberfeld von Zwölfaxing. Ergebnisse Grabung 1974, Fundberichte aus Österreich 16, 1977, 95—126.
- Даниленко, В. М. 1976: Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу Археологія Київ 19, 65—92.
- Давидан, О. И. 1966: Староладожские изделия из кости и рога, АСГЭ 8, 103—115.
- Decker, A. 1889: Dějiny Avarů, XVII. výroční zpráva obecního reálného gymnasia v Třeboni.
- Dekan, J. 1948—1949: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku, HistSlov 6/7, 55—82.
- Dekan, J. 1951: Za stalinské riešenie otázok etnogenézy. Bratislava.
- Dekan, J. 1951: Začiatky slovanských dejín a řiša Vel'komoravská. Slovenské dejiny II.
- Dekan, J. 1963: O genéze výtvarného prejavu Vel'kej Moravy, Výtvarný život 8, 283—290.
- Dekan, J. 1964: Antropomorfné motívy na liatych bronzových kovaniach predvel'komoravského typu, ŠZ 14, 61—94.
- Dekan, J. 1968: Zur archäologischen Problematik der awarischslawischen Beziehungen, ŠZ 16, 71/96.
- Dekan, J. 1971: Vývoj a stav archeologického výskumu doby predvel'komoravskej, SIA 19/2, 559—580.
- Dekan, J. 1972: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts, SIA, 20/2, 317—452.

- Dekan, J.* 1976: Vel'ká Morava. Doba a umenie. Bratislava.
- Dekan, J.* 1948—1949: Pour dater la civilisation „Avare“, *HistSlov* 6/7, 238—239.
- Деревянко, Е. И.* 1975: Мохэские памятники Среднего Амура. Новосибирск.
- Donat, P.* 1977: Die unregelmässigen Gruben und der Hausbau bei den Nordwestslawen, *SlAnt* 24, 119—140.
- Donat, P.* 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.—12. Jh. Berlin.
- Dostál, B.* 1964: Slovanská minulost Pohanska. Břeclav.
- Dostál, B.* 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- Dostál, B.* 1967: Typy slovanských sídlištních objektů z Břeclavi-Pohanska, *SbPFFBU* E 13, 81—132.
- Dostál, B.* 1970: Severovýchodní předhradí Břeclavi-Pohanska, *SbPFFBU* E 15, 117—144.
- Dostál, B.* 1975: Břeclav-Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec 4. Brno.
- Dostál, B.* 1977—1978: Zemnice s depotem pod valem hradiska Břeclavi-Pohanska, *SbPFFBU* E 22—23, 103—134.
- Dostál, B.* 1978: Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska 1958—1978, *VVM* 30, 129—157.
- Dostál, B.* 1982: K časné slovanskému osídlení Břeclavi-Pohanska. Studie AÚ. ČSAV 10/2.
- Dubová, M.* 1981: Středohradištní nálezy v povodí dolní Sřely, *Prachistorica* 8 (Varia Arch 2), 267—271.
- Довженко, В. И.* 1968: Сторожевые города на юге Киевской Руси, Славяне и Русь, 37—45.
- Довженко, В. И., Гончаров, В. К., Юра, Р. О.* 1966: Древньоруське місто Воїнь. К.
- Dubský, B.* 1932: Slovanské zárové mohyly na Strakonicku, *PA* 38, 66 a n.
- Dubský, B.* 1949: Pravěk jižních Čech.
- Dušek, M.* 1963: Kostrové pohřebisko z 10. a 11. storočia v Dolnom Petří pri Komárne, *AR* 15, 701—715.
- Egami, N.* 1966: Dailaman. The Excavations at Noruzmahale et Khoramrud. Tokyo.
- Eibner, C.* 1970: Spuren einer frühburgwallzeitlichen Siedlung aus dem Ortsbereich von Bisamberg, p. B. Korneuburg, *NÖ. Jbflkde* NÖ 38, 103.
- Eisner, J.* 1914: K třídění keramiky hradištní, *PA* 26, 164—165.
- Eisner, J.* 1952: Devínska Nová Ves. Bratislava.
- Eisner, J.* 1966: Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury. Praha.
- Engels, B.* 1949: Anti-Dühring. Pana Evžena Dühringa převrat vědy. Praha.
- Engels, B.* 1950: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu. Praha.
- Erdélyi, I.* 1958: A jánoshidai avarkori temető, *RégFüz* 2—1.
- Erdmann, K.* 1937: Sasanidische Kunst, Bilderheft ed. Islam. Abteil. 4, Berlin.
- Ferenczy, L.* 1963: A vachártyáni avarkori temető, *AE*, 90, 85—107.
- Fettich, N.* 1926: Die Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. Budapest.
- Fettich, N.* 1929: Bronzeges und Nomadenkunst, Seminarium Kondakovianum II. Praha.
- Fettich, N.* 1937: Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Budapest.
- Fettich, N.* 1963: Symbolischer Gürtel aus der Awarenzeit, Móra, Ferenc Múzeum Évkönyve, 61—89.
- Fettich, N.* 1964: A jutasi avarkori temető revíziója, *Veszprém megyei Múzeumok közleményei* 2.
- Fettich, N.* 1965: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Budapest.
- Филин, Ф. П.* 1962: Образование языка восточных славян. М.
- Филин, Ф. П.* 1972: Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л.
- Filip, J.* 1946: Počátky slovanského osídlení v Československu, *ČSPS* 49/50.
- Флеров, В. С.* 1976: Лошенная керамика Каркела—Белой Вежи, *CA* 2, 57—66.
- Friesinger, H.* 1965, 1966: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreich im 9.—11. Jh. I—II., *ArchA* 37—38, 79—114, 44—85.
- Friesinger, H.* 1974—1975: Österreich im 7.—10. Jh., *MittÖAUF* 25, 2. T. 237—244.
- Friesinger, H.* 1974, 1977: Studien zur Archäologie der Slawen. I. II., *MPK* 15/16, 17/18.
- Friesinger, H.* 1976: Die Slawen in Niederösterreich, *Wiss. Schriftenreihe Niederöster.* 15.

- Friesinger, H.—Kerchler, H.* 1981: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.—6. Jh. n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland, ArchA 65, 193—226.
- Frinta, A.* 1960: Chodové, srbský kmen z Bavor, Minulostí Plzně a Plzeňská 3.
- Fügedi, E.* 1948: Avarok és morva-szlávok, AE 7—9, 312—338.
- Gardawski, A.* 1970: Chodlik, cz. I. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Wrocław — Warszawa — Kraków.
- Gardawski, A.* 1951: Noże kultury wenedzkiej z cmentarzyska w miejscowości Gledzianówek, pow. Łęczyca i z Biskupina, Sprawozdania PMA, 127—138.
- Гаврилова, А. А.* 1965: Могили Кудырге, как источник по истории алтайских племен. М.—Л.
- Генинг, В. Ф.—Халиков, А. Х.* 1964: Ранние болгары на Волге. М.
- Георгиев, В.* 1958: Балто-славянский, германский и индо-иранский. Славянская филология, сборник статей, 4 международного съезда славистов. М.
- Godłowski, K.* 1968: Die Przeworsk — Kultur der Mittleren und späten Kaiserzeit, ZfA 2, 256—276.
- Godłowski, K.* 1969: Kultura przeworska na Górnym Śląsku. Katowice.
- Godłowski, K.* 1970: The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in central Europe. Kraków.
- Godłowski, K.* 1979A: Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V—VII w. n. e., Kraków.
- Godłowski, K.* 1979B: Die Kulturumwandlungen im nördlichen Mitteleuropa während des 5.—7. Jh. und das Problem der grossen Wanderung der Slawen, Rapports Bratislava 1, 321—340.
- Гончаров, В. К.* 1963: Лука Райковецкая, МИА 108, 283—315.
- Götze, A.* 1920: Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler des Kreises Lebus. Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg, Bd. 6, Teil I. Berlin.
- Grabar, A.* 1965: Umetnost Irana, Beograd.
- Грач, А. Л.* 1960: Археологические раскопки в Монгун—Тайге и исследования в центральной Туве, Труды тувинской комплексной археолого — этнографической экспедиции I, М.—Л.
- Grebe, K.* 1976: Zur frühslawischen Besiedlung des Havelgebietes. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, Bd. 10, 167—204.
- Gyllensvärd, B.* 1957: T'ang Gold and Silver. Stockholm.
- Hajnalová, E.* 1980: Aussagefähigkeit slawischer archäobotanischer Reste aus der Slowakei, Rapports Bratislava 2, 125—132.
- Hachulska—Ledwos, R.* 1971: Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie—Mogile, Materiały archeologiczne Nowej Huty 3.
- Hampel, J.* 1905: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I.—III. Braunschweig.
- Hasegawa, J.* 1973: Z badań nad wczesnośredniowieczną ceramiką zachodniosłowiańską, Acta Archaeologica Lodziensia 22.
- Hasegawa, J.* 1975: Chronologia i rozprzestrzenienie ceramiki typu praskiego w Europie środkowej, Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna 21.
- Havlik, L. E.* 1974: Slovanské rané feudálni národnosti a otázky jejich geneze, Slovanský přehled 60, 44 a n.
- Hekler, A.* 1909: Avarkori sírok Dunapentelén, AE 29, 97—105.
- Hensel, W.* 1950: Polskie tysiąclecie, Sprawozdania PMA, 27—48.
- Hensel, W.* 1950—1959: Studia i materiały nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań — Warszawa, I—III.
- Hensel, W.* 1965: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa.
- Hensel, W.* 1969: Kultura Słowian w wiekach VI—X, Światowit 30, 161 ff.
- Herrman, J.* 1966: Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz. Berlin.
- Herrmann, J.* 1968: Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe. Berlin.
- Herrmann, J.* 1970: Die Slawen in Deutschland, Geschichte und Kultur der Slawischen Stämme westlich von Oder und Neis-

- se vom 6. bis 12. Jh. Herausgegeben von J. Herrmann. Berlin.
- Herrmann, J.* 1973: Die Nordwestslawen und ihr Anteil an der Geschichte des deutschen Volkes, Sitzungsberichte AdW der DDR 1972/5.
- Herrmann, J.* 1975: Methodische Probleme der sozialökonomischen Analyse auf der Grundlage archäologischen Quellen, Moderne Probleme der Archäologie, 29—39.
- Herrmann, J.* 1976: Zwischen Hradischin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen. Leipzig—Jena—Berlin.
- Herrmann, J.* 1977: Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 30, 9—28.
- Herrmann, J.* 1979: Probleme der Herausbildung der archäologischen Kulturen slawischer Stämme des 6.—9. Jh., Rapports Bratislava 1, 49—75.
- Hessen, O.* 1968: Die Langobardische Keramik aus Italien. Wiesbaden.
- Hilczérówna, Z.* 1962: Early mediaeval fort in Bonikowo, Arch. Polona 5.
- Hilczérówna, Z.*—*Kurnatowska* 1967A: Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI. do początków XI. w. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Hilczérówna, Z.* 1967B: Grundzüge der Kultur der slawischen Stämme in Südgrosspolen und in Niederschlesien vom 6. bis 10. Jahrhundert, ZfA 1, 278.
- Holowińska, Z.* 1956: Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim. Wyniki badań z lat 1951—1953. Poznań.
- Horedt, K.* 1979: Die Brandgräberfelder der Mediasgruppe aus dem 7.—9. Jh. in Siebenbürgen, Rapports Bratislava 1, 385—394.
- Horváth, T.* 1935: Az üllői és a kiskörsi avar temető, Arch Hung 19.
- Hrubý, V.* 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště Na Valách. Praha.
- Hrubý, V.* 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, PA 48/1, 118—217.
- Hrubý, V.* 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- Hrubý, V.* 1967: Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově, AR 19, 628, 643, 658, 669.
- Hrubý, V.* 1980: Zarubincy—Denkmäler in der vorburgwallzeitlichen Kultur Mährens. Rapports Bratislava 2, 149—155.
- Hübener, W.* 1978: Waffen und Bewaffnung, Sachsen und Angelsachsen, 463—470.
- Хавлюк, П. И.* 1961: Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья, СА 3, 187—201.
- Хавлюк, П. И.* 1975: Зарубинецька культура Північного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра, Археологія Київ 18.
- Chropovský, B.* 1961: K otázkám historického postavenia Nitry v VIII. a IX. stol., ŠZ 6, 139—166.
- Chropovský, B.* 1962: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Histor. časopis (SAV) 10, 216—237.
- Chropovský, B.* 1964A: K otázke najstaršieho slovanského osídlenia na Slovensku, ŠZ 14, 43—45.
- Chropovský, B.* 1964 B: K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úlohy ich výzkumu, Sborník FFUK 15, 9—29.
- Chropovský, B.* 1970: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava.
- Chropovský, B.* 1971: Nálezy keramiky pražského typu v Nitre, SbPFFBU E 16, 147—150.
- Chropovský, B.* 1974: Das frühmittelalterliche Nitrava, Vor- u. Frühformen d. europ. Stadt im Mittelalter Göttingen.
- Chropovský, B.* 1978A (editor): Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava.
- Chropovský, B.* 1978B: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii, Malé Vozokany 27.—29. V. 1974, 5—11.
- Chropovský, B.*—*Vladár, J.*—*Ruttkay, A.* 1978: Slovanská akadémia vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku, SIA 26/2, 245—306.
- Хвойка, В. В.* 1901: Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, Новая серия 12, бс. 1—2, СПб.
- Ито, А.* 1971: Zur Chronologie der frühsilazeitlichen Gräber in Südkorea. München.
- Иессен, А. А.* 1965: Раскопки большого кургана в урочище Уч-Тепе в Мильской степи, МИА 125, 153—194.
- Irmischer, J.* 1980: Die Slawen und das Justinia-

- nische Reich, Rapports Bratislava 2, 1957 až 169.
- Jahn, M.* 1921: Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung. Mannus-bibl. 21.
- Jahn, M.* 1924: Die gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien, SchlVor (N. F) 8, 20—36.
- Jakab, J.* 1980: Aktuálne otázky antropologického výskumu Slovanov na území Slovenska, Zborník Nitra—Sofia, 54—58.
- Якобсон, А. Л.* 1959: Раннесредневековый Херсонес, МИА 63.
- Jazdzewski, K.* 1969: O możliwościach poznawczych archeologii w kwestiach etnicznych, Prace i materiały MAE w Łodzi, 16, str. 7—21.
- Jelínková, D.* 1980: Počátky slovanského osídlení Moravy z hlediska sídlištních nálezů, Zborník Nitra—Sofia, 60—66.
- Jenny, W. A.—Volbach, W. B.* 1933: Germanischer Schmuck des frühen Mittelaler. Berlin.
- Иерусалимская, А. А.* 1972: «Великий шелковый путь» и Северный Кавказ. Л.
- Justová, J.* 1970: Kování pásu s motivem gryfa z doby avarské říše na starohradištním sídlišti v poloze „Staré Badry“ u Opolánek, okr. Nymburk, Sborník Nár. mus. řada A 26, 55 a d.
- Justová, J.* 1977: Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížectví, AR 29, 492—504.
- Kada, E.* 1905: Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból, AÉ 25, 360—384.
- Kada, E.* 1906: Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból, AÉ 26, 135—155.
- Kalousek, F.* 1947—1948: Německá věda ve službách nacistické protislovanské propagandy, Z dávných věků 1, 90—112.
- Каспарова, К., В.* 1976: Новые материалы могильника Отвержицы и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинцевской культуры Полесья, АСГЭ 17, 35—66.
- Kavan, J.* 1958: O zpracování a výzdobě kostí u západních Slovanů v době hradištní, Vznik a počátky Slovanů 2, 253—285.
- Kavan, J.* 1967: Ornament posunutě klepsydry a jeho problematika, Acta Universitatis Wratislaviensis 56, 315—323.
- Kavanová, B.* 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. Studie AÚ ČSAV 4/3.
- Kaźmierczyk, J.* 1969: Budownictwo mieszkaniowe z drewna w VI—XIII. w. na obszarze Śląska, ArchPol 14/1, 167—214.
- Keller, E.—Bierbrauer V.* 1965: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves, SIA 13/2, 377—379.
- Кинжалов, Р. В.—Луконин, В. Г.* 1960: Памятники культуры сасанидского Ирана. Л.
- Кирпичников, А. Н.* 1973: Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв., САИ Е 1—36.
- Kiss, A.* 1967: Die Siedlung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannonien's. JPMÉ, 49—59.
- Kiss, A.* 1977: Avar Cemeteries in County Banya, Budapest.
- Киселев, С. В.* 1951: Древняя история Южной Сибири. М.
- Klanica, Z.* 1963—1964: K otázce původní hmotné kultury avarského kmenového svazu. Sborník III. AÚ ČSAV pob. Brno, 164—165.
- Klanica, Z.* 1964: Vorbericht über die Ergebnisse der Grabung des slawischen Burgwalles in Mikulčice für das Jahr 1963, PV AÚ ČSAV Brno 1963, 44—51.
- Klanica, Z.* 1965: Vorbericht über die Grabungsergebnisse des altslawischen Burgwalles in Mikulčice für das Jahr 1964, PV AÚ ČSAV Brno 1964.
- Klanica, Z.* 1967A: Předběžná zpráva o výzkumu slovanského hradiska v Mikulčicích za rok 1966, okr. Hodonín, PV AÚ ČSAV Brno 1966, 41—51.
- Klanica, Z.* 1967B: Předvelkomoravský horizont v Mikulčicích a jeho vztahy k Podunají, AR 19, 686—692.
- Klanica, Z.* 1968A: Vorgrossmährische Siedlung in Mikulčice und ihre Beziehungen zum Karpatenbecken. ŠZ 16, 121—134.
- Klanica, Z.* 1968B: Zur Frage der Anfänge des Burgwalls „Valy“ bei Mikulčice, AR 20, 626—64, 703, 704.
- Klanica, Z.* 1968C: Výsledky čtrnácté sezóny výzkumu v Mikulčicích (okr. Hodonín), PV AÚ ČSAV Brno 1967, 61—85.
- Klanica, Z.* 1970A: Pokus o třídění keramiky z Mikulčic, Sborník J. Poulikovi k šedesátí-

- nám, 103—114.
- Klanica, Z. 1970B: Velkomoravský gombík, AR 22, 421—446.*
- Klanica, Z. 1971: Dvě mikulčická kování s figurální výzdobou, SbPFFBU E 16, 185 až 198.*
- Klanica, Z. 1972: Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích. Příspěvek k otázce vzájemných vztahů Slovanů a Avarů v Podunají, Studie AÚ ČSAV v Brně.*
- Klanica, Z. 1973A: Die Slawen im Marchgebiet und ihre Beziehungen zum awarischen Stammesverband, Rapports Berlin 2, 339 až 344.*
- Klanica, Z. 1973 B: Zur Frage des Ursprungs der gegossenen Bronzeindustrie des 7.—8. Jh. im Karpatenbecken, Balcanoslavica 1, 97—105.*
- Klanica, Z. 1974: Práce klenotníků na slovanských hradištích. Studie AÚ ČSAV v Brně 2/6.*
- Klanica, Z. 1977A: Birituální pohřebiště z doby hradištní a pravěké sídliště a pohřebiště v Nechvalíně, PV AÚ ČSAV Brno 1975, 53—54.*
- Klanica, Z. 1977B: Kostrové hroby z 8. až 9. stol. v Prušánkách (okr. Hodonín), PV AÚ ČSAV Brno 1975, 53, tab. 21.*
- Klanica, Z. 1977C: První sezóna výzkumu sídliště v trati Zbrod u Mutěnic, PV AÚ ČSAV Brno 1975, 52—53, tab. 19, 20.*
- Klanica, Z. 1978: Předběžná zpráva o 2. sezóně výzkumu v Mutěnicích (okr. Hodonín), PV AÚ ČSAV Brno 1976, 59—61.*
- Klanica, Z. 1980: Počátky slovanského osídlení ČSSR, Zborník Nitra—Sofia, 73—76.*
- Klanica, Z. 1981A: Slované na našem území a první společný státní útvar předků Čechů a Slováků, Věda a život 26(41)/12, 819—824.*
- Klanica, Z. 1981B: Slavic settlement site at Mutěnice, Archeological News in ČSSR, Praha—Brno, 150—151.*
- Klápsťe, J.—Žemlička, J. 1979: Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy, ČsČH 27/6, 884—906.*
- Кобычев, В. П. 1973: В поисках прародины славян. М.*
- Kóčka, W. 1958: Zagadnienia etnogenezy ludów Europy. Wrocław.*
- Koch, R. 1967: Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet. Berlin.*
- Kollautz 1970A: Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer. Amsterdam 1970.*
- Kollautz, A. 1907B: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Bd. 2, Klagenfurt.*
- Kollautz, A. 1978: Die Ritzzeichnung von Noslac, erläutert an weiteren archäologischen und historiographischen Denkmälern und Quellen zu Kleidung und Haartracht von Nomadenvölkern, Problem seobe naroda u Karpatskoj kotlini, Novi Sad, 135—155.*
- Kolník, T. 1971: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovania národov, SIA 19, 499—558.*
- Korošec, P. 1978: Das Problem der Kulturgruppe „mit Keramik“ im frühslawischen Horizont auf dem Gebiete der Südostalpen, Balcanoslavica 6, 1977, 79—89.*
- Kostrzewski, J. 1949: Pradzieje Polski. Poznań.*
- Kostrzewski, J. 1965: Zur Frage der Siedlungstätigkeit in der Urgeschichte. Warszawa—Wrocław—Kraków.*
- Kouřil, P. 1983: Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v r. 1981, PV AÚ ČSAV Brno 1981, 49.*
- Kovrig, I. 1955: Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars, AAHung 6, 163—192.*
- Kovrig, I. 1963: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest.*
- Kowalenko, W. 1938: Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań.*
- Kraskovská, L. 1962: Pohřebisko v Bernolákově, SIA 10, 425—476.*
- Kraskovská, L. 1972: Slovansko-avarské pohřebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava.*
- Kratochvíl, Z. 1981: Tierknochenfunde aus der grossmährischen Siedlung Mikulčice, I. Das Hausschwein, Studie AÚ ČSAV 9/3.*
- Кривцова-Гракова, О. А. 1951: Цадниковское поселение, МИА 21, 153—181.*
- Krupica, O. 1953: Pohřebiště z XII.—XIV. stor. v Krásne na Slovensku, AR 5, 193—197, 211—214.*
- Кропоткин, В. В. 1962: Клады византийских*

- монет на территории СССР, САИ Е 4—4.
- Krüger, B. 1967: Dessau-Mosigkau. Berlin.
- Krüger, B. 1979: Zum Problem der Siedlungskontinuität von der germanischen zur slawischen Besiedlung des Havel-Spree-Gebietes. *Rapports Bratislava* 1, 441—445.
- Кучера, М. П. 1962: Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеца, СА I, 292—294.
- Kučera, M. 1979: Typológia včasnostredovekého štátu na strednom Dunaji, *ČSCH* 27-6, 856—882.
- Kudrnáč, J. 1970: Klučov, staroslovanské hradíště ve středních Čechách. Praha.
- Kudrnáč, J. 1979: Die Anfänge der slawischen Burgwälle in Böhmen, *Rapports Bratislava* 1, 447—452.
- Kudrnáč, J. 1981: Souhrn objevů k historii „Starých (Pustých) Zámků“ u Doubravčic. *Varia Archaeologica* 2, 259—260.
- Кухаренко, Ю. В. 1957: Раскопки на городище и селище Хотомель, КСИИМК 68, 90—97.
- Кухаренко, Ю. В. 1959: К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры, СА I.
- Кухаренко, Ю. В. 1961: Средневековые памятники Полесья, САИ Е-57.
- Kurnatowska, Ż. 1974: Sclaveni, *ArchPol* 15, 51—66.
- Kurnatowski, S. 1979: Demographische Aspekte hinsichtlich slawischer Migrationen im 1. Jahrtausend, *Rapports Bratislava* 1, 453 až 475.
- Labuda, G. 1949: Pierwsze państwo słowiańskie, państwo Samona. Poznań.
- Labuda, G. 1949—1950: Vogastis-Burg, *SlAnt* 2, 241—252.
- Ladenbauer-Orel, H. 1960: Linz-Zizlau, das baierische Gräberfeld. Wien—München.
- Le Coq, A. 1925: Die budhistische Spätantike in Mittelasien. Berlin.
- Łęga, W. 1932: Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu. Toruń.
- Lehr-Splawiński, T. 1946: O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań.
- Lippert, A. 1969: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Nieder Österreich. Horn-Wien.
- Ляпушкин, И. И. 1958: Памятники саттрово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, МИА 62.
- Ляпушкин, И. И. 1958 Б: Городище Новотроицкое, МИА 74.
- Ляпушкин, И. И. 1968: Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII-первая половина IX в.), МИА 152.
- Lodowski, J. 1966 A: Nóż-sztylecik z wolutowym zakończeniem rękojeści z Czeladzi Wielkiej, *Pow. Góra, SlAnt* 8, 104—109.
- Lodowski, J. 1966 B: Sprawozdanie z badań osady i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czeladzi Wielkiej, *pow. Góra, v latach 1958—1960 i 1962, SprawA* 16, 260—266.
- Lodowski, J. 1979: Aus den Forschungen über das Siedlungswesen des Slezanie-Stammes im 6.—10. Jh., *Rapports Bratislava* 1, 507—512.
- Lowmiański, N. 1964: Początki Polski, *Z dziejów Słowian w I. tysiącleciu n. e., t. 2.* Warszawa.
- Мачинский, Д. А. 1976: К вопросу о территории обитания славян в I-VI веках, АС-ГЭ 17, 82—100.
- Махно, Е. В. 1970: Об основных задачах картографирования в связи с выделением локальных вариантов черняховской культуры, КСИА 121, 60—64.
- Мальм, В. А. 1967: Подковообразные и кольцевидные затежки-фибулы, Труды ГИМ 43.
- Mangelsdorf, G. 1976: Ein frühslawisches Brandgrab des 6/7. Jh. aus dem Hawelgebiet, *ZfA* 10, 251—260.
- Маркс, К. и Энгельс, Ф., Сочинения. Т. 3., Изд. 2-е.
- Маршак, В. И. 1971: Согдийское серебро. М.
- Массон, М. Е. 1963: Из работ южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции АН Туркмен. ССР в 1962 г., Известия АН Турк. ССР, серия общ. наук 2, 45—58.
- Matei, M. D. 1959: Contributti la cinoasterea ceramicii slave de la Suceava, *SCIV* 10/2, 409—432.
- Mavrodinov, N. 1936: L'industrie d'art des protobulgaros. *Madara* 2, 158.

- Максимов, Е. В. 1969: Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье, МИА 160.
- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В. 1978: Поселения киевского типа близ Чернигова, Проблемы этногенеза славян, К., 91—108.
- Mengarelli, R. 1902: La Necropoli barbarica di Castel Trosino presso Ascoli Piceno, MonAnt 12, 146—379.
- Měřinský, Z. 1980: Slovanské osídlení 6.—10. století na dolní Dyji a Moravě, Slované 6.—10. století, 191—202.
- Milčev, A. 1980: Die materielle und geistige Kultur der Slawen in Bulgarien, Rapports Bratislava 2, 277—286.
- Mildenberger, G. 1966: Vor- und Frühgeschichte der böhmischen Länder, Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder I, Stuttgart.
- Минасян, Р. С. 1978: Железные ножи с волнообразным навершием, Проблемы археологии. Л.
- Mináč, V. 1978: O osídlení Bratislavskej brány v 7. a 8. storočí, Zborník Slovenského národného múzea 72, História 18, 61—81.
- Митреа, Б. 1960: Некоторые данные о могильниках с трупосожением из Сату-Ной, МИА Югозапада СССР. Кишинев.
- Mitscha-Märheim, H. 1941: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat, Niederdonau, Natur und Kultur 8.
- Mitscha-Märheim, H. 1963: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich. Wien.
- Mitscha-Märheim, H. 1954: Neue Bodenfunde zur Geschichte der Langobarden und Slawen im österreichischen Donaauraum, Festschrift für R. Egger, 35 a d.
- Моора, Х. 1958: О древней территории расселения балтийских племен, СА 2, 9—33.
- Moravčík, J. 1979: Slawische Besiedlung der Nordwestslowakei im 6.—11. Jh., Rapports Bratislava 1, 559—562.
- Недорезов, А. И. 1973: Общественно-политическое значение солидарности славянских народов в годы второй мировой войны, История, культура, этнография и фольклор славянских народов, VII международный съезд славистов, Варшава, август 1973 г., доклады советской делегации, 28—51.
- Nechvátal, B. 1966: Bourgwall slave à Branišovice (Bohême), Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie, 226.
- Nechvátal, B. 1973: Archeologický výzkum Vyšehradu, Pražský sborník historický 8.
- Nejedlý, Z. 1955: Dějiny národa českého, II. Raný středověk. Praha.
- Nekvasil, J. 1955: Slovanské mohyly u Bulhar, AR 7, 75—78.
- Neustupný, J. 1946: Pravěk lidstva. Praha.
- Niederle, L. 1906—1910: Slovanské starožitnosti. 2. Původ a počátky Slovanů jižních. Praha.
- Niederle, L. 1913: Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. Díl I, svazek 2. Praha.
- Niederle, L. 1921: Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. Díl 3, svazek 1. Praha.
- Niederle, L. 1925: Slovanské starožitnosti 4. Praha.
- Niederle, L. 1953: Rukověť slovanských starožitností. Praha.
- Novotný, Boh. 1946: Kování avarského typu z Čech, OP 13, 44—46.
- Novotný, B. 1956: Slovanské sídliště u Poštorné, AR 8, 168—171, 186—187, 294, 300.
- Novotný, B. 1966: Hromadný nálezy hliněných votivních symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic, PA 57/2, 649—688.
- Novotný, B. 1969: Depot von Opfersymbolen als Reflex eines Agrarkultes in Grossmähren und im normanischen Skandinavien, PA 60, 197—227.
- Novotný, B. 1970: Časné slovanské moldavské obdoby k hromadnému nálezu hliněných votivních symbolů z Mikulčic, AR 22, 412—420.
- Novotný, B. 1980: Změny ve vývoji slovanského osídlení a pohřbívání v 6. až 12. století v pohoří řeky Dyje ve světle archeologických a písemných pramenů, Zborník Nitra-Sofia, 109—119.
- Очерки по археологии Белоруссии, Ред.: В. Ф. Исаченко. Минск 1970.
- Oliva, P. 1959: Pannonie a počátky krize římského imperia. Praha.
- Opravil, E. 1972: Rostliny z velkomoravského hradíště v Mikulčicích, Studie AÚ ČSAV

- v Brně, 1/2.
- Otto, K. H. 1975: *Moderne Probleme der Archäologie*, Berlin, 11—27.
- Papp, L. 1963A: A Bolyi avarokori temető, JPMÉ, 163—193.
- Papp, L. 1963B: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Nagyarsány 1, JPMÉ, 113—141.
- Pástor, J. 1961: Pohřebisko vo Všechných, AR 13, 357—363, 375—385.
- Pástor, J. 1968: Skelettgräberfelder aus dem VII.—VIII. Jahrhundert in der Ostslowakei, SZ 16, 175—182.
- Pástor, J. 1982: Slovansko-avarské pohřebisko vo Valalikoch, okr. Košice-viediek, *Historica Carpatica* 13, 305—333.
- Peck, E. H. 1969: The representation of costumes in the reliefs of Taq-i-Bustan, *Artibus Asiae* 31, 2—3.
- Перхавко, В. Б. 1978: Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы, СА 4, 113—126.
- Petrescu-Dimbovită, M. 1958: Slovanské sídliská v Moldavskej oblasti Rumunska, SIA 6/1, 209—222.
- Петров, В. П. 1963: Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э., МИА 108.
- Петров, В. П. 1963A: Памятники корчаковского типа, МИА 108.
- Петров, В. П. 1972: Этногенез славян. К.
- Pigulewskaja, N. 1969: *Byzanz auf den Wegen nach Indien*. Berlin—Amsterdam.
- Pitterová, A. 1955: Recenze prací H. Preidela, *Slavia* 24, 114—117.
- Pitterová, A. 1967: Pokus o hodnocení slovanského domu, PA 52, 484—487.
- Pitterová, A. 1979: Eine der allerältesten altslawischen Bautechniken. *Rapports Bratislava* 1, 619—624.
- Pleiner, R. 1958: *Základy slovanského železářství a hutnictví v českých zemích*. Praha.
- Pleiner, R. 1962: *Staré evropské kovářství*. Praha.
- Pleiner, R. 1965: Das Eisenhüttenwesen bei den Slawen im frühen Mittelalter, *Vita pro Ferro*, 135—162.
- Pleiner, R. 1979: Zur Technik der Säbel aus den slawisch-awarischen Gräberfeldern der Südwestslowakei, *Rapports Bratislava* 1, 625—627.
- Pleinerová, I. 1958: Starohradištní nález z Březence u Chomutova, AR 9, 361, 432—433.
- Pleinerová, I. 1975: Březno, Praha.
- Pleinerová, I. 1979: Zu den frühslawischen Grubenhäusern, *Rapports Bratislava* 1, 629 až 637.
- Pleinerová, I.—Zeman, J. 1970: Návrh klasifikace časně slovanské keramiky v Čechách, AR 22, 721—732.
- Plesl, E. 1961: *Lužická kultura v severozápadních Čechách*. Praha.
- Плетнева, С. А. 1967: От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура, МИА 142.
- Plezia, M. 1952: *Greckie i łacińskie źródła. Poznania*.
- Поболь, Л. Д. 1971.: *Славянские древности Белорусии*. Минск.
- Podborský, V. 1961: Staroslovanské žarové pohřebiště ve Staré Břeclavi, *SbPFFBU E* 6, 61—82.
- Погребова, Н. Н. 1958: Позднескифские городища на Нижнем Днепре, МИА 64, 103—247.
- Poláček, J. 1981: Slovanské mohyly v prostoru Ledenice-Borovany. Č. Budějovice.
- Porubský, J. 1955: Slovanský mohylník ve velkých Hostiach, okr. Bánovce n/Bebr., SIA 3, 222—234.
- Poulik, J. 1947—1948: Ochrana pravěkých památek a nové výzkumy na Moravě a ve Slezsku, *Z dávných věků*, 1.
- Poulik, J. 1948: *Staroslovanská Morava*. Praha.
- Poulik, J. 1948 A: *Kultura moravských Slovanů a Avari*, *SlAnt* 1, 325—348.
- Poulik, J. 1948—1950: *Jižní Morava, země dávných Slovanů*. Brno.
- Poulik, J. 1949: Hroby staroslovanských zemědělců v Dolních Dunajovicích, AR 1, 37 až 44.
- Poulik, J. 1951: Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přítlukách, AR 3, 97—100, 113—116, 275, 283.
- Poulik, J. 1956: *Nové slovanské výzkumy na Moravě, Vznik a počátky Slovanů* 1, 239 až 258.
- Poulik, J. 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti Valy u Mikulčic, PA 48, 241—388.
- Poulik, J. 1962: *Starí Moravané budují svůj stát*. Gottwaldov.

- Poulik, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.*
- Poulik, J. 1967A: Pevnost v lužním lese. Praha.*
- Poulik, J. 1967B: Postavení Mikulčic ve vývoji západoslovanských hradišť, AR 19, 692 až 698.*
- Poulik, J. 1970: Beziehungen Grossmährens zu den europäischen Kulturgebieten, Jahrbuch für Landeskunde Niederösterreich (N. F.) 238, 124—144.*
- Poulik, J. 1975: Mikulčice, Praha.*
- Приходнюк, О. М. 1975: Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К.*
- Рамишвили, Р. И. 1979: Археологические памятники порского устья, т. 3. Тбилиси.*
- Раннесредневековые восточнославянские древности. Л. 1974.*
- Ратпопорт, П. А. 1956: Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА 52.*
- Ратпопорт, П. А. 1967: Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв., МИА 140.*
- Rapport, P. A. 1972: Die ostslawischen Wohnbauten des 6.—13. Jh. in der Waldsteppenzone, ZfA 6, 228—239.*
- Распопова, В. И. 1965: Поясной набор Сокола VII—VIII вв., СА 4, 78—91.*
- Ратич, О. О. 1959: Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель, МДАПВ 2, 119—131.*
- Ratkoš, P. 1964: Pramene k dejinám Vel'kej Moravy, Bratislava.*
- Reuther, O. 1929: The German Expedition et Ctesiphon, Antiquity 12, 449—450.*
- Rhé, Gy.—Fettich, N. 1931: Jutas und Öskü, Seminarium Kondakovianum 4, Praha.*
- Riegl, A. 1901: Die spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. Wien.*
- Rosner, Gy. 1977: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető lö- és lovastemetkezése, A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6—7, 1975—1976, 79—109.*
- Roesner, Gy. 1979: Ethnische Probleme im 8.—9. Jh. in Südostpannonien, Rapports Bratislava 1, 671—676.*
- Rospond, S. 1968: Prasłowianie w świetle onomastyki. I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, 109—170, Warszawa—Wrocław—Kraków.*
- Ross, M. Ch. 1965: Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities at Dumbarton Oaks. Washington.*
- Русанова, И. П. 1963: Поселение у с. Корчак на р. Тетерева, МИА 108, 39—50.*
- Русанова, И. П. 1968 А: О керамике ранно-средневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья, Славяне и Русь, 143—150.*
- Русанова, И. П. 1968 Б: Керамика раннеславянских поселений Житомирщины, AR 20, 576—582, 697—698.*
- Русанова, И. П. 1973: Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и западным Бугом, САИ Е1—25.*
- Русанова, И. П. 1976: Славянские древности VI—VII вв. М.*
- Ruttkay, A. 1979: Zur Aussagefähigkeit frühmittelalterlicher Waffenfunde als ein Phänomen der sozial — ökonomischen Entwicklung, Rapports Bratislava 1, 677—687.*
- Рыбаков, Б. А. 1953: Древние русы, СА 17, 23—104.*
- Рыбаков, Б. А. 1959: Раскопки в Любече в 1957 г., КСИИМК 79, 27—34.*
- Рыбаков, Б. А. 1970: Нестор о славянских обычаях, МИА 176, 40—44.*
- Рыбаков, Б. А. 1979: Геродотова Скифия. М.*
- Salamon, A.—Erdélyi, I. 1971: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Budapest.*
- Седов, В. В. 1965: Из истории восточнославянского расселения, КСИА АН СССР 104, 3—11.*
- Седов, В. В. 1970: Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья, МИА 163.*
- Седов, В. В. 1974: Длинные курганы кривичей, САИ Е1—8.*
- Седов, В. В. 1979: Происхождение и ранняя история славян. М.*
- Семенов, С. А. 1959: О назначении «коньков» и костей с нарезками из Сарлкелья-Белой Вежи, МИА 75, 353—361.*
- Seoba naroca, 1962: Archeološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun. Autoři: D.*

- Dimitrievič, J. Kovačević, Z. Vinski.
- Schietzel, K. 1966. Neue Ausgrabungen in Hainthabu, PZ 43—44, H. 3/4, 303—307.
- Schmidt, B. 1961, 1976, 1970: Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa. Halle—Saale.
- Schmidt, B. 1965—1966: Zur Keramik des 7. Jahrhunderts zwischen Main und Havel, PZ 43—44, H. L/2, 167—235.
- Синаурідз, М. 1966: Раннефеодальная керамика восточной Грузии, Материалы по истории материальной культуры Грузии и, 89—90.
- Скржинская, Е. Ч. 1960: Йордан. М.
- Skutil, J. 1937: Avarské nálezy na Moravě. Litovel.
- Skutil, J. 1979: Toponymie der ältesten slawischen Stadtsiedlungen in der ČSSR, Rapports Bratislava, 739—742.
- Skutil, J. 1946: Moravské prehistorické výkopy a nálezy, ČMorM 33, 45—134.
- Sláma, J. 1957: K chronologické průkaznosti náušnice s několikaúsobnou esovitou smyčkou, AR 9, 250—268.
- Славяне и Русь. На материалах восточнославянских племен и Древней Руси. К. 1979.
- Сміленко, А. Т. 1965: Глодоські скарби. К.
- Сміленко, А. Т. 1975: Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К.
- Смішко, М. Ю. 1960: Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К.
- Смішко, М. Ю. 1975: Липицька культура, Археологія Української РСР, т. 3, Ранньослов'янський та давньоруський періоди, 37—45.
- Snášil, R., Procházka, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu, Slovácko 23, 9—58.
- Sós, Cs. Á. 1958: A keceli avarkori temető. RégFüz 2/3.
- Sós, Cs. Á. 1962: Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszeptek, FolArch 14, 67—82.
- Sós, A. 1973A: Zur Problematik der Awarenzeit in der neueren ungarischen archäologischen Forschung, Rapports Berlin 2, 85—102.
- Sós, A. 1973B: Die slawische Bevölkerung Westungarns. München.
- Staňa, Č. 1960: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně, PA 51, 240—293.
- Staňa, Č. 1967: Diskusní příspěvky z Mezinárodního kongresu slovanské archeologie, Varšava 1965, PZ AU ČSAV Brno 1966, 60—64.
- Staňa, Č. 1970: Poznámky k počátkům doby stěhování národů na Moravě, PA 61/2, 536—556.
- Steuer, H. 1978: Adelsgräber der Sachsen, Sachsen u. Angelsachsen, Veröffentlichungen des Helmsmuseums 32, Hamburg 1978.
- Stloukal, M.—Vyhnanek, Z. 1976: Slované z velkomoravských Mikulčic. Praha.
- Strzygowski, J. 1917: Altai-Iran und Völkerwanderung. Wien—Leipzig.
- Strzygowski, J. 1929: Die altslawische Kunst. Augsburg.
- Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa (Hrsg. von G. Miltenberger). Zeitschrift für Ostforschung 28, 1979, H. 3, 385—548, Marburg/Lahn 1980.
- Svoboda, B. 1941—1942: Einige Edelmetallfibeln der Völkerwanderungszeit aus Böhmen, IPEK 15/16, 100—118.
- Svoboda, B. 1953: Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku, PA 44, 33 až 108.
- Svoboda, B. 1965: Čechy v době stěhování národů. Praha.
- Svoboda, B. 1966: Zum Problem antiker Traditionen in der ältesten slawischen Kultur, VaPS 6, 87—114.
- Swann, P. C. 1970: Umění Číny, Koreje a Japonska. Praha.
- Симонович, Э. А. 1963: Городище Колочин I на Гомельщине, МИА 108, 97—137.
- Симонович, Э. А. 1963: Городище Колочин I на Гомельщине, МИА 108, 97—137.
- Симонович, Э. А. 1975: Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе, СлАнт 22, 17—28.
- Székey, Z. 1963: Nádobí pražského typu na slovanských sídliskách v Sedmohradsku, AR 15, 314—315, 346—348.

- Szekely, Z. 1970: Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen, SIAnt 17, 125 a n.*
- Szőke, B. M. 1979: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs Sopronköhida, AArch ASH 31, 51—103.*
- Szymański, W. 1983: Beiträge zum Problem der Entstehung von Burgen bei den Slawen, ArchPolona 21—22, 89—104.*
- Szymański, W. 1964: Przyczynki do zagadnienia chronologii i zasięgu występowania żelaznych noży z rękojeściami zakończonymi wolutami, WiadArch 30, z. 3/4*
- Szymański, W. 1967: Szeligy pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Wrocław-Warszawa-Kraków.*
- Szymański, W.—Dąbrowska, E. 1979: Awarzy. Węgry. Kultura Europy wczesnośredniowiecznej 5.*
- Šalkovský, P. 1980: K vývoju a štruktúre slovanského osídlenia v hornatých oblastiach Slovenska, Zborník Nitra—Sofia, 166—173.*
- Šafárik, O. 1955: Nalazi na nove avarsko-slovanské nekropole, RadVM 4, 63—70.*
- Šafařík, P. J. 1837: Slovanské starožitnosti. Praha.*
- Šafařík, P. J. 1855: Slovanský národopis. Praha.*
- Šimek, E. 1935: Problémy moravské prehistorie, ČasMatMor 9, 1—66.*
- Šimek, E. 1948: Důdlebi, Volyňané, Lučané, čeští Chorvaté a Čechové — Sjednocení dnešní české země a vznik českého národa, SIAnt 1, 349 a n.*
- Šimek, E. 1960: K ethnogenesi slovanského osídlení jižních Čech a jihozápadní Moravy, Sbor Mat Mor 79, 264 a n.*
- Ширинский, С. С. 1968: Ременные бляшки со знаками рюриковичей из Бирки и Гнездова, Славяне и Русь, 215—223*
- Šiška, Š. 1964A: Nože s volútovým ukončením rukováti v hradištní kultúre, AR 16, 395 až 404, 409.*
- Šiška, Š. 1964B: Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce, AR 16, 379—395.*
- Šolte, M. 1954: Nová skupina slovanských mohyl, AR 6, 784 a n.*
- Šolte, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské kultury v Čechách. Praha.*
- Štelcl, J. — Tejkal, J. 1963: Petrografické příspěvky k výzkumu velkomoravských hradišť Mikulčice a Pohanska, Folia PFUJEP, sv. 4, Geologia, spis. 1.*
- Štelcl, J. — Malina, J. 1974: Základy petroarcheologie. Brno.*
- Štěpánek, M. 1961: K problematice halových staveb na časně historických hradištích, SbČSSA 1, 120—123.*
- Štěpánek, M. 1965: Opevněná sídliště 8. až 12. století ve střední Evropě. Praha.*
- Штыхов, Г. В. 1965: Происхождение и материальная культура древнерусских городов Белоруссии — Полоцка и Витебска (IX—XIII в.), I Международный конгресс славянской археологии, Варшава 14—18 IX 1965, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, 407—421.*
- Щуких, М. В. 1975: О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян, ЦА 4, 57—69.*
- Шукин, М. В. 1976: Археологические данные о славянах II—IV веков, Перспективы ретроспективного метода, АСГЭ 17, Л. 67—81.*
- Tackenberg, K. 1925: Die Wandalen in Niederschlesien. Berlin.*
- Таутавичус, А. С. 1959: Восточнолитовские курганы, Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М.*
- Техов, В. В. 1971: Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. Тбилиси.*
- Tejral, J. 1975: K langobardskému odkazu v archeologických pramenech na území Československa, SIA 23/2, 379—346.*
- Tejral, J. 1980: K otázce doby stěhování národů a počátků slovanského osídlení na Moravě, Zborník Nitra-Sofia, 177—182.*
- Tejral, J. 1982: Morava na sklonku antiky. Praha.*
- Teodor, D. Ch. 1979: Les Slaves der régions Est-Carpatiques de la Roumanie durant les VI—IX siècles, Rapports Bratislava 1, 817—31.*
- Тимошук, В. О. 1976: Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К.*
- Točík, A. 1963: Pohrebisko, a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši, SIA 11, 121—177.*
- Točík, A. 1968A: Slawisch-awarisches Gräber-*

- feld in Holiare. Bratislava.
- Točík, A. 1968B: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava.
- Токарев, С. А. 1954: О культурной общности восточнославянских народов, СЭ 2, 21—31.
- Толстов, С. П. 1948: Древний Хорезм. М.
- Томев, Т. 1963: За обработка на кост в средновековия България. Археология София 3, 83—92.
- Török, Gy. 1968: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba im VI.—IX. Jahrhundert, SZ 16, 265—277.
- Treimer, K. 1954: Ethnogenese der Slawen. Wien.
- Третьяков, П. Н. 1966: финно-угры, балты, и славяне на Днепре и Волге. М.—Л.
- Третьяков, П. Н. 1967: Восточные славяне и балтийский субстрат, СЭ 4, 110—118.
- Третьяков, П. Н. 1970: У истоков древнерусской народности. Л.
- Третьяков, П. Н. 1974 (ред.): Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.
- Третьяков, П. Н.—Шмидт, Е. А. 1963: Древние городища Смоленщины. М.—Л.
- Trier, V. 1969: Das Haus in Nordwesten der Germania libera. Münster.
- Trňáčková, Z. 1980: Časné slovanská žarová pohřebiště v Pomoraví a jejich charakter, Zborník Nitra-Sofia, 183—188.
- Trugly, A. 1981: Záchranný výskum z doby avarskej ríše v Komárne -- Lodeniciach, AR 33, 49—54, 118—119.
- Turčan, V. 1982: K otázke pôvodu staromoravského šperku, Zborník SNM 76, História 22, 75—90.
- Turek, R. 1946: Prachovské skály na úsvitě dějin. Praha.
- Turek, R. 1952A: Kmenová území v Čechách, ČNM — odd. věd. spol. 121, 3 a d.
- Turek, R. 1952B: Slovanské mohyly ve Veselí nad Lužnicí, AR 4, 399—413.
- Turek, R. 1954: K otázkám českých kmenových území, Slavia 23, 47 a d.
- Turek, R. 1954—1956: Mohyly českých Charvatů, SlAnt 5, 103 a d.
- Turek, R. 1957: Die frühmittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen. Praha.
- Turek, R. 1958: Slovanské mohyly v jižních Čechách, Fontes Archaeologici Pragenses 1.
- Turek, R. 1962A: K západočeské větvi jihočeských slovanských mohyl. ČNM — odd. věd. spol. 131, 127 a d.
- Turek, R. 1962B: Poznámky k článku Em. Šimka „K ethnogenezi slovanského osídlení jižních Čech a jihozápadní Moravy“, Sborník Matice moravské 81, 240 a n.
- Turek, R. 1963: Čechy na úsvitě dějin. Praha.
- Turek, R. 1965: Problémy slovanských mohyl v Čechách. Slant 12, 57 a n.
- Turek, R. 1966—1968: Libice, knížecí hradisko X. věku.
- Turek, R. 1979: Die kulturelle Sendung Böhmens im 7.—11. Jh., Rapports Bratislava 1, 847—856.
- Unverzagt, W.—Herrman, J. 1958: Das slawische Brandgräberfeld von Prützke, Kr. Brandenburg, Auf 3, 107 a d.
- Вайнштейн, С. И. 1974: История народного искусства Тувы. М.
- Vališ, A. 1970—1971: Keramični posodi iz časa preseljevanja narodov v Kranju, Arheološki vestnik 21.—22, 288—292.
- Váňa, Z. 1955: Vlastislav, Zabrušany, Bílina. Tři slovanská hradiště v Českém středohoří, oddíl věd. spol. 124, 121—137.
- Váňa, Z. 1970: Einführung in die Frühgeschichte der Slawen. Neumünster.
- Váňa, Z. 1973: Přemyslovský Libušín. Praha.
- Váňa, Z. 1980: Poznámky k etnogenezi a diferenciaci Slovanů z hlediska poznatků archeologie a jazykovědy PA 61, 225—237.
- Váňa, Z. 1981: Osídlení a opevnění Budče ve světle výzkumů v letech 1972—1979, Varia Archaeologica 2, 273—275.
- Бъжарова, Ж. Н. 1965: Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. София.
- Бъжарова, Ж. Н. 1976: Славяни и Прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). София.
- Veeck, W. 1931: Die Alamannen in Württemberg. Berlin—Leipzig.
- Великанова, М. С. 1965: К этнической антропологии Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э., КСИА АН СССР 105.
- Vencl, S. 1973: Časné slovanské osídlení v Běchovicích, PA 64, 340—392.
- Vencl, S.—Zadák, J. 1981: Nové časné slovan-

- ské sídlíště v Praze 9-Horních Počernicích, AR 33, 679 a n.
- Vierck, H. 1978:* Zur seegermanischen Männertracht, Sachsen u. Angelsachsen, Hamburg. 265—266.
- Винокур, И. С. 1964:* Памятники волынской группы культуры полей погребения у сел Маркуши и Иванковцы, МИА 116, 176—185.
- Винокур, И. С. 1972:* Історія та культура черняхівських племен. К.
- Vinski, Z. 1958—1959:* O nalazima 6. i 7. stoljeća v Jugoslaviji v posebnim objeuvom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, Opuscula Arch 3, 13 a n.
- Vinski, Z. 1960:* Iz starog i novog Zagreba, Zagreb 2, 47—65.
- Vladár, J. 1978:* Umenie dávnovkeého Spiša. Dávnovké umenie Slovenska, sv. 5. Bratislava.
- Vogt, H. J. 1973:* Zur frühslawischen Besiedlung des Elbe Saale-Gebiets, Berichte Berlin 2, 395—404.
- Vogt, H. J. 1979:* Neue Forschungsergebnisse zur Landwirtschaft der Westslawen, Rapports Bratislava 1, 879—882.
- Waldhauser, J. 1965:* Nález pražského typu na hradišti „Poráň“ u Jičína, AR 17, 253.
- Warnke, D. 1979:* Slawische Bestattungstetten auf der Insel Rügen, ZfA 10, 251—263.
- Wachowski, K. 1981:* Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej, PrzegArch 29, 151—197.
- Werner, J. 1962:* Die Langobarden in Pannonien. München.
- Werner, J. 1974:* Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden, La civiltà dei Longobardi in Europa. Roma.
- Willerding, U. 1979:* Vegetation und Ackerbau im Hannoverschen Wendland während des Mittelalters, Rapports Bratislava 1, 905 až 915.
- Ypey, J. 1968:* Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundz 18, 175—191.
- Zábojník, J. 1980:* Sociálne a kultúrne prejavy na pohrebiskách 7.—8. storočia na juhozápadnom Slovensku (Význam jednoduchej štatistiky pre riešenie problematiky), Zborník Nitra—Sofia, 194—200.
- Zaharia, N.—Zaharia, E.—Rata, S. 1961:* Sondajul arheologic de la Botosani „Dealul cărămidăriei“, Mat. Si. Cercet. Arch. 7, 460—471.
- Zástěrová, B. 1958:* Avari a Slované, Vznik a počátky Slovanů 2, 19—54.
- Zeman, J. 1966:* Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei, AR 18, 157—189.
- Zeman, J. 1976:* Nejstarší slovanské osídlení Čech, PA 67, 115—235.
- Zeman, J. 1981:* Časné slovanská chata z Hradiště nad Závistí, Varia Archaeologica 2, 255—258.
- Zeiss, H. 1934:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. Berlin — Leipzig.
- Zoll—Adamikowa, H. 1975—1979:* Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Ossolineum 1—2.
- Zoll—Adamikowa, H. 1979:* Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.—10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen, Rapports Bratislava 1, 941—9512.
- Zak, J. 1959:* Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie, Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza. Warszawa.
- Zak, J. 1979:* Problematik der westlichen Ausbreitung der Westslawen zu Beginn des Frühmittelalters (5./6.—7. Jh.), Rapports Bratislava 1, 917—939.
- Zaki, A. 1974:* Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej. PAN. Prace komisji archeologicznej 13.
- Židek, V. 1973:* Výsledky ověřovací dendrochronologické analýzy dřevních vzorků z Mikulčic, PV AÚ ČSAV Brno 1972, 56—58.
- Židek, V. 1974:* Dendrochronologická analýza 1. fáze zpracování vstupních dat s využitím samočinného počítače, PV AÚ ČSAV Brno 1973, 119—122.

3. ZKRATKY

AAHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AACarp	Acta Archaeologica Carphatica, Kraków
AArchASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest
AR	Archeologické rozhledy
ArchA	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchHung	Archaeologia Hungarica
ArchPol	Archeologia Polski, Warszawa — Wrocław
ArchPolona	Archaeologia Polona, Warszawa
AuF	Ausgrabungen und Funde, Berlin
ČL	Český lid, Praha
ČMat Mor	Časopis Matice Moravské
ČMorM	Časopis Moravského muzea
ČNM	Časopis Národního muzea v Praze
ČsČH	Československý časopis historický, Praha
ČSPS	Časopis společnosti přátel starožitností, Praha
FolArch	Folia Archaeologica
Folia PF UJEP	Folia přírodovědecké fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně
HistSlov	Historica Slovaca, Bratislava
HŠ	Historické štúdie
IPEK	Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin
JbflLkde	Jahrbuch f. Landeskunde
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
MCIV	Materiale si cercetări de istorie veche
MittDÖAUF	Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte
MM FH	Magnae Moraviae Fontes Historici
Mon Ant	Monumenti Antichi
MPK	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften
OP	Obzor prehistorický, Praha
Opuscula Arch	Opuscula Archaeologica
PA	Památky archeologické, Praha
Przegl Arch	Przegląd Archeologiczny
PV AÚ ČSAV	Přehled výzkumů AÚ ČSAV Brno
PZ	Praehistorische Zeitschrift
Rad VM	Rad Vojvodanskih muzea, Novi Sad
Rapports Berlin	Berichte über den 2. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie Berlin 1970
Rapports Bratislava	Rapports du III ^e Congres International d'Archéologie Slave Bratislava 1975
Rég Füz	Régészeti Füzetek
SbČSSA	Sborník Československé společnosti archeologické
Sb FF UK	Sborník filozofické fakulty
SbMat Mor	Sborník Matice Moravské
SbPFFBU	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
SCIV	Studii si cercetări de istorie veche
SchlVor	Schlesiens Vorzeit

SilAnt	Silesia Antiqua
SlA	Slovenská archeológia
SlAnt	Slavia Antiqua
SprawA	Sprawozdania Archeologiczne
Sprawozdania PMA	Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Studie AÜ ČSAV	Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně
ŠZ	Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV Nitra
VaPS	Vznik a počátky Slovanů, Praha
VVM	Vlastivědný věstník moravský, Brno
WiadArch	Wiadomości archeologiczne
Zborník Nitra—Sofia	IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie Sofia 15.—22. septembra 1980
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
СА	Советская Археология
СЭ	Советская Этнография
КСИА АН УССР	Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИА АН СССР	Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
МДАПВ	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ
МИА	Материали и исследования по археологии СССР
САИ	Свод археологических источников
Труды ГЭ	Труды Государственного Эрмитажа
Труды ГИМ	Труды Государственного исторического музея

REJSTŘÍK JMEN A MÍST

- Abony, MLR 82, 136
 Abrahám, o. Galanta 39, 219
 Adamov, o. Blansko 39, 219
Ajbabin, A. I. 228
 Akatovo, SSSR 27
 Alattyán, MLR 11, 57, 76, 81, 82, 103, 112, 138, 144
Al'baum, L. I. 141, 228
Albgis, francký velmož 203
Alboin, vládce Langobardů 12
 Alčedar, SSSR 11
Alexandr Veliký, makedonský král 209
 Alexandrie, Egypt 209
Alexejev, V. P. 46, 47, 228
Alexejevová, T. I. 7, 47, 228
Alföldi, A. 207, 209, 228
Aluheim, F. 8, 228
 Alt Ruppín, NDR 82
Ambros, C. 228
Ambroz, A. K. 89, 91, 93, 108, 110, 119, 120, 144, 152, 228, 229
Ammianus Marcellinus, antický historik 8
 Apatín, Jug. 114
Arbmann, H. 73, 229
Arne, T. J. 200, 229
Artamonov, M. I. 229
Artemidóros z Efesu 228
Aulich, V. V. 56, 189, 229
Avenarius, A. 12, 229

 Babka, SSSR 55, 61, 172
Bajan, vládce Avarů 12
 Balalyk-Tepe, SSSR 141
Balassa, I. 229
Bálint, Cs. 229
 Bamján, Afghánistán 141

Bancková, A. V. 141, 229
Baran, V. D. 23, 24, 29, 52, 229
 Barca, o. Košice 219
 Bardy, PLR 172
 Barchovice, o. Kolín 168, 173
Barkóczy, I. 210, 229
Bárta, J. 229
Bartošková, A. 152, 229
 Basra, Irák 206
Beckovský, J. 14
Beckwith, J. 229
Behm, G. 164, 229
Behmer, E. 91
Belenickij, A. M. 88, 89, 106, 111, 229
Beleckij, V. D. 163
Belisar, vojevůdce byzantský 9, 10
Belošević, J. 43, 78, 97, 200, 229
Belov, G. D. 75, 229
 Benátky, o. Svitavy 168
Benda, K. 101, 203, 205, 220, 229
Beneš, J. 229
Beranová, M. 150, 164, 221, 229
Béř, J. 229
Berezovec, D. T. 27, 55, 61, 229, 230
 Bernburg, NDR 170
 Bernolákovo, o. Bratislava-vidiek 70, 113, 121, 122, 125, 128, 198, 199, 219
Bernštejn, S. B., 43, 44, 230
 Bešeňov, o. Nové Zámky 39, 198, 219
 Běchovice, o. Praha-východ 219
Bialeková, D. 53, 54, 56, 63, 69, 70, 71, 99, 147, 154, 158, 162, 175, 195, 220—222, 230, 236
Bičurin-Iakinč 10, 201, 228
Bierbrauer, V. 99, 101, 200, 236
 Bílovice-Lutotín, o. Prostějov 39, 219
 Birka, Švédsko 204

- Bisamberg, Rak. 41
 Biskupin, PLR 11
 Bitarová, o. Žilina 219
 Blatec, o. Olomouc 39, 219
 Blatné Remety, o. Michalovce 219
 Blatnica, o. Martin 122, 182, 219
 Bobnice, o. Nymburk 219
 Bodza-Dolné Holiare, o. Komárno 51, 63, 66,
 67, 68, 76, 81, 83, 87, 90, 110, 112, 115, 117,
 124, 125, 128, 134, 139, 143, 145, 210, 219
 Bogojevo, Jug. 11, 103, 118
 Böhm, J. 17, 18, 40, 212, 223, 230
 Bohnice-Zámka viz Praha-Bohnice
 Bohušovice, o. Litoměřice 39, 219
 Bojkovice, o. Uh. Hradiště 219
 Bojná, o. Topoľčany 168
 Boly, MLR 103, 143, 144
 Bóna, I. 41, 66, 110, 136, 159, 162, 230
 Bonikowo, PLR 11, 37, 171
 Borkovský, I. 17, 52, 53, 58, 59, 230
 Braga, Portugalsko 10
 Brachmann, H. J. 40, 52, 230
 Brajčevskaja, A. T. 73, 135, 230, 231
 Brajčevskij, M. Ju. 73, 163, 231
 Branešta, SSSR 11
 Brankovice, o. Vyškov 152, 219
 Bratislava 168
 Bratislava-Devínska Nová Ves 39, 43, 52, 56,
 61, 65, 74, 75, 78, 81, 83, 87, 89, 90, 91, 99,
 101, 103, 106, 111, 117, 118, 119, 122, 139,
 143, 198, 199, 200, 219
 Bratislava-Devínske Jazero 219
 Bratislava-Vajnory 198, 199, 219
 Bratislava-Záhorská Bystrica 56, 72, 86, 87, 99,
 101, 198, 199, 200, 219
 Brekov, o. Humenné 11, 219
 Brezolupy, o. Topoľčany 39, 219
 Brno 39, 168
 Brno-Líšeň 66, 101, 167, 177, 187, 216, 219
 Brno-Pisárky 219
 Brodské, o. Senica 39, 219
 Bruscewo, PLR 37
 Břeclav 168
 Břeclav-Pohansko 82, 147, 152, 177—8, 204,
 219
 Břeclav-Stará Břeclav 197, 219
 Březina, o. Rokycany 168, 175, 219
 Březnice, o. Příbram 168, 175
 Březno, o. Louny 35, 147, 150, 151, 154, 158,
 219
 Bubeník, J. 94, 152, 169, 221, 231
 Bucov, RSR 11
 Budeč viz Zákolany
 Budinský-Kříčka, V. 63, 87, 103, 112, 122, 128,
 194, 195, 198, 221, 222, 231
 Bukovec viz Plzeň
 Bulín, H. 231
 Bureš, J. 205, 206, 231
 Burgheim, NSR 155
 Buštěhrad, o. Kladno 219
 Capelle, T. 112, 231
 Carpiňi, G. da Piano (Piano) 159
 Cařihrad (Istanbul), Turecko 209
 Castel Trosino, Itálie 119
 Cebiv, o. Tachov 168, 175
 Cibulka, J. 182, 231
 Cífer, o. Trnava 155
 Coblenz, W. 169, 231
 Comsa, M. 41, 144, 231
 Constantius II., římský císař 81
 Csallány, D. 66, 111, 112, 118, 119, 231
 Csorna, MLR 124
 Csúny, MLR 106, 115
 Czeladź Wielka, PLR 11
 Czíkó, MLR 117, 128, 129
 Čaplin, SSSR 22, 163
 Čejka, M. 7, 231
 Čejkovice, o. Hodonín 60
 Čerbotarenko, G. F. 86, 93, 232
 Červinka, I. L. 75, 214, 220, 221, 225, 232
 Český Brod, o. Kolín 219
 Čičovice, o. Praha-západ 219
 Čierny Brod, o. Galanta 219
 Čilinská, Z. 76, 81, 87, 89, 91, 93, 103, 106, 110,
 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 126,
 129, 131, 132, 133, 134, 136, 138, 140, 143,
 145, 152, 199, 200, 201, 221, 222, 232
 Dąbrowská, E. 171, 172, 232
 Dagobert, vládce Franků 13, 202
 Daim, F. 140, 232
 Dalimil, český kronikář 14
 Danilenko, V. M. 26, 232
 Davidanová, O. I. 74, 75, 232
 Davrentius (Dobřeta), vládce Slovanů 12
 Debrecen, MLR 128
 Decker, A. 232
 Dekan, J. 19, 101, 165, 202, 205, 207, 232

- Derevjanko, E. I.* 78, 233
Dervan, vládce Polabských Slovanů 39, 216, 226
Dessau-Mosigkau, NDR 37, 158
Devínská Nová Ves viz Bratislava
Devínske Jazero viz Bratislava
Diaconus viz *Pavel*
Divinka, o. Žilina 168
Dobrovský, J. 14
Dolné Krškany, o. Nitra 39, 177
Dolní Věstonice, o. Břeclav 39, 76, 219
Dolní Dunajovice, o. Břeclav 106, 125, 202, 219
Dolný Peter, o. Komárno 106
Donat, P. 40, 154, 155, 157, 158, 163, 164, 233
Dostál B. 75, 93, 145, 147, 151, 154, 178, 220, 232
Doubová, M. 233
Doubravčice, o. Kolin 173, 219
Dovženok, V. I. 78, 233
Drážďany, NDR 170
Dřetovice, o. Kladno 39, 219
Dubí viz Kladno
Dubský, B. 175, 233
Dunapentele, MLR 78, 82
Dušek, M. 106, 233
Dvory nad Žitavou, o. Nové Zámky 85, 219
Dvořáčková, M. 6
- Egami, N.* 69, 233
Eibner, C. 41, 233
Eisner, J. 19, 21, 52, 62, 75, 78, 81, 87, 89, 99, 103, 106, 118, 119, 120, 143, 194, 200
Engels, B. 7, 8, 212, 223, 233, 238
Ephesius, I. 228
Erdélyi, I. 75, 84, 93, 129, 233, 241
Erdmann, K. 119, 233
- Feldberg*, NDR 189
Ferency, L. 233
Fettich, N. 66, 117, 122, 124, 128, 129, 131, 136, 138, 140, 233, 241
Filin, F. P. 43, 233
Filip J. 18, 50, 233
Flerov, V. S. 69, 233
Fochtello-Ooststellingwerf, Nizozemí 155
Fredegar, francký kronikář 12, 13, 39, 173, 202, 216, 226, 228
Friesinger, H. 41, 233, 234
Frinta, A. 234
- Fügedi, E.* 13, 234
- Gajary*, o. Bratislava-vidiek 152, 219
Gardawski, A. 76, 171, 234
Gardizí, arabský autor 202, 203
Garvân-Dinogetia, RLR 11, 82
Gáter, MLR 82, 103, 140
Gavrilova, A. A. 75, 234
Gbely, o. Senica 219
Gdańsk, PLR 163
Gening, V. F. 56, 234
Georgijev, V. 44, 234
Gledzianówek, PLR 11
Glodosy, SSSR 111
Gnězdovo, SSSR 204
Godłowski, K. 33, 35, 163, 213, 224, 234
Gončarov, V. K. 78, 172, 234
Gostyń, PLR 37
Götze, A. 52, 234
Grabar, A. 141, 234
Grač, A. L. 56, 234
Grebe, K. 234
Grünwald, R. 12, 228
Guntikis, gótský předák 9
Gyllenswärd, B. 206, 234
Győr, MLR 103
- Hachulska-Ledwos, R.* 76, 234
Haithabu, NSR 161
Hájek, V. z Libočan, český kronikář 14
Hajnalová, E. 234
Haldenegg, NSR 101
Halimba, MLR 140, 144
Hampel, J. 54, 75, 81, 106, 108, 115, 117, 120, 124, 129, 132, 136, 143, 207, 234
Hasegawa, J. 36, 234
Haussig, H. W. 8, 228
Havelberg, NDR 82
Havlík, L. E. 234
Hekler, A. 78, 234
Hensel, W. 52, 171, 187, 234
Heraklius, císař byzantský 133
Herrman, J. 7, 37, 39, 52, 59, 60, 61, 151, 154, 164, 165, 169, 170, 171, 189, 193, 212, 223, 234, 235, 244
Hessen, O. 66, 67, 235
Hilczarówna, Z. 35, 37, 61, 171, 235
Hnojné, o. Michalovce 11, 76, 219
Hohenau, Rak. 40
Holešc : o. Kroměříž 39, 219

- Holiare viz Bodza
Holowińska, Z. 235
 Holubice, o. Vyškov 60
Horedt, K. 91, 119, 235
Horváth, T. 117, 119, 124, 136, 235
 Hradec viz Prievidza
 Hraničná pri Hornáde, o. Košice-vidiek 117, 128, 202, 219
Hrubý, V. 24, 73, 75, 178, 180, 197, 222, 235
Hübner, W. 87, 235
 Hudčice, o. Příbram 168, 175
- Chacki, SSSR 108, 144
Chalikov, A. Ch. 56, 234
Chavljuk, P. I. 55, 235
 Chersones, SSSR 75, 119
Chmielewski, W. 35
 Chodlik, PLR 171
 Chórezm, SSSR 204
 Chotěbuz, o. Karviná 168, 219
 Chotomel, SSSR 55, 61, 172, 190
Christin, J. J. 180
Chropovský, B. 5, 7, 19, 169, 175, 177, 197, 220, 221, 222, 235
Chrysostomos, J. 162
Chvojka, V. V. 21, 23, 235
- Ibn Rusta*, arabský autor 159
Iessen, A. A. 141, 235
 Igar, MLR 138, 143, 144
 Ilanz, Švýc. 83
Irmsher, J. 235
Ito, A. 203, 235
 Ivankovci, SSSR 163
 Ivaň, o. Břeclav 39
 Izborsk, SSSR 55
- Jahn, M.* 35, 95, 236
Jakab, J. 236
Jakobson, A. L. 119, 236
 Jánoshida, MLR 82, 103, 129
Jazdźewski, W. 35, 236
Jelínková, D. 236
 Jena, NDR 170
Jenny, W. A. 84, 236
Jerusalimskája, A. A. 207, 236
Jordanes, římský kronikář 9, 10, 35, 228
 Jur pri Bratislave — 168
Jura, R. A. 76
Justinián I., byzantský císař 68, 141
- Justová, J.* 174, 221, 236
 Jutas, MLR 66
- Kada, E.* 120, 126, 140, 236
 Kadaň, o. Chomutov 39, 219
 Kalisz, PLR 82
 Kallnach, Švýc. 120
Kalousek, F. 5, 17, 236
 Kaněv, SSSR 21
 Kanina, o. Mělník 168
Karel I. Veliký, panovník Franků 13, 184
Kasparova, K. V. 236
Kassidor, kronikář 9
 Kašič, Jug. 43, 200
 Kašice, o. Louny 219
 Katovice, o. Strakonice 168, 175
Kavan, J. 236
Kavanová, B. 97, 236
Kaźmierczyk, J. 161, 236
 Kecel-Hátardülö, MLR 124, 138, 140
 Kelekej, SSSR 110, 132
Keller, E. 99, 101, 200, 236
Kerchler, H. 234
Kinžalov, R. V. 143, 204, 236
Kirpičnikov, A. N. 97, 236
Kiseljov, S. V. 110, 195, 201, 204, 236
 Kiskörös, MLR 117, 124
Kiss, A. 144, 236
 Kiszombor, MLR 110
 Khoramrud, Írán 69
 Kladno-Dubí 219
Klápště, J. 237
 Klecany, o. Praha-východ 39
 Klenica, PLR 37, 172
 Klučov, o. Kolín 114, 150, 168, 169, 174, 187, 219
 Kluk viz Poděbrady
 Knin, Jug. 82
 Kobeřice, o. Vyškov 219
Kobyčev, V. P. 43, 237
Kóčka, W. 46, 237
Koch, R. 84, 237
Kollautz, A. 202, 237
Kolník, T. 36, 237
 Koločin, SSSR 27, 55
 Komárno 68, 81, 219
 Konarzew, PLR 35
Konstans II., byzantský císař 89, 133
Konstantín IV., byzantský císař 89, 143
Kopitar, B. 14

- Kopjonský čaatas, SSSR 204
 Korčák, SSSR 55
 Környe, MLR 84, 93
 Korošec, P. 43, 61, 237
 Kosmas, kronikář 228
 Kostrzewski, J. 16, 33, 35, 237
 Košuty, o. Galanta 39
 Kouřil, P. 221, 237
 Kouřim, o. Kolín 39
 Kovrigová, I. 57, 76, 112, 128, 138, 144, 237
 Kowalenko, W. 171, 237
 Kozly viz Tišice
 Krahe, H. 44
 Kraków, PLR 11
 Královský Chlmec, o. Trebišov 219
 Kramolín, o. Třebíč 168
 Kranj, Jug. 68
 Kraskovská, L. 87, 99, 101, 122, 126, 200, 220, 237
 Krásno, o. Topoľčany 145
 Kratochvíl, Z. 73, 151, 191, 211, 237
 Krivcova-Grakova, O. A. 73, 237
 Kropotkin, V. V. 24, 103, 110, 122, 132, 138, 237
 Krstur Srpski, Jug. 110
 Krüger, B. 37, 40, 52, 154, 158, 238
 Krumvíř, o. Břeclav 152, 219
 Krupica, O. 145, 237
 Kubáňovo, o. Levice 219
 Kučera, M. 13
 Kučera, M. P. 61, 238
 Kudrnáč, J. 62, 114, 151, 154, 164, 174, 187, 221, 222, 238
 Kudyrga, SSSR 75
 Kucharenko, J. V. 21, 24, 55, 61, 172, 238
 Kunágota, MLR 108, 110
 Kurnatowská, Ž. 235, 238
 Kúty, o. Senica 39, 152, 219
 Kurnatowski, S. 238
 Kvasničková, Z. 6
 Kyjev, SSSR 21, 204

 Labuda, G. 12, 238
 Ladenbauerová-Orlová, H. 86, 238
 Lamprecht, A. 7, 44, 232
 Langenlebar u Tullnu, Rak. 40
 Lanžhot, o. Břeclav 39, 197, 219
 Le Coq, A. 203, 238
 Łęczycza, PLR 172
 Lednice, o. Břeclav 39, 168
 Lęga, W. 171, 238

 Lehr-Spławiński, T. 27, 33, 44, 45, 238
 Leithaprodersdorf, Rak. 76
 Lekavá, L. 6
 Lety, o. Praha-západ 152, 219
 Lev III., byzantský císař 122
 Levý Hradec viz Žalov
 Libice nad Cidlinou, o. Nymburk 80, 82, 167, 168, 174, 219
 Libotenice, o. Litoměřice 54
 Libušín, o. Kladno 39, 168, 173, 219
 Lindholm Hoje, Dánsko 106
 Linz-Zizlau, Rak. 40, 86
 Lippert, A. 117, 120, 124, 129, 140, 238
 Liptice, o. Teplice 219
 Litoradlice, o. Č. Budějovice 168, 175
 Ljapuškin, I. I. 164, 172, 238
 Ljubeč, SSSR 61
 Lodowski, J. 76, 238
 Louny 39, 219
 Lovčenac, Jug. 110
 Lowmiański, N. 7, 10, 35, 238
 Ludvík Němec, král 203
 Luka Rajkovecká, SSSR 61
 Lukonin, V. G. 143, 204, 236
 Lužice, o. Hodonín 39, 60

 Mačinskij, D. A. 238
 Mainz, NSR 118
 Majcichov, o. Trnava 168, 169, 175, 219
 Makča, SSSR 172
 Malaja Pereščepina, SSSR 110, 111, 114, 132, 138
 Malé Leváre, o. Senica 219
 Malina, J. 7, 243
 Mal'm, V. A. 119, 238
 Mali Idoš, Jug. 117
 Mangelsdorf, G. 195, 238
 Marková, J. 6
 Markuša, SSSR 163
 Maršák, V. I. 89, 206, 238
 Martin z Bragy, arcibiskup 10, 35
 Martin z Tours, biskup 9
 Martin, vojevůdce 9
 Martinský vrch viz Nitra
 Martynovka, SSSR, 108, 144
 Marx, K. 7, 238
 Măslovice, o. Praha-východ, 39, 219
 Masson, M. E. 134, 238
 Matei, M. D. 41, 238
 Matúškovo, o. Galanta 39, 219

- Maurikios*, východořímský císař 10, 112
Mavrodinov, N. 204, 238
Maximov, E. V. 21, 26, 239
 Mecklenburg, NDR 171
Menander Protector 10, 12
Mengarelli, R. 119, 239
 Merv, SSSR 134
Měřinský, Z. 239
 Mikulčice, o. Hodonín 5, 11, 34, 39, 50, 54, 57, 58, 62, 63, 64, 66, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 111, 112, 119, 125, 127, 131, 138, 140, 142, 145, 146, 152, 154, 159, 160, 161, 162, 168, 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 203, 211, 216, 219
Milčev, A. 239
Mildenberger, G. 239
Milewski, T. 44
Mináč, V. 239
Minosjan, R. S. 78, 239
 Milicz, PLR 11
 Mistelbach, Rak. 75, 82
Mitrea, B. 63, 68, 239
Mitscha-Märheim, H. 40, 55, 75, 239
 Mników, PLR 172
 Modrá, o. Uh. Hradiště 182
 Mogorjelo, Jug. 112
 Mohuč viz Mainz
 Mochov, o. Praha-východ 219
Moora, Ch. 239
Moravčík, J. 239
 Moravský Ján, o. Senica 39, 152, 202, 219
Morgan, J. P. 209
 Morești, Rum. 82
 Most 39, 219
Moszyński, K. 44
 Moščevoja Balka, SSSR 207
 Mušov, o. Břeclav 39
 Mutěnice, o. Hodonín 22, 39, 57, 58, 81, 83, 111, 118, 144, 147, 148, 149, 150, 153, 158, 162, 164, 177, 219
 Nagyarsány, MLR 66, 103
 Nagymágocs, MLR 82
Nědorezov, A. I. 16, 239
 Nechvalín, o. Hodonín 11, 76, 77, 219
Nechvátal, B. 175, 222, 239
Nejedlý, Z. 19, 239
Nekvasil, J. 198, 239
Nero, římský císař 24
Nestor, ruský kronikář 12, 14, 228
 Netolice, o. Prachovice 168, 175
Neustupný, J. 18, 239
 New York, USA 131, 209
 Nezvisko, SSSR 55
Niederle, L. 14, 15, 16, 19, 43, 47, 141, 154, 159, 161, 202, 239
 Nihošovice, o. Strakonice 168, 175
 Nin, Jug. 78, 82
 Nitra 11, 168, 169, 177, 219
 Nitra-Martinský Vrch 177
 Nitra-Párovce 177
 Nitrianské Pravno — Vyšehradné, o. Preievid-za 168
 Nitrianský Hrádok, o. Nové Zámky 147, 150, 158, 162, 219
 Nitrianský Hrádok-Výsoký Breh 63
 Noruzmahale, Írán 69
 Nová Huta, PLR 144
 Nové Zámky 65, 67, 68, 70, 83, 85, 109, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 124, 125, 129, 131, 135, 136, 138, 140, 145, 201, 219
 Novgorod, SSSR 55, 163, 165, 187, 195
 Novosiolka, SSSR 82
Novotný, Boh. 239
Novotný, Boris 152, 211, 221, 239
 Novotrojickoje, SSSR 11, 76, 164
 Nový Knězevac, Jug. 120
 Novýje Senžary, SSSR 132
 Obid, o. Nové Zámky 70, 84, 219
 Odoorn, Nizozemí 155
 Oldenburg, NSR 73, 171
Oliva, P. 210, 239
 Opolany-Staré Badry, o. Nymburk 167, 219
 Opole, PLR 163
Opraviš, E. 7, 239
 Ordaš, MLR 106
 Oszczywik, PLR 35
Otto, K. H. 7, 240
 Pác viz Cífer
 Pamplona, Španělsko 67
Papp, L. 66, 143, 240
 Párovce viz Nitra
 Paříž, Fr. 209
Pástor, J. 117, 128, 195, 199, 220, 222, 240
 Pastyrskoje, SSSR 134
Pavel (Paulus) Diaconus, historik Langobardů 12, 228

- Peck, E. H.* 204, 240
Pečorská Lavra, SSSR 14
Pelípeňková Gora, SSSR 163
Peňkovka, SSSR 27
Perchavko, V. B. 97, 101, 240
Pešina, T. z Čechorodu, český historik 14
Petrescu-Dimbovita, M. 240
Petrov, V. P. 55, 153, 240
Pieta, K. 175
Pigulewskaja, N. 209, 240
Pilismarót-Basaharc, MLR 82, 103, 117, 124, 129, 131, 136, 138, 140
Pitten, Rak. 82
Pitterová A. 154, 240
Pjandžikent, SSSR 88, 89, 106, 111, 206
Plaňany, o. Kolín 39, 219
Pleiner, R. 76, 152, 240
Pleinerová, I. 53, 54, 56, 147, 154, 157, 158, 159, 220, 240
Plesl, E. 33, 240
Plesněck, SSSR 11
Pletnévová, S. A. 57, 106, 110, 155, 215, 226, 240
Plezia, M. 204, 240
Plinius, antický autor 29
Plock, PLR 172
Plzeň-Bukovec 168, 175
Přnov, o. Nymburk 39
Pobedim, o. Trenčín 50, 99, 168, 169, 203, 219
Pobol, L. D. 27, 240
Podborský, V. 197, 220, 240
Podbořany-Rubín, o. Louny 216
Poděbrady-Kluk 39, 219
Podivín, o. Břeclav 39
Podolí, o. Brno-venkov 39
Pogrebowa, N. N. 240
Pohansko viz Břeclav-Pohansko
Pohořelice, o. Břeclav 219
Poigen, Rak. 41
Pókaszepetk, MLR 41, 134
Pokorný, J. 44
Poláček, J. 194, 240
Polesí, SSSR 172, 157, 197
Poľupin, PLR 171
Porubský, J. 222, 240
Poštorná, o. Břeclav 119, 219
Potvorice, o. Trenčín 39, 126, 219
Poulik, J. 5, 18, 19, 40, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 62, 75, 76, 87, 91, 93, 106, 119, 165, 167, 184, 197, 198, 203, 220, 221, 222, 240
Povážská Bystrica 219
Poznań, PLR 163
Praha 39, 168, 211
Praha-Bohnice 83, 84, 167, 173, 219
Praha-Bubeneč 219
Praha-Dejvice 219
Praha-Hostivař 173, 219
Praha-Hrad 197, 219
Praha-Libeň 219
Praha-Michle 219
Praha-Řeporyje 219
Praha-Šárka 167, 173, 203, 216, 219
Praha-Veleslavín 219
Praha-Vokovice 219
Praha-Vyšehrad 219
Prachovské skály 95, 152, 168, 169
Prievidza-Hradec 168, 175, 219
Prichodnjuk, O. M. 241
Procházka, R. 180, 222, 242
Prokopios, antický kronikář 9, 10, 13, 35, 93, 225
Prša, o. Lučenec 67, 85, 124, 125, 128, 145, 219
Předhradí-Přnov, o. Nymburk 219
Přerov n. Labem 39, 168, 173
Přistouřim viz Tachov
Přítluky, o. Břeclav 18, 35, 39, 52, 53, 54, 55, 197, 198, 199, 219
Přívory, o. Mělník 168, 169
Pseudo-Maurikios, kronikář 93
Pskov, SSSR 55, 165, 195
Puszt-Tóti, MLR 120, 143

Quedlinburg, NDR 55
Quetzin-Plau, NDR 82

Radim, o. Kolín 39, 168, 173
Radvaň n. Dunajom-Virt, o. Komárno 219
Radvaň n. Dunajom-Žit. Tôň, o. Komárno 87, 91, 103, 105, 107, 112, 117, 122, 128, 131, 143
Ramišvili, R. I. 241
Rappoport, P. A. 157, 165, 172, 241
Raspopova, V. I. 204, 241
Rastislav (Rastic), kníže velkomoravský 167
Rata, S. 245
Ratič, O. O. 69, 75, 241
Ratkoš, P. 9, 10, 241
Ravenna, Itálie 9
Retzius, A. A. 15
Reuther, O. 241
Rhé, Gy. 66, 241

- Riegl, A.* 207, 241
Romonya, MLR 11
Rosenberg, A. 17
Rosner (Roesner) Gy. 241
Rospond, S. 7, 44, 241
Rossová, M. Ch. 115, 146, 210, 241
Rovná, o. Strakonice 168
Roxana, ze Sogdu 209
Roztoky, o. Praha-západ 168
Rozwadowski, J. 44
Rudnicki, M. 44
Rusanova, I. P. 29, 35, 52, 55, 61, 192, 195, 197, 241
Rutkay, A. 85, 235, 241
Rybakov, B. A. 5, 27, 29, 44, 61, 144, 159, 197, 198, 204, 213, 224, 241
Rybníky, o. Znojmo 39, 59

Řím, Itálie 8, 9, 203, 204, 205, 209, 217
Římov-Branišovice, o. Č. Budějovice 168, 175, 219

Salamonová, A. 84, 93, 241
Sámo, slovanský vládce 13, 202, 215, 216, 226
Sărata Monteoru, Rum. 63
Sarkel, SSSR 82, 155, 163
Satu Nou, Rum. 63
Sázava-Dojetřice, o. Kutná Hora 168, 173
Sedov, V. V. 8, 21, 27, 31, 33, 35, 55, 145, 198, 241
Selco, SSSR 11
Semice, o. Nymburk 39, 152
Semjonov, S. A. 73, 75, 241
Senec, o. Bratislava-vidiek 219
Septimus Severus, římský císař 24
Sereď, o. Galanta 39
Scharsee, NSR 73
Schietzel, K. 161, 242
Schleswig, NSR 73
Schmidt, B. 55, 84, 85, 145, 242
Schoknecht, U. 164
Sicharius, francký vyslanec 202
Siladice, o. Trnava 158, 219
Simlăul Silvaniei, Rum. 76
Sinauridze, M. 68, 242
Sînnicolau Mare, Rum. 182
Sípote, Rum. 41
Sívce, o. Brno-venkov 39, 219
Skalica, o. Senica 63, 112
Skoronice, o. Hodonín 39

Skopal, R. 6
Skržinskaja, E. Č. 9, 10, 242
Skutil, J. 155, 220, 242
Slabčice, o. Písek 168, 175
Sláma, J. 136, 242
Slatina, o. Kladno 39
Slavkov, o. Vyškov 80, 82
Sleen, Nizozemí 155
Slezské Rudoltice, o. Bruntál 168
Slížany-Morkovice, o. Kroměříž 39
Smilenková, A. T. 111, 197, 242
Smiško, M. J. 23, 26, 242
Snášil, R. 180, 222, 242
Sogdiana, SSSR 204, 209
Sopronköhida, MLR 78, 82
Sósová, Cs. Á. 41, 129, 138, 198, 242
Sousedovice, o. Strakonice 168, 175
Spišské Tomášovce, o. Spišská Nová Ves 168, 175, 219
Srémská Mitrovica, Jug. 131
Staňa, Č. 66, 157, 187, 222, 242
Stará Kouřim viz Kouřim
Stará Ladoga, SSSR 55, 163
Staré Badry viz Opolany
Staré Město viz Uherské Hradiště
Staré Zámky viz Brno-Líšeň
Steuer, H. 200, 242
Stloukal, M. 7, 242
Stolbica, SSSR 103, 122
Stolpe, H. 200, 229
Stössen, NDR 55
Stradów, PLR 171
Strzygowski, J. 122, 131, 209, 242
Stupava, o. Bratislava-vidiek 39, 219
Sudova Višnja, SSSR 69
Sudža, SSSR 144
Suuk-Su, SSSR 108, 119
Svoboda, B. 54, 81, 89, 132, 140, 214, 222, 242
Swann, P. C. 206, 242
Swinthyla, král Visigótů 67
Symonovič, E. A. 24, 27
Szczavoryż, PLR 171
Szeged-Átokháza, MLR 111
Székely, Z. 41, 243
Székesfehérvár, MLR 106
Szeligy, PLR 37, 172, 189
Szentendre, MLR 132
Szentes-Berekhát, MLR 66
Szentes-Jaksor, MLR 131
Szentes-Kaján, MLR 119

- Szentes-Kökenyzug, MLR 66
 Szob, MLR 11
 Szöke, B. M. 243
 Szymański, W. 35, 37, 76, 164, 172, 189, 243

 Šala, o. Galanta 219
 Šalkovský, P. 243
 Šafariková, O. 117, 243
 Šafařík, P. J. 15, 243
 Šahpúhr II., perský král 204
 Šárka viz Praha
 Ščukin, M. V. 243
 Šebastovce, o. Košice-vidiek 219
 Šestovice, SSSR 61
 Šimek, E. 18, 243
 Širinskij, S. S. 204, 243
 Šiška, S. 76, 221, 243
 Šmidt, E. A. 187
 Šolle, M. 112, 243
 Štelcl, J. 7, 243
 Štěpán I., uherský král 106
 Štěpánek, M. 5, 164, 169, 173, 222, 243
 Štúrovo, o. Nové Zámky 70, 71, 83, 103, 114, 115, 122, 139, 143, 201, 219
 Štychov, G. V. 145, 243

 Tackenberg, K. 35, 243
 Táqe-Bostán, Írán 204
 Tautavičius, A. S. 200, 243
 Techov, V. V. 243
 Tejkal, J. 7, 243
 Tejral, J. 54, 60, 83, 84, 243
 Teodor, D. Ch. 243
 Testona, Itálie 67
 Těrenožkin, A. A. 21
 Těrpilovskij, K. V. 26, 239
 Theodebert, vojevůdce 10
 Theodolinda, královna 84
 Theodosius III., byzantský císař 22
 Theofylaktos Simokatta, byzantský kronikář 204
 Tiberius, římský císař 12
 Tichanová, M. A. 24
 Timoščuk, V. O. 243
 Tirnova, Rum. 91, 119
 Tismice, o. Kolín 168, 173, 219
 Tišice-Kozly, o. Mělník 84, 219
 Tlmače, o. Levice 168
 Točík, A. 71, 76, 81, 87, 103, 110, 112, 114, 115, 117, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 135, 143, 145, 200, 201, 210, 220, 222, 243

 Tokarev, S. A. 7, 244
 Tolstov, S. P. 44, 244
 Tomanová, S. 6
 Tomev, T. 75, 244
 Toporov, V. N. 44
 Torgau, NDR 170
 Tornow, NDR 189, 190, 193
 Török, Gy. 140, 144, 244
 Toušeň, o. Praha-východ 168, 173
 Traun u Lince, Rak. 40
 Trebuženi, SSSR 11
 Treimer, K. 244
 Trentsee, NDR 83
 Tretjakov, P. N. 21, 27, 29, 145, 172, 187, 189, 244
 Trier, B. 155, 244
 Trnáčková, Z. 244
 Trojickoje, SSSR 11, 77, 78
 Troubsko, o. Brno-venkov 39
 Trubačev, O. N. 27, 44
 Trugly, A. 244
 Tuchoraz, o. Kolín 39, 168, 173
 Turčan, V. 244
 Turek, R. 167, 169, 173, 174, 177, 194, 198, 220, 221, 244
 Tursko, o. Praha-západ 39
 Tušemlja, SSSR 187, 189
 Tymieniecki, K. 46

 Uč-Tepe, SSSR 141, 144
 Úherce-Panenský Týnec, o. Louny 39
 Uherské Hradiště 39, 168, 219
 Uherské Hradiště-Staré Město 177, 178, 180, 197, 203, 216, 219
 Ujsćie, PLR 163
 Ullö, MLR 82, 103, 136
 Unverzagt, W. 244
 Ůrböpuszta, MLR 136

 Vajnory viz Bratislava
 Vajnštejn, S. I. 54, 244
 Valaliky, o. Košice-vidiek 195, 198, 199, 219
 Valerián, vojevůdce 9, 10
 Valič, A. 68, 244
 Váňa, Z. 47, 167, 173, 221, 222, 244
 Varšava, PLR 17
 Vařejková, M. 6
 Vasmer, M. 44
 Važarová, Ž. N. 41, 244
 Veeck, W. 140, 244

- Velatice, o. Brno-venkov 39, 197, 219
Velikanova, M. S. 244
 Veliká Ves-Podlesice, o. Chomutov 39
 Veliké Dimitrovce, SSSR 163
 Veľké Hoste, o. Topoľčany 219
 Veľké Kosihy, o. Komárno 219
Vencl, S. 57, 220, 244
 Veszprém, MLR 103
 Vicemilice-Bučovice, o. Vyškov 39
Vierck, H. 202, 245
Vinokur, I. S. 23, 73, 163, 245
Vinski, Z. 112, 245
 Višňeva Gora, SSSR 61
 Vitebsk, SSSR 145
Vladár, J. 6, 175, 222, 235, 245
 Vladimírskoje, SSSR 172
 Vlastislav, o. Litoměřice 168, 174
Vogt, H. J. 245
 Voiň, SSSR 78, 83
 Vojkovice, o. Mělník 39
Volbach, W. B. 236
 Vranovice, o. Břeclav 86, 87, 91, 219
 Vrap, Albánie 122, 128, 209, 211
 Vrbas, Jug. 136
 Vrbčany, o. Kolín 39
 Všetudy, o. Mělník 39, 219
 Výčapy-Opatovce, o. Nitra 35, 39, 219
Výhnánek, Z. 7, 242
 Vysoká pri Morave, o. Bratislava-vidiek 39
 Vysoký Breh viz Nitrianský Hrádok

Wachowski, K. 76, 97, 245
Waldhauser, J. 245
 Warendorf, NSR 155
Warnke, D. 245
Werner, J. 36, 204, 209, 245
Willerding, U. 245

Ypey, J. 112, 245

Zábojník, J. 245
 Zabrúšany, o. Teplice 168, 174
Zadák, J. 244
Zaharia, N. 73, 245
Zahariová, E. 245
 Záhorská Bystrica viz Bratislava
 Zákolany-Kováry, o. Kladno 168, 173, 219
 Záluží, o. Most 54
 Zámka viz Praha-Bohnice
Zástěrová, B. 12, 245
 Závod, MLR 106
Zeiss, H. 67, 112, 119, 245
 Zelená Hora, o. Vyškov, 168, 177, 216, 219
Zeman, J. 53, 54, 56, 58, 73, 83, 84, 147, 173,
 195, 197, 220, 221, 222, 245
 Zemianský Vrbovok, o. Zvolen 88, 89, 110,
 114, 132, 133, 134, 140, 219
 Zillingtal, Rak. 11
 Zimno, SSSR 55, 172, 189
 Zlechov, o. Uh. Hradiště 24, 35
 Znojmo 167, 168
Zoll-Adamikowa, H. 194, 197, 245
Zugárková, J. 6
 Zukowice, PLR 11
 Zwölfaxing, Rak. 11, 117, 118, 124, 129, 131,
 136, 140

Žak, J. 95, 97, 101, 171, 245
Žaki, A. 245
 Žalov, o. Praha-západ 173
 Ždánice, o. Kolín 39, 173
 Želovce, o. Velký Krtíš 11, 68, 76, 83, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 110, 111, 112, 114,
 117, 118, 119, 124, 134, 139, 143, 190, 199,
 219
Žemlička, J. 237
Židek, V. 7, 245
 Žitavská Tůň viz Radvaň
 Žovnin, SSSR 82

OBSAH

ÚVOD	5
I. SOUČASNÝ STAV STUDIA NEJSTARŠÍCH DĚJIN SLOVANŮ	7
1. Prameny	7
2. Literatura	14
II. HMOTNÁ KULTURA A JEJÍ DATOVÁNÍ	49
1. Keramika	50
2. Nástroje a pomůcky	71
3. Zbraně a součásti výstroje bojovníků	85
4. Ozdoby pásů	106
5. Ženské okrasy	132
III. OSÍDLENÍ	147
1. Sídliště	147
2. Sídlištní objekty	154
3. Hradiska	165
IV. SLOVANSKÁ POHŘEBIŠTĚ A NADSTAVBOVÉ JEVY	194
1. Pohřebiště	194
2. Kroj	201
3. Toreutika	205
V. ZÁVĚR	212
PŘEHLED SLOVANSKÝCH LOKALIT ZE 6.—8. STOL. NA ÚZEMÍ ČSSR	218
DIE ANFÄNGE DER SLAWISCHEN BESIEDLUNG UNSERER LÄNDER (Zusammenfassung)	223
PRAMENY A LITERATURA	228
1. Prameny	228
2. Literatura	228
3. Zkratky	246
REJSTŘÍK JMEN A MÍST	249

doc. dr. Zdeněk Klanica, CSc.

POČÁTKY SLOVANSKÉHO OSÍDLENÍ NAŠICH ZEMÍ

Vydala Academia, nakladatelství Československé akademie věd
Praha 1986

Obálku navrhl Vladimír Kalenský
Redaktorka publikace Jana Axamitová
Technická redaktorka Daniela Šebánková

Vydání 1. — 260 str. (70 obr.)
Z fotosazby Times-Digiset z n. p. Svoboda, Praha,
vytiskl ofsetem Tisk, knižní výroba, n. p., Brno, závod 1

22,08 AA — 22,41 VA
Náklad 2 300 výtisků — 02/63 — 6637
21-069-86

Cena brož. výtisku Kčs 40,—

æ